Gemeente Den Haag

HOP 14

Opgravingen in de Bierstraat Gemeente Den Haag
Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw

Opgravingen in de Bierstraat Gemeente Den Haag

Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw

M.M.A. van Veen (red.)

met bijdragen van:

M. Barwasser
O. Brinkkemper
S. Comis
D. Duco
E. Esser en H.J. Beerenhout
V.L.C. Kersing
S. Ostkamp

HAAGSE OUDHEIDKUNDIGE PUBLICATIES 14

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie

Opgravingen in de Bierstraat
Gemeente Den Haag
Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw

M.M.A. van Veen (red.)

met bijdragen van:

M. Barwasser
O. Brinkkemper
S.Y. Comis
D. Duco
E. Esser en H.J. Beerenhout
V.L.C. Kersing
S. Ostkamp

HAAGSE OUDHEIDKUNDIGE PUBLICATIES **14**

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie

Colofon

Onderzoek: Opgravingen in de Bierstraat Gemeente Den Haag.
Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw

Auteur: M.M.A. van Veen (red.) met bijdragen van M. Barwasser, O. Brinkkemper, S. Comis, D. Duco, E. Esser en H.J. Beerenhout, V.L.C. Kersing en S. Ostkamp.

Uitgave: Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer gemeente Den Haag

Haagse Oudheidkundige Publicaties nummer 14

Den Haag, 2012

ISBN: 978-94-6067-120-3

Inhoudsopgave

1 Inleiding **11**
1.1 Onderzoek 11
1.2 Onderzoeksvragen 12

2 Landschap en historie **15**
2.1 Het gemaakte landschap 15
2.2 Een nieuwbouwwijk en haar bewoners 17
2.3 Recente bouwgeschiedenis 23

3 Sporen en structuren **27**
3.1 Oudste bewoningsfase (1449-1633) 27
Achtererf Spui 231/233, oudste huis en waterput 34
3.2 Aanleg van de Bierstraat (vanaf 1633) 37
3.3 Huizen in de Bierstraat 38
Bierstraat 4 38
Bierstraat 6/8/10 38
Bierstraat 14 44
Bierstraat 16 44
Bierstraat 18 46
Bierstraat 20 48
Bierstraat 7/7a 50
Bierstraat 9 54
Bierstaat 11 56
3.4 Samenvatting en beschouwing 58

4 De geselecteerde vondstcomplexen **61**
4.1 Algemeen 61
4.2 Vondstcomplexen 1 en 2, de sloten 61
4.3 De overige vondstcomplexen 63

5 Aardewerk **67**
5.1 Aardewerkbeschrijving algemeen 67
5.2 Aardewerksoorten 70
5.2.1 Roodbakkend aardewerk 70
5.2.2 Witbakkend aardewerk 72
5.2.3 Steengoed 73
5.2.4 Werra, Weser, Hafner en West-Duits (Ochtrup) aardewerk 74
5.2.5 Tinglazuur aardewerk: majolica en faience 77
5.2.6 Porselein 80
5.2.7 Industriële keramiek 80
5.2.8 Jydepotaardewerk en overige baksels 82

5.3 Aardewerk uit de sloten 83
5.3.1 Algemeen 83
5.3.2 Roodbakkend aardewerk 84
5.3.3 Witbakkend aardewerk 95
5.3.4 Tinglazuuraardewerk (majolica en faience) 96
5.3.5 Duits witbakkend aardewerk (Weser, Hafner en overig) 99
5.3.6 Werra en West-Duits roodbakkend aardewerk 104
5.3.7 Steengoed 105
5.3.8 Porselein en overig 108
5.3.9 Kenmerken en welvaart 109
5.4 Aardewerk uit de waterput spoor 38 (complex 3) 111
5.5 Aardewerk uit de ophogingen (complex 4) 112
5.6 Huis 16, beerkelders en beerkuil (complex 5) 113
5.7 Huis 4, de waterkelder (complex 6) 116
5.8 Huis 7/7a, de beerkelders en beerput (complex 7) 117
5.9 Huis 9, de beerkelders (complex 9) 124
5.10 Huis 18, de waterkelder (complex 10) 130

6 Tabakspijpen 133

7 Ceramisch bouwmateriaal, natuursteen en overig materiaal 145

8 Glas 149
8.1 Inleiding 149
8.2 (Wijn-)flessen 150
8.3 Drinkglazen 1550-1675 154
8.4 Drinkglazen 1675-1800 159
8.5 Overige glazen voorwerpen tot de 19de eeuw. 160
8.6 Vensterglas 163
8.7 Glas uit de 19de en 20ste eeuw 164
8.8 Conclusie 164

9 Metaal 167
9.1 inleiding 167
9.2 Keuken en tafel 167
9.3 Kleding en sieraden 168
9.4 Speelgoed 172
9.5 Naaigereedschap 173
9.6 Verlichting 174
9.7 Huishoudelijk en overig 175
9.8 Ambachtelijk gereedschap 176
9.9 Wapens en handel 177
9.10 Bouwmateriaal 180
9.11 Conclusie 180

10 Benen gebruiksvoorwerpen 182

11 Hout **187**
11.1 Inleiding 187
11.2 Tonnen 187
11.3 Gebruiksvoorwerpen van hout 188
11.4 Constructiehout 194
11.5 Herkomst 195

12 Leer **197**
12.1 Inleiding 197
12.2 Schoenen uit de slootvullingen 197
12.3 Schoentypen 201
12.4 Slijtage en reparaties 223
12.5 Schoenmaten 224
12.6 Decoratie op de schoenen 226
12.7 Overige leren voorwerpen 232
12.8 Conclusie 245

13 Textiel **246**
13.1 Inleiding 246
13.2 Conservering in de bodem 246
13.3 Grondstoffen en technieken 247
13.4 De textielvondsten van de Bierstraat 250
Slootarm 1, datering 1570-1640 250
Uiteinde slootarm 1, datering 1570-1660 258
Slootarm 2, westelijk deel, datering 1570-1634 259
Leer- en haarvondsten 261
13.5 Kleding en mode rond 1600 262
13.6 Overeenkomsten en verschillen 266
13.7 Zijdeproductie in Den Haag 267

14 Archeobotanisch onderzoek **270**
14.1 Inleiding 270
14.2 Methoden 271
14.3 Resultaten 271
14.3.1 Botanische macroresten 271
14.3.2 Pollenonderzoek 278
14.3.3 Darmparasieten 278
14.3.4 Coprolieten 279
14.4 Conclusies 279

15 Dierlijk botmateriaal **281**
15.1 Inleiding 281
15.2 Vraagstellingen 281
15.3 Onderzoeksgeschiedenis en onderzoeksmethoden 284
15.4 Algemene onderzoeksresultaten 285
15.5 Een kadaver in een kuil 289

15.6 Slootvullingen en een waterput uit het einde van de 16de, begin 17de eeuw 289
15.6.1 Zoogdieren 290
15.6.2 Vogels 298
15.6.3 Vissen 305
15.6.4 Weekdieren 307
15.7 Beerkelders uit de 18de eeuw 308
15.7.1 Zoogdieren, vogels en weekdieren 308
15.7.2 Vis 309
15.8 Voedselafval uit de 18de-eeuwse beerkelders 313
15.8.1 Samenstelling 313
15.8.2 Een mestvarken? 314
15.9 Vraag en antwoord 318
15.9.1 Het soortenspectrum 319
15.9.2 Afvaltypen 320
15.9.3 Kadavers 321
15.9.4 Veeteelt, jacht en visvangst en de herkomst van de voedingsmiddelen 321
15.9.5 Consumptie en sociale status 324

16 Synthese 327
16.1 Ontwikkeling van wijk en straat 327
16.2 Het platteland in de stad 328
16.3 De huizen 330
16.4 De bewoners 331
16.5 Voeding 334
16.6 Materiële cultuur 335
16.7 Afsluitend 341

Literatuur 342

Verantwoording van de afbeeldingen 355

Bijlagen 357

Bijlage 1: Tabel perioden en laagindeling 358

Bijlage 2.1: Panden, eigenaren en bewoners 359

Bijlage 5.1: Determinatielijsten van geselecteerde vondstcomplexen 365

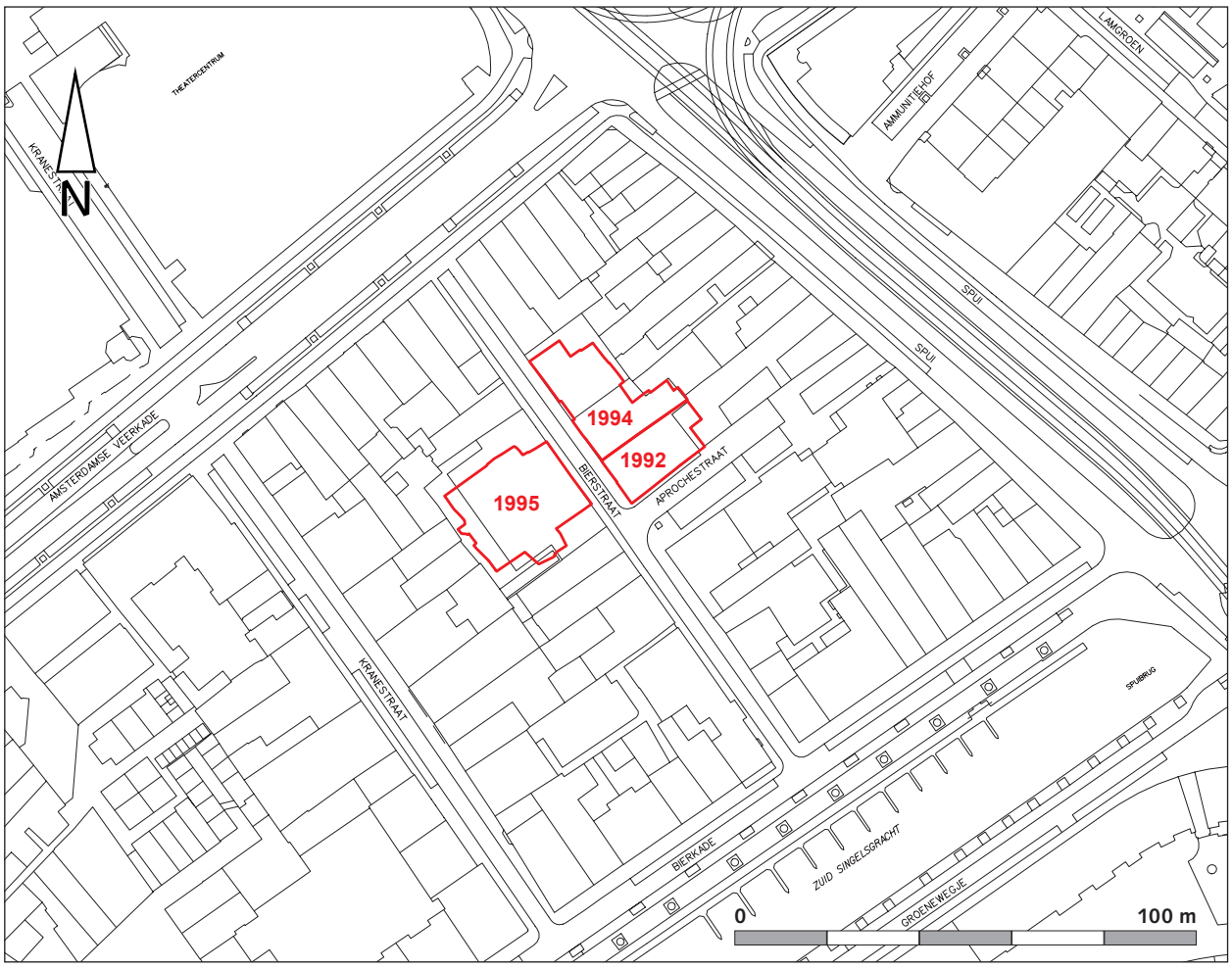
Catalogus van het aardewerk 371

De overige bijlagen die bij dit rapport horen zijn geplaatst op de website van DANS: http://easy.dans.knaw.nl

N
NOORDZEE
WASSENAAR
SCHEVENINGEN
CENTRUM
LEIDSCHENDAM
VOORBURG
KIJKDUIN
LOOSDUINEN
MONSTER
YPENBURG
NOOTDORP
RIJSWIJK
POELDIJK
WATERINGEN
DELFT
PIJNACKER
0
5 km

Hogewal
Parkstraat
Lange Voorhout
Prinsessewal
Kneuterdijk
Plaats
Buitenhof
Hofweg
Hofvijver
Binnenhof
Kalvermarkt
Grote Marktstraat
Prinsegracht
Lijnbaan
Spui
Heerengracht
Amsterdamse Veerkade
Pavilioensgracht
0
500 m

Administratieve gegevens	
Projectcode:	BIR92, BIR94, BIR95
Gemeente:	Den Haag
Toponiem:	Bierstraat 7-11, Bierstraat 4-20
OM-nummer:	2350
Opdrachtgever:	Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag
Uitvoerder:	Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag
Bevoegd gezag:	College van B&W Gemeente Den Haag
Datum veldwerk:	19 oktober-12 november 1992, 25 juli-25 augustus1994 en 27 november-18 december 1995
Datum rapportage:	10-5-2012
Autorisatie:	C.B. Bakker
Beheer en plaats documentatie/vondsten:	Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer Gemeente Den Haag, Spui 70 Den Haag

Afb. 1.1 Locatie van de opgravingen in de Bierstraat.

L70

1 Inleiding

1.1 Onderzoek

In 1992, 1994 en 1995 werd de bestaande bebouwing van Bierstraat 6-20 en 7-11 gesloopt voorafgaande aan de uitvoering van nieuwbouwprojecten. Bierstraat 4 was al eerder gesloopt. Op basis van bureauonderzoek was duidelijk geworden dat bij de sloop funderingen van eerdere bebouwing en eventuele andere archeologische sporen zouden worden vernietigd. Tijdens het eerste archeologische noodonderzoek (in 1992) bleek dat de archeologische informatie hoog was. De organische vondstcategorieën waren uitzonderlijk goed geconserveerd. Deze waardering heeft geleid tot verdere onderzoeken in de straat.

Het veldwerk werd uitgevoerd door A. Goudberg (1992, 1994, 1995), M. Groen (1994, 1995), G. Janssen (1994), G. Kempenaar (1992, 1994), P. van der Meer (1995), M.-F. van Oorsouw (1994), E.C. Rieffe (1995), H. Teske (1995), J. Vis (1992) en M.M.A. van Veen (1992, 1994, 1995, projectleider).

De conservering van het leer en metaal werd uitgevoerd door J. van der Helm die ook de algemene vondstverwerking, die door de vrijwilligers is uitgevoerd, coördineerde. P. Schulten (Archeoplan) conserveerde de houten voorwerpen en een leren brandemmer.

De volgende materiaalspecialisten hebben meegewerkt aan dit project: P. Storm, E. Esser en H.J. Beerenhout (archeozoölogie en vis), O. Brinkkemper en C. Vermeeren (archeobotanie), S.Y. Comis (textiel), M. Barwasser (leer), P. van Rijn (houten voorwerpen), E. Jansma, P. van Rijn en E. Hanraets (dendrodateringen), S. Ostkamp (aardewerk), D. Duco (kleipijpen), J.E.L. Pelsdonk (munten en penningen) en E.C. Rieffe (natuursteen). V.L.C. Kersing heeft het historisch onderzoek uitgevoerd.

Afbeeldingen werden gemaakt door G. Kempenaar, M. Laan, D. van Baardewijk, J.T. de Jong, P. van Oosterhout, R. Maliepaard, J. Pauptit, R. van der Mijle Meijer, D. Duco, S.Y. Comis, M. el Ajjouri en M.M.A. van Veen. K. Wilson maakte een sfeertekening. De afbeeldingen in de aardewerkcatalogus zijn bewerkt door N.L. Jaspers, P. Crucq en M. Hoppel (ADC ArcheoProjecten). Het British Museum, het Rijksmuseum Amsterdam en het Haags Historisch Museum en het Haags Gemeentearchief gaven toestemming voor het gebruik van afbeeldingen.

De eindredactie van de hoofdstukken is uitgevoerd door M.M.A. van Veen. Zij is ook de auteur van de hoofdstukken waarbij geen auteur wordt vermeld. Inhoudelijke commentaren werden geleverd door A. Pavlovic en S. Ostkamp (aardewerk). De algemene tekstredactie werd uitgevoerd door V.L.C. Kersing. De vormgeving door J.T. de Jong.

1.2 Onderzoeksvragen

De opgravingen zijn uitgevoerd in een periode waarin nog niet met een gemeentelijke onderzoeksagenda werd gewerkt. Voor de periode 1990-1995 waren wel twee algemene onderzoeksthema's geformuleerd waarvan het thema van de uitbreidingen van het dorp Die Haghe van toepassing was op de Bierstraat.[1]
In het kader van een plan voor de uitwerking van oude projecten werd in 2008 een Plan van Aanpak gemaakt waarin een aantal onderzoeksthema's en vragen is geformuleerd. De onderzoeksthema's zijn in iets andere bewoordingen opgenomen in de in 2009 verschenen gemeentelijke Onderzoeksagenda Archeologie (GoaA).[2]
Bij het thema materiële cultuur is een lijst van aandachtspunten opgesteld met daarbij enkele vragen. Het voornaamste doel is te komen tot een inzicht van de materiële cultuur, waarbij de nadruk ligt op de periode 1580-1640. De grote hoeveelheid en goede conservering van organische en anorganisch afval bood de mogelijkheid om tot een staalkaart te komen voor die periode. Daarbij zal worden nagegaan of het mogelijk is om bepaalde handelspatronen te herkennen. De grote hoeveelheid goed geconserveerd organisch afval, vooral leer maar ook textiel, bood de mogelijkheid om voor het eerst inzicht te geven in de Haagse (schoen-)mode in de tweede helft van de 16de eeuw en de eerste helft van de 17de eeuw.

Thema: nederzetting/wijken

1. Hoe zien huizen, bijgebouwen, erven, kavels eruit?
2. Welke funderingstechnieken zijn toegepast, met welke bouwmaterialen werd gefundeerd en gebouwd?
3. Onderzoek naar dateringsmogelijkheden op basis van baksteenformaten, dakbedekkingen, wandtegels etcetera.
4. Is er een differentiatie aan te wijzen binnen de ontwikkeling van bouwblokken?
5. Wat is de aard, verspreiding, context en datering van deposities in deze wijk?
6. Wat is de relatie van het verkavelingssysteem met de ruimtelijke ontwikkeling van het oude centrum van Den Haag?
7. Hoe heeft men de lagere delen van de stad geschikt gemaakt voor bebouwing?
8. Waar werd er turf gestoken, hoe werd de grond na afloop weer geschikt gemaakt voor gebruik?

Thema: voedseleconomie

1. Welke cultuurgewassen werden geconsumeerd?
2. Welke voedingsmiddelen werden ingevoerd/aangevoerd/ van waar vandaan?
3. Hoe zag de veestapel eruit (onderlinge verhoudingen rund-paard-schaap/geit-varken en varia, schofthoogtes, slachtleeftijden, tractie/melk- en vleesconsumptie)?
4. Wat valt te zeggen over de rol en functie van de afzonderlijke diersoorten?
5. Wat is de rol van jacht en visvangst?
6. Welke plaats had veeteelt binnen de stadgrenzen en daarbuiten?
7. Hoe ging men om met kadavers van zieke dieren?

---

1 Magendans 1989, p. 19.

2 Bulten e.a. 2009, p. 51-65. Het thema nederzetting/wijken is in de GoaA geformuleerd als: van nederzetting tot stad. De onderzoeksthema's materiële cultuur en voedseleconomie zijn ondergebracht in de GoaA-thema's de stad als economisch centrum en het thema bevolkingsgroepen en wooncultuur.

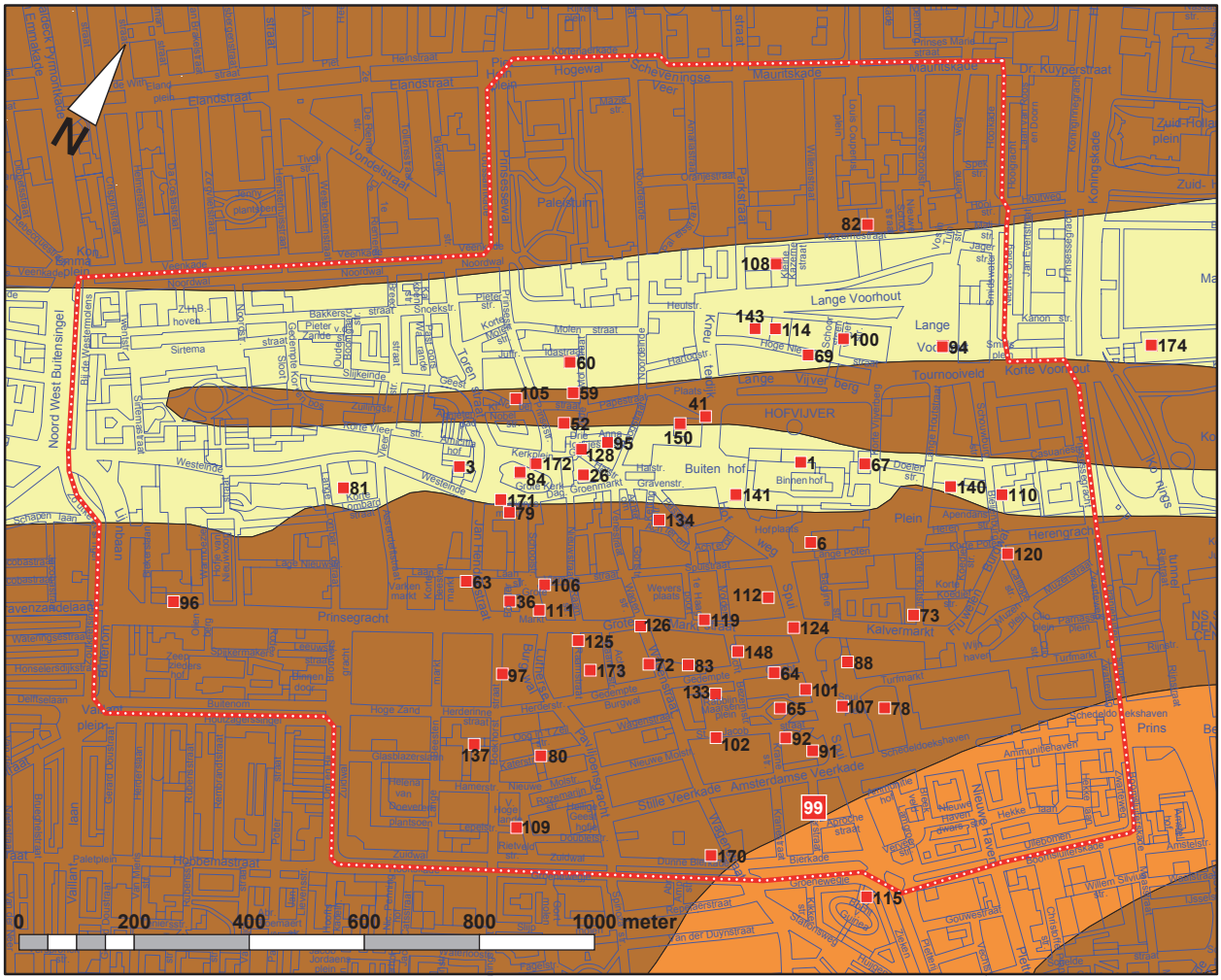
Thema: materiële cultuur

1. Aandacht voor herkomst van materiële zaken mede met het oog op handelsnetwerken.
2. Het vergroten van de kennis van lokale/regionale typologie van aardewerk.
3. Het verfijnen van de kennis over de introductie van nieuwe aardewerksoorten.
4. Aandacht voor productie van aardewerk.
5 Aandacht voor soortvoorkomen en herkomst van houten objecten.
6. In hoeverre is er sprake van hergebruik van houten constructies (tonnen, beschoeiingen en dergelijke)?
7. Typologische en technische ontwikkelingen van schoeisel, riemen, tassen en dergelijke. Welke typen waren er gebruik in Den Haag?
8. Hoe was het gebruik van schoeisel bij verschillende bevolkingsgroepen (te onderscheiden naar welstand, geslacht en leeftijd)?
9. Onderzoek naar productiecentra (schoenmakers etcetera).
10. Aandacht voor decoratie van schoeisel, boekbeslagen, etuis etcetera.
11. Welke relatie is er met algemene modetrends (textiel, leer)?
12. Aandacht voor bijzondere metalen voorwerpen.
13. Aandacht voor muntcirculatie.
14. Aandacht voor gebruik van glas in relatie tot welstand.
15. Aandacht voor glaszegels.
16. Aandacht voor bijzondere benen voorwerpen.

Een aantal deelonderzoeken is in de jaren na de opgravingen uitgevoerd en gepubliceerd.[3] In het kader van het project uitwerking achterstandsprojecten is besloten om deze rapportages met nieuwe deelonderzoeken te combineren. In een aantal gevallen was het noodzakelijk om de teksten aan te passen vanwege nieuwe inzichten. Vanwege de omvang van de hoeveelheid vondstmateriaal is een keuze gemaakt om de uitwerking te beperken tot twee tegenover elkaar liggende huizenblokken, de voormalige huisnummers 4-20 en 7-11.[4]

3 Brinkkemper 1995, Storm 1995, Barwasser 1996, Duco 2007, Esser en Beerenhout 2007.

4 Een in 1998 uitgevoerd onderzoek ter hoogte van Bierstraat 31 is niet meegenomen bij de uitwerking.

N
0
200
400
600
800
1000 meter
Prinsegracht
Lange Voorhout
Kalvermarkt
Plein
Hofvijver
Buiten hof
Binnen hof
Stille Veerkade
Amsterdamse Veerkade
Nieuwe Haven
Herengracht
Tournooiveld
Korte Voorhout
Paleistuin
Hogewal
Mauritskade
Dr. Kuyperstraat
Zuid Hollandplein
Noord West Buitensingel
Elandstraat
Westeinde
Groenmarkt
Gravenstr.
Halstr.
Molenstraat
Heulstr.
Hoge Nieuwstraat
Lange Vijverberg
Doelenstr.
Turfmarkt
Spuistraat
Wagenstraat
Nieuwe Molenstraat
Hoge Zand
Herderinnestraat
Gedempte Burgwal
Oude Molstraat
Oude Waalsdorperstraat
Oude Langedijkstraat
Oude Plantage
Oude Veerstraat
Oude Combarij
Oude Spuistraat
Oude Poten
Oude Vijverberg
Oude Molenstraat
Oude Heulstraat
Oude Kerkhof
Oude Halstraat
Oude Turfmarkt
Oude Schoolstraat
Oude Kanonstraat
Oude Waterstraat
Oude Langedijkstraat
Oude Plantage
Oude Veerstraat
Oude Combarij
Oude Spuistraat
Oude Poten
Oude Vijverberg
Oude Molenstraat
Oude Heulstraat
Oude Kerkhof
Oude Halstraat
Oude Turfmarkt
Oude Schoolstraat
Oude Kanonstraat
Oude Waterstraat
Noordeinde
Noordwal
Noordeinde
Lange Voorhout
Lange Vijverberg
Korte Voorhout
Tournooiveld
Plein
Herengracht
Prinsegracht
Kalvermarkt
Turfmarkt
Stille Veerkade
Amsterdamse Veerkade
Nieuwe Haven
Hekkelaan
Dr. Kuyperstraat
Mauritskade
Elandstraat
Westeinde
Groenmarkt
Gravenstr.
Halstr.
Molenstraat
Heulstr.
Hoge Nieuwstraat
Lange Vijverberg
Doelenstr.
Turfmarkt
Spuistraat
Wagenstraat
Nieuwe Molenstraat
Hoge Zand
Herderinnestraat
Gedempte Burgwal
Oude Molstraat
Oude Waalsdorper

2 Landschap en historie

2.1 Het gemaakte landschap

Het oude centrum van Den Haag (binnen de grachtengordel) ligt deels op een strandwal waar Oude Duinen (Laag van Voorburg) zijn opgestoven en deels op de met veen bedekte strandvlakte (Hollandveen op de Laag van Voorburg).[5] In dit laatste gebied ligt de Bierstraat (afb. 2.1). De scheiding van beide lagen (veen en zand) ligt hier tussen 2,5 en 2,3 m – NAP. Het natuurlijke Hollandveen is bedekt met een laag veenbagger. Hierboven liggen zandige ophogingslagen.[6] Het huidige trottoir ligt op circa 0,50 m + NAP. Uit het onderzoek blijkt dat het maaiveldniveau vanaf de 16de eeuw ongeveer anderhalve meter is opgehoogd.

De middeleeuwse bewoning in het oude centrum van Den Haag heeft zich aanvankelijk op de Oude Duinen noordelijk van het onderzoeksgebied ontwikkeld.
Rond 1230 vestigde de graaf van Holland hier een hof (het Binnenhof). Vanaf het midden van de 14de eeuw tot en met het eerste kwart van de 15de eeuw verbleef de grafelijke familie en de hofhouding een groot deel van het jaar op het Binnenhof. Het gehucht 'Die Haghe' kon zich ontwikkelen tot dorp doordat leveranciers, ambachtslieden en ambtenaren in de nabijheid van hun voornaamste werkgever, het grafelijk hof, wilden wonen. Rond het midden van de 15de eeuw had Den Haag een bescheiden omvang met tussen de 6 en 7.000 inwoners. Hoewel het in juridische zin geen stad was, had het wel een kleinstedelijke allure met een aparte handwerkerswijk, binnenhavens, markten en instellingen voor sociale zorg.

Het Spui is ontstaan als een natuurlijk veenstroompje, dat water afvoerde van de Oude duinenrug waarop het dorp Die Haghe lag. Deze veenstroom werd gekanaliseerd in 1344. Toen er in 1345 een verbinding was gegraven naar de Vliet werd het Spui een belangrijke waterverkeersweg. Hof en dorp konden via het Spui gemakkelijk bevoorraad worden en locale producten konden zo op binnenschepen worden geladen. Het dorp, dat westelijk van het Binnenhof op de duinen lag, breidde zich in de 14de eeuw naar het zuiden uit, het veengebied in. Langs de uitvalswegen en langs het Spui verrezen huizen. Daarbij gold: hoe verder verwijderd van het centrum hoe spaarzamer de bebouwing. De eerste historische aanwijzingen voor bebouwing langs het gedeelte van het Spui dat grenst aan de oostzijde van het onderzoeksgebied dateren uit het midden van de 15de eeuw. Op een schilderij waarop de situatie in 1570 is weergegeven (afb. 2.2) is op het relevante deel een niet aaneengesloten bebouwing te zien. Daarbij valt op dat er haaks op het Spui paden zijn met huizen daarlangs en dat sommige achterven als (moes-)tuinen zijn ingericht. Het drassige veenweidegebied ten westen van het Spui werd ontwaterd door een brede sloot die de achterven van de Spuibebouwing begrensde. Via een aantal aftakkingen waterde de sloot ook uit op het Spui.
In 1615 werd in het kader van de aanleg van een grachtengordel rond Den Haag begonnen met het graven van de gracht tussen het Spui en de Paviljoensgracht en het maken van de kades erlangs. Op een kaart van Den Haag uit 1616 is te zien hoe landelijk dit gebied nog is (afb. 2.3). Ene Theus heeft de weilanden in bezit en laat zijn vee daar grazen. Verderop zijn hooibergen te zien die aan de Spuizijde van de sloot staan. Vermoedelijk zijn voor die tijd al wat inspanningen gedaan om som-

5 Vos e.a. 2007.

6 Deze opbouw gaat ten zuiden van het onderzoeksgebied over in Hollandveen op Laagpakket van Wormer.

Afb. 2.3 Kaart van Den Haag in 1616, door Bos en Van Harn. Uitsnede met onderaan de Bierkade die aansluit op het Spui.

mige achtererven geschikt te maken voor bebouwing. Rond 1616 staat er plaatselijk wat bebouwing direct langs de sloot van Theus. Ter hoogte van het onderzoeksgebied staat er een huisje en zijn er bomenrijen langs de sloot en langs een aftakking van de sloot.

2.2 Een nieuwbouwwijk en haar bewoners

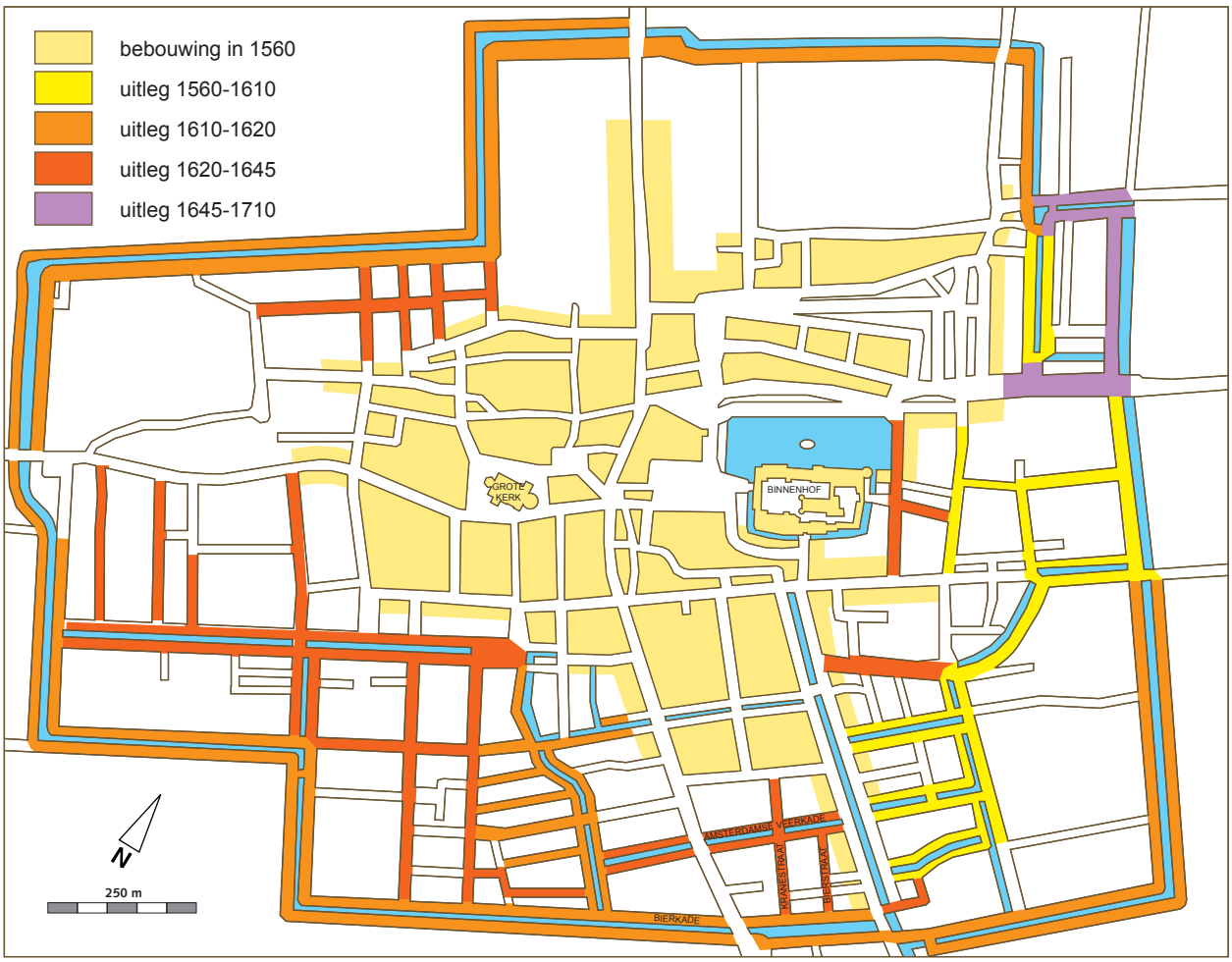
V.L.C. Kersing

Op 19 december 1624 neemt het stadsbestuur van Den Haag het besluit om geld vrij te maken voor het aanleggen van een nieuwe straat achter de in 1615 gereed gekomen Bierkade.[7] De straat heeft dan nog geen naam, maar moet liggen in het wijkje tussen de Bierkade en de vanaf 1624 aangelegde (Amsterdamse) Veerkade. De straat kan niet liggen aan de andere zijde, de zuidzijde, van de bedoelde singelgracht, want dat gebied bleef tot laat in de 19de eeuw onbebouwd. Het gaat dus om de Kranestraat of de Bierstraat. De ontwikkeling van dit gebied ten zuiden van het oude dorp Die Haghe werd in gang gezet door prins Maurits tijdens het Twaalfjarig Bestand, maar had van oorsprong een heel andere aanleiding dan een behoefte aan stadsuitbreiding.[8]
Zo'n 35 jaar daarvoor werd Den Haag wisselend bezet door Spaanse troepen dan wel door de rebelse geuzen. Vooral tijdens het beleg van het in de buurt liggende Leiden moest het 'dorp' het ontgelden. Den Haag had immers geen vestingwerken of grachten om vijandelijke troepen buiten de deur te houden. Alleen rond het Binnenhof lagen wat grachten en verder kon men bij dreiging nog snel wat aarden wallen of palissades ter verdediging opwerpen. Meer was eigenlijk niet mogelijk. Dat kon natuurlijk nooit afdoende zijn en al gauw vertrok het bestuursapparaat van Holland naar Delft (oranjegezind) en Utrecht (Spaansgezind). Na het optrekken van de kruitdampen in het najaar van 1574 lag het dorp er desolaat bij. Vele inwoners waren vertrokken en er was door beide zijden geplunderd. In Delft gingen stemmen op om het verwoeste dorp maar helemaal met de grond gelijk te maken. In die stad had het oranjegezinde bestuur immers wel een veilige haven gevonden. Dit ging de stadhouder echter te ver. Juist omdat Die Haghe geen machtige stad was, hadden de graven van Holland die plek al als residentie gekozen. De regering keerde terug: in 1578 vergaderden de Staten van Holland weer op het Binnenhof, juist 'omme alle jalousie onder de steden te verhoeden'.[9] In 1585 volgde de aanvoerder van het republikeinse leger, prins Maurits, en twee jaar later de Staten-Generaal. Daarmee was Den Haag niet alleen weer zoals vanouds een gewestelijke bestuursplaats, maar bood zij ook onderdak aan de bestuursorganen van de Unie van Utrecht.
Het was dus kantje boord wat betreft het voortbestaan van Den Haag en het was daarom duidelijk dat er wat aan de bescherming van de stad gedaan moest worden. Er werd gedacht aan het graven van grachten en zelfs aan het bouwen van stadsmuren. Dat was natuurlijk allemaal een kostbare zaak en door het afnemen van het krijgsgevaar voelde men minder noodzaak om zoveel geld uit te geven. Uiteindelijk bleven van de plannen alleen de grachten over. Daarmee is men in 1613 begonnen met het graven van de gracht tussen het Bezuidenhout en het Noordeinde en in 1620 was de omsingeling, zoals wij die nu nog grotendeels kennen, gereed.
Ondertussen moest de stad onderdak bieden aan een groeiend aantal inwoners. Was dat in 1585 naar schatting nog ongeveer 6.900, in 1600 was dat opgelopen tot 10.000, in 1622 tot 15.800, in

7 Haags Gemeentearchief (HGA), Oud Archief (OA), inv.nr. 7, fol. 6^{v}.

8 Bordewijk 1979.

9 Stal 1998, p. 35.

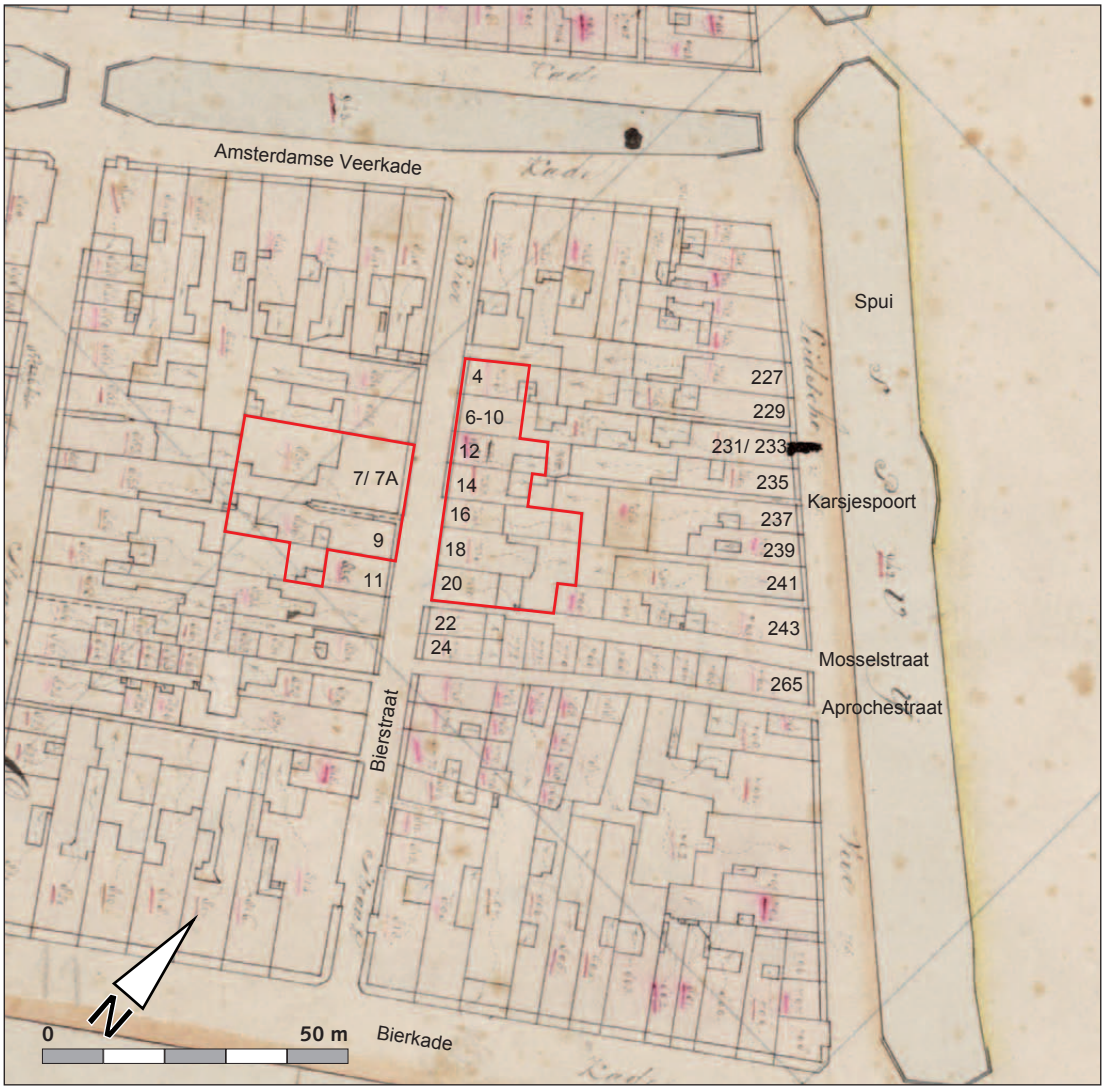

Afb. 2.4 De uitleg van Den Haag binnen de singels van 1595-1710 (naar Stal 2005, p. 33).

1650 18.000 en in 1677 24.000.[10] Aan al die mensen moest woonruimte geboden worden en men had daarvoor plek genoeg binnen de ruimbemeten singels (afb. 2.4). Er was zoveel plek dat eigenlijk pas na 1850 daarbuiten stelselmatig gebouwd werd. Daarnaast vond men aan de oostzijde van het Spui ruimte voor nieuwe havens, zoals de Ammunitiehaven en de Turf- en Houtmarkt. Voor het accommoderen van alle door de bedrijvigheid toegenomen scheepvaart waren de bestaande kades van het Spui namelijk te krap bemeten geworden.

Eén van de singelgrachten was de Bierkade, tot de aanleg waarvan in 1615 door het stadsbestuur was besloten. Even daarvoor hadden de Gecommitteerde Raden van Holland (een soort dagelijks bestuur van de Staten van Holland) al toestemming gegeven om de goederen van het Leproos-huis in te zetten om de kosten te dekken. Het Leprooshuis lag wat verder zuidelijk naast het Spui aan het "Zieken". Het was toen al geen geïsoleerd opvangcentrum meer voor leprozen. Die ziekte kwam nog maar nauwelijks voor. Vanaf 1550 werd het steeds meer een bejaardenhuis, waar men zich kon inkopen. De grond tussen de bestaande bebouwing en het Zieken was grotendeels in het bezit van het Leprooshuis. Het stadsbestuur kon daarover vrijelijk beschikken. De rest van de voor de singel en de nieuwe wijk benodigde grond moest men aankopen. Al met al was de ontwikkeling van de wijk toch een zaak van lange adem. De Bierkade werd in 1615 bestraat door de metselaar Matthijs Mattheusz. In 1622 besloot het stadsbestuur eens te onderzoeken wat enkele lege erven achter de Bierkade in verkoop zouden opbrengen en in 1626 ging men onderhandelen over de koop

10 Wijsenbeek 2005, p. 59.

Afb. 2.5 Het onderzoeksgebied en de huisnummers geprojecteerd op de minuut van 1832.

van enkele tuinen achter de kade.[11] En pas op 12 januari 1633 werden de eerste geprojecteerde erven tussen de Veerkade en de Bierkade door de magistraat bij opbod verkocht.[12] De thesaurier verantwoordt op die datum de som van 35 ponden verstrekt aan trekgeld.[13] Daarna duurde het nog geruime tijd totdat de straten geheel bebouwd waren. En dit ondanks de stimulerende maatregelen die de magistraat getroffen had om een vlotte bouw te bevorderen. Hiervoor had men twee subsidieregelingen in het leven geroepen. De ene bestond uit een premie van 30 pond voor de bouw van een huis met twee woonlagen. De andere bestond uit de vrijstelling van de betaling van het eerste jaar rente (1634) over de hypotheek die men bij de koop van het erf bij de magistraat had afgesloten, als het gekochte erf direct bebouwd werd. Uit de administratie van de tweede regeling blijkt dat alleen de panden 4, 8 (+ 6 + 10), 12, 7, 9, 11 en 13 het eerste jaar gebouwd zijn (afb. 2.5).[14] De premie van 30 pond is in 1637 uitgekeerd aan de eigenaren van nummer 12[15], nummer 7 (60 pond

11 HGA, OA, inv.nr. 7, fol. 2 en 9.

12 HGA, OA 1230, fol. 390v.

13 Trekgeld is de premie die de hoogste bieder bij een veiling ontvangt.

14 Thesauriersrekening 1637, HGA, OA, inv.nr. 1233, fol. 115 e.v.

15 ibidem, fol. 423.

Afb. 2.6 De uitgegeven kavels I-X in de Bierstraat geprojecteerd op de minuut van 1832.

vanwege dubbel erf)[16] en nummer 13[17] en in 1638 ontving de eigenaar van nummer 22 en 24 60 pond.[18] In latere rekeningen zijn deze posten niet meer opgenomen. Het lijkt er op dat de subsidie dan ook is afgeschaft. Te meer, omdat duidelijk is dat er nog in latere jaren huizen gebouwd zijn. Het rond 1655 aangelegde kohier van sinds 1632 nieuw gebouwde of verbeterde huizen vermeldt onder 1642 de nummers 8 en 12. Gezien de vermeldingen hierboven moet dat bij nummer 12 om een verbetering zijn gegaan. Onder het jaar 1643 staan de nummers 14 tot en met 24.[19] Er is duidelijk een verschil tussen de oostzijde en de westzijde, de even en oneven zijde van de straat. De westzijde komt eerder tot ontwikkeling en zoals uit een andere bron blijkt ook planmatiger. In 1664 werden in geheel Den Haag metingen verricht ten behoeve van het zogenaamde straatgeld. Dit was een belasting die eigenaren moesten betalen over de breedte van de gevel van hun huis aan de straatzijde. Aan de westzijde van de Bierstraat bleken de meeste gevels ongeveer 6,3 m breed. Er zat weinig variatie in. De breedte van de huizen aan de oostzijde van de straat was heel verschil-

16 ibidem, fol. 115 e.v.

17 ibidem, fol. 403v.

18 HGA, OA, inv.nr. 1234, fol. 416v.

19 HGA, Sociëteit, inv.nr. 134, fol. 60v.

lend. Die varieerde van 4 tot 6 m.[20] Dit heeft alles te maken met hoe de Bierstraat geprojecteerd was. De straat volgde ongeveer het traject van de scheisloot tussen de achtererven van de huizen aan het Spui en het daar ten westen van liggend weiland.
De bebouwing aan het Spui bestond al langer, maar liep in 1616 niet verder door, zoals de kaart van Bos en Van Harn aangeeft, dan nummer 271/273. De huizen zullen hier in de eerste helft van de 15de eeuw zijn gebouwd, in ieder geval niet eerder.[21] Ook zal deze bebouwing lange tijd nog niet aaneengesloten zijn geweest.
De grens van het eigendom tussen het weiland en de erven aan het Spui lag ter hoogte van de sloot. De sloot lag onder de latere straat en behoorde oorspronkelijk blijkbaar tot het door de magistraat aangekochte weiland. Op dit weiland kon men eenvoudig gelijkmatige percelen plannen. Aan de oostzijde van de straat lag dat een stuk ingewikkelder. Hier was de eigendom in verschillende handen en werd de perceelbreedte bepaald door die van de erven aan het Spui en die was al onregelmatig. Vandaar dat aan deze kant van de straat de ontwikkeling onregelmatiger was.
Hij werd immers van het begin af aan grotendeels bepaald door de eigenaren van het Spui. Deze ontwikkelden de erven zelf, of verkochten de grond aan anderen die voor die ontwikkeling zorgden. Duidelijk wordt dat ook uit de al eerder genoemde administratie van de betaling van de hypotheekrente. Hierin is sprake van een numerieke volgorde van de erven. Na combinatie van dit gegeven met de namen van de eigenaren kan deze volgorde van uitgifte worden gereconstrueerd: I (huis 4), II (huis 6-10), III (huis 12) (afb. 2.6). Daarna verspringt het naar de overkant: IV (3), V (5), VI + VII (7), VIII (9), IX (11), X (13). Opvallend is de overgang van erf III (oostzijde) naar erf IV (westzijde). Ten zuiden van nummer 12 kon het stadsbestuur blijkbaar niets plannen. Nummer 14 tot en met 24 (of de grond daarvan) was toen of later in handen van ene Anna Verburg.
Zij was een belangrijke vastgoedeigenaar aan de westzijde van het Spui ten tijde van de ontwikkeling van de Bierstraat. Getrouwd met Johan Wijcken, luitenant in de compagnie van kapitein Van de Bosch, was zij zelf woonachtig in Vianen en zij liet zich daarom bij de meeste transacties vertegenwoordigen door de notaris Willem van Cuijlenburch.[22] Zij had overigens niet alleen bezittingen aan het Spui, maar ook elders in Den Haag. In 1642 bezat zij naast de huizen Bierstraat 14 tot en met 20 en Spui 241 en het achter Spui 243 liggende Spui 249, ook een huis in de Geest en in de Korte Molstraat en nog een tuin bij het Leprooshuis.[23]
Anna heeft de erven in de Bierstraat vrij snel laten bebouwen en deed de huizen daarna van de hand. Opvallend is dat de huizen steeds in paren van twee verkocht werden (zie bijlage 2.1). Nummer 14 en 16 verkocht zij in 1644 voor fl800,- en een rentebrief van fl2500,- aan de metselaar Claes Ariensz. Blootelingh.[24] En nummer 18 en 20 voor hetzelfde bedrag aan de bode van de generaliteit Nicolaes van Spijck.[25] Nummer 22 en 24 waren al eerder in 1638 van de hand gedaan aan Willem Jansz. Lammerlaan.[26] Nummer 22 was toen bebouwd, maar nummer 24 nog niet. Voorwaarde was dat Lammerlaan op dat erf een huis met minstens twee verdiepingen moest bouwen. Bij dat erf behoorde overigens de helft van de zuidmuur van nummer 22. Dit betekent dat de pan-

20 HGA, OA, inv.nr. 3065, fol. 365 e.v.

21 Het betreft hier Spui 241, dat terug te volgen is tot 1449. HGA, Leprooshuis, inv.nr. 166, fol. 154v. Zie verder Kersing 1997. Het zuidelijkst gelegen bekende pand aan de westzijde van het Spui in de 14de eeuw bevindt zich tussen de Gedempte Gracht en de St. Jacobstraat (pand 1054).

22 Wel door het Hof van Holland admissie in Den Haag verleend, maar de protocollen zijn helaas niet overgeleverd.

23 Klapwakersgeld 1642, HGA, OA, inv.nr. 2894, 2895, fol. 29, 171, 172, 176, 263.

24 HGA, Rechterlijk Archief (RA), inv.nr. 377, fol. 93.

25 HGA, RA, inv.nr. 377, fol. 61^{v}.

26 HGA, RA, inv.nr. 374, fol. 335.

den niet alleen in paren werden verkocht, maar ook in paren van minimaal twee werden gebouwd. Dit scheelde natuurlijk in de bouwkosten, want één muur was gemeenschappelijk. Overigens bleek de bouwkundige staat van de huizen niet altijd in orde. Toen Blootelingh in 1666 nummer 14 voor fl80,- voor een jaar verhuurde aan Jan Cornelisz. Kindt liet hij in het contract opnemen dat als bij een stortbui lekkage zou ontstaan in de achterkeuken of in de turfopslag Kindt geen schade kon claimen en dat ook niet kon korten op de huur.[27] Blootelingh was sowieso op de penning want in het contract staat ook dat Kindt het klapgeld moest betalen, terwijl dat eigenlijk een belasting voor de eigenaar was. En ook met nummer 16 was toendertijd van alles mis. In 1660 verklaren verschillende buren van het Spui op verzoek van Maria Hendricx, dat toen zij in mei van het vorige jaar het door haar gehuurde huis wilde betrekken, zij lange tijd geen gebruik heeft kunnen maken van het huis omdat het "soo van vooren als tot achteren zoodanich ongeriddert lag". En eigenlijk deed men er verstandig aan om het pand snel te verlaten.[28]

Hierboven is al aangegeven dat de bebouwing aan het Spui van invloed was op de oostzijde van de Bierstraat. Maar ook andersom gold dat. De nieuwe situatie leidde tot overlast en burenruzie. De buren van het Spui beriepen zich dan op oude rechten. Op 7 november 1641 leggen de tamboer Willem Fonteijn en de arbeider Jacob Jansz., wonende in het Josep Jorisslop een verklaring af voor notaris Pieter Pietersz. van Groeneweghen (de Jonge).[29] Zij doen dat op verzoek van onder andere Dirk Balkenende, de eigenaar van het slop. Zij verklaren dat vooral in de wintermaanden het slop vaak blank stond, en dat daarom Balkenende het slop opgehoogd heeft. Verder vertellen ze dat het slop altijd afgewaterd heeft in de zogenaamde stinksloot aan de westzijde van de steeg. Vroeger stond er ook een dubbel sekreet boven die sloot ten behoeve van de bewoners. Maar nu wateren de huizen van Anna Verburg ook af op het slop terwijl dat nooit het geval is geweest. Die huizen hadden immers hun eigen afwatering gehad. Dit betekent natuurlijk dat de wateroverlast in het slop steeds nijpender wordt. En het wordt nog erger: nu heeft ook Jan Arentsz. Colijn, sinds september eigenaar van nummer 22 en 24, zijn waterlozing verlegd naar het slop. Die ging eerst naar een vrije poort in de Bierstraat. Verder heeft Colijn die poort ook nog eens afgesloten en hij weigert hem nu weer te openen. Als reactie hebben de buren van het slop nu maar een schutting gezet bij de stinksloot ter hoogte van het voormalige secreet. Hoe en of deze burenruzie is beslecht is niet bekend. Wel is opvallend dat bij de verkoop door Anna Verburg van Spui 241 in juni van hetzelfde jaar een conditie was dat de waterlozing van de huizen in de Bierstraat "gestopt" zou blijven.[30]

Zoals gezegd verliep de ontwikkeling aan de westzijde van de straat wat anders. Aan deze kant was de procureur voor de Hoge Raad en de Raad van Brabant Arnout Vogel een belangrijk man. Hij kocht in 1633 2 erven van de magistraat en liet daar een dubbel huis op zetten (nummer 7). In 1637 kocht hij het buurpand nummer 5.[31] In 1642 bezat hij daarnaast nog drie huizen en een erf aan de Vissersdijk en tuinen aan de Vissersdijk, de Noordstraat, de Snoekstraat en de Breestraat.[32] In 1653 zag zijn weduwe zich genoodzaakt al deze huizen te laten veilen, om haar schulden te kunnen afbetalen.[33] Het dubbelpand nummer 7 blijkt bij de verkoop in 1675 een vrije uitgang te hebben met daarachter een stal.[34] Deze uitgang heeft het pand gemeen met nummer 9, dat in 1638

27 HGA, Notarieel Archief (NA), inv.nr. 89, fol. 48.

28 HGA, NA, inv.nr. 184, fol. 235. Met ongeriddert wordt ongeredderd bedoeld.

29 HGA, NA, inv.nr. 72, fol. 345.

30 HGA, RA, inv.nr. 375, fol. 476^{v}.

31 HGA, RA, inv.nr. 374, fol. 90.

32 HGA, OA, inv.nr. 2894, 2895, fol. 34, 34^{v}, 56 en 56^{v}.

33 HGA, RA, inv.nr. 380, fol. 194.

34 HGA, RA, inv.nr. 387, fol. 415^{v}.

gebouwd is door de timmerman Vincent Corneliszoon Benningh.[35] Dit blijkt bij de verkoop in 1641 van nummer 9, waarbij verder blijkt dat nummer 9 een gemeenschappelijke muur en loden regengoot heeft met nummer 11. De bewoner van nummer 11 mag bovendien gebruik maken van de gang tussen nummer 7 en 9. Bij de verkoop van nummer 9 in 1660 blijkt dat op het achtererf ook nog een gemeenschappelijke waterput staat.[36]

Wie en hoeveel mensen woonden er nu in deze huizen? Over het algemeen zijn de eigenaren vrij eenvoudig te traceren, maar zijn juist de bewoners en gebruikers lastiger te achterhalen. Toch is er een beperkt aantal bronnen, dat in ieder geval voor een bepaald jaar de bewoners vermelden. 1680 is zo'n zeldzaam jaar. Over dat jaar is een deel van het kohier van het familiegeld bewaard gebleven. Hierin worden de bewoners, gezinsleden en inwonenden vermeld.[37] Van de zes huizen aan de oostzijde van de straat (nummer 4-20) worden alleen de nummers 12 en 20 bewoond door de eigenaars. In nummer 12 woont de bode van de Staten van Holland Jan Forman met vrouw en drie kinderen onder de acht jaar. En in nummer 20 de bode Claes Spijck met een kind ouder dan acht jaar. Bij hem wonen nog wel twee weduwen in. Het is niet bekend of zij huur of kost betalen. Zoals gezegd, de andere nummers zijn verhuurd. Nummer 4 aan de slager Hans Duyvelandt, die daar woont met vrouw, vijf kinderen en een meid. Nummer 6/10 aan de zilversmid Adrianus van Houcke met vrouw, vier kinderen en een meid. Nummer 14 aan de slager Jan Cornelis Kint met vrouw vier kinderen en meid. Nummer 16 aan de klerk François Drijfhout met vrouw, drie kinderen en meid. Nummer 18 tenslotte aan de notaris Pieter van Swieten met vrouw en vier kinderen.[38]Vier van de zeven hoofdbewoners waren zogenaamde kleinbezitters en werden aangeslagen voor een bezit variërend van f1000,- tot f2.333,75.[39]

Van de bekeken huizen aan de westzijde (7-11) is daarentegen geen enkele verhuurd. In het dubbelpand nummer 7 woont de klerk Josias Zas met vrouw, zes kinderen en een meid. Hij werd in 1674 aangeslagen voor zijn vermogen van f35.000,-. In nummer 9 woonde de weduwe Gerritje met vijf kinderen. En in nummer 11 de jonker Maurits François van Nassau met een meid. Overigens woonden er aan de westzijde van deze straat nog twee gezeten burgers en een vermogende, met vermogens van f10.000,-, f15.000,- en f90.000,-.[40]

Uit deze gegevens blijkt dat nog een halve eeuw na het ontstaan van de Bierstraat een verschil te constateren is tussen de beide zijden van de straat, een verschil dat voortkomt uit de omstandigheden waarin de straat ontstaan is. De even zijde is "kariger" van opzet en dat weerspiegelt zich in het gebruik en de bewoning. Dat is nog steeds te zien aan de huidige diepte van de erven. Die aan de oneven zijde zijn duidelijk dieper.

2.3 Recente bouwgeschiedenis

Hoe lang het 17de-eeuwse aanzien van de straat onveranderd is gebleven weten we niet. Wel is duidelijk dat er in de 19de eeuw veranderingen zijn geweest waarbij woonareaal moest wijken voor bedrijven. Begin 20ste eeuw was er nog wat bedrijvigheid in de Bierstraat in de vorm van pakhui-

35 HGA, RA, inv.nr. 375, fol. 552.

36 HGA, RA, inv.nr. 381, fol. 487.

37 HGA, Sociëteit, inv.nr. 287, fol. 232-234^{v}.

38 Van hem zijn de minuutakten overgeleverd van 1655-1689. HGA, NA, inv.nr. 388-396.

39 Van Gelder 1915, p. 78. Er wordt onderscheid gemaakt in kleinbezitters (f1.000-f10.000), gezeten burgers (f10.000-f50.000), vermogend (f51.000-f100.000) en groot kapitalisten (f100.000-f938.000).

40 Van Gelder 1915, p. 78.

zen, een timmerfabriekje (Bierstraat 7-7a-9) een smederij, een vetsmelterij etcetera, maar zeker vanaf het midden van de 20ste eeuw is de bebouwing aan de Bierstraat verder gaan verkrotten (afb. 2.7 en 2.8). De panden werden op begane grondniveau gebruikt voor de opslag van aardappelen, lompen en dergelijke en daarboven werd soms nog gewoond. Vanaf 1982 werd iets gedaan aan de verkrotting in de Bierstraat. De bebouwing vanaf Bierstraat 22 tot aan een pad ten zuiden van voormalig Bierstraat 32 en de daarachter liggende slopjes moesten wijken voor een nieuw appartementencomplex en een parkeerterrein aan de Aprochestraat. Verschillende panden werden vervolgens dichtgetimmerd of afgebroken (afb. 2.9). Pas in 1992 werd begonnen met de sloop van Bierstraat 18 en 20. Twee jaar later volgden Bierstraat 6-16.

Alle panden waren voorafgaande aan de sloop niet meer in de originele 17de-eeuwse staat. De bebouwing was verder naar achter uitgebouwd en binnenmuren op de begane grond zijn uitgebroken om meer ruimte bieden voor opslag. Vanwege de bouwvalligheid was het niet verantwoord om de panden te onderzoeken op oudere bouwsporen. Een aantal panden had aan de achterzijde van de hoofdbebouwing tuitgevels en bestond uit twee woonlagen met een zolder (zie afb. 2.9). De tuitgevel aan de achterzijde van pand 6/8/10 was in 1990 nog in de originele staat. Huis 4 was al eerder afgebroken.

Aan de overzijde van de straat zijn enkele pakhuizen uit de 19de en 20ste eeuw fraai gerestaureerd. De voormalige timmerfabriek bestaande uit de samengevoegde panden 7-9 en de ernaast liggende panden 3 en 11 zijn in 1995 gesloopt om plaats te maken voor appartementencomplexen (Bierstraat 3-11). Ook het tegenoverliggende terrein is nu bebouwd met een groot appartementencomplex (Bierstraat 20) en een bedrijfspand (afb. 2.10).

Afb. 2.7 De Bierstraat gezien vanaf de Amsterdamse Veerkade in 1961.

Afb. 2.8 De Bierstraat gezien vanaf de Amsterdamse Veerkade in 1983.

Afb. 2.9 Op de voorgrond het Spui, daarachter de achterzijde van Bierstraat 6-20, links appartementencomplex Aprochestraat, circa 1983.

Afb. 2.10 Nieuwbouw in de Bierstraat gezien vanaf de hoek Bierstraat/Aprochestraat richting Amsterdamse Veerkade in 2012.

Afb. 3.1 Sporenkaart Bierstraat 4-20, vlak 3.

3 Sporen en structuren

3.1 Oudste bewoningsfase (1449-1633)

De veenweiden achter de bebouwing aan het Spui waren opgehoogd met een laag veenbagger die met zand en afval was vermengd. Hierin lagen plaatselijk enkele ongeglazuurde steengoed scherven en enkele scherven roodbakkend aardewerk uit de 15de eeuw. Daarbij valt op dat de oudste vondsten werden gedaan achter Spui 241 en 243 (Bierstraat 18-20). Uit historische bronnen blijkt dat daar in ieder geval al in 1449 werd gewoond.[41] Er zijn geen archeologische aanwijzingen gevonden voor eerdere bewoning.

Onder de percelen Bierstraat 12-18 zijn sporen gezien die wijzen op turfwinning en grondverbetering (afb. 3.1). Tot op een diepte van circa 1,40 m - NAP is het natuurlijke veen afgegraven, vermoedelijk voor turfwinning. Hierop is een laag veenbagger gestort tot 0,90 m - NAP. Deze laag onderscheidt zich van het natuurlijke veen door een bijmenging met zeer fijn puin en enkele scherven aardewerk. Binnen deze laag zijn lange stroken uitgegraven, waarbij smalle dammetjes van 10 cm breed bleven staan. De uitgegraven stroken zijn gevuld met duinzand en variëren in breedte. Deze uitgegraven stroken zijn ofwel zeer smal, rond 35 cm, of (onder huis 16) 70 tot 90 cm breed (afb. 3.2 en afb. 3.3). De smalle putten zijn waarschijnlijk langer dan 4 m geweest, de brede putten zijn circa 1-1,5 m lang. De reeksen putten worden begrensd door een niet uitgegraven bufferzone van 1,5 tot 2 m. Na de opvulling met zand zijn de turfputten weer bedekt met veenbagger tot circa 0,5 m - NAP. In deze laag werden enkele 16de-eeuwse scherven gevonden. Soms is het uitgraven nog een keer herhaald. Op andere plaatsen ontbreken stroken en zijn er kuilen, die eveneens zijn gevuld met zand.

De veenbagger is vermoedelijk afkomstig van het graven en uitbaggeren van sloten voor de ontwatering van het weiland en eventueel ook van het uitbaggeren van het Spui. Sinds ongeveer 1530 was men bekend met het verwerken van uit het water opgebaggerd veen tot turven. Het lijkt er op dat dat ook hier is gebeurd.
Er zijn kleine verschillen in de oriëntatie van de turfputten. De lengterichting daarvan is ongeveer gelijk aan die van de percelering van het Spui. Het is niet duidelijk of turfwinning het enige doel was. Met de grondverbetering die het gevolg hiervan was heeft men in ieder geval de natte veenweiden geschikt gemaakt voor moestuinen.

Er zijn sporen van twee slootarmen die aftakkingen zijn van de sloot van Theus.[42] Onder huis 4 en huis 6-10 werd sloot 2 onderzocht. De zuidelijke oever hiervan bestaat uit aangeplempte oeverzone van ongeveer 1,6 m waarin beschoeiingspalen zijn geslagen. De sloot is hier beschoeid met palen, horizontaal geplaatste planken en plaatselijk verticale planken. De totale breedte van de sloot is ongeveer 3 m.
Onder huis 4 werd de noordelijke oever van de noordelijke slootarm onderzocht met het aangrenzende weiland. Dwars op de sloot is een beschoeiing gezet als begrenzing. Mogelijk als gevolg

41 HGA, Leprooshuis, inv.nr. 166, fol. 154v.

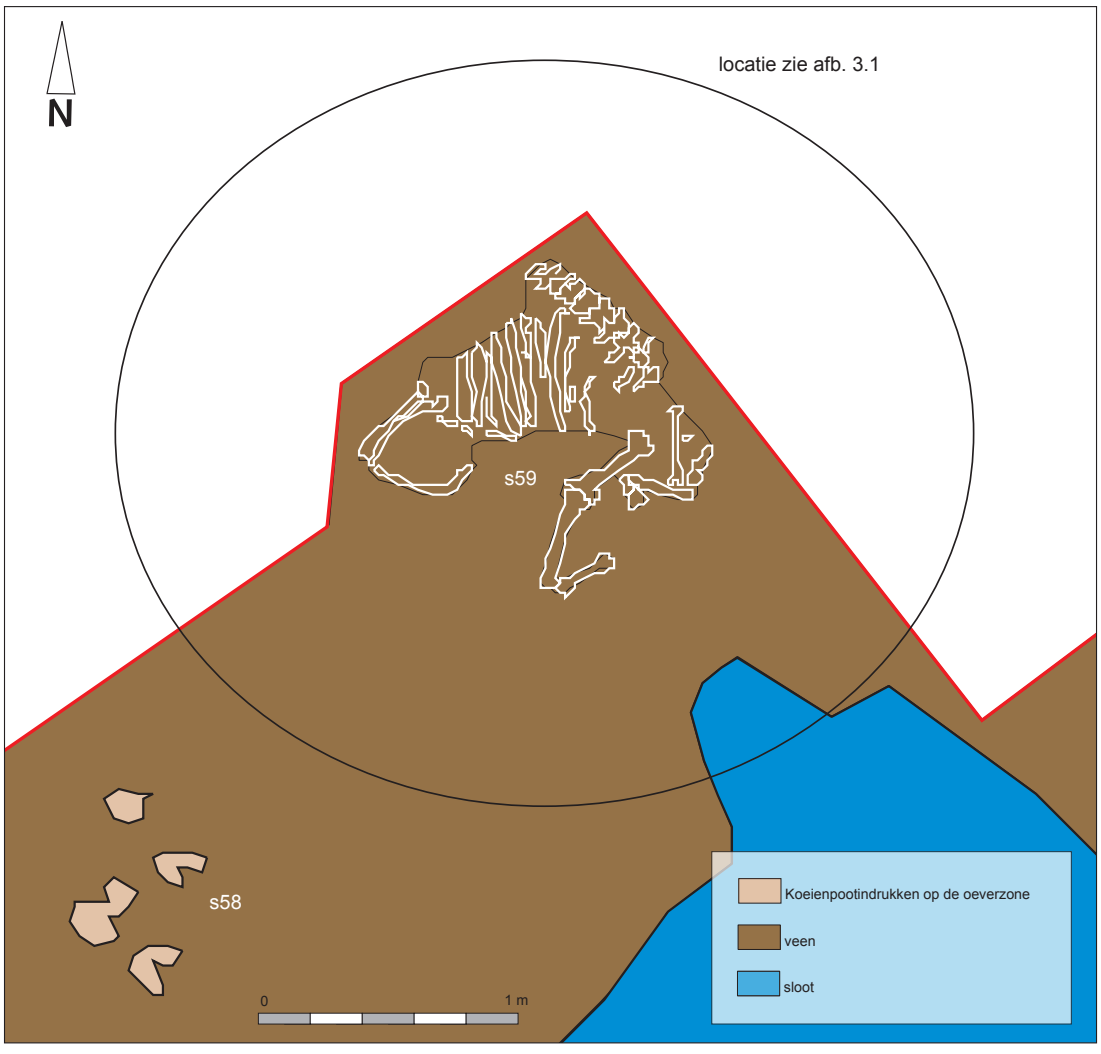
42 Voor delen van de slootvullingen zijn verschillende spoornummers gebruikt. Voor de leesbaarheid is hier gekozen voor de benaming sloot 1 en sloot 2, naar de vondstcomplexnummers, of respectievelijk zuidelijke en noordelijke sloot.

Afb. 3.2 Turfputten onder Bierstraat 16.

Afb. 3.3 Turfputten in doorsnede.

Afb. 3.4 Uitsnede van afb. 3.1. Runderskelet naast sloot 2.

Afb. 3.5 Detail van kaart van Den Haag in 1616, door Bos en Van Harn. In kleur: huis langs sloot van Theus en bomenrij.

Afb. 3.6 Slootarm 1 met beschoeiingen van de binnenbocht, links houten schotten in de oeverzone.

hiervan heeft de sloot een uitstulping naar het westen. Deze randzone is vermoedelijk rond 1614 gedempt om de bouw van een huisje langs de sloot van Theus mogelijk te maken.[43] In de venige oeverzone (s58) was een niveau met indrukken van koeienpoten (op 1,10 m – NAP) langs de oever van de sloot. Bij het laagsgewijs verdiepen van deze zone werd, ongeveer een halve meter onder het vlak met koeienpootindrukken, het grootste deel van een skelet van een rund (s59) gevonden (afb. 3.4). Het dier lag in anatomisch verband met de kop iets gedraaid.[44] De horens waren afgehakt. De achterzijde van het lichaam ontbrak, maar dat kan het gevolg zijn van een latere verstoring. Dit spoor wordt, ondanks het ontbreken van een duidelijke insteek, geïnterpreteerd als de begraving van een ziek dier. De skeletresten zijn nader onderzocht (zie hoofdstuk 15.5). Vermoedelijk dateert de begraving uit de vroege 16de eeuw of eerder toen het gebied nog zeer landelijk was. De andere aftakking is wel afgebeeld op de kaart uit 1616. Sloot 1 ligt in het verlengde van een steeg die later Mosselstraatje werd genoemd. Sloot 1 is circa 2,5 m breed en is uitgegraven tot 1,90 m - NAP. De sloot maakt een U-bocht achter de achterven van de huizen van het Spui om daar te eindigen in een doodlopend eind. Dit stukje is weliswaar niet afgebeeld op de kaart, maar toch te herkennen door een bomenrij (afb. 3.5). Dit stuk wordt geassocieerd met de in 1641 genoemde Stincksloot. Deze slootarm was beschoeid (afb. 3.6). Een deel van de westelijke en een klein deel van de oostelijke beschoeiing kon worden onderzocht. Aan beide zijden zijn planken van naaldhout horizontaal geplaatst tegen beschoeiingspalen in de vorm van balken. Er is voor de planken vooral grenenhout (determinatie: *Pinus sylvestrus*) gebruikt. Voor de palen zowel grenen als vurenhout (determinatie: *Picea/Larix dec.*). Deze soorten werden pas in de eerste helft van de 17de eeuw op grote schaal toegepast. Grenen is goed weerbestendig, vuren niet. Er is een grote variëteit in breedte en dikte.[45] Twee meter westelijk van de westelijke beschoeiing zijn in de oever vergelijkbare beschoeiingen gevonden met dwarsschotten met veenbagger daartussen. De oeverzone is verder opgehoogd met takken en de resten van boomstronken wijzen op een bomenrij aan deze zijde van de sloot. Het doodlopende uiteinde van de sloot is voorzien van een zware beschoeiing van aaneengesloten verticaal geplaatste planken (afb. 3.7). Hier kon een duidelijke opbouw van vullingen worden waargenomen (afb. 3.8). Onder in de sloot is een bruin humeuze zandlaag met daarin enkele vondsten (v184). Daarop ligt een zwartbruine humeuze laag (met v190) afgedekt door een dun fosfaatrijk laagje. Deze gaat aan de oever over in een zone met wortels. Aan de andere zijde is een beschoeiing geplaatst waarachter een pakket zand met puin ligt. De sloot is opgevuld met een zeer zandige heterogene laag (met v179 en v180). Sloot en de oevers zijn afgedekt met een zand-puinpakket met daarin aslagen en materiaal voornamelijk uit de periode 1625-1640 (v102 en v108).

Vanaf het Mosselstraatje, een van de stegen vanaf het Spui, kon men via een houten trap (s326) bij het water van de Stincksloot komen. Het trappetje was ongeveer 60 cm breed. Aangrenzend aan de trap was een stevige beschoeiing gemaakt van geteerde planken (van naaldhout) die met verticale balken aan de slootzijde was verstevigd (afb. 3.9). Het feit dat het hout geteerd is doet vermoeden dat het om hergebruikt scheepshout gaat, maar zeker is dat niet. Het was vanwege veiligheidsredenen niet mogelijk om de delen voor nader onderzoek te bergen. In de sloot zelf stonden ook enkele palen waarvan de functie niet duidelijk is.

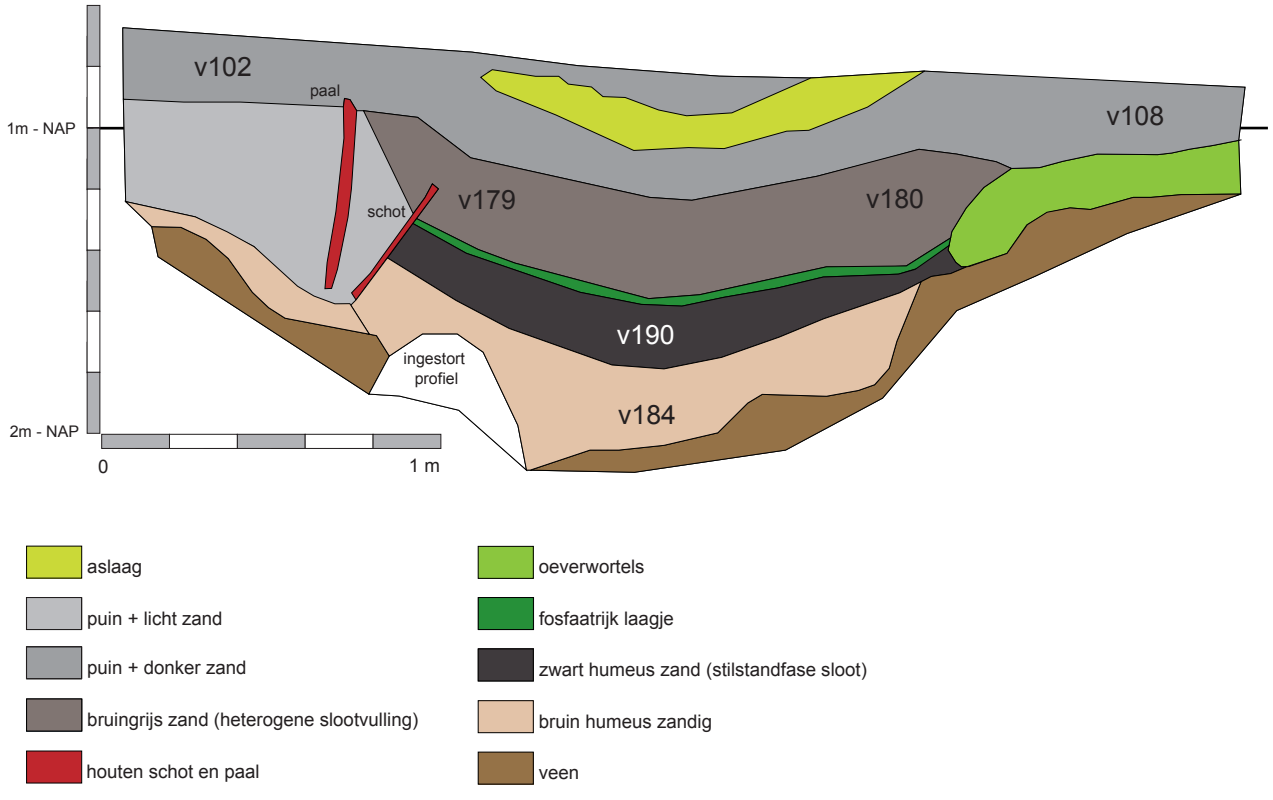
43 Muntvondsten met vondstnummer 170, humeuze laag in de sloot. Deze is rond 1630-35 nog eens overdekt met duinzand.

44 De kop werd geborgen tijdens het ondergraven van de werkputwand en is wel op een schets maar niet op de vlaktekening aangegeven.

45 Planken; breedte: 6, 9, en 23 cm, dikte: 1,5- 2,5, 3 en 4 cm. De beschoeiingspalen hebben een doorsnede van 16 x 13 cm, 13 x 18 cm en 8 x 16 cm.

Afb. 3.7 Beëindiging zuidelijke slootarm 1 met beschoeiing.

Afb. 3.8 Dwarsdoorsnede zuidelijke slootarm 1 bij uiteinde.

Afb. 3.9 Slootarm 1, geteerde beschoeiingen in de buitenbocht, rechts trapje s326.

Afb. 3.10 Beerton in slootarm 1, BIR92-s307, rechts houten schot.

Aan dit gedeelte van het Spui stonden vanouds scheepstimmerwerven. In 1570 bezat een *sceepmacker* Matthijs Claesz. twee huizen aan het Spui. Hij is ook opgenomen in een lijst van grond- en huiseigenaren die in 1561 erfhuur betaalde, de zogenaamde Hofboeken.[46] Rond 1600 woonde er een scheepstimmerman, en een schipper op Spui 239 en in 1604 een scheepstimmerman op nummer 225.
Een belangrijke reden om een trapje naar het water te hebben is de noodzaak om in geval van brand een makkelijke toegang tot bluswater te hebben. Opvallend genoeg werden vlakbij de trap de resten van een blusemmer gevonden (zie hoofdstuk leer, 12.8). Op de emmer waren tekens aangebracht in rode verf. Dit is waarschijnlijk een huismerk. Het was in elke buurt verplicht om een ladder op te hangen aan een muur en buurtgenoten waren verplicht in geval van brand met een leren emmer te hulp te schieten. De mensen vormden een ketting waarbij de emmers werden doorgegeven. Huismerken op de emmers maakte het na afloop mogelijk om weer met de eigen emmer naar huis terug te keren.

In de gedempte sloot stonden houten dwarsschotten en binnen een van die schotten werd een ton met een doorsnede van 0,9 m gevonden (BIR92-s307, afb. 3.10).[47] De put reikt niet tot in het watervoerende zand en is waarschijnlijk primair als beerput gebouwd. In de vulling werden vier planken van een tonbodem gevonden.
Er is historisch gegeven dat de locatie van deze put en de houten schotten verklaard: uit een stuk uit 1641 blijkt dat mensen die in twee slopjes achter het Spui woonden een specifiek gebruik hadden voor de sloot.[48] Er stonden (dubbele) secreten boven, waar men zijn behoefte kon doen. Niet voor niets heet deze sloot de *Stincksloot*. Uit het onderzoek blijkt dat behalve ontlasting (te herkennen aan de beergrond met kersenpitten) ook ander afval in de sloot is beland. Dat gaat vooral om vaatwerk en afgedankte schoenen (zie hoofdstuk 5 en 12). In 1641 is er een definitief einde gekomen aan het gebruik van de *Stincksloot*. De vraag is waarom en wanneer de schotten in de sloot zijn geplaatst. Hing dat samen met de bouw van de secreten of was het een voorbereiding op het bouwrijp maken? In sloot 1 zijn de zijschotten alleen gevonden op de locaties waar je de secreten verwacht, namelijk dicht bij het einde van de slopjes. Uit de passende scherven uit de beerput en het houten schot waarbinnen deze staat kan worden opgemaakt dat de beerput is gevuld terwijl de sloot nog niet volledig was gedempt. In sloot 2 was echter te zien dat er ook zijschotten zijn geplaatst op plekken waar secreten niet worden verwacht. Er is dus mogelijk een dubbel doel geweest. Op grond van de gebruikte houtsoorten lijkt een datering niet eerder dan de eerste helft van de 17de eeuw op zijn plaats.

Achtererf Spui 231/233, oudste huis en waterput

Nog voor de Bierstraat werd aangelegd werden er al enkele huisjes gebouwd direct aan de oostzijde van de sloot van Theus, dus op achtererven van huizen aan het Spui. Resten van een van die huizen werden opgegraven onder het latere Bierstraat 6-10, op het voormalige achtererf van Spui 231-233.

46 Pabon 1937.

47 De spoornummers van BIR92 (even zijde huisnummers 18 en 20) en BIR95 (de oneven zijde) zijn niet uniek. Daar waar verwarring kan ontstaan is de projectcode toegevoegd.

48 Zie hoofdstuk historie 2.2.

Afb. 3.11 Voorgevel van Bierstraat 6-10 (s68) met daaronder muurwerk (s86 en s87) en drempel van oudste huis.

Voordat het huis werd gebouwd zijn er eerst in de noordelijke aftakking van de sloot (slootarm 2) schotten geplaatst om het dichtgooien ervan te vergemakkelijken. De sloot is opgevuld met huishoudelijk afval.
Van dit oudste huis restten een aantal muurfragmenten, fragmenten van plavuizen vloeren en een waterput (afb. 3.13).
De muur is in twee funderingsniveaus opgesplitst. Deze delen zijn koud gemetseld, waarbij s87 lijkt gemetseld tegen s86. Het muurdeel s86 is een eensteensmuur, circa 3 m lang, die aan de westzijde (de huidige straatzijde) is bepleisterd. De muur is afgebroken ten behoeve van de nieuwbouw in 1634 (afb. 3.11). Dit deel van de muur is nauwelijks verzakt. Aan de zuidoost-zijde is een bijna compleet vergane houten drempel te zien. De plavuizen vloer s90 in de gepleisterde ruimte daarachter (onder het huidige trottoir) ligt op het niveau van de drempel (0,40 m – NAP). De vloer strekte zich uit tot voorbij de huidige rooilijn en kon niet verder worden blootgelegd. Het loopniveau rond het huis uit het begin van de 17de eeuw zal rond 0,4 en 0,5 m – NAP hebben gelegen. Dat is een halve meter hoger dan de oeverzone van de noordelijke slootarm.
Muurdeel s87 is een halfsteens muur die ook 3 m lang is. Er waren sporadisch sporen van bepleistering te zien aan de oostzijde. Het noordelijke uiteinde van de muur liep verder door onder de zijmuren van 1634. In de muur is een uitsparing van ongeveer een meter breed waarin een balk is gelegd. Dit is waarschijnlijk een deurdrempel. Deze ligt 19-26 cm lager dan de andere drempel. Het verschil wordt veroorzaakt door verzakkingen. De onderkant van de fundering lijkt iets hoger te zijn aangelegd als het andere muurdeel. Het was ook gefundeerd op planken. Dit deel was ernstig verzakt, de helling van de verzakking is 20% (40 cm over 2 m). De verzakking wordt veroorzaakt door de slootarm in de ondergrond. De funderingsmuur volgt daarbij de glooiende oever.
Precies op de scheiding tussen de halfsteens en de steensmuur was er een restant van een uitbouw, die op grond van een muntvondst pas uit 1626 of later dateert. De ondergrond bestaat hier uit een puinkist met een lengte van 3 m en een minimale breedte van 1,5 m, plaatselijk weer uitgebreid met een puinkist van 1 x 1 m. De ruimte is gevuld met zand en puin en bedekt met een laag ge-

Afb. 3.12 Waterput s38.

broken plavuizen (s78). Aan de zuidzijde van de puinkist lijkt er een restant van een muur (s88) te liggen. De structuur bestaat aan de onderzijde uit twee parallelle horizontaal geplaatste planken die de lijn van de puinkist volgen met daartussen een laag liggende en op hun kant staande ijsselstenen.
Volgens de kaart van Bos en van Harn uit 1616 stond er toen een klein huis met een verdieping (afb. 3.5). Vanaf de zuidelijke kopgevel was een pad dat de sloot naar het zuiden toe volgde en dat door een bomenrij werd gescheiden van die sloot.

Bij dit huis hoorde ook een waterput. Deze lag iets ten oosten van de zuidkant van het huis. De strandzanden onder het Hollandveen zijn watervoerend. Door het aanleggen van een put kon men eenvoudig in drinkwater voorzien. De kwaliteit van het drinkwater in het veengebied was, in vergelijking met dat op de duinrug, moeilijker te garanderen. Men moest voorkomen dat water uit de veengrond doorsijpelde naar de put. Daarom werd het veen rond de put weg gestoken en vervangen door duinzand. De put (s38) bestaat uit een koker gemaakt van drie hergebruikte tonnen (afb. 3.12). De tonnen werden ontdaan van hun bodems en met uiteinden iets in elkaar geschoven. De duigen van de tonnen zijn van eikenhout. De planken zijn ongeveer radiaal uit stammen gekloofd. Ze zijn gemaakt van eiken met een leeftijd van 100 tot 200 jaar. Deze konden met behulp van de dendrochronologie worden gedateerd. Dendrochronologie is de wetenschap die bezig houdt met de datering van jaarringpatronen van bomen. De groei van de jaarringen is gerelateerd aan het klimaat en de standplaats van de bomen. Voor vooral eik zijn er chronologieën opgesteld waarmee de jaarringpatronen van opgegraven hout kunnen worden vergeleken.
Op grond van een dergelijk onderzoek kon worden gesteld dat het hout van twee tonnen afkomstig is uit het Saar/Moezelgebied en de derde ton uit Zuid-Duitsland. [49] Van geen van de houtmonsters kon de precieze kapdatum van de boom worden bepaald omdat de buitenste jaarringen, het zogenaamde spinthout, ontbreken. De datering van het jongste monster is 1587. Daarbij worden een aantal jaren opgeteld voor het ontbrekende spinthout. De einddatering van het monster wordt gesteld op 1607 AD ± 6 post quem. Dit komt goed overeen met het cartografische gegeven dat er in 1616 een huis stond. Het blijkt lastig te zijn om duidelijk te krijgen wie hier nu woonde en wanneer dit huis werd gebouwd. Achter huis Spui 231 was er in 1596 al een achterhuis dat apart werd bewoond (Spui 233) en door een gang met het Spui werd verbonden, maar een apart huis langs de sloot wordt niet genoemd. Helaas ontbreken historische gegevens uit de periode 1605-1634 voor dit perceel.

3.2 Aanleg van de Bierstraat (vanaf 1633)

In het kader van het aanleggen van de Bierstraat en het verkavelen van de voormalige weilanden moest de grote sloot van Theus worden gedempt om daarboven op een straat aan te leggen, hetgeen rond 1633 is gebeurd. De Sociëteit van Den Haag betaalde die kosten. Uit het historisch onderzoek blijkt dat de verkaveling aan de oostzijde in fasen is gebeurd. Een deel van de achterven van het Spui werd namelijk niet aangekocht maar bleef in particuliere handen en werd wat later bebouwd. Het lijkt daarom niet aannemelijk dat de brede aftakking ter hoogte van de latere Bierstraat 20 al in 1633 werd gedempt. Zoals al gezegd moest deze aftakking voor of in 1642 ten behoeve van de bouw worden gedempt. De vulling van deze zijarm bestaat bovenin uit een laag zand met puin. Daaronder ligt een laag zwarte veenbagger met afval en mest die steeds veniger wordt naar

49 Briefrapportage 1994- RING-Stichting Nederlands Centrum voor Dendrochronologie.

beneden toe afgewisseld met een taaie groene sliblaag die een stilstandfase van de sloot vertegenwoordigd. De laag duinzand op de slootvulling is plaatselijk 60 cm dik (afb. 3.8).
Duinzand werd aanvankelijk via de Haagse Trekvliet aangevoerd uit Voorburg, maar sinds 1594 ook via de nieuw gegraven Zandsloot uit het Haagse Bos. Dit grafelijk bos kwam in 1576 in handen van de Haagse magistraat. Uit de deels verwoeste bossen werd zand gegraven voor de verkoop. De kosten voor zand uit het Haagse Bos waren lager, namelijk 18 stuivers per schuit tegen 25 stuivers voor een schuitlading zand uit Voorburg.[50] In de periode waarin werd begonnen met het bouwrijp maken van het Spuikwartier was er nog belangrijke bron van zand. Vanaf of na 1622 werd namelijk begonnen met de aanleg van de Loosduinse Vaart die voor een groot deel door een duinrug werd gegraven.

3.3 Huizen in de Bierstraat

Bierstraat 4

Bierstraat 4 is in 1634 gebouwd. Alleen de voorzijde kon worden opgegraven vanwege bodemverontreinigingen aan de achterzijde. Het niveau waarop de funderingen en vloeren hebben gelegen bleek al zwaar verstoord te zijn. Het eerste leesbare vlak bestond uit een niveau met indrukken van koeienpoten (zie hierboven). Er zijn waarnemingen gedaan bij de grondsanering aan de achterzijde van het perceel. Hierbij werd een restant van een met puin gevulde waterkelder onderzocht (s6) met materiaal uit de periode 1700-1800. Er zijn grote brokken van een eerder afgebroken waterput waargenomen.

Bierstraat 6/8/10

Onder dit pand zijn sporen gevonden van een huis van rond 1614 dat bij de nieuwbouw in 1634 bijna geheel is afgebroken (zie hierboven 3.2). De nieuwe voorgevel s68 werd boven de oude muren s86 en s87 gelegd maar was daarvan door een zandlaag gescheiden (afb. 3.14). De zijgevels zijn met een onderlinge afstand van 6 m gebouwd. De zijgevel aan de noordzijde was helaas in het recente verleden al verwijderd, er restte nog een kort stukje van de muur bij de voorgevel (s72). Er werd hier wel een humeuze laag gezien die mogelijk het overblijfsel is van verteerde funderingsplanken (op circa 0,10 m – NAP). De andere zijde was wel bewaard gebleven. De gemene muur (s20) met huis 12 bleek op palen te zijn gebouwd.[51] De palen zijn van grenenhout. Ze steken minimaal 1,7 m door de ophogingen en de onderliggende veenlaag. Opvallend is dat de zijgevel een klein stukje is doorgezet in de voorgevel. De muur maakt daar dus een hoek. De voorgevel is koud gemetseld tegen die hoek en is op een hoger niveau aangelegd dan de muren van het afgebroken huis (afb. 3.11). Daarbij zijn de oude funderingen, eerst met een 40 cm dikke laag zand bedekt. De onderkant van de nieuwe muur bestaat uit gele en appelbloesemkleurige stenen (s68). Een bruin humeus zandlaagje net onder de stenen doet vermoeden dat de muur wel op planken is opgebouwd. Sporen van palen zijn onder de voorgevel echter niet gezien. Mogelijk is de muur hier anders gefundeerd vanwege de muurresten in de ondergrond. Het kan ook zijn dat hier een houten pui is gebouwd. Ook deze muur is gaan verzakken, maar minder sterk (14 cm over 2,0 m). Deze

50 Van Gunst 1991, p. 143.

51 Gemene of gemeenschappelijke muur.

Afb. 3.13 Sporenkaart bebouwing Bierstraat even, vlak 1 en 2.

muur is gehandhaafd bij een modernisering. Hierbij is een niveau aangenomen waarbij circa 50 cm tot 65 cm (ter plekke van de verzakking) is blijven staan en daarboven is doorgebouwd.
Drie meter oostelijk van de voorgevel ligt een kleine ondiepe kelder (s61) die 2,25 m breed en bijna 5 m lang is. Er zijn twee vloerniveaus. De onderste vloer ligt op een zandbed en bestaat uit een laag ijsselstenen (s75 op 0,11 m - NAP). Aan de westzijde van de kelder is een tussenmuur met een rollaag aan de bovenzijde, waardoor er een smalle onbruikbare ruimte is gemaakt. Deze ruimte heeft aan de binnenzijde ruw onafgewerkt metselwerk, waarmee die onbruikbaarheid wordt bevestigd. Mogelijk was hier een plateau van ongeveer 0,75 m breedte in de kelder. Een andere mogelijkheid is dat dit smalle deel onderdeel uitmaakte van de constructie van een trappenhuis boven de kelder.
De keldermuren zijn aan de westzijde bewaard gebleven tot 0,55 m + NAP, tot de bovenkant van een rollaag. De muren van de kelder zijn betegeld met majolicategels (zie ook hoofdstuk 7). Omdat er iets ruimte is tussen de ijsselstenen vloer en de onderkant van de tegels (afb. 3.15), is het waarschijnlijk dat er nog een plavuizenvloer is geweest die direct op de ijsselstenen lag.
In het zuidelijk deel van de kelder was een trapje (s71) met polychrome tegels tegen de stootboorden. De muren zijn verder betegeld met tegels met een blauwe schildering en plaatselijk, in een hoekje, is een combinatie van polychrome en blauwe tegels gebruikt. Het is niet duidelijk of er in deze bouwfase een of twee ingangen waren.
Zowel het motief en uitvoering van de afbeelding als de decoratie van de hoeken en de dikte worden betrokken bij de datering van de tegels. Beide zijn zeer aan mode onderhevig. De polychrome majolicategels in de kelder zijn 12 mm dik. Dit was gangbaar in de jaren dertig van de 17de eeuw. Het hoekmotief is een type gestileerde ossenkop die tussen 1625 en 1650 in gebruik was.[52] De veelkleurige afbeeldingen zijn die van allerlei vogelsoorten, zoals een uil en een ooievaar, vlinders met fruit en een bloemdecor.
De monochrome tegels zijn iets dunner, namelijk circa 10 mm. Op basis van de gebruikte hoekmotieven zijn de monochrome tegels in drie hoofdgroepen te verdelen: voluut, ossenkop en lelie. De hoekmotieven van de typen voluut en ossenkop dateren in de periode 1625-1650. Het andere hoekmotief, type Franse lelie dateert tussen 1625-1660. Ook de verschillende figuurdecors van de tegels met als centrale afbeelding een spelend kind of een persoon die een beroep verbeeldt (afb. 3.16), komen overeen met een datering in het tweede kwart van de 17de eeuw. De lelie als hoekmotief is alleen toegepast in combinatie met de figuur de krijgsman. Deze staat met een hellebaard of laadt een vuurwapen. De ossenkop is gebruikt als hoekmotief op tegeltjes met cupido's. De cupido's dragen een boog of beoefenen een kinderspel. Een dergelijke samengestelde wanddecoratie (waarin de tegels verschillende onderwerpen hebben die door elkaar worden gebruikt) is typisch voor de periode 1625-1650.[53]
In de 19de eeuw is de vloer opgehoogd en werd de plavuizenvloer op 0,12 m + NAP gelegd waarbij een van de treden onder de nieuwe vloer verdween. Mogelijk zijn de plavuizen uit de oudere vloer, die er wordt verondersteld te zijn geweest, opgenomen en op een hoger niveau opnieuw gebruikt. Het plaatsen van deze vloer kon worden gedateerd aan de hand van scherven grof en dik porselein en industrieel aardewerk in de zand- en puinvulling tussen de ijsselstenen vloer en de plavuizen vloer. Aan beide uiteinden werden traptreden bovenop de plavuizen vloer gemaakt waarbij een deel van de wandtegels bedekt raakte (afb. 3.17). Aan de zuidzijde werd zo een verbinding gelegd naar het voorhuis. De bovenste trede ligt op 0,44 m + NAP. De vloer bestaat hier uit grijs gesmoorde plavuizen een plaatselijk een rij tegels van natuursteen. Dit zou het vloerniveau in het voorhuis kunnen zijn. Het is niet duidelijk of de keldertrap (s70) aan de noordzijde in verbinding stond met de achterkamer.

52 In dit hoofdstuk wordt de decoratietypologie van Pluis gehanteerd. Pluis 1998, p. 550.

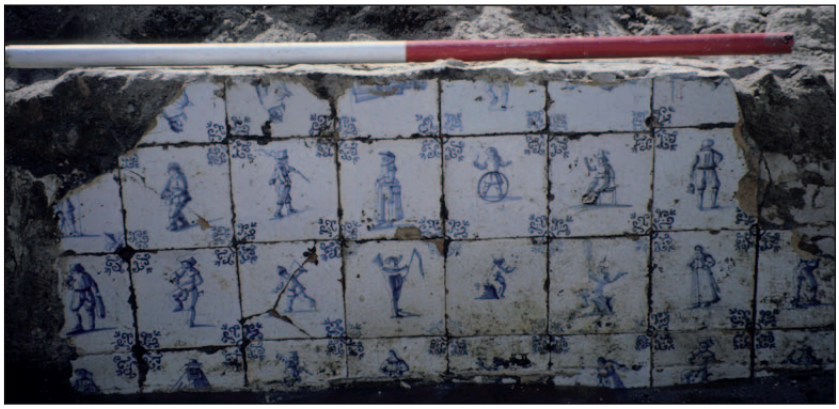
53 Van Dam 1988, p. 77.

Afb. 3.14 Bierstraat 10, overzicht voorhuis: voorgevel (s68) en kelder (s61 en s67).

Afb. 3.15 Bierstraat 10, zuidelijke wand in kelder s61 met polychrome tegels.

Afb. 3.16 Bierstraat 10, detail westelijke tegelwand in kelder s61.

Afb. 3.17 Bierstraat 10, traptreden (s70) dekken noordelijke tegelwand in kelder s61 af.

Bierstraat 12

Bierstraat 12 is in 1634 gebouwd.[54] Beide zijmuren (s20 en s21) konden worden onderzocht. Ze zijn circa 70 cm hoog en overdekt door een moderne muur van paarsgrauw gekleurde baksteen (afb. 3.18). Op de scheiding was een dikke specielaag aangebracht. De funderingsmuur bestaat uit gele baksteen en appelbloesemkleurige bakstenen die op funderingsplanken en een rij funderingspalen rusten. De palen stonden om de halve meter. Hoewel er maar een enkele rij is waargenomen, vanwege beperkingen bij het onderzoek, is de rij toch dubbel aangelegd. Dit is af te leiden uit de excentrische positie van de rij palen. Aan de achterzijde is er in de zijgevel gehakt ten behoeve van een rookkanaal. Daarachter steekt de achtergevel in een hoek iets uit. De fundering is hier extra stevig met een dubbele rij dicht bijeen geplaatste palen. Het lijkt erop dat de muur van de achtergevel hier eindigt. Mogelijk is de rest van de achtergevel op een hoger niveau aangelegd, vergelijkbaar met de voorgevel van nummer 6-10. Achter het huis is een waterput (s45) gebouwd, die met de buren wordt gedeeld. De zijmuur is als tuinmuur (zonder palenfundering) voortgezet.
Aan de voorzijde van huis 12 is het restant gevonden van een structuur van muurwerk (s23) met daarbinnen een kleine gepleisterde (opslag-)kelder met een plavuizen vloer (afb. 3.19). Gezien de zwarte aanslag werd deze mogelijk gebruikt voor de opslag van turven. Direct daaraan grenzend is de ruimte opgevuld met puin. Waarschijnlijk was dit het trappenhuis met een voorraadkelder er onder (afb. 3.20). Opvallend is dat de keldervloer, of mogelijk de hele kelder, minstens 4 jaar na de nieuwbouw moet zijn aangelegd getuige een rekenpenning (uit 1638) die in de zandlaag onder de kelder werd gevonden. De kelder is aan de zijde van de zijgevel uitgebroken. Dit is vermoedelijk gebeurd bij het vernieuwen van die zijgevel.
Gezien de locatie van de kelder s23 was het voorhuis ongeveer 3 meter diep. Er zijn resten van een veel jongere gangmuur (s19) die vermoedelijk hoorde bij een trap die naar een bovenhuis leidde. Het circa 9,5 meter lange huis is later uitgebreid met een smalle (bij-)keuken. De locaties van de waterkelders, de waterput en de afvoergoten in de panden 12 en 14 geven aan waar de aangrenzende binnenplaatsen van beide panden zijn geweest. Dit is een situatie zoals die ook op de minuut van 1832 is te zien (hoofdstuk historie, afb. 2.5). Het regenwater werd opgevangen om te gebruiken voor het huishouden maar het overschot moest worden afgevoerd. Op de binnenplaats van huis 12 is ook een voorziening uit de late 19de eeuw te zien. Hier werd het water van de bestrate binnenplaats afgevoerd via een zinkputje (s42). Het water uit de regenpijp liep in datzelfde putje maar dan via een ijzeren pot (afb. 3.21). Zowel in de pot als in het putje bleef vuil achter. Via een overloop kwam het water dan in een goot en werd verder afgevoerd. Dergelijke voorzieningen zijn ook waargenomen bij huis Bierstraat 6-10 en bij laat 19de-eeuwse huizen aan de andere kant van het Spui, aan het Lamgroen.[55]
Aan de achterzijde van huis 12 werd een deel van een waterkelder (s39) gevonden. Deze was gemaakt van rode bakstenen met aan de binnenzijde een klamplaag en vloer van ijsselstenen. Mogelijk hoorde deze bij een huis dat achter huis 12 heeft gelegen. In 1730 worden er bij dit pand vijf huisjes in de Karsjespoort genoemd die verhuurd worden.[56]

54 Zie hierboven hst. 2.2.

55 Van Veen 2011.

56 Zie bijlage 2.1.

Afb. 3.18 Bierstraat 12, gemene muur (s21), fundering op palen en planken.

Afb. 3.19 Bierstraat 12, kelder s23.

Afb. 3.20 Turfkelder onder trap in Stedelijk Museum Zwolle.

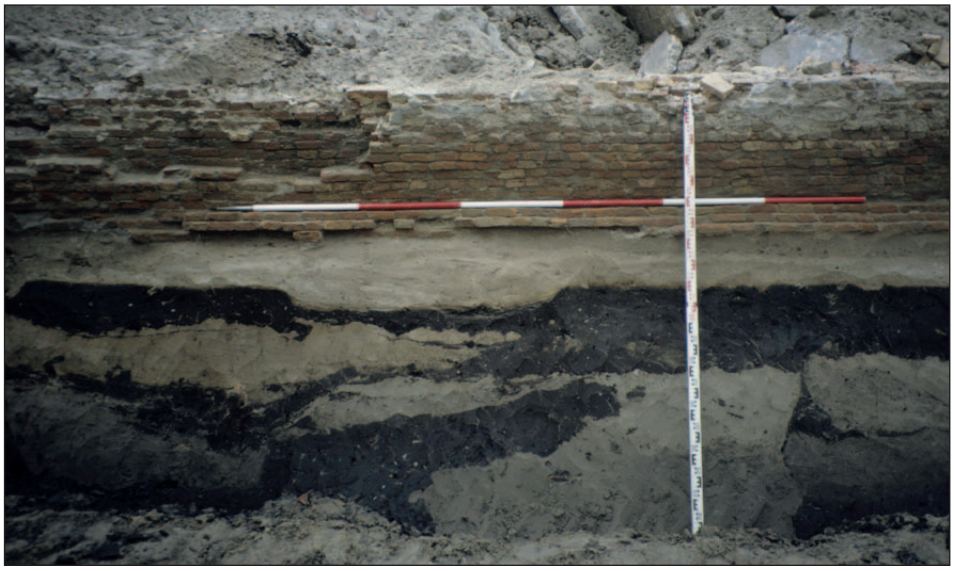
Afb. 3.21 Bierstraat 12, 19de-eeuwse sporen: afvoergoot en zinkput (s42-44) met ijzeren ketel.

Bierstraat 14

Ter plekke van Bierstraat 14 stond vlak voor de sloop een relatief jong gebouw uit de 20ste eeuw. Dit gebouw heeft de sporen van het huis uit de 17de eeuw zwaar verstoord. Op drie meter achter de voorgevel was er een spoor van een uitgebroken zijmuur. De achterzijde van het pand kon niet worden onderzocht. Er zijn sporen van zijgevels, een waterput en een waterkelder. De bewoners deelden een zijgevel (s21 en s48) met een waterput daaronder (s45) met hun buren van nummer 12. De waterput bestaat uit een ton met een bakstenen koepel. De andere zijgevel (s14) van huis 14 heeft een ondieper aangelegde funderingsmuur. Het verschil is ongeveer 30 cm. Hier zijn geen funderingspalen of planken waargenomen. Het verschil is te verklaren door het verschil in tijdstip van bouwen: Bierstraat 12 stond er al toen huis 14 daartegenaan werd gebouwd met gebruikmaking van de belending. In het pand zelf zijn wel twee groepen van vier funderingspalen gevonden waar vermoedelijk poeren op hebben gestaan. Deze kunnen niet aan een bepaalde bouwfase worden gekoppeld.
Waterkelder spoor 9 is gemaakt van ijsselstenen en heeft een tongewelf. De vloer bestaat uit een roosterwerk van rode bakstenen, een laag rode steen met daarop drie massieve lagen ijsselstenen. De wanden en vloer zijn bedekt met grijs gesmoorde geglazuurde plavuizen.

Bierstraat 16

Bierstraat 16 is tegelijk met huis 14 in 1642 gebouwd. Het perceel kon geheel worden onderzocht en was allleen aan de achterzijde van het perceel verstoord door een betonconstructie. In de voorkamer werd de funderingsmuur van een binnenmuur (s18) gevonden. Daarnaast zijn twee groepjes funderingspalen gevonden die op het gebruik van poeren wijzen. Aan de zijde van nummer 14 lag waarschijnlijk de gang. Hier werden een goot (s13) met een plavuizen bodem en twee zinkputten gevonden. Aan de andere zijde is, op grond van de aanwezigheid van een waterkelder, een kleine binnenplaats te reconstrueren.
Tussen de binnenplaats en de gang was een halfverdiepte kelder (s10) van 1,8 x 2,6 m, waarvan de vloer was bedekt met geglazuurde tegels. Het is een vloer met een zeer solide fundering van meer dan 30 cm dik bestaande uit een roosterwerk van bakstenen met daarop een laag bakstenen. De eerste vloerlaag bestond uit groen geglazuurde plavuizen. De tweede laag lag daar, gescheiden door een zandlaag, 20 cm boven en bestond uit oranje en groene tegels in een blokpatroon (afb. 3.23). De muren bestonden uit een anderhalf steens buitenkant en een halfsteens binnenkant van ijsselstenen die met cement zijn aangesmeerd. Het lijkt erop dat men bij de bouw zijn uiterste best heeft gedaan om een droge kelder op te leveren. Direct achter de kelder werd een ingegraven ton met bodem (s24) gevonden. De ton was gevuld met zand waarin enkele 16de-eeuwse scherven. De bodem van de ton is bijzonder door een beschildering met witte verf. De afbeelding stelt een leeuw met een staf voor. Dit is waarschijnlijk een bierton van een Rotterdamse bierbrouwerij die in de periode tussen 1624 en 1640 is gesticht (zie hoofdstuk 11.2).
Op de binnenplaats was verder een kleine beerkelder (s15) met een vloertje van bakstenen die door derden was leeggehaald.
Aan de achterzijde op 16 m achter de voorgevel zijn de sporen van een drievoudige beerkelder gevonden (afb. 3.24). Deze was gebouwd boven op het uiteinde van *de Stincksloot* (slootarm 1) maar overdekt die niet compleet. Naast de beerkelders lag een laag puin met huishoudelijk afval die een

Afb. 3.22 Turfputten en grondverbeteringen onder Bierstraat 14.

Afb. 3.23 Bierstraat 16, kelder s10.

Afb. 3.24 Onderzoek in Bierstraat 16 met rechtsachter de beerkelders s30 en s34.

afdekkende laag op de sloot lijkt te zijn en waarin 20 kleipijpen uit de periode 1625-1640 werden gevonden en een enkele pijp uit de periode 1650-1660.[57]
De beëindiging van de slootarm 1 was gemarkeerd door een wand van voornamelijk verticaal geplaatste planken (afb. 3.7). Aangrenzend zijn er resten van beschoeiingen en schotten in de sloot, mogelijk in gebruik als beerbakken. In de sloot werden verschillende planken van eikenhout gevonden. Op de opgevulde sloot zijn bakstenen beerkelders aangelegd. Voor de nieuwbouw van de Bierstraat stonden hier al secreten boven de sloot ten behoeve van de poortwoningen die achter huis Spui 237/239 stonden.
De meest oostelijke beerkelder, die achter Bierstraat 18 steekt, was vernield en bevatte 20ste-eeuws afval. In de andere beerkelders (s30 en s34) werd een 5-15 cm dikke beerlaag gevonden met 18de-eeuws materiaal gevonden. De beerkelders zijn aan het einde van de 18de eeuw of later verstoord waarbij zand met ouder materiaal (v125) boven op de vernielde beerkelders is gestort. Verder bleek het niet altijd mogelijk om het materiaal van de beerkelders te scheiden van materiaal uit de onderliggende slootvullingen. De totale groep aardewerk (en glas) uit de beerkelders s30 en s34 en de beerkuil s25 die ernaast ligt heeft een datering van 1640-1780.[58]
Alleen de vondsten uit de beerlaag kunnen aan de verschillende beerkelders worden toegewezen. De hoeveelheid aardewerk en glas was beperkt maar daarnaast werden er ook kleine voorwerpen van andere materialen zoals metaal, hout, ivoor en been en een stuk perkament gevonden. De messing speelpenningen en pijpenkoppen die in de beerlaag van s34 zijn gevonden dateren de beervulling tussen 1740-1780.[59] Op grond van het historische gegeven dat het pand nummer 16 vanaf 1730 voor dubbele bewoning werd verhuurd is het niet vreemd als er juist dan een behoefte bestaat aan een dubbele voorziening. De vele stukken hout onder deze beerkelders zijn mogelijk de restanten van een houten voorganger.
Volgens de historische gegevens deelden de bewoners van de huizen14 en 16 een waterput. De gemeenschappelijke waterput van de huizen 16 en 18 wordt bij huis 18 behandeld. De enige put (s26) die in aanmerking komt voor gebruik door de huizen 14 en 16 samen ligt op 21 m uit de voorgevel op het achtererf van huis 16. Weliswaar aan de kant van huis 14 maar niet zoals bij de andere panden precies op de erfgrens. Het is ook mogelijk, afhankelijk van hoe de perceelsgrenzen voor 1832 hebben gelopen, dat de put hoorde bij een huis in de poort achter Spui 237/239.
Volgens de historische gegevens is de bewoning van het pand in of voor 1807 geëindigd. Het wordt dan vermeld als pakhuis.[60]

Bierstraat 18

Bierstraat 18 is tegelijk met Bierstraat 20 in 1642 gebouwd. Bij dit huis lag de ingang aan de noordwestzijde. Bij de opgraving bleek het voorhuis 5 meter diep te zijn en in tweeën gedeeld. Het noordelijke deel was zwaar verstoord. Hier was plaatselijk, op een halve meter onder het huidige straatniveau, een vloer (s336) van rode geglazuurde plavuizen op 0,04 m + NAP bewaard gebleven. Daarnaast lag een ondiepe kelder met een vloer (s335) van zwaar versleten rode geglazuurde plavuizen op 0,04 m – NAP. Aan de voorzijde is een schrobputje van ongeveer 30-40 cm in het vierkant (afb. 3.25). Het schrobputje is gemaakt van schuin geplaatste ijsselstenen met aan de rand

57 Bijlage 6.1, determinaties vondstnr. 102.

58 Beduidend ouder materiaal (uit de sloot) is eruit gefilterd.

59 Zie ook hoofdstuk 6 en 9.4

60 Zie bijlage 2.1.

Afb. 3.25 Bierstraat 18, halfverdiepte kelder in voorhuis, bovenste vloerniveau (s335) met schrobput.

Afb. 3.26 Bierstraat 16 en 18, schelpenlaag in waterput s85.

een aantal gebroken wandtegels. De vloer ligt op een zandbed. De keldermuren waren betegeld met oranje en groene geglazuurde tegels, die tot vier lagen hoog bewaard zijn gebleven. Op basis van de diepte van de onderkant van de onderste laag wandtegels mag worden verondersteld dat er een oudere vloer is geweest die circa 20 cm dieper heeft gelegen en die compleet is uitgebroken. De uitvoering met de oranje en groene tegels doet een bouw in de 17de of 18de eeuw vermoeden. De opgehoogde plavuizenvloer dateert uit de late 18de of het begin van de 19de eeuw. De datering is op basis van de in het zandbed voorkomende pijpenkoppen (v33) met lettermerken. Dit zijn: hielmerk GN gekroond, Gerrit Nobel (1768-1902), TS gekroond (1737-1940) en een schelppijp.[61] Het lijkt erop dat hier aanvankelijk een soort opkamer moet zijn geweest met opslagruimte daaronder. Het historische gegeven dat in 1806 het pand in gebruik was als stal geeft meteen een einddatum voor het gebruik van de kelder.

De waterput van huis 18 lag enigszins in het verlengde van de gemene muur tussen 16 en 18 op 12 m uit de voorgevel. Deze is later door een tuinmuur overbouwd. De put (s85) was gemaakt van twee tonnen waarover een stenen opbouw met een koepelvorm was geschoven. De koepel was gesloten. De put bezat een uitgekiend filtersysteem bestaande uit een schelpenlaag van een halve meter dik in de bovenste ton (afb. 3.26). Deze put werd ook van boven gevuld met regenwater via een kleine zinkbak (s35) en een goot aan de westzijde die vermoedelijk van jongere datum zijn. Deze tonnen zijn dendrochronologisch onderzocht. De patronen van een aantal duigen konden worden vergeleken met chronologieën uit Noord-Frankrijk en Oost-Frankrijk. Het jaarringpatroon van een andere duig vertoonde overeenkomsten met de patronen van de tonnen van de oudste waterput (s38). Het jongste dendromonster is gedateerd 1625. Daarbij moeten circa 20 spintjaarringen

61 Dateringen volgens Duco 2003.

worden opgeteld. De einddatering van dit monster wordt 1645 ± 6 post quem.[62] De datering komt goed overeen met de nieuwbouw van de huizen in 1642/1643. De schelpenlaag is vermoedelijk later aangebracht en kan samenhangen met het toevoeren van regenwater.
Achter deze put, tussen 12 en 15 m achter de rooilijn en grenzend aan het buurpand 16, is een klein deel van de gangmuur (s306) gevonden en een stuk van de vloer. De gang is daar een meter breed en de vloer ligt daarop 0,05 m + NAP. Dit is gelijk aan het vloerniveau naast de kelder aan de voorzijde van het pand.
In 1832 heeft dit pand een brede uitbouw waarbij een smalle strook boven de waterput en zinkput wordt vrijgelaten. Nog later werd het pand verder naar achteren uitgebreid waarbij de smalle strook is verbreed tot een binnenplaats van 5 bij 2,5 m met daaronder een waterkelder (s303). Deze is van ijsselstenen. De bodem ligt op 0,70 m - NAP. Het keldertje was gevuld met in een vorm geperste glazen flessen en laat 19de-eeuwse steengoed kruiken, kurken etcetera (zie hoofdstuk 5, vondstcomplex 10). Het materiaal is vanaf 1860 te dateren. Een verbouwing die in 1912 is uitgevoerd is waarschijnlijk de aanleiding geweest voor het vullen van de waterkelder.

Bierstraat 20

Bierstraat 20 is in 1642 gebouwd. De gang lag hier aan de zuidoostkant. Plaatselijk is een restant met een plintje (s300) van faience tegels gezien, maar een vloerniveau ontbreekt. Vanaf deze gang leidde een keldertrap (s322) naar een keldergang die toegang gaf tot de aangrenzende kelderruimte (afb. 3.27). Vermoedelijk lag het trappenhuis voor de eerste verdieping naast de keldertrap.
De kelder bestrijkt ongeveer de helft van de breedte van het huis en is in de vorm van een kelderbak gebouwd en koud tegen de minder diep gefundeerde voorgevel gezet. Door de bak los van de voorgevel te plaatsen is deze minder gevoelig voor verzakking. De ruimte tussen de kelderbak en de voorgevel is afgedekt met een tegelrand. De bak is ruim een halve meter diep en bestaat uit een dubbele bakstenen vloer waarbij een laag ijsselstenen vlak is gelegd op een laag rode baksteen (0,36 m - NAP) en de eensteensmuren bestaan uit ijsselstenen. De muren zijn aan de bovenzijde op 0,16 m + NAP afgedekt met een tegelrand van oranje en groene tegeltjes. Dezelfde tegeltjes zijn ook als plint gebruikt, daarboven is wit pleisterwerk. De kelderbak ligt net boven het huidige grondwaterpeil (0,52 m - NAP). Alhoewel niet bekend is wat het plaatselijke grondwaterpeil in de 17de en 18de eeuw was, lijkt er toch een verband te zijn tussen keldervloer en grondwaterpeil. Er zijn echter geen aanwijzingen gevonden voor een drijvende kelder. Drijvende kelders bewegen mee met het grondwater, wat wordt mogelijk gemaakt door een fundering in de vorm van een houten roosterwerk (dat hier ontbreekt).
De vloer is opgehoogd met een zandbed en vlak gelegde bakstenen en vervolgens een plavuizen vloer. Onder deze plavuizen vloer werd een tegeltje gevonden met als centrale afbeelding een ezeltje en als hoekmotief de ossenkop, met een datering 1640-70. Dit zou kunnen betekenen dat de onderste keldervloer bij de eerste aanleg is gebouwd, maar zeker is dat niet.
Bij de ophoging raakte het keldergangetje (BIR92 s320) buiten gebruik. De onderzijde van de doorgang werd in de 18de eeuw met een muur dichtgezet en de ruimte opgevuld met zand en puin. Voortaan gebruikte men een trap (s328) vanuit de kelder die met drie treden naar de begane grond leidde (afb. 3.28). De volgende stap was een uitgang aan de noordoostkant van de kelder. Nog weer later werd de kelder dichtgestort met puin waaronder majolicategels die slordig zijn beschilderd met cherubijnen en een hoekmotief van ossenkoppen hebben, uit de periode 1640-1660.

62 Briefrapportage 1994- RING-Stichting Nederlands Centrum voor Dendrochronologie.

Afb. 3.27 Bierstraat 20 vanaf het oosten, keldertrap en gang met dichtgezette doorgang naar kelder.

Afb. 3.28 Bierstraat 20, keldertrap vanuit de kelder met onderste vloerniveau.

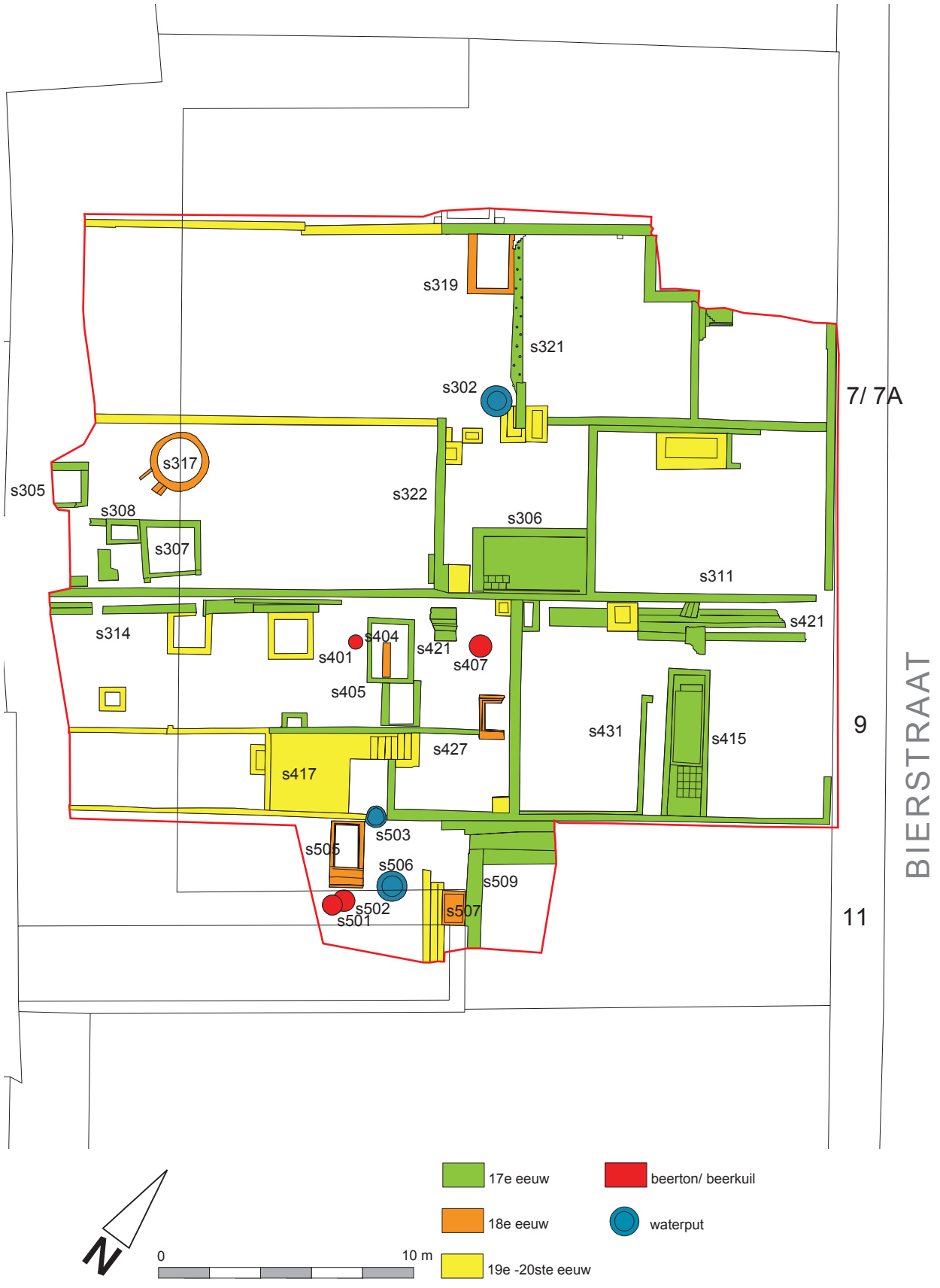
Afb. 3.29 Bierstraat 20, overzicht voorhuis kelder vanaf het noorden. Bovenste vloerniveau in de kelder. Op voorgrond haardvloer van jongere fase.

Deze zijn mogelijk afkomstig van de kamer hierboven of het trappenhuis achter de kelder. Op de dichtgestorte kelder werd een vloer aangelegd op 0,24 m + NAP. Bij deze 18de-of 19de-eeuwse fase hoort de haardvloer (s 318) die boven een uitgebouwd deel van de voormalige kelder lag (zie afb. 3.29).
De oorspronkelijke diepte van het pand is waarschijnlijk circa 10 m geweest, maar in de 19de eeuw is het pand ongeveer 5 m langer uitgebouwd. In de uitbouw werd een 19de-eeuwse kelder gevonden die vanwege kwikverontreinigingen niet nader kon worden onderzocht.
Helemaal aan het einde van het achtererf van nummer 20 was een bakstenen beerput (s310) met een doorsnede van 1,5 m. De slootbeschoeiing was hier plaatselijk verwijderd om ruimte te maken voor deze put. De put dateert daarom van na de demping van de sloot. Helaas bleek de beerput vernield en de inhoud geleegd. Er was een spoor van een ondiep gefundeerd rechthoekig muurwerk dat aansluit op de beerput en op het aangrenzende pandje (Spui 249) dat op het achtererf van Spui 243 staat. De zijgevel van het aangrenzende pandje Spui 249 bleek op funderingsplanken met kespen (dwarshouten) te staan.

Bierstraat 7/7a

De panden 7-11 zijn in 1634 gebouwd (afb. 3.30).
Bierstraat nummer 7/7a is een dubbelpand, tevens het grootste pand van de Bierstraat. De eigenaren van het pand zijn in ieder geval tot 1815 steeds mensen uit de hogere stand geweest. De eerste eigenaar, Arnout de Vogele, een procureur voor de Hoge raad en de Raad van Brabant, liet het huis bouwen. Latere bewoners zijn onder andere (familie van) een ambachtsheer, een notaris en procureur voor het Hof van Brabant.
Het grootste deel van het perceel kon worden onderzocht. Er waren twee beperkingen: een betonplaat en een transformatorhuisje aan de voorkant en een met olie verontreinigde beerput aan de achterkant.
Het pand is 12-12,5 m breed. De achterzijde van het voorhuis verspringt en is 10,5 en 12,5 m diep (s321 en s322). Juist hier kon de ondergrond goed worden onderzocht en bleek dat de huizen gefundeerd zijn op planken op dubbele palenrijen die ten opzichte van elkaar verspringen. De palen zijn alternerend geplaatst met een onderlinge afstand van 30-40 cm (afb. 3.31).
Het huis is over de lengte in twee delen opgedeeld. Het noordelijke deel van het dubbelhuis was ingedeeld in een voorhuis met een binnenmaat van ongeveer 4 m met een grotere kamer daarachter die als woonkamer wordt geïnterpreteerd. De voorkamer kon niet over de hele breedte worden onderzocht. Achter de grote kamer, in de hoek met buurpand Bierstraat 5 lag een betegelde en aangesmeerde waterkelder (s319) voor de opvang van regenwater.
Het zuidelijk deel van het huis bestond uit een grote kamer van 8 m diep met daarachter de keuken. Deze grote kamer (s311) was in zijn geheel onderkelderd. De keldermuren zijn een halve meter hoog opgebouwd tegen de muren, waarbij aan de bovenkant een vensterbankje is gemaakt met geglazuurde tegels. De overige sporen in de grote voorkamer betroffen muurwerk van een (moderne) trapopgang voor de bovenwoning met een modern toilet daaronder.

De keuken met achtergevel s322 is 5 bij 5,5 m groot en heeft een halfverdiepte kelder. In de hoek tussen de keuken en de grote kamer ten noorden daarvan was de waterput (s302). Deze put met een doorsnede van 1 m had een koepel waarin een loden pijp stak. De rechthoekige funderingen

Afb. 3.30 Sporenkaart bebouwing Bierstraat oneven, vlak 1 en 2.

daarnaast moeten gezien worden als funderingen van de zwengelpomp en van de gootsteenbak met afvoer.
De halfverdiepte kelder s306 is 3,5 bij 2 m en heeft een rode plavuizen vloer met gepleisterde muren en een plintje van majolica tegels (afb. 3.32). Er zijn vooral kandelabertegels gebruikt met een Franse lelie als hoekmotief. Twee aan elkaar grenzende tegels vormen samen een kandelabervorm. De centrale afbeelding bestaat uit bloempotten. Hier en daar zijn afwijkende tegels, zonder kandelabermotief toegepast. Kandelabertegels komen vooral in de eerste helft van de 17de eeuw voor. De vloer ligt op een laag zand en is nog eens verhoogd met een tweede laag plavuizen. De vermoedelijke ingang ligt in de zuidwesthoek.
Het achterterrein is van de buren van nummer 5 afgescheiden door een muur. De originele erfafscheiding is er niet meer. Deze muur is in de 19de eeuw uit verschillende delen opgebouwd.
Aan de achterzijde van het pand ligt een onbebouwd terrein waarbinnen de resten van twee beerkelders en een ronde beerput zijn blootgelegd. Deze liggen in het zuidelijk deel van de tuin. Ten noorden daarvan zijn plantgaten van bomen en/of struiken. Het achtererf is pas eind 19de eeuw volledig bebouwd geraakt.
Er is een rechthoekige beerkelder (BIR95 s307) van ongeveer 1,8 m in het vierkant met een zinkput (BIR95 s308) die aan de buitenzijde 0,8 m bij 1,0 m meet maar die een veel kleinere binnenmaat heeft.[63] De zinkput is van gele ijsselstenen en heeft een vloer van twee lagen groene geglazuurde plavuizen. De vloer ligt veel hoger dan de onderkant van de beerkelder. Het is de plek van waaruit het afval verder stroomt naar de beerkelder. Beide structuren bevatten een grote hoeveelheid materiaal, voornamelijk aardewerk en glas, waarvan het oudste materiaal uit de late 17de eeuw dateert. Daarnaast ligt een grote ronde beerput (BIR95 s317) met een doorsnede van 1,9 m, die via een goot met oranje en groen geglazuurde tegels werd gevuld en vermoedelijk als verzamelput heeft gediend. De aanvoergoot komt uit de richting van zinkput BIR95 s308. De ronde beerput was verontreinigd met huisbrandolie. Tijdens de bodemsanering bleek de inhoud te bestaan uit een laag zand en puin (waaronder geglazuurde dakpannen) op een beerlaag die 19de-eeuws vondstmateriaal bevatte. Vermoedelijk is deze put in of na de 18de eeuw aangelegd.
De andere rechthoekige beerkelder (BIR95 s305) ligt een paar meter verder, aan de achterkant van het perceel. Deze kelder was zwaar beschadigd en 1,5 m breed. De oudste vondsten uit deze structuur dateren rond 1640. In hoodstuk 5 wordt in detail in gegegaan op de vondsten uit de verschillende beerkelders (vondstcomplex 7).
Uit de minuut van 1832 (afb. 2.5) blijkt dat alle beerkelders in die periode in een 3 m smalle lange aanbouw met een kleine uitbouw waren ondergebracht die tegen de scheidingsmuur s311 stond. Daarmee komt de totale lengte van het pand op 26 m. Vermoedelijk was de aanbouw licht gefundeerd, er zijn geen resten van gevonden. De smalle aanbouw was waarschijnlijk al bij de nieuwbouw aanwezig. In het uiterste einde van deze uitbouw was namelijk een beerkelder s305 met afval dat dateert van kort na het begin van de bewoning van het huis. Het pand had, in ieder geval in 1675, een stal. Het is niet duidelijk of die was ondergebracht in de uitbouw of in een apart bouwsel op het achtererf. Uit een historische bron uit 1641 is op te maken dat de bewoners van huis 7 en huis 9 een gemeenschappelijke poort deelden. Deze gaf toegang tot de achtererven en vermoedelijk ook tot de uitbouw van huis 7. Vanwege de eventuele aanwezigheid van een rijdier (de stal) was een dergelijke poort onontbeerlijk en passend voor een deftig huis (afb. 3.33). Deze poort maakte het ook mogelijk om afval, waaronder menselijke fecaliën en dierlijke mest uit de stal, eenvoudig af te voeren.

63 Ook in het project BIR92 (aan de even zijde) komen sporen voor die beginnen met 300. Daarom worden waar nodig ook de projectcodes gebruikt.

Afb. 3.31 Bierstraat 7/7a, funderingspalen s321 en waterkelder s319.

Afb. 3.32 Bierstraat 7/7a, kelder s306.

Afb. 3.33 Bij gebrek aan een poort werden paarden ook wel via de gang van het woonhuis naar buiten geleid, zoals hier te zien op een foto genomen op het Spui in 1978.

Bierstraat 9

Bierstraat 9 bestaat uit een circa 6 m breed en 10 m diep huis met een smal achterhuis met een kelder (afb. 3.34). De circa 1 m brede gang (s432) aan de zijde van huis 7 (afb. 3.35) was voorzien van een goot (s421). Deze goot loopt verder door, langs de muur van de uitbouw van huis 7 tot aan de achterzijde van het perceel. Dat achterste deel (s314) van de goot is bekleed met groene en oranje plavuizen in combinatie met een rij onversierde faience wandtegels (witjes) (afb. 3.36). Uit het historisch onderzoek blijkt dat de uitgang via de poort aan de straatzijde werd gedeeld door de bewoners van de huizen 7 en 9 en dat ook de buurvrouw van huis 11 deze mocht gebruiken en haar waterafvoer op de goot mocht aansluiten.

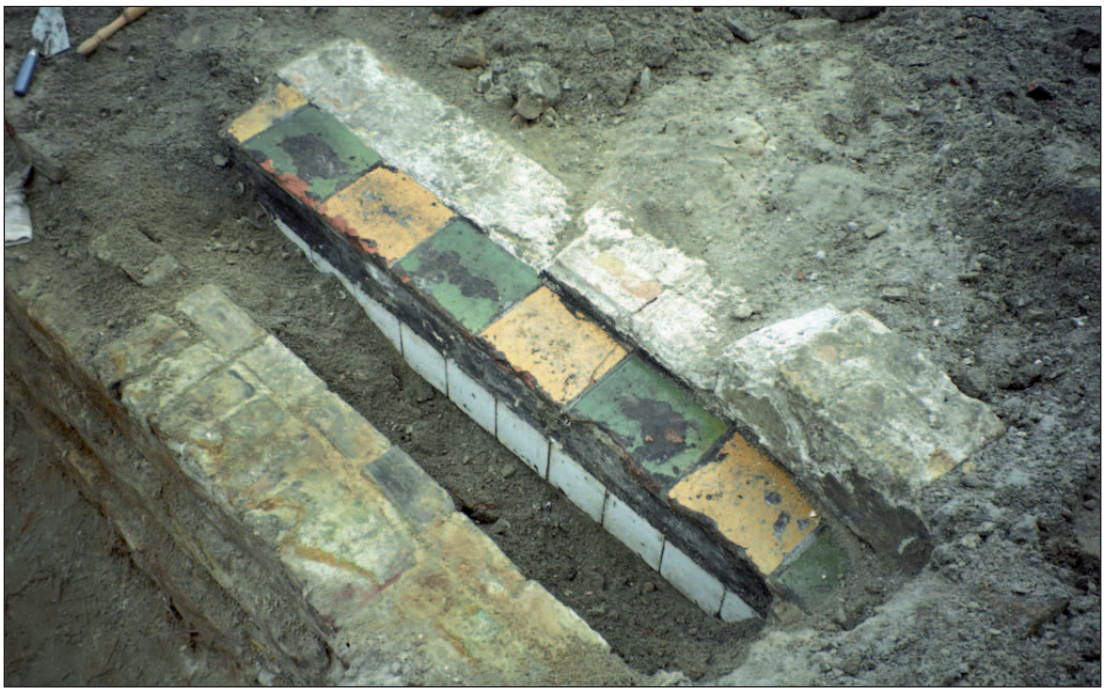
De oorspronkelijke achtergevel (s418) ligt op 10 m, hetgeen minder is dan de helft van de perceellengte. Onder deze muur zijn enkele verrotte funderingspalen gezien. De ruimte was ingedeeld in een voorhuis van circa 3,9 m diep, een overdwars geplaatst trappenhuis (s415) en een (keuken)ruimte daarachter. Een smalle uitbouw aan de zuidzijde is vermoedelijk in fasen ontstaan. Eerst een kort deel met de waterput (s503) daarachter. Deze waterput ligt op de grens met de buren van huis 11 en werd met hen, althans in 1660, gedeeld.
In het achterste deel van de uitbouw is een diepe kelder van ongeveer 2,5 m bij 2,5 m met een betonnen vloer gevonden (s417). Er is een toegang aan de oostzijde via een bakstenen trap met zeven treden waarmee een hoogteverschil van 140 cm werd overbrugd. De keldervloer ligt ver onder het grondwaterniveau. Waarschijnlijk is het een latere uitbreiding van een ondiepe kelder. De kelder werd gezien de vulling tot in de 20ste eeuw gebruikt voor de opslag van steenkool. Het gebruik van steenkool als huisbrand werd vanaf ongeveer 1770 ingevoerd. Er is een luikje voor storten van kolen aan de westzijde. Dat betekent dat de kelder tevens de achterzijde van de uitbouw van het pand was.

Afb. 3.34 Opgraving Bierstraat in 1995, vanuit achtererf Bierstraat 9 richting het Spui met het nog onbebouwde terrein aan de overzijde (opgraving 1992 en 1994).

Afb. 3.35 Bierstraat 9, sporen van poort in voorhuis met goot.

Afb. 3.36 Afwateringsgoot s314 achterzijde tussen Bierstraat 7/7a en 9.

Op de binnenplaats zijn restanten van twee ingegraven beertonnen (s401 en s407) gevonden. De tonnen zijn van eiken met tenen hoepels erom heen, sterk vergaan en gevuld met zand. Eén tonput was vondstloos, de andere (s407) bevatte een pijpensteel en twee pijpenkoppen van een dubbelconisch type met een datering 1630-1645.[64]

Onder de binnenplaats, tegen de uitbouw aan, waren beerkelders aangelegd met een gemak daarboven. De beerkelders staan met elkaar in verbinding (afb. 3.37). De vondsten uit dit complex dateren in de periode 1680-1815 (zie hoofdstuk 5 vondstcomplex 9). Op grond van het verschil in datering tussen de vondsten uit de beertonnen en uit de beerkelders lijkt het aannemelijk dat de rol van de beertonnen in ieder geval vanaf 1680 is overgenomen door de beerkelders. De grootste beerkelder (s404) is 1,4 m bij 2 m groot en er was ongeveer 90 cm van de muren bewaard gebleven. In deze beerkelder waren verschillende vondstlagen te onderscheiden. De onderste laag bestaat uit zand met aardewerk en glasscherven. De meerderheid van het materiaal dateert in de 18de eeuw, maar op grond van de kleipijpen is er ook een iets ouder restant vanaf ongeveer 1680. Daarop ligt een beerlaag met veel botfragmenten en afval met een datering tot ongeveer 1760. De kelder ernaast was ongeveer 1,2 m bij 1,4 m groot, waarbij ongeveer een halve meter van de muur bewaard was gebleven. In de ondiepere put waren geen lagen te onderscheiden, de vondstlaag bevatte eveneens beergrond en fijn bot. Tussen het afval werden kleine stukjes krantenpapier en textiel gevonden, de voorlopers van het wc-papier (afb. 3.38). Het kleipijpenmateriaal dateert uit de periode 1730-1820.
In het botmateriaal werden aanwijzingen gevonden voor het houden van een varken (zie hoofdstuk 15). Dit beestje heeft men eenvoudig kunnen aanvoeren via de gemeenschappelijke poort.
Gezien de datering van het jongste voorwerp uit de beerkelders, namelijk een kopje van industrieel wit met transferprint, zijn de beerkelders rond 1815 of iets later buiten gebruik geraakt. Het gebouw is voor 1832 verder naar achteren uitgebreid over de beerkelders heen. Daarbij werd, in een andere hoek, een kleine binnenplaats van circa 2,5 bij 3 m uitgespaard voor de lichttoetreding.

Bierstaat 11

In verband met verontreinigingen met kwik is er alleen onderzoek uitgevoerd op een binnenplaatsje tussen het voorhuis en het achterhuis. Een deel van de achtergevel (s509) van het voorhuis met daaraan een waterkelder werd blootgelegd. De waterkelder (s507) was 110 x 160 cm. De bodem en wanden zijn belegd met rode plavuizen. De waterput (s506) ligt daarachter en had een bakstenen koepel. Deze waterput lag direct onder de betonnen vloer en is waarschijnlijk nog tot het einde van de 19de eeuw gebruikt. Dit is vermoedelijk de opvolger van de waterput (s503) die huis 11 deelde met huis 9 en die bestond uit een ton (met merktekens) en een stenen opbouw.
Er is hier een ondiepe kelder (s505) met plavuizen vloer en een plint van geel geglazuurde tegels. Deze kelder lag vermoedelijk in het (smalle?) achterhuis. Naast de kelder lagen de resten van twee elkaar oversnijdende tonputten (s501 en s502) waarvan een met een bodem.

64 Zie bijlage 6.1.

Afb. 3.37 Bierstraat 9, op voorgrond beerkelder s404 met kleinere beerkelder s405 met tegelvloer daarachter.

Afb. 3.38 Papier en lompen gebruikt als wc-papier met fragmenten van lakzegels een melkkies en een speld uit de beerkelder s404 van huis 9.

3.4 Samenvatting en beschouwing

De percelen Bierstraat 4, 6/10, 12 en 7-11 zijn in al in 1634 bebouwd. De percelen Bierstraat 14-24 waren bezit van Anna van der Burgh uit Vianen. Zij trad op als een soort projectontwikkelaar en liet hier zes huizen bouwen die ze vervolgens verkocht. De huizen werden in paren gebouwd en ook in tweetallen verkocht. De eerste twee huizen, de huizen 22 en 24 werden in 1638 gebouwd en verkocht. De huizen 14-20 werden in 1642/43 gebouwd en in 1644 in tweetallen verkocht. Het bouwen in tweetallen maakte het mogelijk om economischer te bouwen. Er konden zogenaamde gemene muren worden gebouwd. Bepaalde voorzieningen zoals waterputten konden worden gedeeld door twee aan elkaar grenzende huishoudens.
De kavelbreedte van de huizen varieerde, dat blijkt uit de opgraving, maar ook historische vermeldingen ten behoeve van de belasting (het straatgeld) bieden informatie. De breedte van nummer 12 was 4,7 m, van nummer 14 was dat 5 m en nummer 16 was 5,3 m (16 voet) breed. Bierstraat 18 en 20 werden voor dezelfde breedte aangeslagen namelijk 5,6 m. Aan de hand van de minuut van 1832 en een overzichtsfoto van de achtergevels van de panden uit circa 1983 is de oorspronkelijke diepte van de hoofdbebouwing van de huizen 6-20 te reconstrueren op 9,5–10 m. Er zijn daarbij kleine verschillen geweest. In een opsomming uit circa 1655 van sinds 1632 nieuw gebouwde of verbeterde huizen wordt de huurwaarde van de panden 10-20 gelijkgesteld op f 64.[65] Hoe zorgvuldig de huurwaarde werd berekend is niet duidelijk. Er zijn namelijk aanwijzingen dat één van deze huizen, huis 12 een extra verdieping had. Vlak voor de sloop van pand 12 bestond deze uit drie bouwlagen met een plat dak terwijl de aangrenzende panden uit twee woonlagen en een zolderverdieping bestonden. Ook in de ondergrond onderscheidt dit pand zich van de andere. Bij huis 12, maar ook aan de overzijde bij huis 7/7a, zijn palenfunderingen waargenomen die horen bij de oorspronkelijke aanleg. Deze lijken onder de andere panden te ontbreken, hoewel er niet bij elk pand even goed kon worden waargenomen. Het ontbreken van palenfunderingen bij 17de-eeuwse nieuwbouw in het veengebied lijkt echter niet een gevolg van een gebrek aan mogelijkheden voor waarnemingen. Ook bij een grootschalig restauratieprogramma in het gebied tussen de Amsterdamse Veerkade en de Zuidwal bleek dat het gebruik van paalfunderingen meer uitzondering dan regel is. Slechts 2 van de 42 gerenoveerde en gerestaureerde panden uit de periode van circa 1640-1860 staat op palen.[66] Bierstraat 27, dat uit de 19de eeuw dateert en drie bouwlagen hoog is heeft ook een palenfundering met een funderingsplaat.[67]
Er zijn meer aanwijzingen voor een afwijkende bouw. Uit het historisch onderzoek blijkt dat er voor pand 7/7a en pand 12 subsidies zijn uitgekeerd vanwege de bouw van een huis met twee verdiepingen. Het gebruik van de palenfundering lijkt daarom samen te hangen met een een drielaags woning, terwijl het omgekeerde niet kan worden aangetoond.

In hoeverre de indeling van de huizen identiek was is lastig te bepalen aangezien er door latere verbouwingen veel is verdwenen van de oorspronkelijke indeling. Een vrij gebruikelijke indeling van 17de- en 18de-eeuwse huizen op smalle kavels is dat van een voor-, tussen en achterhuis. Een lichthof ter hoogte van het tussenhuis zorgt voor voldoende licht. Op de begane grond is een lange gang van voor- tot achtergevel die de gebouwdelen verbindt met in het midden een trap naar de

65 HGA, Sociëteit inv.no. 134. Kohier van sinds 1632 nieuw gebouwde of verbeterde huizen. Fol. 60v. Vier panden die verderop in de straat liggen worden lager getaxeerd, variërend van f 32, - tot f 48, -. Het laatste pand in de straat, vlakbij de Bierkade was weer flink duurder.

66 Rosenberg en De Booij 1992, p. 33.

67 Rosenberg en De Booij 1992, p. 49.

bovengelegen verdiepingen.[68] Een dergelijke indeling lijkt vooral goed te realiseren op vrij diepe bouwkavels, zoals aan de oneven zijde van de Bierstraat.
Aan de even zijde van de Bierstraat lijkt bij twee huizen de indeling aanvankelijk te bestaan uit een voorkamer met een achterkamer. De 17de-eeuwse en oudere terminologie daarvoor is overigens wat verwarrend. De voorkamer heet voorhuis, en de achterkamer wordt kamer genoemd. Zowel huis 6/8/10 als huis 12 heeft een voorkamer van ongeveer 3 m diep. Bij huis 9, aan de overkant, is de kamer iets dieper namelijk 3,9 m. Via de voorkamer kom je in een gang van waar je in het geval van huis 6/8/10 via een enkele bakstenen trede in de ondiepe voorraadkelder komt. Hierboven was vermoedelijk een bedstede en waarschijnlijk ook de trap. Doordat de bedbodem in de bedstede waarschijnlijk circa 60-70 cm hoog lag werd daaronder toch een bruikbare hoogte van circa 1-1,1 m voor opslag gecreëerd. Een zelfde smalle kelderstructuur met de vermoedelijke trap was ook in huis 9 aanwezig aan de achterzijde van de voorkamer. In het geval van pand 6/8/10 is de ruimte onder de bedstede tot in de 19de eeuw gebruikt waarbij de toegang werd verplaatst van de gang naar de voorkamer. Vermoedelijk werd de achterkamer als keuken gebruikt. Dit huis heeft geen uitbouw in de vorm van een achterhuis gehad. Vanwege de positie van de waterkelder en de waterput is daar namelijk geen ruimte voor.
Ook huis 12 en huis 14 hebben een ondiepe voorkamer gehad. Het circa 9,5 meter lange huis 12 is waarschijnlijk pas in de 19de eeuw uitgebreid met een smalle (bij-)keuken. Goten en zinkputten wijzen in die richting. Huis 16 had aanvankelijk een kleine uitbouw die niet verder dan de kelder met de geglazuurde tegels heeft gereikt. De beerput, in de vorm van een tonput zal namelijk toch echt buiten hebben gelegen. Zuidelijk van de uitbouw was de binnenplaats met de waterput die met de buren werd gedeeld.
Aan de overzijde, de oneven zijde, waren de percelen dieper en werd er waarschijnlijk al bij de nieuwbouw een smalle uitbouw gemaakt.

Huis 18, 20 en 7-7a wijken af door de positie van de ondiepe kelders onder de voorkamer.
In de panden 18 en 20 bestond er een indeling van een voorhuis met een halfverdiepte kelder en een gang daarlangs die toegang gaf tot achter gelegen vertrekken. Deze blijken per pand in afmeting en uitvoering te verschillen. De indeling van huis 20 lijkt het meest compleet. De oorspronkelijke toegang tot de kelder was vanaf de gang op de begane grond via een keldergang met een bakstenen trap. De kelderbakken zijn los tegen de bouwmuren aangebouwd, zonder dat er sprake was van drijvende kelders. De bovenzijde van de bak bestaat uit een soort vensterbankje. Iets diepere kelderbakken zijn vaker in de Spuibuurt aangetroffen, onder meer in huis Spui 237.[69] Maar deze liggen niet direct aan de voorzijde van het pand. Mogelijk hebben de voorkamers van huis 18 en 20 verhoogd liggende houten vloeren gehad om zodoende een bruikbare opslagruimte daaronder te creëren.
Huis 7-7a is het grootste huis in de Bierstraat geweest. Het heeft aan de noordzijde een vrij gebruikelijke indeling met een ondiepe voorkamer en grotere achterkamer. Maar ook nog een grote voorkamer extra waaronder een halfverdiepte kelder met een vensterbankje lag. De functie van keuken kon hier eenvoudig worden gescheiden van de woonfunctie. Het huis had een zeer lange smalle uitbouw tot de achterkant van het perceel. Het is ook het enige pand waar aantoonbaar al vanaf aanvang gebruik werd gemaakt van rechthoekige beerkelders. Bij de andere panden in de Bierstraat (huizen 9, 11 en 16) zijn er eerst ingegraven beertonnen gebruikt of was er een ronde beerput (achter huis 20). Opvallend is de drievoudige beerkelder voor het gebruik door meerdere huishou-

68 Rosenberg en De Booij 1992, p. 49.

69 Rosenberg en De Booij 1992, p. 50-51. Spui 237 ligt achter Bierstraat 14 en 16.

dens achter Bierstraat 16/18. Vermoedelijk is deze rond 1730 gebouwd in verband met de dubbele bewoning van huis 16 en is het geheel opgezet met een beerkelder daarnaast voor het buurpand.

In de Spuibuurt werd in de 17de eeuw al gebruik gemaakt van brandgangen om de toegang tot achterterreinen en achterbebouwing mogelijk te maken. Transport van afval en de aanvoer van brandstoffen en dergelijke werd daardoor vergemakkelijkt. Aan de even zijde van de Bierstraat kon worden aangesloten op al bestaande poorten en stegen van het Spui. In het geval van de oneven zijde van de Bierstraat werd daar bij de nieuwbouw rekening mee gehouden door het maken van een gemeenschappelijke poort met zelfs een gemeenschappelijke waterafvoer.

4 De geselecteerde vondstcomplexen

4.1 Algemeen

Afval is een belangrijke bron voor het onderzoek naar de materiële cultuur in het verleden. Daarbij moet men echter altijd in het achterhoofd houden dat maar een deel van het huisraad in de bodem belandde. Andere bronnen die ons informatie verschaffen, zijn schilderijen, tekeningen en geschreven stukken.
Boedelinventarissen schetsen een veel breder scala van de materiële cultuur maar deze bronnen zijn in Den Haag maar spaarzaam voorhanden. Bovendien blijken eenvoudige artikelen als aardewerk en glas die juist als afval worden aangetroffen vaak te ontbreken in de inventarissen. De duurdere artikelen zoals keuken- of tafelgoed van koper en tin, die door de grondstoffen waaruit ze werden gemaakt een restwaarde hadden, staan wel vermeld in de inventarissen. Metalen voorwerpen werden dan ook gerecycled en maar zelden weggegooid, waardoor ze als bodemvondst een zeldzaamheid zijn. Het is om deze reden dat de verschillende bronnen elkaar in hoge mate aanvullen.

Op basis van de sporen en de structuren is de keuze gemaakt om negen vondstcomplexen te beschrijven (afb. 4.1). Daarbij vormen de vullingen van twee zijsloten van de grote sloot, die aan de aanleg van de Bierstraat voorafgaat, de hoofdzaak. De verschillende materiaalcategorieën (aardewerk, kleipijpen, glas, metaal, been, hout, leer, textiel, bouwkeramiek, steen en overig) uit de contexten worden in aparte materiaalhoofdstukken beschreven. In het eerste hoofdstuk, dat handelt over het aardewerk, zal in het kader van een welstandsanalyse ook het glas uit de geselecteerde contexten kort beschreven worden, terwijl daarnaast gerefereerd wordt aan overige vondstcategorieën. In de specifieke materiaalhoofdstukken worden de details en de achtergronden geschetst.

4.2 Vondstcomplexen 1 en 2, de sloten

De slootarmen en de directe omgeving daarvan bevatten een kleine hoeveelheid afval uit de eerste helft en het midden van de 16de eeuw. De nadruk ligt op materiaal uit de periode 1570-1615 met een uitloop naar 1634 (sloot 2) of 1642 (sloot 1).

Allereerst wordt kort ingegaan op de functies die deze sloot heeft gehad en vervolgens op de vullingen en dateringen daarvan.
De hoofdsloot zorgde voor de ontwatering van de veenweiden ten westen van het Spui. Via een aantal zijarmen werd het water op het Spui geloosd. Tevens vormde het de grens tussen de achtererven van bebouwing aan het Spui en de aangrenzende weilanden.
Uit historische bronnen is duidelijk dat er in ieder geval vanaf 1449 bewoning is op dit deel van het Spui (Spui 239 en 241) en in 1527 is ook Spui 235 bewoond. In 1553 bevindt zich over de hele

lengte van het bouwblok bebouwing.[70] In 1616 is het bouwblok vrijwel aaneengesloten, waarbij poorten toegang geven tot slopjes. De slopbewoners loosden hun afvalwater op de sloot. Vanaf 1633 raakte de sloot zijn afwaterende functie kwijt, toen de hoofdsloot werd gedempt om er een weg op aan te kunnen leggen
Op basis van historische gegevens weten we dat huizen die in slopjes achter de hoofdbebouwing van het Spui stonden, gemakken hadden boven de doodlopende slootarm. In het doodlopende deel waren tussen de beschoeiingen dwarsschotten geplaatst waardoor er een soort beerbakken zijn gecreëerd. Een groot deel van het opgegraven huishoudelijk afval is van deze huishoudens afkomstig. Het is ook mogelijk dat ook andere bewoners aan het Spui hun afval dumpten in de sloten die hun achtererven begrensden.

In 1641 kwam er, ondanks protesten van de slopbewoners, een eind aan het gebruik van de gemakken boven de slootarm. Dit hield verband met het bouwrijp maken van de kavels voor de panden Bierstraat 14-20. De definitieve opvulling van de beerbakken lijkt rond die tijd te zijn voltrokken. Aanvankelijk overdekte de achterzijde van de nieuwbouw uit 1642 de voormalige stinksloot niet. Een ronde stenen beerput die op het onbebouwde terrein werd gebouwd is op de rand van de voormalige sloot ingegraven.

Bij sloot vondstcomplex 1, waarvan het vondstmateriaal integraal is gedetermineerd, is onderscheid gemaakt in materiaal uit de sloot algemeen (vulling 1a), in de sloot liggende beerbakken (vulling 1b), de oevers en aanplempingen (vulling 1o) en het uiteinde van de sloot (vulling 1e).
Het materiaal dat in de sloot onder de beerput werd opgegraven, is van de rest van de vulling gescheiden gehouden (vulling 1f). Dit gebeurde om eventuele vermenging van materiaal uit verschillende bewoningsfasen te voorkomen.
Aan het noordwestelijke uiteinde van deze sloot, achter huis 16, was een andere ontwikkeling te zien. Er zijn resten te zien van houten structuren, vermoedelijk beerbakken. De slootvulling is bedekt met sloophout waarop stenen beerkelders zijn gebouwd. In de dubbele beerkelder achter huis 16 was plaatselijk nog een laagje beer met vondstmateriaal aanwezig (vondstcomplex 5). Een deel van de beerlaag was tussen het hout gezakt en had zich vermengd met de slootvulling (1e).

Rond 1614 werd de noordelijke slootarm (vondstcomplex 2) door de bouw van een huisje ter hoogte van de aansluiting op de hoofdsloot afgesloten. Tijdens de opgraving van deze sloot werden midden in de sloot verschillende houten structuren gevonden die vermoedelijk een functie hebben gehad bij het bouwrijp maken. Eén beschoeiing bevindt zich in de lengterichting van de sloot, de andere staan hier haaks of schuin op. De vondsten uit diepste humeuze lagen behoren tot vulling 2a.[71] Het materiaal dat zuidelijk van de beschoeiing in de aanplempingen is gevonden, is wel bekeken maar verder buiten de tellingen gelaten.[72] Een korte zijarm van de sloot loopt in noordelijke richting. In deze zijarm zijn munten uit de periode 1584-1614 gevonden. De humeuze vulling (2b) van dit deel van de sloot is vermoedelijk voor en in 1614 tot stand gekomen.[73] Vermoedelijk is de opgevulde sloot als een laagte nog enige tijd in het terrein zichtbaar gebleven. Voorafgaande aan de nieuwbouw in 1634 is er nog meer materiaal gedumpt (2c). Dat is onder andere te zien aan de datering van de scherven van majolica, faience en porselein en aan een duitje uit 1626 dat onder

70 10de penning 1553, Pabon hofboeken 1561.

71 Vulling a, v196.

72 Vulling o, v197.

73 Vulling b, v170.

een uitbouw werd gevonden.[74] De sloot en de schoeiingen waren afgedekt door een humeuze zand/puinlaag.[75] Deze afdekkende laag (2c) dateert van voor de aanleg van huis 6-10, dus voor 1634. In de bovenste vulling van de uitstulping van de sloot naar het noorden werden pijpenkoppen gevonden met een datering rond 1630-35.[76]
De sluitdata van de verschillende slootarmen zijn dus goed vast te stellen. Moeilijker is het om de begindatum voor de sloten te bepalen. Sloot 1 is in ieder geval in het midden van de 16de eeuw reeds in gebruik. Omdat de sloot waarschijnlijk in één of meerdere latere gebruiksfase(n) is opgeschoond, is van deze oorspronkelijke gebruiksfase maar een kleine hoeveelheid achtergebleven. Voor de dateringen van materiaal van voor 1600 zijn goed dateerbare importen gebruikt. Gezien de geringe hoeveelheid Duits glas en steengoed in de vullingen is het ontbreken van bepaalde typen echter niet doorslaggevend. Kijken we naar het steengoed dan zijn de vormen van na ongeveer 1580 duidelijk het best vertegenwoordigd. Er zijn slechts enkele fragmenten van voorwerpen die in het derde kwart van de 16de eeuw zijn te dateren, terwijl nog oudere vondsten nog schaarser zijn. Voor deze complexen wordt dan ook een algemene begindatering van 1570 verondersteld, waarbij enkele oudere vondsten als residueel worden beschouwd. Uitzondering is het uiteinde van de sloot achter huis 16 (vulling 1e) waar het materiaal rond 1550 begint. Hier lijkt de sloot minder goed te zijn opgeschoond, en wordt een begindatering van 1550 aangehouden.
Bij sloot 2 lijkt het erop dat deze aanvankelijk maar incidenteel is gebruikt om afval in te deponeren, waarna deze vrij snel in twee fasen is gedempt.

4.3 De overige vondstcomplexen

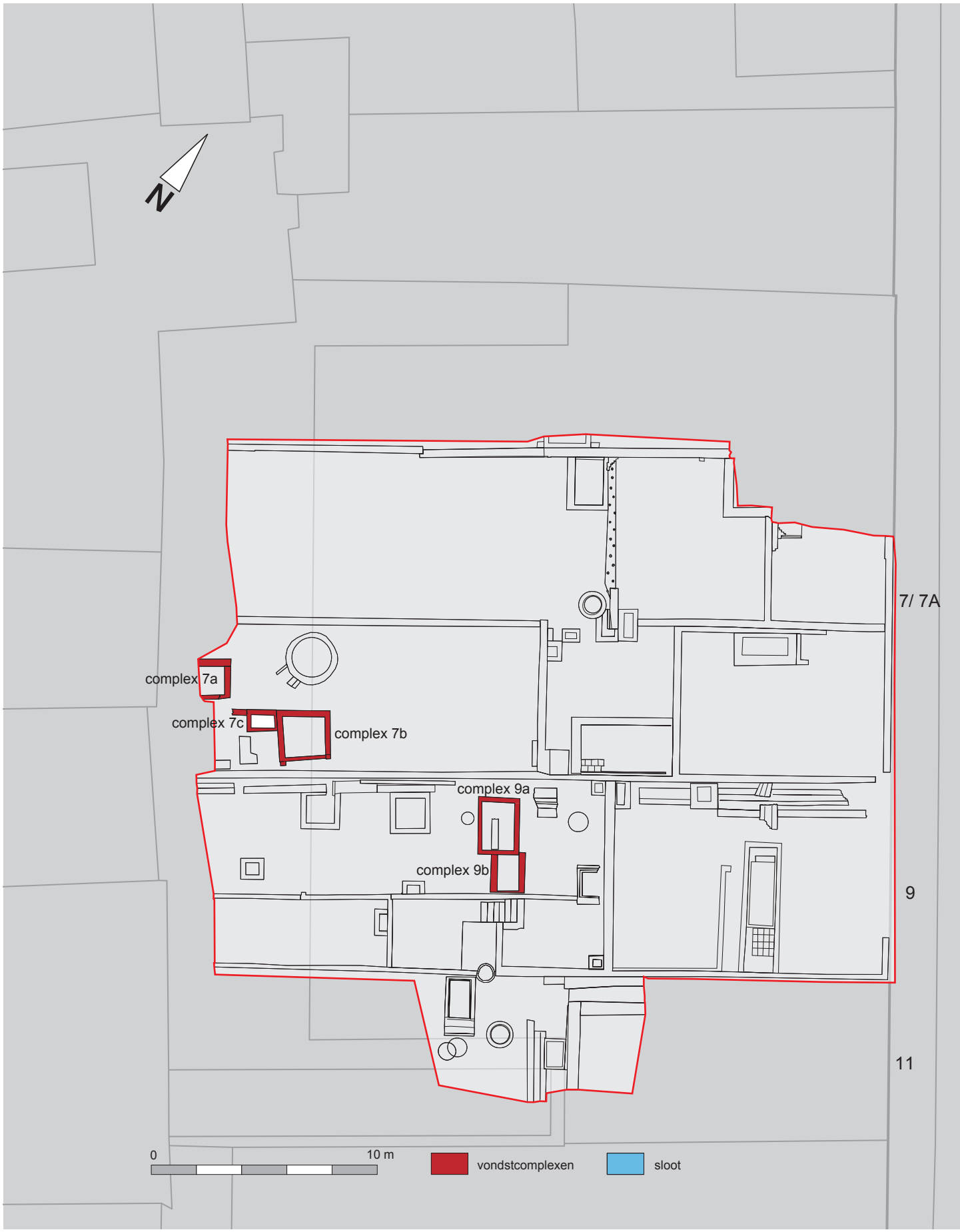
Naast de twee grote slootcomplexen zijn er nog zeven kleinere complexen geselecteerd, vier aan de even zijde, twee aan de oneven zijde en één algemeen. Dit algemene complex bevat materiaal dat samenhangt met de diverse grondverbeteringen van het terrein.

Bij de eerste bewoning langs de sloot die de begrenzing vormde van de achtererven van het Spui hoorde een waterput (s38) waaruit een weinig materiaal uit de periode 1610-1625 is gekomen (complex 3).
Achter huis 16 zijn op het uiteinde van slootarm 1 (complex 1e) stenen beerkelders (complex 5) gebouwd. Hierin werd een beerlaag met vondsten uit de periode 1740-1770 gevonden. Daarnaast lag een beerkuil die ook wordt meegenomen (complex 5k). Bij huis 4 hoort een waterkelder (complex 6) met materiaal uit vooral de 18de eeuw. Het jongste vondstcomplex (10) is een met aardewerk en glas gevulde waterkelder van huis 18 die materiaal uit de late 19de eeuw bevatte.
De complexen aan de oneven zijde zijn genoemd naar de huisnummers 7 en 9. Van huis 7/7a (complex 7) worden twee structuren voor afvalopslag besproken. Helemaal achteraan lag een beerkelder met materiaal uit de beginperiode van de bewoning circa 1640-1710 (s305, complex 7a). Het meeste materiaal komt uit een beerkelder (s307) in combinatie met een zinkput (s308) die beide voornamelijk met aardewerk en glas uit de periode 1670-1740 gevuld waren (complex 7b en 7c). Van huis 9 worden de twee naast elkaar gelegen beerkelders (s404 en s405) met materiaal uit de periode 1680-1760 en 1730-1820 besproken die vondstcomplex 9a en 9b vormen.

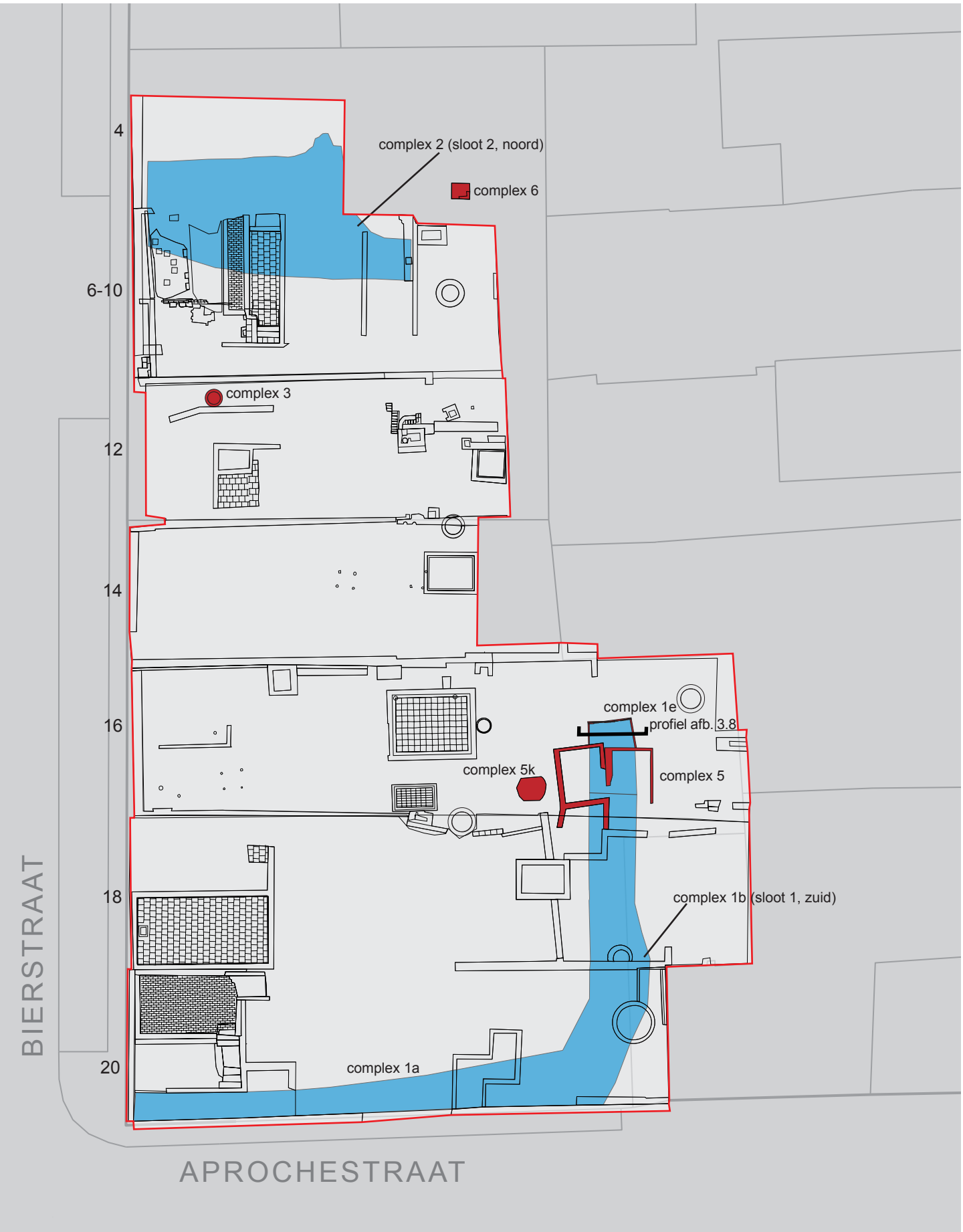
74 Vulling c, v185 en v186.

75 Vulling c, v198.

76 Vulling c, v169.

Afb. 4.1 Kaartoverzicht met geselecteerde vondstcomplexen.

4
6-10
12
14
16
18
20
complex 2 (sloot 2, noord)
complex 6
complex 3
complex 1e
profiel afb. 3.8
complex 5k
complex 5
complex 1b (sloot 1, zuid)
complex 1a
BIERSTRAAT
APROCHESTRAAT

5 Aardewerk

5.1 Aardewerkbeschrijving algemeen

Dit hoofdstuk begint met een toelichting op de wijze waarop het hier beschreven aardewerk is gedetermineerd en gekwantificeerd. In de daarop volgende paragrafen worden de relevante bakselsoorten en hun productieplaatsen toegelicht. Vervolgens wordt het aardewerk uit de sloten, vondstcomplex 1 en 2, per aardewerksoort en functiegroep behandeld. Daarna komt het aardewerk en glas uit de overige contexten aan bod. Door het bijzondere karakter van de categorieën pijpaarde en glas worden die in aparte hoofdstukken behandeld (hoofdstuk 6 en 8). Vanwege het grote belang voor de datering van de vondstcomplexen wordt er in het hoofdstuk over het aardewerk wel al naar verwezen.

Het Deventer-systeem

Om de vondsten die tijdens het onderzoek aan de Bierstraat verzameld zijn te kunnen vergelijken met vondsten die elders in ons land tevoorschijn kwamen en nog zullen komen, is het noodzakelijk dat ze typologisch op een standaardwijze worden ingedeeld en beschreven. Met als doel tot een dergelijke standaard te komen, is in 1989 het zogenaamde 'Deventer-systeem' geïntroduceerd.[77] De doelstellingen van dit systeem zijn meervoudig. Enerzijds kunnen met behulp van dit instrument op een snelle en eenvoudige wijze (fragmenten van) middeleeuwse en vroegmoderne voorwerpen van glas en keramiek worden ingedeeld en beschreven. Anderzijds ontstaat door met deze standaard te werken gaandeweg een steeds groter wordende referentiecollectie voor de beschrijving van vondstgroepen uit de genoemde periodes. Op basis van de aan dit systeem gekoppelde inventarislijsten van beschreven vondstgroepen kan onder meer statistisch onderzoek worden verricht naar het bij de diverse sociale lagen behorende aardewerken en glazen bestanddeel van de huisraad. Ook kunnen regionale verschillen in het aardewerkspectrum in kaart worden gebracht. Op dit moment bestaat al een aanzienlijke reeks van aan deze standaard gekoppelde publicaties.
De classificatie van aardewerk en glas met behulp van het Deventer-systeem volgt een vast stramien. Eerst worden de keramiek- en glasvondsten per vondstcontext naar de daarin voorkomende baksels/materiaalsoort (glas) uitgesplitst. Vervolgens worden per baksel of materiaalsoort codes toegekend aan de individuele objecten. De aan de voorwerpen toegekende codes bestaan uit de drie volgende elementen: het baksel, het soort voorwerp en het op dat specifieke model betrekking hebbende typenummer. Zo krijgt een pispot van roodbakkend aardewerk (r) de codering: r-pis-, gevolgd door een typenummer (bijv. r-pis-2). Het typenummer is uniek voor een bepaalde vorm. Wanneer een model nog niet eerder is beschreven, krijgt het een nieuw typenummer, dat vervolgens in een centraal bestand wordt opgenomen.[78] Door middel van de aan de voorwerpen toegekende codes kunnen deze vergeleken worden met soortgelijke objecten die eerder binnen het Deventer-systeem zijn gepubliceerd.
Op basis van de determinaties wordt per context een tellijst van het minimum aantal exemplaren (MAE) samengesteld op basis van kenmerkende scherven of vindt een schatting van het aan-

77 Clevis en Kottman 1989.

78 De centrale database van het Deventer-systeem wordt beheerd door de Stichting Promotie Archeologie (SPA) in Zwolle.

tal potindividuen plaats op basis van de bewaard gebleven randpercentages (*Estimated Vessel Equivalents* of kortweg *EVE*'s). Meer eenvoudige manieren van kwantificeren zijn het tellen en/of het wegen van de scherven. De kwantificatie van het aardewerk uit de Bierstraat geschiedde op verschillende manieren. Allereerst is al het aardewerk gesplitst naar bakselsoorten en gewogen. Door deze eenvoudige eerste wijze van inventarisatie, werd een globaal inzicht verkregen in het relatieve belang van de verschillende bakselsoorten en daarmee in de opkomst en teloorgang van bepaalde soorten geïmporteerd aardewerk. Op grond daarvan kan onder meer worden vastgesteld hoe de daarmee samenhangende handelsstromen zich ontwikkelden, hetgeen weer een graadmeter is voor de meer algemene economische ontwikkeling. Omdat het grootste deel van het materiaal uit dit onderzoek afkomstig is uit de vullingen van een stelsel van sloten, die gezamenlijk honderden kilo's aardewerk bevatten, was een indeling naar potindividuen (MAE) niet mogelijk. Daarom is gekozen om de randpercentages van de afzonderlijke potten op te tellen. In deze telling heeft een complete rand een waarde 1. Met het totaal kan desgewenst een schatting van het aantal potindividuen worden gemaakt door de uitkomst met een factor 1 tot 20 te vermenigvuldigen. Dit getal is gebaseerd op het gemiddelde randpercentage van de op type gebrachte scherven. Bij een gemiddeld randpercentage van 25% wordt de uitkomst bijvoorbeeld met vier vermenigvuldigd. Omdat dit voor de relatieve verdeling van de typen niet veel uitmaakt, worden bij alle vondstcomplexen uit deze opgraving de optellingen van randfragmenten als waarde R gebruikt en dient de EVE-waarde sporadisch als illustratie.
Bij het glas ontbreken de randen veelal en tegelijk is het aantal glasvondsten gering in aantal. Daarom is hier op basis van bodems en/of kenmerkende scherven wel een MAE bepaald.
Naast inventarislijsten waarin het gedetermineerde aardewerk is gekwantificeerd, is in een aan het Deventer-systeem gekoppelde publicatie altijd een catalogus van de (belangrijkste) aardewerkvondsten opgenomen. Het doel van zo'n catalogus is om een zo representatief mogelijk beeld te geven van het aardewerkspectrum uit het onderzoek. Om te komen tot een representatief beeld van dit materiaal worden niet alleen complete aardewerkvormen, maar ook beeldbepalende fragmenten in de catalogus opgenomen.

Het aardewerk is niet alleen te determineren naar vorm, het is ook in te delen naar functiegroepen zoals: kookgerei, bereiding- en tafelgerei, opslag- en schenkgerei, verlichting en verwarming en hygiëne en verzorging. Vooral het ontbreken van of een kleine vertegenwoordiging van bepaalde functiegroepen, zoals bijvoorbeeld drinkgerei, kan specifieke vragen oproepen. Zo kan de aan- of afwezigheid van keramisch drinkgerei de vraag doen rijzen of dit destijds niet voorhanden was of mogelijk te maken had met de aard van een vondstcontext (bijvoorbeeld in de nabijheid van een keuken of juist een woonvertrek). Binnen de functiegroepen zijn weer verschillende voorwerpen die een specifiek doel dienden, te onderscheiden, zoals bakpannen, grapen en steelkommen binnen de functiegroep 'koken en voedselbereiding'. Binnen deze groepen van voorwerpen bestaat vervolgens weer een (grote) variatie aan afzonderlijke modellen (typen).

De inventarislijsten van de verschillende vondstcontexten kunnen door het gebruik van het 'Deventer-systeem' op eenduidige manier worden vergeleken. Dit geldt zowel op het niveau van een opgraving binnen een stad of streek of zelfs binnen de grenzen van geheel Nederland. De tellijsten kunnen onder meer worden gebruikt om statistisch onderzoek te doen naar het gebruik van aardewerk en glas door verschillende lagen van de bevolking. Tevens kunnen vergelijkingen van ma-

teriaal uit opgravingen van verschillende Nederlandse steden worden gebruikt om regionale ontwikkelingen en verschillen in kaart te brengen.[79]
De verschillende manieren van tellen (MAE, R/EVE) maakt vergelijking van kleine complexen wel wat problematisch als randscherven van een materiaalcategorie bij toeval ontbreken.[80] Bij grote complexen is die kans gering. Thijssen heeft eerder aangetoond dat bij de vergelijking van gewichtspercentages er een vertekening optreedt van het belang van dunwandige materiaalsoorten zoals porselein en industriële waar ten opzichte van zwaardere soorten zoals roodbakkend en witbakkend aardewerk.[81] De weegmethode is daarom niet zo geschikt voor de periode na 1625.
Overigens kleven er ook aan het gebruik van het 'Deventer-systeem' wel wat bezwaren. Bij sommige typen is namelijk niet altijd duidelijk waarop nu precies onderscheid is gemaakt. Omgekeerd zijn er ook typen, en dan met name bij de grapen, waarbij een (schijnbaar) allegaartje aan vormen toch hetzelfde typenummer heeft gekregen. Meestal is de verwarring het gevolg van bestaande variaties binnen een en hetzelfde type die niet zijn onderkend. Hierdoor kregen verschillende varianten van een en hetzelfde type (bijvoorbeeld vroege en late varianten) verschillende typenummers, terwijl het feitelijk dezelfde vorm betreft waarin kleine verschillen bestaan. Omdat het ene type soms naadloos overgaat in het andere, is het onderscheid soms ook niet eenvoudig te maken. Zo wordt aan grapen met een drieledige vorm, met ribbels op de hals en op de buik in het Deventer-systeem zowel het type r-gra-59 als -91 toegekend.[82] In de voorliggende publicatie is er op grond van toeschrijvingen in eerdere Haagse publicaties voor gekozen de codering r-gra-59 te gebruiken.[83] In een publicatie met materiaal uit onder meer Dordrecht zijn identieke grapen echter weer als r-gra-91 beschreven.[84] Het belangrijkste verschil dat aanvankelijk tussen de r-gra-59 en de -91 is verondersteld, is dat er bij het eerste type sprake is van een duidelijke drieledigheid, waarbij zich zowel op de buik als op de hals/schouder van de grape ribbels bevinden, terwijl bij het tweede model de ribbel op de schouder ontbreekt. Het probleem is echter dat bij grapen uit één en dezelfde context vooral de ribbel op de schouder soms nauwelijks zichtbaar is of zelfs helemaal ontbreekt, terwijl de grapen verder geheel identiek zijn. Bij het opsplitsen van de 'afzonderlijke' vormen verzandt men dan ook al snel in een niet ontwarbare kluwen. Blijkbaar was het door onderzoekers als onderscheidend element gedefinieerde detail voor de destijds werkzame pottenbakkers een stuk minder belangrijk! Toekomstig onderzoek naar de verschillende aan het Deventer-systeem gekoppelde publicaties zal ontegenzeggelijk uitwijzen dat sommige aardewerktypen samengevoegd dienen te worden, terwijl andere juist moeten worden opgesplitst. Door te kiezen voor een organisch groeiend model als het Deventer-systeem was het echter onvermijdelijk dat dit soort 'fouten' zouden gaan optreden.

79 Het Deventer-classificatiesysteem wordt in Nederland ruim toegepast. Inmiddels gaat men ook in sommige delen van Vlaanderen over tot gebruik van dit systeem.

80 Zoals zal blijken uit de analyse van de vondstcomplexen behorende bij de huizen Bierstraat 7 en 9.

81 Thijssen 1994.

82 Bitter 2006.

83 Jacobs en Van Veen 1996b, p. 74-75.

84 Bartels 1999, p. 664 en 665.

5.2 Aardewerksoorten

5.2.1 Roodbakkend aardewerk

Met roodbakkend aardewerk worden producten bedoeld die zijn gemaakt van een kleimengsel dat ijzer bevat en oxiderend gestookt is. Het ijzer kan van nature in de klei aanwezig zijn of door toevoeging van ijzerhoudend zand aan de klei zijn toegevoegd. Omdat het aardewerk enigszins poreus is, kan het hitte goed weerstaan.
Vanaf de tweede helft van de 13de eeuw werden huishoudelijke voorwerpen van roodbakkend aardewerk spaarzaam en later ook geheel voorzien van loodglazuur. Hierdoor werd de doorlaatbaarheid van vloeistoffen verminderd en de mogelijkheid tot reiniging verbeterd. De mate waarin het glazuur werd toegepast nam in de loop van de eeuwen toe. Vanaf de 16de eeuw worden voorwerpen ondergedompeld in een loodglazuurbad (afb. 5.1). Roodbakkend aardewerk is de belangrijkste aardewerksoort voor de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Vanaf de late 14de eeuw waren er in vrijwel alle steden pottenbakkers te vinden die produceerden voor de plaatselijke en regionale markt. Daarnaast waren er productiecentra met een veel groter afzetgebied. Het bepalen van de herkomst van het aardewerk is lastig. Onderzoek naar de kleisamenstelling is waarschijnlijk niet altijd even zinvol. Naast lokaal gewonnen klei gebruikten pottenbakkers namelijk ook klei die vanuit specifieke plaatsen over het hele land werd getransporteerd. De kennis over de herkomst moet vooral komen van een vergelijking met gepubliceerd productieafval.[85]
In Den Haag zijn ongetwijfeld ook voor de 17de eeuw al enkele pottenbakkers actief geweest, maar vooralsnog ontbreken de historische of archeologische gegevens hierover. In de hofboeken uit 1458, 1512 en 1561 worden geen pottenbakkers vermeld.[86] Wel zijn er mensen met familienaam 'De Potter' vermeld, maar duidelijk is dat zij vaak een ander(e) ambacht of functie hadden. De vroegste, indirecte, vermelding van een pottenbakker dateert uit 1605. De weduwe van pottenbakker Lambrecht Jansz. is dan namelijk woonachtig in het vierde kwartier (de Spuibuurt).[87]

Vanaf de 14de eeuw was Delft een belangrijk productiecentrum voor de Haagse regio. De grootste productiecentra van roodbakkend aardewerk uit 17de en 18de eeuw liggen in Bergen op Zoom en Oosterhout, maar ook in steden als Rotterdam, Gouda en Gorcum. Deze centra zullen (vooral tot in het midden van de 17de eeuw) aardewerk hebben gemaakt dat in Den Haag werd verkocht. De West-Brabantse productiecentra liggen in een gebied waar goede pottenbakkersklei eenvoudig is te winnen. De verschillende pottenbakkerscentra maakten aardewerk volgens de geldende mode. Daarbij richtten ze zich ook op een specifieke Hollandse afzetmarkt. Zo kennen we uit West-Brabant (Oosterhout en Bergen op Zoom) de vermeldingen van voorraden Hollandse potten.
In Den Haag, maar ook in Delft en Rotterdam, komen grapen van het type r-gra-59/91 in grote hoeveelheden voor.[88] Het betreft een model dat vooral in Zuid-Holland erg populair was, maar zeker ook daarbuiten voorkomt. In Delft komen zoveel voorbeelden voor, dat door Bult wordt vermoed dat het productiecentrum van deze grapen (onder meer) in Delft zal liggen.[89] Dat geldt ook voor deksels van het type r-dek-7 die in Den Haag, maar ook in Delft, veelvuldig voorkomen vanaf

85 Ostkamp 2010, p. 124-146.

86 Pabon 1937.

87 NA, archief Hof van Holland, inv.nr. 5980. Klapwakersgeld circa 1605, f124v Lambrecht Jansz pottebackers weduwe.

88 Deze publicatie; Jacobs en Van Veen 1996b, p. 74. Zonder typenummers; Magendans en Schulten 1987; Bult 1992, p. 87 en catalogus vondstcomplex IHE B11; Carmiggelt 1997, p. 230, afb. 162-3.

89 Bult 1992, p. 87.

Afb. 5.1 Pispotten van roodbakkend aardewerk uit beide slootarmen. (schaal 1:4)

ongeveer het tweede kwart van de 17de eeuw.[90] Groeneweg heeft aanwijzingen dat bovengenoemde grapen, maar ook een bepaald type pispot, in Oosterhout zijn geproduceerd.[91]
Uit historisch onderzoek van Roodenburg blijkt dat er in de 17de eeuw vier pottenbakkers van potgoed in Delft actief zijn.[92] Rond 1700 is dat er nog maar een. De productiecentra van roodbakkend aardewerk in Oosterhout en Bergen op Zoom drukten de locale en regionale productie uit de markt. Dat geldt voor Delft maar ook voor Gouda. In Delft is na 1625 de nadruk komen te liggen op de productie van het zogenaamde Delfts aardewerk, oftewel faience. In Gouda waar vanaf de late middeleeuwen ook rood aardewerk werd gemaakt, kwam de nadruk meer te liggen op tabakspijpen, tegels en witbakkend aardewerk, hoewel pottenbakkers ook roodbakkend aardewerk bleven maken. In de 18de eeuw zijn er in Nederland vier grote productiegebieden van roodbakkend aardewerk namelijk in Friesland, Zuid-Holland (Gouda), West-Brabant (Bergen op Zoom en Oosterhout) en het Nederrijnse gebied dat overigens voor het grootste deel in Duitsland ligt, maar waar Gennep en Tegelen ook toe behoren. Vanaf 1760 ondervinden de pottenbakkers grote concurrentie door de import van zogenaamde Frankfurter waar uit de streek rond Frankfurt. Dit aardewerk, vooral kookpotten, is licht van gewicht en voorzien van een vlakke bodem. Pottenbakkers uit Delft en Gouda en uit diverse steden in Overijssel en Gelderland reageerden door imitaties op de markt te brengen.[93]
Het beeld dat zo ontstaat, is dat in Den Haag aanvankelijk lokaal aardewerk werd geproduceerd, terwijl ook vanuit andere productiecentra aardewerk werd aangevoerd. In de loop van de 17de eeuw kwam meer en meer aardewerk vanuit gespecialiseerde productiecentra op de markt, waardoor de lokale component mogelijk geheel verdween.

90 Carmiggelt en Van Veen 1995, p. 55; Jacobs en Van Veen 1996b, p. 72. Zonder typenummer: Carmiggelt 1992, p. 27. Delft: Bult 1992, p. 88 en catalogus vondstcomplex IHE B11.

91 Groeneweg 1996.

92 Roodenburg 1993, p. 30.

93 Van der Meule en Smeele 2010, p. 117.

Afb. 5.2 grape van witbakkend aardewerk, BIR94-169.50. (schaal 1:2)

5.2.2 Witbakkend aardewerk

Veel van de vormen die we kennen in roodbakkend aardewerk zijn ook gemaakt met witbakkende klei (afb. 5.2). Hiervoor werd tertiaire klei gebruikt die door uitloging zo goed als geen ijzeroxide-deeltjes bevatte. Tot het midden van de 16de eeuw worden witbakkende producten vooral geïmporteerd uit het Maasland en Rijnland, hoewel lokale pottenbakkers al vanaf de (late) 14de eeuw een enkel stuk in hun assortiment opnamen. De Maaslandse producten vallen in het Deventer-systeem in een aparte categorie (Maaslands wit). Vanaf het midden van de 16de eeuw verschijnen er meer en meer witbakkende uitvoeringen van 'Nederlandse' vormen die lokaal van geïmporteerde klei zijn vervaardigd. Deze producten werden in sommige gevallen (zoals Alkmaar) in dezelfde oven met roodbakkend aardewerk gebakken. De voorwerpen vallen in de categorieën: tafelgerei, voedselbereiding, opslag en overig.
Het betreft vooral (pap)kommen en koppen, grapen, vergieten, kannen, pispotten en tuitpotten, spaarpotten en spaarvarkens. Deze voorwerpen zijn over het algemeen geheel met loodglazuur bedekt en krijgen daardoor een gele kleur. Door toevoeging van koperoxide werd een groene kleur verkregen. Er werd vaak een combinatie groen-geel gemaakt, vooral bij papkommen, waarbij de buitenzijde groen is. Echt populair werd het witbakkende aardewerk in Den Haag pas in de loop van de 17de eeuw. Het merendeel van het witbakkende aardewerk is waarschijnlijk in Holland en Friesland geproduceerd, slechts een klein deel komt uit Duitsland. Gouda werd vanaf de 17de eeuw een belangrijk centrum voor witbakkend aardewerk. Daar hadden de pottenbakkers het voordeel dat er voor de pijpenmakers dezelfde soort klei moest worden aangevoerd. De minder zuivere klei die ongeschikt was voor de pijpenmakers kon wel door de pottenbakkers worden gebruikt. Er bestonden overigens keuren dat pottenbakkers de fijne pijpaarde niet voor de productie van hun potten en pannen mochten gebruiken. In de 17de eeuw groeide het aantal pottenbakkerijen in Gouda van 10 naar 25.[94] In Delft en Leiden werd in de (vroege) 17de eeuw naast roodbakkend vermoedelijk ook witbakkend aardewerk gemaakt. Voor Den Haag zien we daar nog geen aanwijzingen voor. In West-Brabant werd (vrijwel) geen witbakkend aardewerk vervaardigd.[95]

94 Zonder onderscheid te maken in aardewerksoort. Van der Meulen en Smeele 2010, p. 117.

95 Mededeling Paul Smeele. Zie ook: Groeneweg 1992, p. 121 en 231. Het Frankforter aardewerk,dat ook in Bergen-op-Zoom werd gemaakt, wordt wel tot het witbakkend aardewerk gerekend.

Het is vooralsnog vrijwel onmogelijk om materiaal uit de verschillende productieplaatsen te onderscheiden omdat over en weer producten werden geïmiteerd. Zo is er in Gouda vooral groen geglazuurd witbakkend aardewerk gemaakt dat voor wat betreft zijn vormgeving aansluit op de gangbare (Zuid-)Hollandse modellen. Zo is de w-gra-10 een vorm die vergelijkbaar is met de eerder besproken r-gra-59/91. Op grond van de afstand van de productieplaats tot Den Haag en overeenkomsten in vormen lijkt echter wel waarschijnlijk dat een groot deel van het 17de- en 18de-eeuwse witbakkende aardewerk afkomstig is uit Gouda, maar ook importen uit Delft en Leiden kunnen niet worden uitgesloten.

5.2.3 Steengoed

Steengoed heeft een hard, volledig gesinterd baksel dat nauwelijks water doorlaat. De klei die hiervoor nodig is moet een hoge baktemperaturen kunnen weerstaan zodat het kan sinteren, terwijl het tegelijk niet mag smelten. waardoor de hele oveninhoud ineen zou zakken. Deze klei werd gevonden in Duitsland en oostelijk België. Daar liggen dan ook de productiecentra van steengoed. Steengoed is vooral toegepast voor drink- en schenkgerei en de opslag van vloeistoffen en in beperkte mate voor hygiëne (pispotten). In het laatste geval voorkwam de gesinterde scherf de opname van urine, waardoor een pispot minder snel ging stinken. Vanwege de vloeistofdichtheid hoefde steengoed niet geglazuurd te worden, hoewel dat vaak wel gebeurde. Door een bedekking met zoutglazuur, al dan niet in combinatie met een ijzerengobe, werd namelijk een mooier en egaler grijs of bruin product verkregen. In de Deventer-systematiek heeft het ongeglazuurde steengoed de code s1 en het steengoed met een engobe en/of glazuur de code s2. Er zijn slechts enkele scherven ongeglazuurd steengoed. Dit materiaal is afkomstig uit Siegburg en dateert uit de late middeleeuwen. Het moet dan ook als opspit worden beschouwd. Het grootste deel van het steengoed uit de Bierstraat is behandeld met een engobe en/ of een zoutglazuur (afb. 5.3). Het is vooral afkomstig uit Raeren, Frechen en het Westerwald en in mindere mate uit Siegburg en Keulen. Al deze plaatsen waren belangrijke productiecentra van steengoed. Alle steengoedbakkers gebruikten min of meer dezelfde soort klei. Alleen de producenten uit Siegburg, en later die uit het Westerwald, beschikten over een zuivere klei die een fraai geelwit baksel opleverden. Op grond van verschillen in vormen en

Afb. 5.3 Fragment steengoed kan
met appliques baardman en leeuw, BIR94-219.2 .(schaal 1:2)

decoratie is het vaak mogelijk om onderscheid te maken tussen de verschillende productieplaatsen. Ook de verhuizingen van pottenbakkers van de ene plaats naar de andere zorgden voor tamelijk uniform product. In Raeren werden vanaf 1584 behalve kannen met een bruin oppervlak ook grijze kannen met kobaltblauwe accenten geproduceerd. Rond 1590 verhuisde een aantal pottenbakkers uit Raeren naar het Westerwald. Ze maakten daar overwegend producten met het grijze oppervlak en de kobaltblauwe accenten, zoals ze dat eerder in Raeren deden. Het onderscheid met producten uit Raeren uit de vroegste periode kan vaak alleen worden gemaakt op basis van verschillen in het baksel. De breuk van het materiaal uit Raeren is over het algemeen wat donkerder grijs dan dat uit Westerwald.
Vanaf de 17de eeuw werd in steengoed steeds meer eenvoudig gebruiksgoed of zelfs verpakkingsmateriaal gemaakt. Tegelijk werden vanaf het midden van de 17de eeuw steeds grotere hoeveelheden mineraalwater uit Duitsland en in mindere mate uit België verhandeld naar Nederland. Tot het einde van de 19de eeuw werd het Duitse mineraalwater vooral verpakt in kruiken van steengoed met een zoutglazuur. Aanvankelijk werden deze in het Westerwald gemaakt, maar later ook in een ruimer gebied langs de rivieren Lahn, Main en Ahr. In het Deventer-systeem worden mineraalwaterkruiken flessen genoemd (s2-fle-).[96] Ze maken een vormontwikkeling door van hoge, bolle kruiken (P-kruiken) naar zuiver cilindrische flessen. In de Bierstraat is zowel het vroegste als het jongste type vertegenwoordigd.[97] Later werden dit soort flessen vooral als verpakking voor sterke drank (jenever) gebruikt. De bekende jeneverflessen vonden nog tot ver in de 20ste eeuw hun weg naar de Nederlandse consument, samen met voorraadkannen en -flessen, en inmaakpotten (zogenaamde Keulse potten).

5.2.4 Werra, Weser, Hafner en West-Duits (Ochtrup) aardewerk

Terwijl de nadruk in Duitsland in de 16de en 17de eeuw lag op de productie van steengoed met zoutglazuur werd hier ook op tal van plaatsen rood- en witbakkend aardewerk geproduceerd. Deze zijn vaak vooral op grond van hun decoratie, maar ook wel door hun afwijkende vormgeving, van Nederlandse producten te onderscheiden.

Weser-aardewerk

Weser-aardewerk heeft een hard en compact baksel, dat soms zo hard is als steengoed. Het werd geproduceerd in aantal pottenbakkerscentra in de bovenloop van de Weser en de Leine. In de Deventer-systematiek heeft dit baksel de code we. Het is genoemd naar de rivier waarover het werd vervoerd. Vanuit Bremen werd het geëxporteerd naar de Lage Landen en Engeland. In geringe aantallen heeft het zelfs Noord-Amerika bereikt. De belangrijkste handelsperiode was 1580-1630 met een piek tussen 1590 en 1620. Op minimaal 26 opgravingen in Den Haag is Weser-aardewerk aangetroffen. Maar op het totaal van al het aardewerk betreft het meestal een gering percentage. Den Haag wijkt hiermee wezenlijk af van havensteden als Enkhuizen en Rotterdam, waar Weser-aardewerk een veel belangrijkere plaats inneemt. In het achterland wordt Weser-aardewerk nauwelijks gevonden. Zo leverde de grootschalige opgravingen in Venlo geen enkel voorbeeld op. Kennelijk werd het vanuit Holland nauwelijks doorverhandeld naar het achterland.

96 De afkorting kru is voorbehouden aan kruiken met twee oren.

97 In resp. Bierstraat 7/7a en Bierstraat 18.

(schaal 1:4)

Afb. 5.4 Weser bord, BIR92- 32.237.

Afb. 5.5 Werrakom met Adam of Eva 1603, BIR92-32.38.

De kleuren van de baksels van Weser-aardewerk variëren. De hier gevonden baksels zijn witgeel en roze, fijn van samenstelling met kleine insluitsels. De open vormen zoals schalen en kommen zijn alleen aan de binnenzijde voorzien van loodglazuur (afb. 5.4). Gesloten vormen zoals kannen zijn in- en uitwendig geglazuurd. Het oppervlak is geel of roodbruin gekleurd en in geel en groen gedecoreerd met een ringeloor.
De meerderheid van de voorwerpen is versierd met stippen en golvende lijnen in de kleuren rood, groen en bruin die onder het glazuur zijn aangebracht. Daarnaast is een deel van de gesloten vormen ook nog eens voorzien van radstempelindrukken.

Werra-aardewerk

Werra-aardewerk is geproduceerd in een groot gebied met als centrum van de regio de rivier de Werra, een zijrivier van de Weser. Werra-aardewerk heeft een rood tot rozerood baksel. In de Deventer-systematiek heeft het de code wa. De belangrijkste vormen zijn schotels en kommen vergelijkbaar met de vormen van het Weser-aardewerk. De bovenzijde is in slibkrastechniek versierd en met loodglazuur overdekt. De decoratie bestaat uit concentrische cirkels waarover eveneens in witte slib een figuratieve decoratie is aangebracht. Door de toevoeging van koper-, mangaan-, antimoon- en kobaltoxide kregen details groene, paarse, gele of blauwe kleuren. De centrale afbeelding kan een profaan of een Bijbels thema hebben (afb. 5.5). De figuren worden geaccentueerd door ingekraste lijnen. De figuren zijn vaak gecombineerd met een jaartal dat eveneens in gele slib in aangebracht. De meerderheid van de gedateerde exemplaren dateren tussen 1590-1625, met uitschieters in de jaren tachtig van de 16de en de jaren veertig van de 17de eeuw.[98]
De import van Werra-aardewerk begint iets later dan het Weser-aardewerk. De handel in dit aardewerk vond eveneens plaats vanuit Bremen, waarbij het zwaartepunt van de verspreiding ligt in de kuststreken van de Noordzee en de Zuiderzee. Ook nu vindt maar weinig van dit soort materiaal zijn weg naar het achterland. Zo leverde de eerder genoemde opgravingen in Venlo maar één voorbeeld op. In de periode tussen 1602 en 1610 is er ook Werra-aardewerk geproduceerd in Enkhuizen. Een deel van dat materiaal is gemerkt met de initialen DCS, die staan voor de Enkhuizer koopman/pottenbakker Dirck Claesz. Spiegel, maar daarvan zijn in Den Haag nog geen voorbeelden aangetroffen.

98 Hurst e.a. 1986, p. 243-244.

Bij praktisch alle opgravingen in de Haagse binnenstad met vondstmateriaal met een datering omstreeks 1600 is Werra-aardewerk gevonden (minimaal 31 locaties). De indruk die op grond van enkele van deze opgravingen met gekwantificeerde gegevens bestaat, is dat het aandeel Werra-aardewerk veel groter is geweest dan die van het Weser-aardewerk. Mogelijk speelt de iets latere datering van deze groep hierbij een rol.

Hafner aardewerk

Vooral in het Rijnland (onder andere in Keulen en Frechen) werden producten van een fijne tot zandige witbakkende klei gemaakt die onder de groep Hafner-aardewerk bekend zijn. In de Deventer-systematiek kreeg dit materiaal de code ha. Het baksel heeft een brokkelige structuur en het glazuur is vlekkerig geel of groen met donkere spikkels. Onder het aardewerk uit de Bierstraat zijn slechts enkele vormen van dit soort aardewerk aanwezig. Daarbij gaat het om fragmenten van grapen en een schaal op een voet (een boterschotel) die aan de bovenzijde met een vlekkerig groen glazuur is bedekt en met een ingekraste spiraal in het centrum is versierd (afb. 5.6).

Westduits roodbakkend aardewerk

In het westelijke deel van Duitsland werd in de 17de eeuw op meerdere plaatsen roodbakkend aardewerk met slibversiering gemaakt. Het betreft materiaal dat zich onderscheidt van het Weser-aardewerk door een roder baksel en een kleiner vormenspectrum. Hoewel de productieplaats van dit materiaal aanvankelijk niet bekend was (hetgeen de vage naam van deze bakselgroep verklaard), is ondertussen bekend dat dit materiaal (ondermeer) in het in het West-Munsterland gelegen pottenbakkerscentrum Ochtrup is gemaakt. In de Deventer-systematiek kreeg het de code dw. We vinden dit materiaal vooral in Oost- en Noordoost Nederland en in veel mindere mate in Noord- en Zuid-Holland. Ook in Den Haag wordt dit soort aardewerk nauwelijks aangetroffen. Er zijn in de Bierstraat twee scherven van een bord of kom gevonden (cat. 98).

Afb. 5.6 Fragment voetschaal, Hafneraardewerk, BIR92-17.9. (schaal 1:1)

5.2.5 Tinglazuur aardewerk: majolica en faience

Deze groep onderscheidt zich door gebruik van een tinglazuur waardoor het voorwerp een witte kleur krijgt. Er wordt onderscheid gemaakt tussen Nederlandse majolica en faience, en majolica en faience uit Italië en Frankrijk.

Majolica

Majolica kenmerkt zich door de toepassing van wit tinglazuur met daarop een veelal veelkleurige decoratie op de bovenzijde en loodglazuur aan de onderzijde (van een open) of de binnenzijde van een (gesloten) voorwerp. Het doorzichtige loodglazuur is meestal verontreinigd waardoor het lichtgrijs of lichtroze van kleur is. Een enkel exemplaar heeft een felgroene onderzijde. Er is overwegend kalkrijke klei gebruikt die lichtgeel kleurde tijdens het bakken, maar ook enkele stukken met een vuurrood baksel komen voor. In de Deventer-systematiek heeft dit baksel de code m. De nadruk bij de vormen ligt op borden, terwijl ook zalfpotten en andere vaak kleine voorwerpen voorkomen. Borden werden in de oven gestapeld gebakken, daarbij gescheiden door proenen, driehoekige hulpstukken die voorkwamen dat de borden aan elkaar vastbakten. De proenen hebben aan de bovenzijde van de borden drie littekens veroorzaakt (afb. 5.7).
Het gebruik van tinglazuur komt in de Nederlanden in de late 15de of vroege 16de eeuw op als Italiaanse pottenbakkers zich vestigen in de zuidelijke Nederlanden, waarbij de stad Antwerpen een cruciale rol speelt. Aanvankelijk worden alleen Italiaanse decoraties toegepast, maar geleidelijk ontwikkelde zich een eigen Antwerpse stijl. Uit economische en soms ook religieuze motieven vertrok een aantal Antwerpse majolicabakkers naar de Noordelijke Nederlanden. Zo is Bergen op Zoom een vroege vestigingsplaats, terwijl er ook bewijzen zijn voor majolicaproductie in Utrecht in het tweede kwart van de 16de eeuw.[99] Na de val van Antwerpen vertrokken vele Antwerpse pottenbakkers naar het noorden, ondermeer naar Middelburg, Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Haarlem en Delft. In het eerste kwart van de 17de eeuw werd ook in Friesland (Harlingen) de majolicaproductie op gang gebracht. In de Noordelijke Nederlanden werd majolica na 1585 vrij snel een populair product, met een bloeitijd in de eerste helft van de 17de eeuw. Na de introductie van faience bleef men majolica maken, hoewel het belang van dit product afnam. Voorbeelden van deze latere producten zijn grote witte (geheel onversierde) borden, en majolica met een vlot aangebrachte blauwe beschildering. Het betreft producten die vooral aan het einde van de 17de eeuw zijn gemaakt. Hoewel deze borden door archeologen vaak Friese schotels worden genoemd, omdat verondersteld wordt dat ze in grote aantallen in Friesland werden gemaakt, wordt steeds duidelijker dat dergelijke producten vooral uit Delft afkomstig zijn. Uit pottenbakkersafval uit Delft blijkt dat aldaar werkzame plateelbakkers zoals Het Hart en De Porceleyne Fles deze producten maakten.[100]

Afb. 5.7 majolica bord, BIR92-24.62. (schaal 1:4)

99 Scholten 1993, p. 15.

100 Bult 2003.

Faience

Vanaf ongeveer 1575 werd er vanuit Noord-Italië ook zogenaamde faience naar onze streken geëxporteerd. Faience onderscheidt zich van majolica doordat zowel aan voor- als aan de achterzijde tinglazuur is aangebracht, terwijl het ontbreken van littekens op de voorzijde van het bord bewijzen dat dit product in afgesloten kokers is gebakken. In de koker steunen de onderkanten van de borden op drie pennen die door de kokerwand heen zijn gestoken. Door het bakken in de kokers werd onder meer de neerslag van as en andere verontreinigingen uit de oven op het glazuur voorkomen. Doordat de gebruikte klei fijner is, was men in staat dunnere voorwerpen te maken. De oudste fragmenten die in de slootarmen zijn gevonden zijn afkomstig van borden uit Liguria (Italië). Het betreft voorwerpen met een donkerblauwe decoratie op een lichtblauwe ondergrond, terwijl op de achterzijde elkaar kruisende bogen zijn aangebracht (afb. 5.8). Ze zijn te dateren tussen 1575 en 1625.[101] In de Deventer-systematiek heeft dit materiaal de bakselcode i gekregen. Er zijn maar enkele exemplaren van Ligurische faience in Den Haag gevonden.[102]

In de jaren twintig en dertig van de 17de eeuw is men ook in Nederland faience gaan maken. Hoewel deze bakselgroep bekend staat onder de naam 'Delfts aardewerk' is zonder meer duidelijk dat het, vooral in de beginperiode, op veel meer plaatsen (zoals Gouda, Rotterdam, Haarlem en Harlingen) is vervaardigd. In de Deventer-systematiek heeft deze bakselgroep de code f. Er bestaat ook overgangsmateriaal, de zogenaamde majolica-faience. Dit product heeft weliswaar aan twee zijden tinglazuur, maar de proenafdrukken bewijzen dat het is gebakken op dezelfde wijze als majolica (afb. 5.9). De vroegste faience heeft een rood baksel en is overwegend met Chinese motieven versierd. Dit is niet zo verwonderlijk aangezien Chinees porselein de belangrijkste inspiratiebron vormde voor de faiencebakkers. Later zijn Hollandse motieven in de mode gekomen, terwijl ook geheel ongedecoreerde faience in de mode kwam. Faience blijft tot in de 19de eeuw in gebruik, hoewel het vanaf het derde kwart van de 18de eeuw meer en meer concurrentie ondervond van het industriële aardewerk uit Engeland.

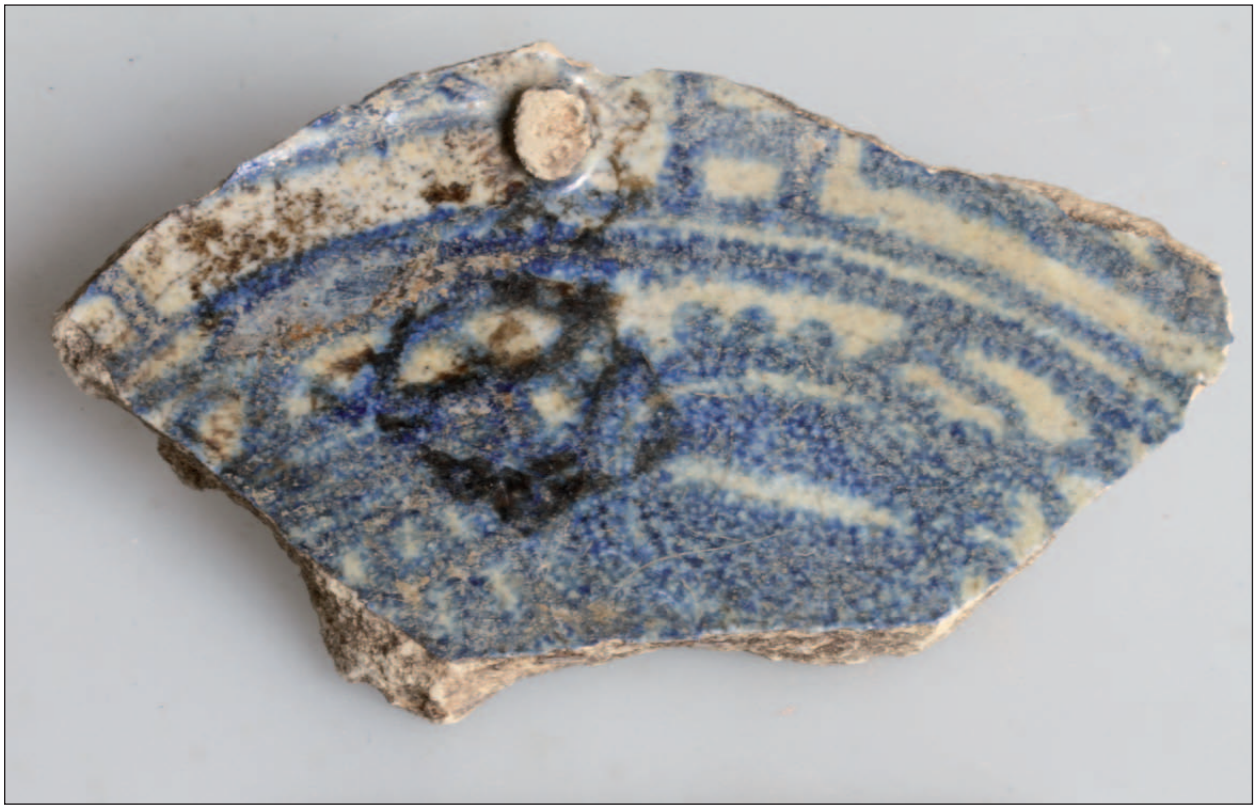
Afb. 5.8 Italiaanse (Ligurische) faience, BIR92-31.1, voor- en achterzijde. (schaal 1:2)

101 Hurst e.a. 1986, p. 26-29.

102 Gemeentelijk archeologisch depot Den Haag: behalve vondsten Bierstraat, een scherf Herengracht (HER99.301) en eenmaal Spui (HMH95.356.9).

In Delft zijn enorme hoeveelheden faience geproduceerd, waardoor de naam van deze stad wereldwijd uitgroeide tot de soortnaam van dit product. De variatie in vormen is groot. Slechts een klein deel daarvan wordt in archeologische contexten gevonden. In de Bierstraat zijn er vooral allerlei vormen van tafelgerei maar ook pispotten, waskommen, een kwispedoor en zalfpotten. Er zijn historische aanwijzingen dat er ook in Den Haag faience is gemaakt. Een vermelding betreft een pottenbakker aan de Houtmarkt. Als Douwe Jochemss van der Aert in 1664 sterft, verhuurt zijn weduwe de pottenbakkerij aan Claes Cornelissen van Vleuten.[103] Aan de Fluwelen Burgwal woonde in 1674 de pottenbakker Jacob de Raet.[104] Aan het eind van de 17de eeuw was er ook een pottenbakker aan de Prinsegracht. Helaas is er van geen enkele van deze pottenbakkers productieafval voorhanden.

Naast de Delftse en andere Nederlandse faience die vanaf 1625 de bulk van de in Nederland gebruikte faience vormen, wordt er ook dan nog faience geïmporteerd uit Italië en Frankrijk. Bepaalde vormen zoals de plooischotels werden in Nederland gekopieerd naar Italiaans of Frans voorbeeld. De Italiaanse en Franse tegenhangers worden echter ook regelmatig aangetroffen tussen de vondsten uit opgravingen. De Franse faience wordt pas sinds kort herkend in Nederlandse vondstcontexten.[105] Ook onder het materiaal uit de Bierstraat zijn enkele scherven van Franse faience (code fr).

Afb. 5.9 Majolica-faience, BIR92-32.411. (schaal 2:1)

103 Carmiggelt en Van Ginkel 1993, p. 43.

104 Van Gelder 1915, p. 69.

105 Claeys, Jaspers en Ostkamp 2010, p. 141.

5.2.6 Porselein

Porselein is gemaakt van een speciale klei (kaolien) en petunseglazuur (gemaakt van veldspaat en kiezelwieren). Porselein wordt beschilderd en daarna met glazuur bedekt en vervolgens bij zeer hoge temperaturen gebakken, waardoor een glashard niet-poreus product ontstaat. In de Deventer-systematiek heeft het Aziatische porselein de bakselcode p.
De grondstoffen waren aanvankelijk alleen in China en Japan bekend. Men neemt aan dat de kennismaking met Chinees porselein vooral vanaf 1602 en 1603, na veilingen van grote partijen gekaapt porselein, zijn beslag heeft genomen. Dit porselein wordt kraakporselein genoemd naar het type van de gekaapte Portugese schepen (afb. 5.10). Het porselein werd hogelijk gewaardeerd en was tot de 18de eeuw alleen betaalbaar voor de elite. De import uit China lag vanwege een burgeroorlog stil tussen 1647 en 1685. In die periode werd de import van Japans porselein belangrijk. Vanaf 1685 wordt er in China speciaal voor de Europese markt porselein geproduceerd. De enorme toestroom van porselein in de 18de eeuw zorgde ervoor dat het populair werd onder brede lagen van de bevolking.
Klein porseleinen tafelgoed was vanaf 1729 voor bijna alle welstandsgroepen betaalbaar. Alleen de allerarmsten konden zich dit product niet veroorloven en bleven aangewezen op 'Delfts' serviesgoed. De toevloed van porselein hangt samen met het op gang komen van de export van Chinees porselein vanuit Canton vanaf 1728. Porselein uit de provincies Fujien en Jiangxi werd in Canton overgeladen in schepen om, samen met andere goederen, te dienen als ballast. De schepen vervoerden namelijk bovenal thee naar Europa. Porselein werd compact verpakt in kisten met stro die op het onderdek werden gestouwd. De verkoop van deze 'ballast' bracht naar schatting 5% op van alle inkomsten van de VOC.
Rond 1710 werden in Duitsland de eerste prototypes gemaakt van Europees porselein. Tot dan toe was het productieproces van porselein geheim gebleven. Het waren lokale vorstenhuizen die de porseleinproductie in Duitsland en Frankrijk aanvankelijk ondersteunden. Ook Nederland heeft een aantal porseleinfabrieken gehad. De productiekosten waren aanvankelijk zeer hoog. Een van de redenen daarvoor was dat de decoratie er handmatig op werd aangebracht en er drie ovenbranden nodig waren waarbij veel mis kon gaan. Er werden zelfs hele serviezen met kunstzinnige afbeeldingen beschilderd. In Den Haag werd in het laatste kwart van de 18de eeuw porselein uit Duitsland en Doornik aangevoerd en hier fijnzinnig beschilderd, het zogenaamde Haagse porselein (onder meer te vinden in de collectie van het Haags Gemeentemuseum).[106] Dit kostbare porselein vinden we evenals ander luxe Nederlands en Frans porselein tot op heden niet of nauwelijks terug in beerputten. Wel wordt er eenvoudig versierd Duits porselein gevonden. In een beerkelder van Bierstraat 9 is ook het duurdere, handbeschilderde, Duitse porselein aangetroffen. In de Deventer-systematiek heeft Europees porselein de bakselcode ep.

5.2.7 Industriële keramiek

In Engeland kwam de industriële productie van aardewerk vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw op gang. Door de ontdekking van kaolien-klei in Engeland (Devon en Dorset) rond 1710 en het ontdekken van de voordelen van het gebruik van gemalen verbrande vuursteen als magering van de klei had men hier de grondstoffen voorhanden voor het maken van zeer harde en dunwandige producten. De vormen werden met de hand voorgedraaid of grof geperst en vervolgens, in bij-

106 Scholten 2000.

Afb. 5.10 Fragment van groot bord van kraakporselein, BIR92-32.423. (schaal 1:2)

Afb. 5.11 Industrieel wit, kop, BIR95-405.20. (schaal 1:1)

na droge toestand, gefreesd. Een van de vroegste soorten is industrieel steengoed met zoutglazuur. Dit steengoed is grijswit, of bruin van kleur. In de Deventer-systematiek heeft het de bakselcode s3. Het werd vanaf circa 1710 geproduceerd maar komt in Nederland vooral voor in complexen uit de periode 1735/40-1760. Kop en schotels van Engels steengoed komen in Den Haag maar in kleine hoeveelheden voor (cat. 183 en 184).[107] In Staffordshire in de West Midlands werd gepoogd om fijn wit tot crème aardewerk te maken dat porselein zou kunnen vervangen. Dit aardewerk, werd eerst biscuit gebakken en voor de tweede bakgang bedekt met loodglazuur, waardoor een glanzend product ontstond, de zogenaamde *creamware*. De *creamware* valt onder de noemer industrieel wit (Deventer-code: iw) (afb. 5.11). Na zijn introductie verdringt het het Engelse grijswitte steengoed in rap tempo van de markt. Het bruin geglazuurde industriële steengoed blijft wel in productie.[108] Aanvankelijk wordt er vooral industrieel aardewerk uit Engeland geïmporteerd, maar in de 19de eeuw gaat men het ook in Nederland produceren (onder andere door Regout in Maastricht). Datzelfde geldt voor dunwandig industrieel rood aardewerk met een lood-mangaanglazuur (ir) dat in Engeland in ieder geval in de periode 1720-1740 werd geproduceerd, maar ook in Delft werd geïmiteerd.[109]

107 Circa 30 stuks uit opgravingen.

108 Bartels 1999, p. 85, 237-238.

109 Bartels 1999, p. 256.

5.2.8 Jydepotaardewerk en overige baksels

Het enige handgevormde gebruiksaardewerk uit deze opgraving betreft het zogenaamde jydepotaardewerk. De naam is afgeleid van het Deense schiereiland Jutland (Jutse pot). Het baksel is zwart van kleur. De potten zijn reducerend gebakken van een micahoudende klei (afb. 5.12). Het aardewerk werd voor het bakken bewerkt door overdekking met sliblagen en polijsten van het oppervlak. Jydepotten komen in Nederland voor vanaf het midden van de 16de eeuw tot ongeveer 1715. Het gaat steeds om kleine aantallen die als bijlading meegingen met schepen die voedingswaren zoals gedroogde vis en dergelijke vervoerden vanuit Denemarken naar Noord-Duitsland en Nederland. Er lijkt maar een beperkt assortiment jydepotaardewerk naar Nederland geëxporteerd. Uit een overzicht van bodemvondsten in Nederland blijkt het vooral te gaan om grote kookpotten en in mindere mate schalen voor het afromen van melk, roomkannen en bakpannen. De historische bronnen wijzen op een veel groter assortiment, in ieder geval voor de 18de eeuw.[110] De vorm van de kookpotten is over het algemeen kogelrond met twee oren en drie poten. In Den Haag is eerder een vrij complete jydepot gevonden bij opgravingen aan de Gedempte Gracht. Ook op andere locaties in Den Haag zijn jydepotscherven gevonden in 17de-eeuwse contexten.[111]

Behalve bovengenoemde aardewerksoorten zijn er enkele andere die maar door enkele scherven worden vertegenwoordigd. Zo zijn er enkele scherven van Romeins gedraaid aardewerk die vermoedelijk met het zand voor de demping van de sloot zijn meegekomen en hier verder buiten beschouwing worden gelaten.

Afb. 5.12 Jydepot, BIR92-32.289. (schaal 1:2)

110 Van Reenen en Jensen 1995.

111 Gemeentelijk archeologisch depot Den Haag. Opgravingen BIJ86, BKH91 en HER99.

5.3 Aardewerk uit de sloten

5.3.1 Algemeen

In totaal is uit slootarm complex 1 (inclusief de oeverzone) 426 kg aardewerk verzameld, waarvan 88 kg in de beerbakken in de sloot (1b) en 315 kg uit de algemene vulling (1a). Uit slootarm complex 2 is 125 kg aardewerk verzameld waarvan 79 kg binnen complex 2a valt.
De inhoud van beide sloten vertoont meer overeenkomsten dan verschillen (tabel 5.1). De statistische gegevens van slootarm 1 vormen de leidraad. Van deze context is de algemene vulling en het materiaal uit de beerbakken 100 procent bekeken en gedetermineerd. Uit een scan bleek dat het materiaal uit sloot 2 sterk overeenkomt met dat van sloot 1. Er is een selectie gemaakt waarbij context 2a (v196) geheel is gedetermineerd, van context 2b is v170 geselecteerd en van context 2c is 70% gedetermineerd (v169, v185 en v186). De determinatielijsten zijn opgenomen als bijlage 5.1. Het overige materiaal uit deze contexten en uit de oeveraanplempingen van beide slootarmen is alleen gescand op bijzondere voorwerpen.[112]
Daar waar de inhoud van beide sloten duidelijk verschilt, wordt dat aangegeven. De beerbakken die in sloot 1 zijn gevonden, bevatten, met een sluitdatum in 1642, binnen het algemene vondstcomplex 1 vermoedelijk de jongste vondsten (vulling 1b). Binnen slootarm 2 zijn er stratigrafische verschillen, waarbij de bovenste vulling (2c) een datering tussen circa 1620-1634 heeft.
Er is een catalogus gemaakt waarin alle relevante typen zijn opgenomen.[113] Deze weerspiegelt het vormenspectrum dat in Den Haag gangbaar was in de periode tussen grofweg 1570 en 1640. Deze publicatie kan dan ook als referentie dienen voor verder onderzoek van Haagse vondstcomplexen en in vergelijkend onderzoek naar de verspreiding van aardewerktypen in de regio Den Haag en daarbuiten.

Tabel 5.1 Verdeling van het gewicht van aardewerk over de aardewerksoorten.

	sloot 1a (G=315 kg) %	**beerbakken (G=88 kg) %**	**sloot 2a (G=79 kg) %**
roodbakkend	87,95	90,8	83,85
witbakkend	3,55	3,5	5,6
majolica	2,3	3,4	5,15
steengoed 2	3	1,9	4,5
werra	1,8	0,25	0,65
weser	1,3	0,15	0,05
faience	0	0	0,2
porselein	0,05	0	0
overig	0,05	0	0
totaal	**100**	**100**	**100**

112 Overweging was het tijdsbeslag tegenover de geringe meerwaarde van nog meer determinaties.

113 Met uitzondering van enkele weinig voorkomende typen die al in het Deventer-systeem zijn gepubliceerd.

Tabel 5.2 Verdeling van de aardewerksoorten op basis van randen.

	sloot 1a (R=255) %	beerbakken (R=67) %	sloot 2a (R=75) %
roodbakkend	84,9	82,5	78,3
witbakkend	5,7	5,65	8
majolica	1,75	3	3,5
steengoed 2	2,7	5,3	8,7
werra	2,5	2,6	1,5
weser	2,2	0,75	0
porselein	0,45		
italiaanse faience	0		
overig	0,4	0,2	
totaal	**100**	**100**	**100**

5.3.2 Roodbakkend aardewerk

Circa 84% tot 91% van het gewicht aan aardewerk uit de slootarmen en beerbakken bestaat uit roodbakkend aardewerk al dan niet bedekt met loodglazuur.[114] Als er met de randpercentages wordt gerekend dan ligt het percentage iets lager, namelijk 78 tot 85%.

In eerste instantie is gekeken naar het functionele gebruik van het roodbakkend aardewerk uit slootarm 1: koken en voedselbereiding (41,4%), tafelgerei (23,4%), hygiëne en verzorging (18,8%), verwarming en verlichting (11,4%), opslag en schenken (1,8%) en overig (3,2%). Het beeld in slootarm 2 is ongeveer gelijk, met een iets grotere nadruk op koken en voedselbereiding (55,4%) en minder op hygiëne en verzorging (7,1%). In de beerbakken zijn relatief veel kannen, grapen en potten terecht gekomen en weinig borden. De verdeling is: koken en voedselbereiding (64,8%), tafelgerei (7,7%), hygiëne en verzorging (9,4%), verwarming en verlichting (5,8%), opslag en schenken (7,6%) en overig (4,7%).

Koken en voedselbereiding
Een groot deel van het roodbakkende aardewerk bestaat uit voorwerpen die vooral in de keuken werden gebruikt bij de bereiding van voedsel, zoals kookpotten, bakpannen en vetvangers. Al deze voorwerpen zijn beroet, vooral op de meestal ongeglazuurde onderkant. De kookpotten hebben op enkele na een bolle bodem met drie poten, waardoor ze stevig konden staan in een open vuur.
De groep kookpotten, ook wel grapen genoemd, is het grootst. Alleen al de optelling van de op type gebrachte randen (R) bedraagt 60 in de algemene vulling van slootarm complex 1; 24 in de beerbakken (1b) en 25 in de algemene vulling van slootarm 2 (vnr. 196). Als die zouden worden omgeslagen naar geschatte minimum aantallen (EVE) dan gaat het, met een gemiddeld randpercentage van 20% voor de op type gebrachte grapefragmenten, om respectievelijk 300, 120 en 125 grapen. De variatie is met circa 22 verschillende typen grapen het grootst in de best onderzochte slootarm complex 1. Er zijn zowel potten waarvan het basismodel even hoog als breed is, als wel grapen met een wijder model.
Wijde grapen met een drieledige vorm, een enigszins centrische buik met ribbels op de hals en op de buik van het type r-gra-59/91 blijken de dominante vorm in beide slootarmen te zijn. De percen-

114 Respectievelijk 276 en 88 kg roodbakkend aardewerk.

Afb. 5.13 Scherf met sporen van aangebakken aardewerk, BIR94-196.229. (schaal 1:2)

Afb. 5.14 Grape met bakfouten type r-gra-100, BIR 94-170.46. (schaal 1:4)

tages zijn zeer vergelijkbaar: in complex 1a: 62%, in complex 1b: 65,6% en in complex 2a: 74%.[115] Hoewel er geen statistische gegevens zijn van het voorkomen van dit type grape in andere Haagse vondstcomplexen uit het laatste kwart van de 16de eeuw en het eerste kwart van de 17de eeuw is wel duidelijk dat ze regelmatig voorkomen.[116] Productieafval van deze types is in Oosterhout gevonden, maar dat is helaas niet gepubliceerd. Groeneweg heeft vergelijkbare grapen, en pispotten met een verwante vorm, herkend in Roosendaal en Steenbergen. Hij gaat uit van een ruime verspreiding van Oosterhouts aardewerk in Noord-Brabant en Zuid-Holland.[117] Helaas zijn de Brabantse vondsten niet volgens het Deventer-systeem geclassificeerd, zodat een goed vergelijk moeilijk is. Van de door Groeneweg genoemde vindplaatsen bevatten die uit Ooltgensplaat, Den Haag en Delft inderdaad grapen type r-gra-59.[118] Ook in Lisse en Rotterdam zijn dit soort grapen gevonden.[119] Ook bij grapen van het type r-gra-59/91 uit Dordrecht wordt Oosterhout vermeld als productiecentrum.[120] Zoals eerder is opgemerkt, zijn er echter meerdere aanwijzingen dat grapen van het type r-gra-59/91 niet alleen in Oosterhout zijn vervaardigd. Zo bestaan er onder meer witbakkende uitvoeringen (w-gra-10), terwijl bekend is dat er in Oosterhout geen witbakkend aardewerk is vervaardigd. Het is dan ook waarschijnlijk dat pottenbakkers in Delft, Gouda, Leiden, Rotterdam en mogelijk ook Den Haag grapen van het type r-gra-59/91 hebben vervaardigd. Misbaksels of b-keus voorwerpen vormen, bij gebrek aan pottenbakkersafval of ovens, een aanwijzing voor de lokale aanwezigheid van pottenbakkers. Onder de grapen uit de Bierstraat is een aantal misbaksels van dit type herkend. De waargenomen bakfouten betreffen het voorkomen van glazuur op breukvlakken, oververhitting tijdens het bakken en sporen van aangebakken aardewerk op het oppervlak (afb. 5.13). Er zijn onder de vondsten uit de Bierstraat vooral scherven met een donker glazuur dat vermoedelijk door een te hoge baktemperatuur is ontstaan. Een enkel misbaksel kon tot een complete grape worden geplakt, waarbij duidelijk werd dat deze ook vervormd is (afb. 5.14, cat. 32). Aangezien het overgrote deel van het materiaal van de sloten niet tot complete

115 De randen van niet gedetermineerde grapefragmenten zijn niet meegeteld.

116 Jacobs en Van Veen 1996 b, p. 74 en 75, afb. 43 en 44. Magendans en Schulten 1987, p. 13.

117 Groeneweg 1996, p. 89-91.

118 Ooltgensplaat: Olivier 1994, p. 148. Den Haag:Jacobs en Van Veen 1996b , p. 74 en 75, afb. 43 en 44. Magendans en Schulten 1987, p. 13.

119 Dijkstra en Ostkamp 2006, p. 175.

120 Bartels 1999, p. 664 en 665.

vormen is gereconstrueerd, is de kans groot dat veel van de scherven van misbaksels niet als zodanig zijn herkend. Onder de misbaksels zijn drie typen grapen herkend: r-gra-54, 59 en 100. Daarnaast is er een bord en een lekschaal (cat. 55). Hoe verleidelijk het ook is om aan de hand van misbaksels een lokale pottenbakkerij te veronderstellen, is daar helaas verder nog te weinig bewijs voor. De gevonden misbaksels zijn niet onbruikbaar, ze kunnen ook als wrakgoed van elders zijn aangevoerd. Daar is tegen aan te voeren dat het mogelijk nauwelijks loonde om wrakgoed (ver) buiten de productieplaats te verkopen. In hoeverre dat een juiste veronderstelling is, kan alleen door middel van interregionaal onderzoek worden getoetst.
Een variant van r-gra-59 is onderscheiden als het type r-gra-100. De basisvorm van de grapen, zoals de buik, is vergelijkbaar met dat van de r-gra-59/91, maar de hals is aan de binnenzijde scherp, terwijl de binnenzijde van de kraagrand is voorzien van een groef (cat. 32 en 33) In context 1a is ruim 11,5% van de grapen van het type r-gra-100 (R=6,85), in de beerbakken 4,2% (R=1). In context 2a is het 5,1% en betreft het alleen wrakgoed (R = 1,25). Dit type heeft binnen Zuid-Holland mogelijk een bescheiden verspreidingsgebied gehad. Hoe klein of groot dat is, zal in regionaal verband moeten worden bekeken, maar buiten Den Haag zijn ook voorbeelden bekend uit Dordrecht en Rotterdam. Ook nu is niet uitgesloten dat deze grapen uit Oosterhout afkomstig zijn, maar ligt evenzeer een lokale of regionale herkomst voor de hand.
Het nieuw onderscheiden type r-gra-148 (cat. 35) lijkt op r-gra-59 maar heeft geen kraagrand. De verdikte rand is aan de bovenzijde afgeplat. Dit type beslaat bijna 2,8% van de grapen in de algemene vulling van slootarm 1 (R = 1,65); 1,3% in de beerbakken (R=0,3) en 12,9% in vondstcontext 2a (R=3,15).
Een aantal nieuwe typen is maar door enkele scherven vertegenwoordigd. Het randpercentage komt niet boven 0,2. Het type r-gra-121 (slootarm 1a: R=0,8) is een kleine conische grape met een kraagrand. Type r-gra-107 (R=0,1) heeft een glooiende buik met ribbels en een wijd uitstaande rand en is wat dieper dan de eerder gepubliceerde exemplaren.[121] Het aandeel van dit type is, vanwege problemen bij de determinatie, vermoedelijk in werkelijkheid groter.[122] Het nieuwe type r-gra-149 (cat. 36) is een wijde grape met een platte rand, waarvan de hals aan de binnenzijde scherp is, maar aan de buitenkant volkomen glad gestreken. Het nieuwe type r-gra-150 (cat. 37) is een hoog model met een drieledige buik, een omslagen rand en een dekselgeul. De vorm van deze grape doet denken aan laatmiddeleeuws aardewerk, maar de grape is van binnen en buiten volledig geglazuurd en dateert uit het tijdvak 1575 tot 1625. Het archaïsche karakter van dit type grapen past overigens in een breder beeld dat in de periode 1575 tot 1625 in Zuid-Holland is waar te nemen. De oudere uitstraling vinden we hier namelijk vaker bij grapen.
Vormen die als specifieke Bergen-op-Zooms aardewerk zijn herkend, zijn grapen van de typen r-gra-8 en 11. Het 17de-eeuwse aardewerk uit Bergen op Zoom heeft vaak een lichte of helderrode kleur en de randen zijn uitgevoerd als zware kraagranden, terwijl de oren tamelijk lomp zijn. Daarnaast is er een wijd type grape met een afgeplatte verdikte rand (r-gra-102, cat. 31) dat 1,2% uitmaakt van de grapen in slootarm 1, maar met bijna 9% (R = 2,1) sterker vertegenwoordigd is in de beerbakken.
Ook bij de overige grapen zijn er geen duidelijke uitschieters. Het zijn voor een deel typen die een ruime verspreiding kennen, zoals r-gra-8 (cat. 26), r-gra-34 en r-gra-43 (cat. 27). Type r-gra-113 is in Zeeland gevonden en komt hier voor in de vorm van enkele scherven in de algemene vulling van slootarm 1.

121 Vergelijk r-gra-107 uit Lisse. Dijkstra en Ostkamp 2006, p. 175.

122 Het lukte in veel gevallen niet om de bijbehorende randen bij de wandscherven te vinden.

Een aparte plaats wordt ingenomen door sluitpannen. Sluitpannen worden afgesloten met een deksel over de rand in plaats van in een dekselgeul en ze worden gebruikt om gerechten te stoven. Sluitpan r-gra-142 is een lage grape van het wijde model met een bolle buik en een korte cilindrische hals (cat. 34). Vergelijkbare vondsten zijn bekend uit Rotterdam en Gouda en worden daar in de eerste helft van de 17de eeuw gedateerd.[123] De sluitpan van het type r-gra-65 heeft een scherpe buikknik en aan de buitenkant een richel voor het deksel en enkele centimeters onder de bovenkant van de grape en horizontaal geplaatste oren (cat. 30). Bij deze pan hoort een deksel (r-dek-8) met een rand die op de ring steunt.[124] Het type r-gra-65 komt niet voor in de oudste slootvullingen maar wel in de beerbakken in slootarm 1 (6,3 % van de grapen) en de bovenste vulling van slootarm 2. De sluitpan wordt ook wel gortpan genoemd. Volgens Groeneweg, die materiaal op Bergen op Zoom heeft onderzocht, is de sluitpan (door Groeneweg gortpan genoemd) pas in de loop van de 17de eeuw ontstaan en in Bergen op Zoom geproduceerd.[125] In Den Haag is het eerder gevonden in combinatie met materiaal uit de tweede helft van de 17de eeuw.[126] De vroegste datering kan nu wat genuanceerd worden. Uit het voorkomen in slootarm 2 blijkt dat de introductie van r-gra-65 in of (kort) voor 1634 moet hebben plaatsgevonden.

Bakpannen hebben een iets bolle bodem, ze stonden op een treeft of hingen in een hanger boven het vuur. Ze hebben een schenklip (voor rechtshandigen) op 90 graden ten opzichte van de steel. In slootvulling 1a is het totaal van de randen slechts 3,65 R, hetgeen neerkomt op een EVE van 17. In vergelijking met de eerste helft van de 16de eeuw is het gebruik van aardewerken bakpannen rond 1600 sterk afgenomen. De verhoudingen varieren van 1 bakpan op elke 9 grapen in de beerbakken en 1 bakpan op 17 grapen in sloot 1a tot 1 op 100 in sloot 2. Men is, zoals blijkt uit enkele metaalvondsten, deels overgestapt op metalen bakpannen.
Onderscheid in typen wordt vooral gemaakt op basis van de randvorm. De belangrijkste typen in volgorde van voorkomen: r- bak-4, 17, 13, 20 en 21. De bakpannen hebben een afgeronde rand die aan de bovenzijde is afgeplat (r-bak-17, cat. 15) of een kraagrand (r-bak-4 en 21, cat. 17). Het type r-bak-13 heeft een schuin afgeplatte rand (cat. 14). Het type r-bak-20 (cat. 16) heeft een groef aan de binnenzijde van de rand. Type r-bak-20 is een vrij vroeg model uit 1525-1575 en komt alleen voor in het uiteinde van slootarm 1 (context 1e). Het type r-bak-4 is vrij algemeen in gebruik in de periode 1500-1625.[127] Het model r-bak-17 lijkt vooral in West-Nederland voor te komen tussen 1525 en 1575.
Er zijn fragmenten van een vrij diepe bakpan op pootjes (r-bak-21, cat. 17). Dit is eigenlijk een tussenvorm tussen een bakpan en een steelkom. De steelkommen zijn van vrij algemeen voorkomende types (r-stk-1, 12 en 15) en type r-stk-16. Type r-stk-16 komt wat minder vaak voor, het betreft een bolle steelkom met kleine geknikte rand en dekselgeul (cat. 68).

Vetvangers zijn ondiepe bakken die onder een braadspit werden gezet voor het opvangen van vet. Hiervan zijn alleen fragmenten gevonden. In de tweede helft van de 16de eeuw verdwijnt de vetvanger grotendeels uit het aardewerkassortiment, omdat metalen exemplaren hun plaats innemen.

123 Carmiggelt 1997, p. 248. Ostkamp 2010, Gouda, cat. 161.

124 Voor stoofpotdeksels zie Carmiggelt en Van Veen 1995, p. 55, afb. 55 en p. 56, afb. 56.

125 Groeneweg 1992, p. 155.

126 Carmiggelt en Van Veen 1995, p.61.

127 Bijvoorbeeld: Jacobs en Van Veen 1996b, p. 61, vondstcomplexen 4 en 9B. Carmiggelt en Van Veen 1995, vondstcomplex 3.

Afb. 5.15 Kannen van roodbakkend aardewerk, BIR92-24.5 en 24.7. (schaal 1:4)

Ook zijn er voorwerpen voor voedselbereiding zoals kommen, (lek)schalen en komforen. De vergieten onderscheiden zich van lekschalen door een meer bolle vorm (r-ver-1 en 3). Lekschalen zijn onder andere bedoeld voor het uitlekken van vis en zijn platter (r-lek-1). Van het platte model r-lek-1 werd een compleet exemplaar (met bakfouten) bovenin sloot 1 gevonden (cat. 55).

Opslag en schenken

Binnen deze groep lijkt maar weinig variatie te bestaan. Dit beeld kan wat vertekend zijn door de wijze waarop er is geteld. Om het type te kunnen bepalen was er namelijk behalve een rand meer van het profiel nodig. Dit leverde net zoveel wel als niet op type gebrachte kanfragmenten op. Het betreft vrij uniforme grote kannen van het type r-kan-33, 20 en 21, die allemaal een standring hebben. Kan r-kan-33 heeft in tegenstelling tot de andere kannen, die een hoge schouder hebben, een peervormig lichaam met een glooiende overgang naar de hals. Soms is te zien dat een kan gebruikt is bij het putten van water. Het oor is dan aan de binnenzijde afgesleten (zie cat. 41). Kannen van roodbakkend aardewerk zijn vooral gebruikt voor de opslag van water en niet als tafelgerei. In de beerbakken werden vrij complete exemplaren gevonden van r-kan-20 (cat. 38) en 25 (cat. 40). Dit zijn kannen met een meer cilindrische hals waarvan het kleine exemplaar mogelijk voor het schenken diende en de grote voor de opslag (afb. 5.15).
Naast kannen werden er voor de opslag ook voorraadpotten gebruikt. Vrij uitzonderlijk is een pot van een nieuw type (r-pot-78) met twee verticaal geplaatste oren die op drie poten staat (cat. 64).

Tafelgerei

Borden van roodbakkend aardewerk zijn op grond van hun bodem grofweg in te delen in twee typen. De meerderheid van de borden staat op drie standvinnen en is vooral van het type r-bor-6 (cat. 20 en 21), en in mindere mate r-bor-1 en 47. Een kleine minderheid staat op een standring en is van het type r-bor-18 (cat. 23) of 21 (cat. 24).
De variatie in de diameters van de borden op standvinnen (r-bor-6) is groot, overwegend tussen 18 en 34 cm. Een kleine schotel (doorsnede 13 cm) op een standring met een relatief brede vlag heeft mogelijk als deksel gefungeerd. Zeldzamer zijn borden op pootjes (r-bor-32) waarvan in slootarm 1 enkele scherven zijn gevonden.

Afb. 5.16 Bord met slibversiering uit Oosterhout, BIR94-169.49. (schaal 1:4)

Afb. 5.17 Bord met slibversiering uit Noord-Holland, BIR92-32.6. (schaal 1:4)

De meerderheid van de borden heeft een geprononceerde rand die als een kraagrand oogt, en een smalle vlag die scherp overgaat in de spiegel. Op die overgang is vaak een duidelijke richel te zien. De onversierde borden van het type met standlobben zijn alleen aan de bovenzijde met loodglazuur bedekt. Tijdens het bakken ontstond een geelbruine of oranjerode kleur. Er zijn zowel borden uit Bergen op Zoom als uit Oosterhout.

Borden en ondiepe schalen op een standring komen vooral uit Oosterhout. Ze zijn onder meer te onderscheiden door hun kleur die vaak geelbruin of olijfgroen is. Ook kunnen ze zijn versierd met eenvoudige slibmotieven in de vorm van slingerlijnen en andere ornamenten (afb. 5.16, cat. 23). Borden op een standring zijn in de minderheid, de varianten op standvinnen zijn rond 1600 nog favoriet.

De borden uit Bergen op Zoom hebben vaak een kenmerkende oranjerode kleur. De vorm met de standvinnen overheerst. Ze zijn altijd onversierd of hebben alleen een dekkende witte engobe op de spiegel.[128] Er zijn ook borden met standvinnen die een geelbruine vlag combineren met een gele of groene spiegel. Deze borden hebben geen duidelijke richel tussen vlag en spiegel en zijn mogelijk uit Gouda afkomstig.

Veel borden zijn aan de onderzijde beroet: ze hebben op een open vuur of een komfoor gestaan. Een onderzoek van het type r-bor-6 in Noord-Holland wijst erop dat 20 procent beroeting heeft.[129] Een bord op standvinnen met een helder rode kleur is vermoedelijk uit Bergen op Zoom afkomstig. Opmerkelijk is dat het tweezijdig is geglazuurd en voorzien is van een oor om het op te kunnen hangen (cat. 21). Twee andere borden hebben ophanggaten in de rand.

Eén bord op standvinnen (afb. 5.17, cat. 20) betreft een vroege variant binnen de groep van het Noord-Hollandse slibaardewerk. Het bord is voorzien van een afbeelding van een haan en een vis. Beide dieren kunnen verwijzen naar verhalen uit de bijbel, waarbij de vis als symbool voor Christus geldt en de haan voor Petrus. Van Gangelen verklaart deze afbeeldingen echter als symbolen voor vruchtbaarheid (vis) en waakzaamheid en vechtlust (haan).[130] Wanneer we de gehele groep van het slibaardewerk overzien ligt een connotatie met huwelijk en seksualiteit het meest voor de hand. Er zijn namelijk maar weinig voorbeelden met een zuiver religieuze lading, terwijl de verwijzingen naar

128 Zie Groeneweg 1992, p.62.

129 Venhuis 2009, p. 18.

130 Van Gangelen e.a. 1997, p. 124 en 127.

huwelijk en seksualiteit schijnbaar eindeloos zijn. Beide betekenissen kunnen ook naast elkaar hebben bestaan, de huwelijksmoraal past immers in de christelijke levensopvattingen van die periode. De vroege datering van het bord - in de jaren zeventig of tachtig van de 16de eeuw - is af te leiden uit de sterke mate van stilering van de afbeelding, het ontbreken van groene accenten in de voorstelling en de opvulling van de vis met stippen. Noord-Hollands slibaardewerk is feitelijk de opvolger van het sgrafitto aardewerk dat gedurende de (late) 15de en vroeg 16de eeuw populair was. Het Haagse bord past in een groep waarvan de voorstelling bijna een 'slibvertaling' is van een sgrafitto-decor. Uit Leiden is een bord met een min of meer vergelijkbare voorstelling bekend.

De kommen uit de Bierstraat hebben allemaal een standring. Het oudste type dateert uit de eerste helft van de 16de eeuw (r-kom-42) en komt eenmaal voor. Het nieuwe type r-kom-102 (cat. 45 en 46) heeft een drieledige vorm met een buikknik die aan de buitenzijde is geaccentueerd door een richel. De rand van dit type knikt naar buiten en wijkt daarin af van het type r-kom-22 dat eenmaal in sloot 2 voorkomt. Er is een exemplaar met een uitvoerige maar eenvoudige slibdecoratie. Deze kom is vermoedelijk afkomstig uit Oosterhout (cat. 45). De kommen van het type r-kom-12 hebben een afgeronde vorm met een kraagrand, een schenklip en een horizontaal geplaatst oor. Verder zijn er kommen van de typen r-kom-36, een tweeledig model met een korte rand die iets naar binnen steekt. Het zijn eigenlijk grotere uitvoeringen van papkommen van het type r-kop-11. Op grond van de afmetingen van de doorsnede, waarbij de grens ligt bij 16 cm, worden de koppen onderscheiden van de kommen. Het type r-kom-36 (cat. 43 en 44) is, net als de kleinere papkommen, aan de binnenzijde versierd met slibmotieven in de traditie van het Noord-Hollandse slibaardewerk met groene accenten (afb. 5.18, links). De herkomst is niet duidelijk, maar een Zuid-Hollandse oorsprong, in bijvoorbeeld Gouda of Leiden, ligt voor de hand.[131]

Papkommen of (eet)koppen werden gebruikt om kleine porties van vloeibaar voedsel zoals pap of soep te nuttigen. Alle koppen uit de slootarmen hebben een standring. De belangrijkste groep heeft een scherpe knik halverwege of lager op de buik en een rechte of iets uitstaande rand. Al naar gelang de buikknik hoger of lager zit, worden deze papkommen onderscheiden als r-kop-2 of 20. Omdat het verschil in de Bierstraat gering is, is ervoor gekozen de meerderheid van de papkommen als r-kop-2 (cat. 47) te determineren. Dit model is ook gemaakt met een gele binnenkant (cat. 48). Er zijn verder veel verschillende vormen waarvan de belangrijkste zijn: type r-kop-11 en 14. Type r-kop-11 heeft een scherpe knik die hoog ligt en een iets uitstaande rand (cat. 50 en 51). Type r-kop-14 (cat. 52) heeft een knik en een geribbelde rand die iets naar binnen staat. Deze papkommen hebben vaak een gele of een groene binnenkant en een bruin randje. Een variant daarop is de r-kop-10, met een meer afgeronde vorm. In een geval heeft de kop drie oren (cat. 49). Er is grote variatie in bakselkleuren: oranjerood, roodbruin, rozerood, groengelig etcetera. Onderscheid in productieplaatsen is nog niet mogelijk.
Een kop van slibaardewerk met de afbeelding van een griffioen is gedateerd 1611. De afbeelding valt in de traditie van Noord-Hollands slibaardewerk, maar valt uit de toon door het gebruik van de kleur roze als kleurtoets naast de gebruikelijke kleuren groen en geel (afb. 5.18, cat. 51). De roze kleur komt ook voor op enkele kommen en borden uit Bergen op Zoom en Leeuwarden, maar vooral op slibaardewerk uit Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Op basis hiervan wordt dan ook vermoed dat de herkomst in Noord-Frankrijk of Vlaanderen moet worden gezocht.[132] Er wordt een nieuw type papkop onderscheiden (r-kop-62), een laag breed model met een uitstaande rand (cat. 54).

131 Dijkstra e.a. 2010, p. 445.

132 Blazy en Dilly,1986, p. 41 en 42, afb. 11 en 13. Ostkamp en Venhuis 2009, p. 20-23.

Afb. 5.18 Kom met slibversiering uit West-Nederland, BIR94-196.189 (links), kop met jaartal 1611, mogelijk uit Vlaanderen, BIR94-196.188 (rechts). (schaal 1:2)

Verwarming en verlichting

Grote wijde bakken op pootjes werden gebruikt als verplaatsbare bron van warmte. Deze vuurtesten dienden mogelijk ook als afvalbak waarin ondermeer as uit de haard werd geschept (asteil). Ze zijn niet geglazuurd. Grote vuurtesten of asteilen met twee horizontaal geplaatste oren en een omgeslagen rand van het type r-tes-18 zijn vrij algemeen in sloot 1 en de beerbakken (cat. 70). Verder zijn er ook testen met de vorm van een grape met een omgeslagen rand gevonden (r-tes-16).
Kleine vuurtesten werden gebruikt in houten stoven om de voeten warm te houden of ze stonden als asbak dan wel 'aansteker' voor tabakspijpen op tafel. In de sloten zijn ongeglazuurde ronde vuurtestjes op drie pootjes en een groef in de bovenzijde van de rand (type r-tes-7) veruit in de meerderheid. Enkele testjes zijn wel geglazuurd (cat. 69).
Aspotten zijn vooral in de beerbakken gevonden. Aspotten zijn voorraadpotten die werden gebruikt als doofpot voor kooltjes. Het gebruik als aspot is af te lezen aan de zwart beroete binnenzijde van de potten. Vaak, ook in dit geval, zijn de potten niet geglazuurd. Ze zijn van het type r-pot-3, 20 en 23 (cat. 63). De modellen van de potten suggereren een gebruik als doofpotten. Aspotten werden ook wel ingegraven in de vloer van de haard. In de loop van de 17de eeuw gaat men meer en meer over van open haardvuren op het gebruik van kachels en fornuizen. De ingegraven aspotten maken daarbij plaats voor vrijstaande doofpotten.
Met vuurstolpen overdekken mensen in de nacht het haardvuur zonder het te laten doven. De hier gevonden vuurstolpen zijn aan de buitenzijde geglazuurd en van het type met een halfronde vorm gecombineerd met een platte achterplaat die tegen de haardmuur kon worden geplaatst (r-vst-3). Er zijn minimaal vijftien verschillende vuurstolpen van roodbakkend aardewerk te onderscheiden.

Ze zijn op grond van hun decoratie in twee soorten te onderscheiden: eenvoudige vuurstolpen met enkele appliques enerzijds en exemplaren in de traditie van het Noord-Hollandse slibaardewerk anderzijds. Er zijn fragmenten van twee eenvoudige modellen met appliques in de vorm van leeuwenmaskers en rozetten. De ene is afgewerkt met een gladde rand, de andere met een band met vingerindrukken (cat. 75 en 74). Van andere fragmenten zijn de appliques in de loop der tijd verdwenen. Op een klein fragment is rond het luchtgat met witte klei een rozet gemodelleerd. Op een fragment van een ander exemplaar is, vlak onder de aanzet van het oor, een applique met de afbeelding van een toren aangebracht (cat. 76). Ook is er een fragment van een vuurstolp van roodbakkende klei met een witte sliblaag en een groen glazuur en een applique met een mannenhoofd. De fragmenten van vuurstolpen die versierd zijn in de traditie van Noord-Hollands slibaardewerk vormen de andere groep. De decoratie is aangebracht met verdunde witte klei en vaak geaccentueerd met koperoxide (groen). De eenvoudigste versiering bestaat uit lijnversieringen gemaakt met sliblijnen. Eén randfragment is mogelijk afkomstig van een stolp waarop de "Verspieders uit Kanaän" met een grote druiventros prijkten. Andere fragmenten zijn versierd met sliblijntjes, spiralen, afbeeldingen van vogels, granaatappels en bladeren (afb. 5.19). De vogels zijn vooral op het achterplat te vinden. Deze fragmenten zijn goed te vergelijken met een bijna complete vuurklok uit een slootvulling in de nabijgelegen St. Jacobstraat (afb. 5.20). Bij minimaal één vuurstolp met het vogelmotief zijn details van de afbeelding door middel van inkrassingen in het slib aangebracht (cat. 77).
Alkmaar was een belangrijk productiecentrum van slibaardeaardewerk, waaronder vuurstolpen.[133] Het verspreidingsgebied ligt vooral in Noord-Holland, met name op het platteland. Op grond van overeenkomsten in decoratie is het niet uit te sluiten dat een deel van de Alkmaarse productie naar Den Haag is verhandeld. Een applique met een toren, het wapen van Alkmaar lijkt te wijzen in die richting.[134] Bitter schrijft dit fragment met applique toe aan de firma Properepot uit Alkmaar en dateert het tussen 1594 en 1620.[135] Een andere Noord- of mogelijk zelfs Zuid-Hollandse oorsprong voor de overige vuurklokken is echter evenmin uit te sluiten.

Tot de subgroep verlichting behoren eenvoudige olielampjes van geglazuurd roodbakkend aardewerk die rood tot olijfgroen van kleur zijn. De olielampjes zijn zoals gebruikelijk opgebouwd uit drie onderdelen: een grote lekbak met een stam waarop een klein ondiep oliereservoir rust. De achterkant van de olielamp is afgeplat en aan een oor aan het oliereservoir kon de lamp aan de muur worden gehangen (r-oli-2, cat. 56). In slootarm 1a is de waarde voor R 10,4 en het daarop gebaseerde EVE 35.[136] Dergelijke olielampjes zijn in ieder geval in Bergen op Zoom gemaakt, maar ook in Oosterhout en tal van andere steden.[137]
Er zijn ook olielampjes gecombineerd met een kaarsenhouder zodat ze tevens als kandelaar konden worden gebruikt (r-oli-2a, cat. 57). Hiervan is slechts één randfragment gevonden, terwijl van twee andere exemplaren de rand ontbreekt.

133 Bitter 1995. Venhuis 2009.

134 Bitter 1995, p 109 en p. 113 noten 41 en 42, p. 118.

135 Communicatie P. Bitter dd 11-6-2012.

136 Berekening EVE op basis van de rand van het oliebasin, niet de lekbak. Gemiddelde fragmentatiegraad circa 30%.

137 Bergen op Zoom, pottenbakkersafval van rond 1550. Groeneweg 1992, p. 63.

Afb. 5.19 Fragmenten van vuurklokken uit de slootvullingen.

Afb. 5.20 Bijna complete vuurklok uit slootvulling St. Jacobstraat (Den Haag).
(schaal 1:4)

Hygiëne en verzorging

De functiegroep hygiëne en verzorging bestaat vooral uit pispotten van roodbakkend aardewerk (afb. 5.1). De bodem van de pispotten heeft zonder uitzondering een standring. De overheersende vorm heeft een buik die, net als bij de grapen van het type r-gra-59/91, in meer of mindere mate cilindrisch is. Op de buik en de schouder bevinden zich scherpe ribben. De vorm varieert van een schuine korte verdikte rand die aan de bovenzijde is afgeplat r-pis-23 (cat. 58 en 59) en het daaraan verwante nieuwe type r-pis-63 (cat. 61) tot een pispot met een wat bredere platte rand r-pis-32 (cat. 60). Het nieuwe type r-pis-63 heeft in tegenstelling tot r-pis-23 geen dekselgeul en de afgeplatte rand heeft een lip (cat. 61). Het nieuwe type r-pis-64 (cat. 62) heeft een brede rand die aan de zijkant is aangedrukt en is boller, met een ribbel op de buikknik.
Daarnaast is er een type in gebruik dat lijkt op r-pis-23, maar dan zonder een geprononceerde ribbel onder de rand. Dit type, waarvan de varianten met een scherpe buikknik r-pis-5 en met een afgeronde buik r-pis-48 worden genoemd, komt vrij algemeen voor. Opvallend is dat de pispot van het type r-pis-23, vooral in een beperkt deel van Nederland lijkt voor te komen. Het zwaartepunt van de verspreiding ligt in Zuid-Holland. In Dordrecht komt de pispot, in een wat oudere vorm met drie ribben, voor in een context die tussen 1530 en 1575 wordt gedateerd. Ze komen ook voor in Den Haag en in Gouda.[138] Het type met de brede platte rand, r-pis-32 komt ondermeer voor in Den Haag, Dordrecht, Tiel, Rotterdam en Akersloot.[139]
De pispotten kunnen zowel een helder oranjerode als een geelbruine kleur hebben. De overeenkomsten tussen de drieledige vorm van de grapen en de pispotten kunnen wijzen op hetzelfde productiegebied. Daarbij liggen West-Brabant (waarschijnlijk Oosterhout) en Zuid-Holland voor de hand.

In de 16de en 17de eeuw werden overwegend kleine zalfpotten gebruikt van roodbakkend aardewerk van het type r-zal-3 (cat. 78). De binnenzijde is geglazuurd. Er bestaan ook wel variaties op deze vorm (r-zal-11, cat. 79).

Overig

Bloempotten werden over het algemeen niet geglazuurd en zijn meestal te herkennen aan de uitlekgaten in de bodem. Er zijn twee typen herkend: de r-blo-11 (cat. 18) is een grote tuinpot en de r-blo-14 (cat. 19) een kleine overpot zonder gaten in de bodem.
Kleine voorwerpen van roodbakkend aardewerk die niet in de hoofdcategorieën vallen zijn spaarpotten en vogeldrinkbakjes. Spaarpotten van roodbakkend aardewerk hebben een uivorm en staan op een voet (r-spa-1, cat. 65). Een aantal heeft een wat gedrongen vorm met een standvoet en is met slibmotieven versierd (r-spa-2, cat. 66).
Vogeldrinkbakjes werden aan een vogelkooi geklemd. Ze zijn meestal van geheel geglazuurd roodbakkend aardewerk en er is een kleine vormvariatie (r-vog-1, 3 en het nieuwe type r-vog-5, cat. 71-73). Het bezit van kooivogels was in de 18de eeuw vrij algemeen verspreid, zoals blijkt uit Delftse boedelinventarissen.[140]

138 Dordrecht: Bartels 1999, p. 708. Het betreft hier iets vroeger gedateerde vondsten, namelijk 1550-1575. Gouda: Ostkamp 2010, r-pis-5. Volgens R. van Oosten (Rijksuniversiteit Leiden) bevat deze groep ook pispotten die tot het type r-pis-23 moeten worden gerekend.

139 Dordrecht: Bartels 1999, p. 454. Tiel: Dordrecht: Bartels 1999, p. 485. Rotterdam: Carmiggelt 1997, p. 248. Kleij 2007, p. 50.

140 Wijsenbeek-Olthuis 1987, p.458.

5.3.3 Witbakkend aardewerk

Veel van de vormen die zojuist zijn beschreven onder het roodbakkende aardewerk zijn ook gemaakt met witbakkende klei. In verhouding tot de voorwerpen van roodbakkend aardewerk is er in de slootvulling maar een geringe hoeveelheid witbakkend aardewerk gevonden. In sloot 1 is dat 5,7% en de daarbij behorende beerbakken is dat 5,65% en in sloot 2a 8%. Deze percentages vallen lager uit als er met gewichtspercentages wordt gerekend (vergelijk tabel 5.1 en 5.2). De voorwerpen vallen in de categorieën: koken en voedselbereiding (68% in slootarm 1), tafelgerei (23%), hygiëne en verzorging (8%), opslag en schenken, verwarming en verlichting, en overig. Het betreft vooral (pap)kommen en koppen, grapen, vergieten, bekers, pispotten en spaarvarkens. Deze voorwerpen zijn over het algemeen geheel met loodglazuur bedekt en hebben een gele of groene kleur.

Koken en voedselbereiding

Grapen van het type w-gra-10 vormen de grootste groep. Het zijn lage wijde grapen die ook wel als w-gra-19 zijn gedetermineerd.[141] Het zijn de witbakkende uitvoeringen van het roodbakkende type r-gra-59/-91. Daarnaast is grape type w-gra-37 gebruikt.[142] Er zijn twee varianten van het typen w-gra-15 gevonden. Dit zijn lage wijde en bolle grapen met een kraagrand. In slootarm 2 is een exemplaar met twee oren (cat. 85) gevonden en in slootarm 1 onder de beerput kwam een grape met een kromme steel tevoorschijn, die gezien de schenklip eerder als steelkom zal zijn gebruikt (cat. 86).

Sommige voorwerpen komen sporadisch voor: een deksel, een kom, een lekschaal, steelkommen (w-stk-7) en een pasteivorm (w-vor-1). Van deze pasteivorm met een gele binnenzijde en een fraai kartelrandje is een bijna compleet exemplaar met dezelfde afmetingen uit de opgraving Den Haag - Grote Markt (GML95) die in de catalogus is afgebeeld (cat. 96).[143]

Opslag en schenken

Het schenkgerei bestaat uit enkele kannen van het type w-kan-15 die zonder uitzondering een groene buiten- en een gele binnenkant hebben (cat. 87). Dit type is ook uit Gouda bekend.[144] Verder zijn er nog fragmenten van enkele kleine potten gevonden.

Tafelgerei

De groep tafelgerei bestaat voornamelijk uit bekers en koppen. De meeste koppen hebben een standvlak en lopen wijd uit naar de rand (w-kop-3, cat. 88), een model dat vergelijkbaar is met het roodbakkende type r-kop-5. Een minderheid heeft een cilindrische vorm (w-bek-5, cat. 81) of loopt iets taps toe (w-bek-4, cat. 80). De modellen van deze bekers zijn zonder meer van steengoed bekers afgeleid.[145] De meeste exemplaren zijn groen aan de buitenzijde, de cilindrische beker is geel. Andere koppen zijn vermoedelijk niet om uit te drinken maar om pap of soep uit te eten. Deze groep (w-kop-24, cat. 90) heeft een s-vormig profiel, een wijd model en een standvlak. Er zijn ook varianten met een gegolfde rand (cat. 91). In beide slootvullingen zijn ook papkommen met standring gevonden (w-kop-19, cat. 89). Binnen Den Haag zijn dit vrij gebruikelijke vormen voor

141 Dijkstra en Ostkamp 2006.

142 Type w-gra-10 en w-gra-19 verschillen nauwelijks van elkaar. Waar mogelijk wordt voor het laagste typenummer gekozen. Evenals type w-gra-37, worden deze vormen in een deel van Zuid-Holland gevonden. Vergelijk Dijkstra en Ostkamp 2006, p. 177.

143 Project Grote Markt, vondstnr. GML95-194.23, nog niet gepubliceerd.

144 Ostkamp 2010, p. 129.

145 Vergelijk s2-bek-3 en 4 en s2-bek-11. Bitter 2006.

de periode rond 1600. Er zijn duidelijke overeenkomsten met papkommen uit Gouda. Het overige tafelgerei bestaat uit een fragment van een zoutschaaltje op stam (w-zou-1) uit de bovenlaag van slootarm 2 en een mosterdpot op voet (w-spb-4, cat. 95) uit slootarm 1. Mogelijk is een deel van de papkommen (w-kop-3 en w-kop-24) en het zoutschaaltje in Gouda geproduceerd.[146] Uit de beerbakken komt verder nog een fragment van een witbakkend bordje.

Hygiëne
Zowel in slootarm 1 als in de beerbakken zijn enkele fragmenten van ondersteken gevonden (w-ond-1). Pispotten van witbakkend aardewerk komen voor 1640 nog nauwelijks voor in Den Haag. Er zijn enkele exemplaren van het type w-pis-2 (cat. 93). Deze vorm is enigszins vergelijkbaar met de r-pis-32. Men gaf tot 1640 duidelijk de voorkeur aan roodbakkende exemplaren. De in Den Haag gevonden pispotten van het type w-pis-2 wijken door de ribbels op de schouder en de hoge buikknik duidelijk af van de Goudse exemplaren.[147]
Alleen in de bovenlaag van slootarm 2 komen witbakkende zalfpotten voor van het type w-zal-9 (cat. 97).

Verwarming en verlichting
Onder de vondsten zijn zowel een gewone olielamp (w-oli-2) als een olielamp met een kaarsenhouder (w-oli-2a, cat. 92). De laatste komt voor in de bovenlaag van slootarm 2. Beide voorwerpen hebben eenzelfde vorm als roodbakkende exemplaren.
Verder zijn er aan het uiteinde van slootarm 1 kleine fragmenten gevonden van een vuurklok van een dun hard witbakkend baksel voorzien van een helder groen gekleurd loodglazuur.[148] Dit zou in Noord-Holland, mogelijk in Enkhuizen, kunnen zijn geproduceerd.[149] Maar ook Gouda is als productieplaats niet uit te sluiten. Er zijn weinig voorbeelden van groene vuurklokken in Den Haag.[150] Er is een bijna complete groen gekleurde vuurklok gevonden in een kuil naast het grafelijke valkhuis bij de Gevangenpoort, maar dat is een bijzonder type met een meer vlekkerig glazuur en een uitbundige versiering.[151]

Overig
De overige vormen bestaan uit langgerekte spaarvarkens (w-spa-1, cat. 94) en miniatuurgoed, zogenaamd poppengoed, in de vorm van een grape en een steelpan.

5.3.4 Tinglazuuraardewerk (majolica en faience)

Circa 2,5 % van het gewicht aan aardewerk uit de slootvullingen betreft majolica (2,3 % in slootarm 1a en 3,2 % in slootarm 2). Op basis van randen is het aandeel echter lager; 1,75 % in slootarm 1 en 1,3 % in de beerbakken. Er zijn enkele scherven van Nederlandse, Franse en Italiaanse faience gevonden, minder dan 0,02% van het totaal. Het meeste is onder te brengen in

146 Dijkstra e.a. 2010, p. 463-466.

147 Ibidem, p. 423.

148 V126.26 uit het uiteinde van slootarm 1.

149 Ostkamp en Venhuis 2009, p. 42.

150 Behalve de vondst van de Bierstraat en het Valkhuis zijn er geen andere vermeldingen van witbakkende vuurklokken in het documentatiesysteem van de afdeling Archeologie. Niet uit te sluiten is, dat dergelijke vuurklokken in particuliere collecties te vinden zijn.

151 Pavlovic 2006, p. 30.

de functiegroep tafelgerei, terwijl een klein deel tot de functiegroep hygiëne en verzorging is te rekenen.

Majolica

Tafelgerei

Het majolica tafelgerei bestaat uit borden (m-bor-5 en 3) en schaaltjes (m-bor-16 en 17, cat. 124 en 125). De grote borden dienden vaak als boterschotel. Ze werden niet, zoals vandaag de dag het geval is, gebruikt als borden om van te eten. De schaaltjes worden vaak als zoutschaaltjes geïnterpreteerd, maar ze dienden vermoedelijk ook om sauzen, zoals mosterd, in op te dienen. Een ander schaaltje op een stam en hoge conische standvoet is zonder meer afkomstig van een voorwerp dat was bedoeld om zout op tafel te serveren (m-zou-3, cat. 128). Ook van een mosterdpot staat de functie vast. Ten slotte omvat de groep van het tafelgerei nog enkele papkommen.

De borden maken de meerderheid uit van de majolica. Een klein deel hiervan heeft een blauwe beschildering op een witte ondergrond. Op de meeste borden zijn echter meerkleurige motieven aangebracht. De gebruikte kleuren zijn blauw, oker en geel, soms aangevuld met lichtgroen. De decors bestaan uit bloemmotieven, slingerlijnen en geometrische patronen. Soms zijn nog Italiaanse en Chinese invloeden te zien, vaak duidelijk vermengd met Nederlandse invloeden. Veel voorwerpen hebben een louter Nederlands of Hollands decor.

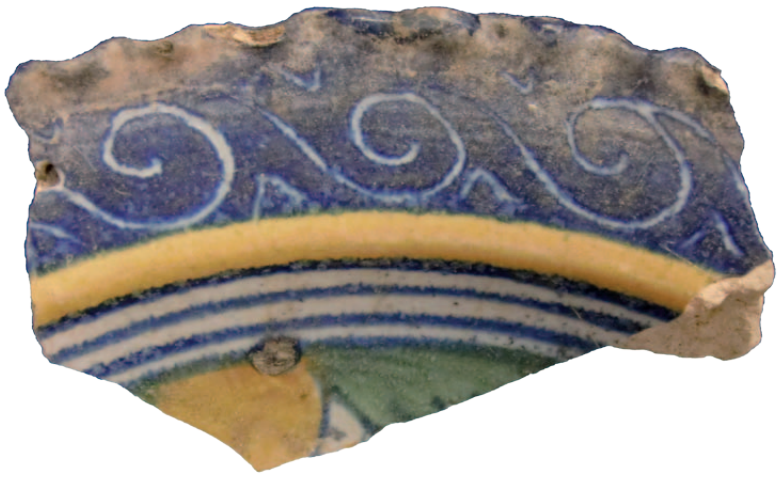
Het centrum van veel borden is beschilderd met een rozet die omgeven is door cirkels met daaromheen een zogenaamd wentelend motief, bladeren of een ander decor, met een kabelrand op de rand van het bord (cat. 117). De productieperiode van dergelijke borden begint vermoedelijk rond 1570 en loopt door tot in het tweede kwart van de 17de eeuw. Losjes geschilderde bloemenmotieven als versiering van de spiegel zijn ook lang in de mode geweest (cat. 121). We zien dezelfde motieven ook op majolica wandtegels.

Over het algemeen is het hele oppervlak van de schotel ingevuld met decoraties. Eén bord heeft een religieus opschrift (cat. 119). Binnen een ster, waarvan het patroon tot vlak onder de rand van het bord doorloopt, staat een IHS-monogram waarbij de letter H tot een kruis is uitgewerkt. Het monogram IHS slaat op Jezus Christus en het wordt op verschillende manieren uitgelegd. Zoals: *Iesus Hominum Salvator* (Jezus Verlosser van de Mensheid) of Iesus Heiland Saligmaaker. Oorspronkelijk was de uitleg: *In Hoc Signo*, dat betekent: in dit teken (zult gij overwinnen), waarbij het kruis het teken van de overwinning is.[152] Dit laatste verwijst naar een droom van de laat-Romeinse keizer Constantijn de Grote, die vlak voor een veldslag droomde dat hij zou winnen als hij het kruis van Christus (ofwel het Christendom) als zijn nieuwe religie zou aannemen, hetgeen allemaal geschiedde. Dit soort borden komt vooral voor in de 16de eeuw en zijn rechtstreekse imitaties van Italiaanse voorbeelden.

Ook een ander deel van de decoraties is afgeleid van Italiaanse majolica. Zo zijn er borden waarbij blauwe banden zijn versierd in de sgrafittotechniek. De versiering bestaat uit witte lijnen en krullen ontstaan door krassen in een blauwe geschilderde ondergrond. De decoratie bestaat verder uit cirkels in fel geel, oker en blauw. Op een redelijk compleet bord met sgrafittoversiering is de spiegel versierd met een symmetrisch bloem- en bladermotief met in het hart een kruis (cat. 116). De kleurstelling van dergelijke borden vertoont veel overeenkomsten met een sgrafitto majolicabord met daarop de datering 1614, dat in de vulling van de Voldersgracht is gevonden.[153] Sgraffittoranden zijn ook op papkommen aangebracht, al of niet in combinatie met een golfrand. De kommen met

152 Korf 1981, p. 209-210.

153 Van Veen 2007, p. 16.

Afb. 5.21 Fragment van majolicakom, BIR84-185.17. (schaal 1:1)

een golfrand hebben een in heldere kleuren oranje, groen en blauw uitgevoerd decor van granaatappels. Deze kommen worden in de periode 1610-1630 gedateerd (afb. 5.21).[154] Ze zijn gevonden in de jongste laag. Ook dit motief vindt zijn oorsprong in Italië. Het granaatappelmotief is ook afgebeeld op enkele borden uit beide sloten (cat. 122 en 123). De golfrand komt, in combinatie met uitgedrukte dellen op de vlag, ook voor op borden van het type m-bor-14. De dellen zijn alternerend met blauw en oker beschilderd (cat. 123). Dit motief komt voor tussen 1580 en 1610, hoewel het waarschijnlijk nog wel wat langer doorloopt.[155] De combinatie van blauw en oker komt ook voor op een (zout)schaaltje dat versierd is met gekruiste lijnen in oker (cat. 125).[156]
Geometrische motieven kennen een lange traditie. Schaakbordpatronen komen al rond 1500 voor in Italië, waar ze onder meer op zalfpotten werden toegepast.[157] Dit motief is in blauw op wit toegepast op een aantal borden en een (zout)schaaltje (cat. 120 en 124). Het is, in combinatie met een Hollands bloemmotief op de spiegel, ook wel gebruikt als randmotief.
Personen zijn niet vaak op borden afgebeeld, des te meer op wandtegels. Uitzondering is een bord met een afbeelding van een krijgsman of jager. Dit motief zou zijn afgeleid van een type majolica uit Montelupo (Italië).[158]

Zoals al gezegd heeft ook het Chinese porselein de ontwikkeling van het Nederlandse tinglazuuraardewerk beïnvloed. Op een aantal voorwerpen van majolica is die Chinese invloed duidelijk te zien. Zo zijn er borden die beschilderd zijn in blauw met een motief dat is ontleend aan het bekende kraakporselein, zoals een vogel op een rots in een zogenaamde 'Chinese tuin' met een randmotief bestaande uit vakken of perken (cat. 115). Op een klein (zout)schaaltje is een Chinees bloemmotief afgebeeld.[159] Verder is er de eerder genoemde voet van een zoutvat, die versierd is met een panelenmotief dat vergelijkbaar is met randen van kraakporseleinen borden (cat. 128). Het gebruik van deze motieven op majolica ligt grofweg in de eerste helft van de 17de eeuw.

154 Scholten 1993, p. 68.

155 Korf 1981, p. 46, afb. 96-nr.14.

156 Identiek model en decoratie, Korf 1981, p. 107, afb. 212.

157 Scholten 1993, p. 50.

158 Korf 1981, nr. 546, Scholten 1993, p. 38.

159 BIR92-32.410. Identiek model en decoratie, Korf 1981, p. 185, afb. 489.

Het aan kraakporseleinen voorbeelden ontleende randmotief gaat vervolgens over in een gewoon bloemmotief waarbij de stijve, Chinees aandoende, margrietachtige bloemen gemengd worden met losser geschilderde bloemen. Ook de reeds genoemde mosterdpot van majolica (m-mos-3) is beschilderd met een Chinees blauw bloemmotief (cat. 126). Het is gevonden in de bovenlaag van slootarm 2 en heeft een datering 1625-1635.

Hygiëne en verzorging
Majolica zalfpotten uit de slootvullingen zijn in blauw en oker beschilderd met eenvoudige lijnpatronen (cat. 127), soms in combinatie met kruisjes. Er is ook een fragment van een egaal blauwe zalfpot, hetgeen vrij uitzonderlijk is.

Faience

In de toplaag van slootarm 2 werd een kopje gevonden van een rood baksel dat rond 1620 dateert. De kop (f-kop-8) staat op een hoge standring en is afgeleid van de zogenaamde kraaikop van porselein. Verder is er een fragment van een bord met een Wanli-motief (f-bor-10, cat. 129). Dergelijke motieven zijn kenmerkend voor het Chinese exportporselein dat tijdens de regeringsperiode van keizer Wanli (1573-1610) werd gemaakt, het zogenaamde kraakporselein. De faience borden die naar deze voorbeelden werden gemaakt komen mogelijk uit Delft, maar zijn ook in Rotterdam en Gouda gemaakt.
De Italiaanse importen die in de oever van slootarm 1 zijn gevonden, betreffen borden uit Ligurië, met een blauwe tekening op een lichtblauwe ondergrond en op de achterzijde lijnen (afb. 5.8, cat. 130).[160] Ze dateren tussen 1575 en 1625.[161] Er zijn maar enkele exemplaren van dit Ligurische aardewerk in Den Haag gevonden.[162] In slootarm 1 werd ook een fragment van een plooischotel van witte faience uit Nevers of Rouen (Frankrijk) gevonden.

5.3.5 Duits witbakkend aardewerk (Weser, Hafner en overig)

Weser-aardewerk

In slootarm 1 is 2,2 % Weser-aardewerk gevonden (op basis van randen). In de beerbakken minder, namelijk 0,75%. Bij gebrek aan randen is aandeel 0 % voor slootarm 2a. Daarentegen komt het wel weer voor in de zijarmen en afdekkende laag van sloot 2.
Dit materiaal is vooral vertegenwoordigd door open vormen zoals schalen en kommen. De meerderheid van de voorwerpen is versierd met stippen en golvende lijnen in de kleuren rood, groen en bruin die onder het glazuur zijn aangebracht (cat. 109-114). Daarbij zijn een aantal kommen met wat minder algemene versieringen. Zoals een kom die een versiering heeft waarbij golvende elkaar in het centrum kruisende lijnen zijn gecombineerd met twee golflijnen met een soort kikkervisjeskop (cat. 109). Daar omheen is een brede bruine slibband aangebracht waarin cirkellijnen en golflijnen zijn uitgekrast zodat de onderliggende gele slib zichtbaar wordt.
Naast de meer algemene vormen werden er in de Bierstraat fragmenten van kannen en grapen en een miniatuurbordje gevonden. De gesloten vormen zijn nog eens extra versierd met radstempels.

160 Aangezien het fragment Ligurische faience uit de oeverzone komt is het niet opgenomen in de tellijsten.

161 Hurst e.a. 1986, p. 26-29.

162 Gemeentelijk archeologisch depot Den Haag: behalve vondsten Bierstraat, een scherf Herengracht (HER99.301) en eenmaal Spui (HMH95.356.9).

(schaal 1:1)

Afb. 5.22 Kan van Weser aardewerk, BIR92-32.37.

Afb. 5.23
Sierbeker van Weseraardewerk, BIR92-15.1.

Het meest complete kannetje heeft een sterk ingesnoerde voet, een radmotief en strepen over de buik (afb. 5.22, cat. 112).[163] Radstempelversieringen komen ook voor op kleine fragmenten van egaal donkerbruin geglazuurde bekers met insnoeringen aan de boven en onderkant en op een potje.[164] Verder is een fragment van een deksel van Weser-aardewerk gevonden, we-dek-1 (cat. 111).[165] In de afdekkende puinlaag van de noordelijke slootarm zijn fragmenten gevonden van een klein potje met een dekselrand waaronder de aanzet van een oor is te zien (cat. 110). Vermoedelijk is dit een botervloot (we-bot-1), waarvan het bijpassende deksel helaas ontbreekt. De buitenzijde is geel met een groenzweem, de binnenkant is iets donkerder. De versiering bestaat uit appliques van rozetten, met groene en roodbruine accenten. De kleuren zijn in de traditie van Weser-aardewerk, de appliques echter niet. Ook dit is een zeldzame vorm, die tot voor kort alleen bekend was in een uitvoering van faience uit de tweede helft van de 17de eeuw.[166] Overigens past een botervloot wel in het assortiment van het Weser-aardewerk. Er bestaan namelijk ook boterschotels die in deze traditie zijn gemaakt.

163 Een compleet exemplaar zie Hurst 1986, p. 256, afb. 379.

164 Vergelijk een exemplaar uit Middelburg. Ostkamp en Venhuis 2009, p. 39, afb. 49.

165 Niet eerder in Deventer-systeem opgenomen. Afwijkend type in Hurst 1986, p. 259.

166 Ostkamp 2006, p. 214.

Er zijn enkele fragmenten die afkomstig zijn van drie of vier drinkbekers van dunne witbakkende klei versierd met klei- en of steenkorrels. De bekers zijn aan de buitenzijde heldergroen en aan de binnenzijde vuilgeel of groen, de bestrooiing begint circa 2 cm boven de voet. Er is een voetbeker (we-bek-5) van 10,8 cm hoog waarbij de rand van de voet is versierd met een kabelrand (afb. 5.23, cat. 107). Dit is een iets steilwandiger variant van een voetbeker die in Delft werd gevonden.[167] Een andere beker is aan de onderzijde bijna cilindrisch en is daar eveneens versierd met een kabelrand (cat. 108). Hoewel bekers tot tafelgerei behoren moeten we deze bekertjes misschien als siervoorwerpen zien.
Over de benaming van dit soort aardewerk, waar ook een roodbakkende variant van bestaat, is nog geen overeenkomst. Door Hurst wordt het tot het Hafner-bestrooid gerekend. Een deel van het witbakkende Hafner-bestrooid lijkt afkomstig uit Keulen.[168] Bartels deelt de witbakkende variant in bij het Hafner aardewerk en de roodbakkende, met een vraagteken bij het Werra aardewerk.[169] In deze publicatie is gekozen voor een indeling bij Weser-aardewerk vanwege de overeenkomsten in het baksel.[170] Beide soorten bestrooid aardewerk worden slechts in kleine aantallen in Nederland gevonden. De roodbakkende variant is gevonden in Amsterdam en Dordrecht, de witbakkende in Delft en dus ook in Den Haag.[171] Daarnaast bezit de archeologische dienst van Gorcum voorbeelden van de witbakkende groep.

Hafner en overig

Kook- en tafelgerei

Enkele scherven zijn afkomstig van grapen van Hafner aardewerk. De grapen staan op vrij hoge poten en zijn deels bedekt met een vlekkerig geel gekleurd glazuur. Er is ook een fragment van een voetschaal die met een groen vlekkerig glazuur is bedekt en versierd is met een ingekraste spiraal in het centrum (afb. 5.6). In vrijwel alle Haagse vondstcomplexen met midden- en/of laat-16de-eeuws materiaal is een kleine hoeveelheid Hafner aardewerk gevonden.

Verwarming: kacheltegel en vuurklok

Een aantal kleine fragmenten van witbakkend aardewerk lijkt afkomstig te zijn van 16de-eeuwse kacheltegels. Deze tegels waren onderdeel van zogenaamde tegelkachels. Dergelijke kachels zijn in Duitsland en Oostenrijk nog veelvuldig te vinden. Ze staan tegen een muur en bestaan uit een onderbouw waarin vuur vanuit een aangrenzende kamer wordt gestookt en hebben een bovenbouw met holle tegels voor de uitstraling van warmte. De belangrijkste productieplaats voor kacheltegels was Keulen.[172] Ook in Nederland werden kacheltegels gemaakt, onder meer in Den Bosch en Deventer, maar deze zijn monochroom groen.[173] De Haagse fragmenten zijn voorzien van een polychrome beschildering in wit, geel, groen en bruin. Het duidelijkste fragment is een stuk van een

167 Hurst e.a. 1986, p. 239, afb. 358.

168 Hurst e.a. 1986, p. 237.

169 Bartels 1999, p. 770. Op p. 777 wordt het Dordtse exemplaar van roodbakkende klei, weliswaar met een vraagteken, tot de groep Werra aardewerk gerekend.

170 In overleg met S. Ostkamp is de determinatie naar Hurst verlaten voor een indeling bij de Weser groep. Dit gebeurde onder meer op basis van productieafval van dit soort materiaal uit de Weser regio dat zich in de collectie van de universiteit van Göttingen bevindt (met dank aan H.G. Stephan voor het tonen van dit materiaal).

171 Amsterdamse vondsten: Hurst e.a. 1986, p. 238-239.

172 Unger 1988.

173 Hurst e.a. 1986, p. 240, vermeldingen in 1555 en 1570. De Oude-de Wolf en Vrielink 2012.

kacheltegel waarop nog net de aanzet van een architectonische gordelboog is te zien (afb. 5.24). Daarboven is een monster afgebeeld met een groot oog en een opengesperde bek. In Deventer zijn fragmenten gevonden van een tegelkachel waarop dit motief met zeemonsters in combinatie met mannen met snorren voorkomt. De contextdatering is vergelijkbaar, namelijk 1550-1591.[174] Het betreft een onderdeel van het bovenste pronkgedeelte van een kachel die in een gebouw met een bijzondere functie zal hebben gestaan of bij een rijke particulier. In de 16de eeuw waren tegelkachels nog vrij kostbaar.[175] In Den Haag zijn er verder monochrome fragmenten bekend van de twee grootste kloosters, het St. Vincentius of dominicanerklooster aan het Lange Voorhout en het St. Elisabethsconvent aan de Laan/Grote Markt.[176] Uit de in 1614 gevulde Voldersgracht zijn overigens ook enkele kleine polychrome fragmenten bekend.[177]
De kacheltegelfragmenten passen in het geheel niet in de verder vrij armoedige vondstgroep uit de Bierstraat. Waarschijnlijk zijn samen ze met grond of afval van elders aangevoerd, of betreft het afval van een ambachtsman die beroepsmatig betrokken was bij het plaatsen of repareren van dit soort kachels.

Overig: schertsdrinkgerei

Een bijzondere vondst is de onderkant van een zogenaamde uilenbeker. Deze is gemaakt van witbakkende grauwe klei bedekt met een loodglazuur. De hoofdkleur van het voorwerp is groen, een kleur verkregen door bijmenging van koperoxide aan het glazuur. Ter contrast zijn de poten geel gelaten. Door gebruik van een kleipapje van roodbakkende klei zijn de nagels bruin gekleurd (afb. 5.25). Verder is sgraffittotechniek toegepast. In de holle bodem lijkt een (nu onleesbare) naam ingestempeld. Uit Den Haag is nog een ander exemplaar bekend met een andere vormgeving maar eveneens van witbakkende klei.[178] Over de betekenis van uilenbekers is al veel gefilosofeerd. In de 16de- en 17de-eeuwse iconografie staat de uil voor zotheid, dwaasheid en dronkenschap.[179] De uilenbekers maar ook monniksbekers behoren tot zogenaamd schertsdrinkgerei, waarbij op een humoristische manier een moraliserende boodschap werd overgebracht.[180] In dit verband moet ook een vondst uit een niet-geselecteerde vondstcontext uit een ander deel van de Bierstaat worden genoemd. Het gaat om een spaarpot in de vorm van een narrenkop met ezelsoren (afb. 5.26) van roodbakkend aardewerk met witte slib op het gezicht. De associatie met humor en moraal is bij een nar overduidelijk. Deze narrenspaarpot komt uit een greppel achter Bierstraat 31/ Bierkade 12 en dateert uit de periode 1550-1620. Er is een vergelijkbare narrenspaarpot, maar dan zonder ezelsoren, bekend uit Den Haag.[181]

174 Bartels 2009, p. 47. De Oude-de Wolf en Vrielink 2012, p. 545, 729.

175 Van de Venne 1999, p. 319.

176 REK94-956.4 en REK94-171, GML95.207 en 214, GML02o-4.1 en 218.1.

177 Van Veen 2007, p. 29.

178 Carmiggelt 1991, p.18.

179 Carmiggelt 1991, p.18.

180 Onder meer uit de Voldersgracht. Van Veen 2007, p. 29.

181 Ostkamp 1998, p. 10, afb. 14.

Afb. 5.24 Fragment kacheltegel, BIR94 126.11, voor- en achteraanzicht.

(schaal 1:1)

Afb. 5.25 Voet van uilenbeker, BIR94 132.1, voor- en onderaanzicht.

Afb. 5.26 Narrenspaarpot, BIR98- 619.3, voor- en zijaanzicht.

5.3.6 Werra en West-Duits roodbakkend aardewerk

Bij de verspreiding van het aardewerk valt op dat in sloot 1 slechts 2,5% van het materiaal bestaat uit Werra aardewerk (tabel 5.2). In de beerbakken 2,6% en in sloot 2a 1,5%. Het Werra aardewerk bestaat geheel uit borden en kommen met gestandaardiseerde vormen en maten. De decors hebben zowel profane als bijbelse thema's. De figuren zijn geaccentueerd door ingekraste lijnen. De figuren zijn vaak gecombineerd met een jaartal in gele slib. Het jaartal 1603 komt, evenals (16)11 twee maal voor, het jaartal 1612 eenmaal.
De meest complete afbeeldingen verwijzen naar bijbelse verhalen: Adam of Eva met een vijgenblad en Adam en Eva met de slang in de boom verwijzen naar de zondeval.[182] De afbeelding kan een aansporing zijn voor godvruchtig gedrag. Als eerste mensenpaar vormen ze tevens een verwijzing naar het door God ingestelde huwelijk. De wijze waarop Eva of Adam is weergegeven op een kom uit 1603 (afb. 5.5, cat. 106) is curieus, de haardos lijkt mannelijk, de rest van het lichaam vrouwelijk. De afbeelding van Adam en Eva met jaartal 1611 (cat. 100) vertoont veel overeenkomsten met de wijze waarop die op Werra aardewerk uit Enkhuizen is weergegeven.[183] In de periode 1602-1613 werd Werra aardewerk gemaakt door Hessische ambachtslieden in de pottenbakkerij van Dirck Claeszoon Spiegel in Enkhuizen.[184] Dit hoeft overigens niet te betekenen dat het daar ook gemaakt is, in het Werragebied komen namelijk dezelfde decors voor.
Een afbeelding van een reusachtige druiventros aan een draagbalk met, ter contrast, een paar gewone druiventrossen aan weerszijde (cat. 101) verwijst mogelijk naar het verhaal van de twee verspieders uitgezonden door Jozua. Zij brachten uit het land van Kanaan reusachtige vruchten mee. De afbeelding kan complementair worden uitgelegd als symbool voor door God gegeven overvloed.[185]
Verder zijn er afbeeldingen van engelen. De profane afbeeldingen stellen mensen, dieren (edelhert, vis, vogels) en een bloemenvaas (cat. 104) voor. Buiten deze categorieën valt de afbeelding van een dubbelkoppige adelaar (cat. 103). Dit was een heraldisch symbool voor de Rooms-Duitse keizers. In de uitleg van Van Gangelen kan het ook symbool zijn van de twee-eenheid van huwelijkspartners.[186] Er is een afbeelding van een gewapende man die een pasglas vasthoudt met het jaartal 1612, hetgeen zou kunnen verwijzen naar een heildronk op de reine liefde door de man (cat. 102).[187] Over de betekenissen van profane afbeeldingen is al veel geschreven. We kunnen er vanuit gaan dat zeker een deel van de afbeeldingen een symbolische betekenis had die we niet meer kunnen achterhalen.[188]

In westelijk Duitsland, onder andere in Ochtrup, werd in de 17de eeuw roodbakkend aardewerk met slibversiering gemaakt dat zich onderscheidt van Werra en Weser-aardewerk door een roder baksel en een afwijkend vormenspectrum. Dit aardewerk wordt nauwelijks in Den Haag aangetroffen of is niet eerder als zodanig herkend. Er zijn twee scherven van een bord en/of een kom gevonden (cat. 98).

182 Bijbelboek Genesis.

183 Bruijn 1992, p. 183-191.

184 Ostkamp en Venhuis 2009.

185 Bijbelboek Jozua 2.

186 Van Gangelen e.a. 1997, p. 141.

187 Van Gangelen 2009, p. 120.

188 Voor een overzicht van de ideeën daarover zie Van Gangelen 2009.

5.3.7 Steengoed

Circa 2,7% (sloot 1) tot 5,3% (beerbakken in sloot 1) van het aardewerk bestaat uit steengoed met een oppervlaktebehandeling (glazuur en/of engobe).

Tafelgerei

Het oudste steengoed uit de slootvullingen betreft opgespit materiaal dat afkomstig is uit laatmiddeleeuwse ophogingslagen. Er zijn diverse fragmenten van kannen uit Langerwehe. De baksels zijn grijs en overtrokken met een leemengobe in combinatie met een zoutglazuur. Ook zijn er fragmenten ongeglazuurd steengoed met een rossige gloed, veroorzaakt door de al dan niet bewuste toevoeging van zout in de oven. Deze scherven van kannen en drinkschaaltjes uit Siegburg dateren uit het begin van de 15de eeuw. Een kop van een nog onbekend type s2-kop-4 is mogelijk uit Aken afkomstig. Het voorwerp is grijs van kleur en versierd met een radstempel (cat. 12). Het is te dateren in de eerste helft van de 16de eeuw.

Een Siegburg kan met wit zoutglazuur van het type s2-kan-35 is versierd met een medaillon en dateert uit de tweede helft van de 16de eeuw (cat. 3).[189]

De meerderheid van steengoed uit de sloten dateert van na 1570 en is afkomstig uit het productiecentrum Raeren (België). De voornaamste vorm die daar eind 16de eeuw werd geproduceerd was de kan. Het baksel is grijs op de scherf en aan de buitenzijde bedekt met een ijzerengobe en een zoutglazuur. De meeste kannen zijn bruin. De kannen werden oorspronkelijk met tinnen deksels getooid. Deze deksels werden over het algemeen niet weggegooid maar hergebruikt.

In Raeren werden na 1570 kannen gemaakt die druk zijn versierd met appliques. Voor het aanbrengen van de appliques werden stempels gebruikt. Een aantal decoraties is overgenomen van gravures en komt veelvuldig voor. Het zijn de afbeeldingen van dansende en musicerende boeren die op een fries zijn weergegeven. Gravures van Hans Sebald Beham uit 1546 inspireerden de pottenbakkers Jan Emens uit Raeren en Hans Hilgers uit Siegburg. De tekst kan boven of onder het fries staan en er zijn nogal wat variaties op de zin waarvan algemeen aangenomen wordt dat hij volledig uitgeschreven als volgt luidt:

GERET DU MUS DAPFER BLASEN SO DANSEN DEI BUREN ALS WEREN SIE RASEN FRI UF SPRICHT BASTOR ICH VER DANS MIR DI KAP MIT EN KOR. In modern Duits: Gerrit/Gerhard, du musst tapfer blasen, so tanzen die Bauern, als wären sie rasend; "frisch auf! Spricht Pastor, ich vertanze die Kappe mit dem Chor (-mantel)". Hetgeen zeer vrij vertaald iets betekent als: Gerrit blaas maar hard (op je doedelzak) zodat de boeren als gekken kunnen dansen. Kohneman vermoedt dat *mit* niet in de betekenis van *met* moet worden gezien maar als Amikt, een liturgische hals- en schouderdoek. De pastoor verdanst zo al zijn liturgische gewaden (kap, koormantel en amikt).[190] De verwijzing naar een pastoor die zijn liturgische gewaden verdanst (wat dat ook mag betekenen) zou toch een vorm van satire kunnen zijn.

Op een scherf (cat. 6) staat een bekende variatie op deze tekst: GERET BLAES NU VRY SY ZYNT AL HEI WIR WILLEN DANSEN UM LERRE BRUI**CH UNND HAREN KRANSSEN**.[191] In modern Duits: Gerrit, blas nun, frei! Sie sind alle hier. Wir wollen tanzen um Lederhosen und Haarkränze.[192]

Over de diepere betekenis van deze boerendansvoorstellingen is al veel geschreven door kunsthistorici. Een van de aardigste opvattingen is die van Vandenbroeck die van mening is dat de

189 Bartels 1999, p. 566, nr. 146.

190 Kohnemann 1996, p. 29 en 100.

191 In vet gedrukt de letters op de scherf.

192 Kohnemann 1996, p. 27.

Afb. 5.27 Hals van steengoed kan met de initialen van pottenbakker Jan Emens (IE), BIR92-31.15. (schaal 1:1)

afbeeldingen niet bedoeld zijn als satire op de moraal van de boeren, maar een poging tot identificatie met die boeren. Daarbij staat het positieve element, namelijk het vieren van het boerenleven, voorop.[193]

Een ander type kan uit Raeren dat veelvuldig voorkomt, is de s2-kan-55, een kan met een standvoet, een kogelronde buik en een cilindrische hals. Er zijn verschillende verschijningsvormen: met een gladde buik, maar ook versierd met banden, wafeldecor en ingestempelde bloempatronen. De halzen zijn onversierd, geribd of voorzien van appliques (cat. 7 en 8). De kannen verschillen allemaal iets in grootte.

Een grote kan van het type s2-kan-60 met drie grote medaillons is 1583 gedateerd (cat. 9).Twee medaillons zijn identiek en beelden een staande vrouw uit met een blaasinstrument. Het andere medaillon beeldt een zittende vrouw uit.

Veel pottenbakkers uit Raeren zijn van naam bekend: Emens, Emonts, Mennicken. Verder Kalf, Kannebecker, Baldem Bager, Pesch, Pitz of Peitz. Hun initialen zijn soms op de appliques aangebracht. De meest bekende pottenbakker uit Raeren is Jan Emens (Mennicken). Zijn initialen zien we op een scherf (afb. 5.27). Maar er zijn ook niet geïdentificeerde opschriften die mogelijk naar een merk verwijzen maar ook naar een vorst kunnen verwijzen. Een voorbeeld van een ovale medaillon van een mogelijke zogenaamde heerserskruik beeldt een geharnaste (?) persoon met lans af, geflankeerd door de initialen IO en SVE. Dat zou eventueel kunnen verwijzen naar Johannes, koning van Zweden.

Vanaf 1584 zijn er in Raeren ook grijze kannen met kobaltblauwe accenten geproduceerd. Rond 1590 verhuisde een aantal pottenbakkers naar het Westerwald (Duitsland). Ze maakten daar overwegend producten met grijs oppervlak en kobaltblauwe accenten.

Het onderscheid met producten uit Raeren van rond 1600 kan vaak alleen gemaakt worden op basis van verschillen in het baksel. Het materiaal uit Raeren is over het algemeen wat donkerder grijs op de breuk dan dat uit Westerwald. Er is een aantal fragmenten van Westerwald steengoed gevonden, zowel in de sloten als in de aanplempingen. Er zijn twee fragmenten van kannen met een kogelronde buik en een baardmanapplique met kobaltblauwe accenten. De baardman is net onder een ribbel op de hals aangebracht. Op de buik zijn appliques aangebracht waaronder een leeuw (afb. 5.3). Op een ander fragment (cat. 4) wordt de baardmankop gecombineerd met ingestem-

193 Zie ondermeer de literatuur in Moxley 1989. Vandenbroeck 1984.

pelde bloemmotieven en een rand onderlangs. De bolling van de buik is aan de onderzijde vermoedelijk afgeplat tot een standvlak (s2-kan-35).[194] Kannen met een dergelijke versiering worden gedateerd in het eerste kwart van de 17de eeuw.[195] De vormgeving is ontleend aan producten uit Siegburg.
Ook op aardewerk uit Westerwald zijn merken van pottenbakkers aangebracht. Op een fries op de hals van een kan staan de initialen EP en een huismerk in de vorm van een 4 (cat.11). Op een andere hals verwijzen cijfers naar het jaar (15) 95.

In Frechen (Duitsland) en Keulen werd steengoed geproduceerd dat grijs op de scherf is en bedekt is met een dikke laag zoutglazuur over een laag ijzerengobe. Bij een juiste bakwijze levert dit een fraai patroon op, een soort sinaasappelhuid met de combinatie van bruin en grijs. Kannen uit het derde kwart van de 16de eeuw zijn vaak versierd met kleine medaillons met koppen die zijn afgeleid van Romeinse munten of tronies in combinatie met tekstbanden. Op een scherf van een dergelijke kan is het woord GOT(T) te lezen. Het gaat hierbij vaak om zogenaamde baardmankruiken waarvan de hals en rand versierd zijn met de geappliqueerde beeltenis van een bebaarde man. Hiervan hebben de vroege exemplaren een bolle buik en geprononceerde standvoet (s2-kan-58). Een ander type baardmankruiken uit Frechen is langer in gebruik geweest. Ze dateren vooral uit de eerste helft van de 17de eeuw, en hebben een meer uitgerekte peervorm en een nauwe hals en een smalle standvoet (s2-kan-32, cat. 2). Het baardmanmotief op de hals wordt vaak gecombineerd met heraldische wapens op de buik. Een veel voorkomende wapen is dat van de stad Amsterdam (s2-kan-47, cat. 5). Andere producten uit Frechen zijn een kan met gegroefde ringen op de hals en schouder (s2-kan-84) en een klein kannetje (s2-kan-66, cat. 10) met smalle hals en versiering met rozetten.

Hygiëne en verzorging
Een fragment van een pispot van het type s2-pis-6 dateert uit de eerste helft van de 16de eeuw (v.22.12). Ook zalfpotjes van steengoed komen voor. Zo is in slootarm 1 een zalfpotje (s2-zal-4) uit Frechen gevonden.

Verwarming en overig
Een klein olielampje van steengoed uit Raeren (s2-oli-1) (afb. 5.28) heeft een vorm die sterkt lijkt op olielampjes uit de Romeinse tijd. In tegenstelling tot de olielampjes van roodbakkend aardewerk ontbreekt bij deze vorm een lekbak. Het voorwerp dateert uit de 16de eeuw. [196] Dit is, voor zover bekend, het enige exemplaar dat in Den Haag is gevonden.

Afb. 5.28 Fragment van steengoed olielampje, BIR92-14.15. (schaal 1:1)

194 Reineking von Bock 1971, cat. 566.
195 Gaimster 1997, p. 262.
196 Bartels 1999, p. 602.

Afb. 5.29 Spinsteentjes uit beide slootarmen. (schaal 1:1)

Uit Raeren komen ook de spinsteentjes die lijken op grote kralen. Ze fungeerden als vliegwiel onderaan een spintol. De spil werd gebruikt voor handmatig spinnen van een draad. Dit is een techniek die duizenden jaren op dezelfde manier is uitgevoerd. De spintol bestaat uit een spil die in een spinsteentje of -schijfje is gestoken. De spinster laat het stokje waaraan de wol is vast gemaakt draaien. Tegelijkertijd voegt ze wol toe, die mee gaat draaien tot een draad die rond de spil wordt gewikkeld. Ook na de introductie van het weefgetouw, waarvan het gebruik omstreeks 1200 langzaam op gang kwam, bleef men gebruik maken van handgesponnen draden. Lange tijd hadden handgesponnen kettingdraden de voorkeur of werden zelfs voorgeschreven. Pas in de tweede helft van de 17de eeuw kwam daar een einde aan en werden alle soorten draden op het spinnenwiel gedraaid.[197] Er zijn drie complete spinsteentjes van geglazuurd steengoed gevonden. Een exemplaar is conisch met een platte zijde (s2-spi-2), terwijl de andere symmetrisch van vorm zijn (s2-spi-1) (afb. 5.29).

5.3.8 Porselein en overig

Porselein is aan het begin van de 17de eeuw nog vooral voorbehouden aan de elite. Het is dus niet verwonderlijk dat er in de sloten nauwelijks porselein is gevonden. Maar 0,45% van het aardewerk in complex 1a is porselein en ook in de andere sloot is het percentage verwaarloosbaar.
Er zijn twee borden, een kleine met een opstaand randje (p-bor-7) en een groot bord (afb. 5.10, p-bor-4), en een kopje (p-kop-8, cat. 131) die we tot het kraakporselein rekenen. Ze zijn vergelijkbaar met porselein uit de lading van de Witte Leeuw dat tussen 1610-1620 dateert.[198] Dergelijk materiaal is ook gevonden in een veel rijkere Haagse buurt, namelijk het Lange Voorhout.[199] Verder

197 Zimmerman 2007, p. 60.

198 Dijkstra en Ostkamp 2006, p. 150.

199 Jacobs en Van Veen 1996a, p. 27, 28; Jacobs en Van Veen 1996b, p. 33, 90 en 93.

Afb. 5.30 Onderkant van kom met Chengua-merk, BIR94-186.4. (schaal 1:1)

zijn er kleine fragmenten van kommen uit slootarm 1 en de bovenlaag van slootarm 2 die niet tot het kraakporselein worden gerekend en vermoedelijk uit de periode 1625-1650 dateren. Een van de kommen is gemerkt met het Chengua-merk (afb. 5.30). Dit merk verwijst naar een 14de-eeuwse keizer en is daarmee apocrief. Op grond van de vondstlocatie is de datering voor 1634.

Er zijn enkele scherven Romeins gedraaid aardewerk gevonden. Het betreft geverfd aardewerk techniek B en grijs Low Lands ware, type Holwerda 41/42.[200] Deze zijn vermoedelijk met het zandpakket meegekomen waarmee de sloten definitief zijn gevuld en het terrein bouwrijp is gemaakt.

5.3.9 Kenmerken en welvaart

De relatieve verhouding van de aardewerksoorten van beide slootvullingen kunnen op twee manieren worden vergeleken omdat er zowel gewichtsgegevens zijn, als een verdeling op basis van randen (R/EVE). Bij gebrek aan gegevens die op een vergelijkbare manier zijn verzameld wordt R/EVE hier vergeleken met MAE. Het roodbakkend aardewerk lijkt met een gemiddelde van 78% (sloot 2-algemeen) tot 84% (sloot 1-algemeen), zeer hoog en het percentage voor witbakkend aardewerk, met name in sloot 1 (5,7%), zeer laag (op basis van randen, zie tabel 5.3). De hoeveelheid porselein is ook verwaarloosbaar. De verhouding op basis van gewichten laat dit beeld nog duidelijker zien met 84 tot 91 % roodbakkend aardewerk. Hoe moeten we dat zien in verhouding tot de omgeving, binnen en buiten Den Haag? [201]
Voor vergelijking met vondstcomplexen uit andere steden komen er gelukkig steeds meer mogelijkheden.
Bij vier onderzoeken in Dordrecht met materiaal uit de periode 1580-1615 is het percentage roodbakkend op basis van gewichtsverdeling van ongeveer 55, 65, 70 en 80%.[202]

200 Determinatie J.A. Waasdorp.

201 In 1993 heeft Carmiggelt vergelijkend onderzoek gedaan naar het voorkomen van verschillende aardewerksoorten op basis van het Minimum Aantal Exemplaren (MAE). Daarbij bleek dat in West-Nederland (Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem) in de periode 1550-1650 gemiddeld 73% van het aardewerk in gesloten vondstcomplexen roodbakkend is en 11% witbakkend. Aangezien dit een langere periode betreft waarin ook de opkomst van faience valt zijn deze gegevens niet helemaal bruikbaar. Carmiggelt 1994, p. 76.

202 Bartels 1999, respectievelijk vondstcomplexen 164, 158, 157 en 153.

Twee Amsterdamse vondstcomplexen uit de periode 1600-1625 en twee uit de periode 1625-50 van het Waterlooplein die door Thijssen zijn gepubliceerd geven een beeld dat meer in overeenstemming is met de verhoudingen in de Bierstraat.[203] Het aandeel roodbakkend aardewerk op basis van gewichten is daar voor de eerste periode 96 en 88% en voor de tweede periode 84 en 69%.[204] Een recente publicatie met materiaal uit Vlissingen geeft een duidelijk inzicht in de ontwikkelingen van het gebruik van aardewerk aldaar. Als de periode 1574-1609 en de periode 1609-1648 worden vergeleken dan is in de eerste periode het aandeel roodbakkend en witbakkend (op basis van MAE) 53% en 13%, in de tweede periode 42% en 15%.[205]
Binnen West-Nederland zijn er dus grote verschillen in de verhouding van lokaal en regionaal geproduceerd aardewerk enerzijds tot van verder aangevoerd aardewerk anderzijds. Deze verschillen hangen ongetwijfeld voor een deel samen met de afstand tot een haven en handelsstromen, maar zijn ook gerelateerd aan welstand.
Een interessant complex voor vergelijking binnen Den Haag is de dempingslaag van de Voldersgracht met materiaal van de periode 1550-1614.[206] Hier is het gewichtspercentage voor roodbakkend aardewerk 76% (tabel 5.3). Gezien de sluitingsdatum 1614 is het niet opmerkelijk dat porselein en Nederlandse faience in deze context ontbreken. Het percentage steengoed is hier beduidend hoger evenals de hoeveelheid Werra-aardewerk.
Een van de weinige andere mogelijkheden tot vergelijken binnen Den Haag is een beerput uit een rijkere buurt, namelijk uit de Kazernestraat, gelegen achter het Lange Voorhout (tabel 5.4). De onderste laag, die in de periode 1575-1625 wordt gedateerd bevat veel, ook luxeus, glas. Het aardewerk (39 MAE) uit deze laag geeft ook een redelijk hoog percentage voor het roodbakkend aardewerk, namelijk 77%, eveneens weinig majolica en steengoed maar wel meer witbakkend aardewerk (15%).[207] De aantallen in deze put zijn natuurlijk moeilijk te vergelijken met de grote hoeveelheden uit de slootvullingen en de eerder geuite bezwaren tegen vergelijkingen gebaseerd op verschillende rekenmethodes moet men wel in het achterhoofd houden. Wat hier desondanks wel uit spreekt is dat bij de middenklasse en rijken in Den Haag, rond 1600 een percentage roodbakkend aardewerk van 75% vrij gewoon was. Mogelijk is het percentage witbakkend aardewerk een belangrijke statusindicator. De aanvoer van majolica is kennelijk niet groot geweest.

Het hoge percentage roodbakkend aardewerk, het geringe aandeel van witbakkend aardewerk in de sloten van de Bierstraat en het gebruik van wrakke potten van roodbakkend aardewerk wijst op een lage status. Dit komt overeen met het beeld dat we hebben van de bewoners van huisjes in poortjes die achter de hoofdbebouwing staan. Het gebruik van wrakke potten is de eerste aanwijzing, maar nog geen bewijs, voor een locale productie van roodbakkend aardewerk voor de 17de eeuw.

203 Thijssen 1995.

204 Thijssen 1994, p.122.

205 Claeys e.a. 2010, p. 472.

206 Van Veen 2007, p. 21, vondstnr. 56.

207 Jacobs en Van Veen 1996b, p. 61, vondstcomplex 9A.

Tabel 5.3 Het aardewerk uit sloot 1 en de beerbakken vergeleken met het aardewerk uit de dempingslaag van de Voldersgracht.

	sloot 1a (G=315 kg) %	**beerbakken (G=88 kg)** %	**Voldersgracht (G=119 kg)** %
roodbakkend	87,95	90,8	75,95
witbakkend	3,55	3,5	4,9
majolica	2,3	3,4	3,15
steengoed 2	3	1,9	9,15
werra	1,8	0,25	5,3
weser	1,3	0,15	1,45
faience	0	0	0
porselein	0,05	0	0
overig	0,05	0	0,1
totaal	**100**	**100**	**100**

Tabel 5.4 Het aardewerk uit sloot 1 en de beerbakken vergeleken met het aardewerk uit een beerput aan de Kazernestraat.

	sloot 1a (R=255) %	beerbakken (R=67) %	Kazernestraat (MAE=39) %
roodbakkend	84,3	82,85	76,9
witbakkend	5,7	5,65	15,4
majolica	1,75	3,0	2,6
steengoed 2	2,7	5,3	5,1
werra	2,5	2,6	0
weser	2,2	0,75	0
faience	0	0	0
porselein	0,45	0	0
overig	0,4	0,2	0
totaal	100	100	100

5.4 Aardewerk uit de waterput spoor 38 (complex 3)

Waterput s38 is opgebouwd uit drie boven elkaar geplaatste tonnen. De put hoorde bij het huis dat tussen 1614 en 1616 werd gebouwd op het achtererf van Spui 231/235. Het huis werd gebouwd langs de sloot die later werd gedempt om de Bierstraat te kunnen aanleggen. Op grond van de dendrochronologische dateringen van de duigen is het waarschijnlijk dat de put is gebouwd met tonnen die na 1607 en voor 1613 zijn gemaakt.

In 1633 was het stuk grond waarop het huis en de waterput lag verkaveld voor nieuwbouw. Het is waarschijnlijk dat de Magistraat het huis kort voor de verkoop heeft laten slopen. De nieuwbouw werd over het gesloopte huis en de vooral met zand en bouwpuin gedempte waterput aangelegd. De datering van de definitieve vulling van de waterput is daarom vrij scherp: voor 1634.

Afb. 5.31 Bekers van witbakkend aardewerk uit de beerbakken en waterput s38 (BIR94 141.1). (schaal 1:2)

In de onderste ton (v158) werden veel fragmenten van dakleien gevonden en een grape van het type r-gra-59. In de middelste ton (v157) zijn fragmenten van grape van het type r-gra-100 en een donker misbaksel van een tweede grape gevonden. Het overige aardewerk bestaat uit een kan van het type r-kan-33, een kop type r-kop-2 en een scherf van een Werra bord. In de bovenste ton lagen fragmenten van een roodbakkende pot, een grape (r-gra-59) en een test. Het witbakkende aardewerk uit deze ton bestaat uit een groene beker van hetzelfde taps toelopende type (w-bek-4) als dat wat in de beerbakken werd gevonden (afb. 5.31). Daarnaast zijn er fragmenten van steengoed kannen uit Raeren en Frechen en van een bord van Weser-aardewerk. De totale hoeveelheid bestaat uit: roodbakkend aardewerk: R=2,45, steengoed met zoutglazuur: R=0,4, Werra-aardewerk: R=0,1, witbakkend aardewerk: R=0, Weser-aardewerk: R=0. Van laatste genoemde soorten zijn er wel wand of bodemscherven.
Het materiaal lijkt sterk op het materiaal uit beide sloten. Aangezien het een kleine hoeveelheid betreft kunnen er geen conclusies aan worden verbonden.

5.5 Aardewerk uit de ophogingen (complex 4)

Zowel aan de even als aan de oneven zijde van de Bierstraat is materiaal gevonden in humeuze lagen die zich bevonden onder de laag bouwzand van rond 1634-41. Waarschijnlijk is dit materiaal respectievelijk bij bemesting van moestuinen en tijdens de ophoging van de weilanden gedeponeerd. Het materiaal uit de periode 1450-1550 is vrij fragmentarisch en een groot deel heeft ook veel beschadigingen die erop wijzen dat het meermalen is omgespit. Het betreft kleine scherven roodbakkend aardewerk (R=5,7) en steengoed (R=1,2). Enkele fragmenten zijn de moeite van het vermelden. Namelijk een fragment van een bord van roodbakkend aardewerk met slibversiering (1400-1500) en een fragment van een ovale deksel van roodbakkend aardewerk met slibversiering uit de periode 1425-1525 (cat. 133). Dit type (r-dek-24) is nog niet eerder herkend in Den Haag. Verder is er een fragment van een snelle met de afbeelding van een wildeman en een schepbeker (s2-spb-4) van steengoed uit Raeren uit de periode 1500-1550 (cat. 132).

5.6 Huis 16, beerkelders en beerkuil (complex 5)

Huis 16

Achter huis 16 was het einde van slootarm 1 duidelijk gemarkeerd door een wand van voornamelijk verticaal geplaatste planken. Vlak voor de beëindiging van het gebruik zijn de resten van beschoeiingen en schotten in de sloot mogelijk in gebruik als beerbakken. Deze zijn deels overdekt met planken, waarop later een drievoudige bakstenen beerkelder is aangelegd. De meest oostelijke beerkelder, die achter Bierstraat 18 steekt, was vernield en bevatte 20ste-eeuws afval. In de andere beerkelders (s30 en s34) die achter huis 16 lagen werd een 5-15 cm dikke beerlaag gevonden.
Er lag een laag zand en puin op de grens van beide kelders met materiaal (vondstnummer 125) dat voor een deel ouder is dan het materiaal dat er onder ligt; hetgeen vermoedelijk door graafwerk bij sloop en verbouw is veroorzaakt. Het bleek niet altijd mogelijk om het materiaal van de beerkelders te scheiden van het materiaal uit de onderliggende slootvullingen. Ook naast de beerkelders lag een laag puin met huishoudelijk afval die een afdekkende laag op de sloot lijkt te zijn en waarin 20 kleipijpen uit de periode 1625-1640 werden gevonden (v102). Een enkele pijp dateert uit de jaren 1650-1660.[208] Tussen huis 16 en de beerkelders is een kuil met ingegraven beer aangetroffen (vulling 5k, s25, v111). De hoeveelheid aardewerk en glas uit de beerkelders is beperkt en daarnaast zijn ook kleine voorwerpen van andere materialen, zoals metaal en been, gevonden. De messing speelpenningen die in de beerlaag van s34 zijn gevonden zijn gebaseerd op voorbeelden uit de periode tussen 1711-1783. De pijpenkoppen dateren uit 1740-1780.[209] Daarmee kunnen de vondsten in de beervulling van de beerkelders gedateerd worden in de periode 1740-1780.
De totale groep aardewerk (en glas) uit de beerkelders en de beerkuil heeft een datering van 1640-1780.[210]

De beerkelders s30 en s34

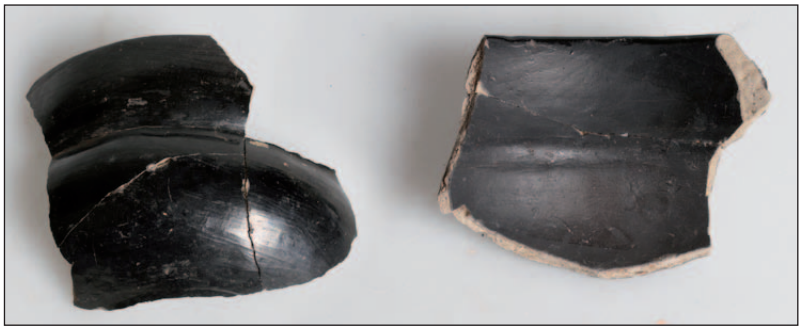
Het roodbakkend aardewerk uit deze beerkelders bestaat uit diverse scherven van grapen (r-gra-59), een pispot (r-pis-32), een spaarpot met ringeloorversiering, koppen van het type r-kop-2, een testje (r-tes-7) uit de 17de eeuw en een Nederrijns bordje (r-bor-2) uit de 18de eeuw. Ook is er witbakkend aardewerk dat mogelijk uit Frechen afkomstig is: zoals een bord op een standvlak (w-bor-4 of 16) en een zalfpot. Er zijn pijpaarden knikkers en een miniatuurtje van een testje in roodbakkend aardewerk. Van diverse typen faience borden en kommen uit de 17de en 18de eeuw zijn kleine scherven gevonden. Het betreft vooral witte faience. Het meest complete bord (f-bor-2, cat. 136) is echter gedecoreerd met een voorstelling van Jezus die in gezelschap van zijn discipelen een lamme man geneest bij de bron van Bethesda. Dit voorwerp dateert uit de periode 1650-1675 en komt uit de puin-zandlaag die op de beerkelder is gestort.
Er zijn tevens fragmenten van 17de-eeuwse steengoed kannen en een kom met een standvlak en horizontaal geplaatste oren (s2-kom-2) uit het Westerwald uit de periode 1730-1775.[211]
Verder zijn er fragmenten van porseleinen kopjes en een schoteltje, die vermoedelijk allemaal uit de 18de eeuw stammen. Deze komen voor in beerkelder s34 en in de puin-zand laag die beide beerkelders deels overdekt. Een van de porseleinen kopjes is gevormd in een geplooide mal (p-kop-6).

208 Hoofdstuk 6. Kleipijpen.

209 Database munten en penningen van J. van Pelsdonk (dit rapport tabel 9.1) en database pijpen uit de Bierstraat van D. Duco (bijlage 6.1).

210 Beduidend ouder roodbakkend aardewerk dat beschadigingen als gevolg van landbewerking vertoonde is eruit gefilterd evenals enkele scherven ongeglazuurd steengoed uit Siegburg.

211 Bartels 1999, p. 599 cat. 256 en 258.

Afb. 5.32 Zwart gepolijst aardewerk, buiten- en binnenkant. BIR94-136.21. (schaal 1:2)

In beerkelder spoor 34 zijn rand- en wandscherven gevonden van gepolijst gedraaid zwart gekleurd aardewerk. Vermoedelijk zijn de scherven afkomstig van hetzelfde voorwerp. Het aardewerk is dunwandig (maximaal 4 mm dik) lichtgrijs met witte partikels en reducerend gebakken. Het baksel heeft een glimmend zwarte buitenkant en een dofzwarte binnenkant. Het oppervlak heeft een bijzondere behandeling gehad door polijsten en lijkt aan de buitenzijde voorzien van een dunne glanzende sliblaag (afb. 5.32). De zwart gepolijste scherven zijn van een voorwerp met verticaal oor dat ontbreekt. De aanzet naar de standvoet is nog net te zien. Op basis daarvan lijkt de vorm op een lage kop met een iets terugwijkende rand (cat. 134). De polijstsporen en de zwarte kleur wezen aanvankelijk naar een mogelijke herkomst in Denemarken. Volgens een Deense collega is het echter beslist geen Deens product.[212] De vorm komt overeen met dat van 18de-eeuws Engels industrieel aardewerk maar ook met bepaalde vormen van 16de-eeuws Engels Cistercienzer Ware.[213] Dit aardewerk werd daarom aanvankelijk in de verzamelgroep industrieel kleur geplaatst. Voor zover bekend is dergelijk aardewerk in Nederland verder niet gevonden.[214] In tegenstelling tot het bekende Engelse Blackware uit Staffordshire, Yorkshire en Derbyshire en het oudere Cistercienzer Ware is de scherf niet rood maar witgrijs. De polijstsporen zijn ook a-typisch.Na verschillende Nederlandse en Engelse archeologen om hun mening te hebben gevraagd moet de conclusie zijn: niet Engels.[215] D.H. Brown van English Heritage kwam met een interessante suggestie dat het aardewerk mogelijk uit Spanje of Portugal afkomstig zou kunnen zijn. Hurst omschrijft een groep aardewerk dat genoemd is naar de Spaanse stad Merida, maar voornamelijk westelijk daarvan in de Portugese streek Alentejo is geproduceerd. Binnen die groep is een type dat als volgt wordt omschreven: "unglazed Merida-Type Ware is undecorated but often has an external surface finishing of burnishing in the Roman manner. A large number of vessels have an outer black surface wich seems to have been caused by reducing firing in the kiln".[216] De datering is 1550-1650. De hele Merida aardewerkgroep is volgens de beschrijving vooral roodbruin tot oranjerood op de scherf. Het is niet duidelijk hoe het gereduceerd gebakken aardewerk er op de scherf uit ziet. Collega's van het Iberisch schiereiland kunnen mogelijk uitsluitsel geven maar vooralsnog wordt de grijze scherf toch als bezwaar gezien voor een definitieve toewijzing aan deze groep.[217] Gezien de zeldzaamheid van dit zwarte aardewerk zal er geen reguliere aanvoer van dit product zijn geweest. Het is waarschijnlijk als curiosum in

212 Dank aan M. Guldborg die kon uitsluiten dat het om een Deens product zou gaan.

213 McCarthy en Brooks, 1988, o.a. p.403 en 427

214 Met dank aan collega's J. Thijssen, H. Clevis, S. Ostkamp, E. Bult en P. Bitter en anderen die met suggesties zijn gekomen.

215 Met dank aan de Engelse collega´s C. Cumberpatch, P. Blinkhorn en D. H. Brown.

216 Hurst 1986, p. 70.

217 Met dank aan T.M. Casimiro (Portugal).

Den Haag terechtgekomen. Als de Iberische herkomst juist is zou het een voorwerp kunnen zijn dat door een Spanjaard is achtergelaten of weggegooid. Aangezien de toewijzing zeer onzeker is is de bakselcode in de aardewerkcatalogus aangepast (code: xx-kop).

Het glaswerk uit de beerkelders is even verscheiden in datering en bestaat uit gewone roemers, maar ook een extra groot exemplaar, kelkglazen, eenvoudige dunwandige lage bekers (gl-bek-5) en *façon-de-Venise* bekers uit de 17de eeuw (gl-bek-15 en 19), onversierde dunwandige Boheemse bekers (gl-bek-23) en dikwandige exemplaren versierd met eenvoudige graveringen (gl-bek-6, afb. 8.14). Verder zijn er fragmenten van voorraadflessen (gl-fle-7) en medicijnflessen (zie ook hoofdstuk 8 en tabel 8.1).

Beerkuil context 5k

Het materiaal uit deze beerkuil is mogelijk vermengd geraakt met materiaal uit de ondergrond, dat dateert uit de eerste helft van de 16de eeuw of nog ouder is, zoals blijkt uit scherven steengoed en roodbakkend aardewerk uit de 14de-16de eeuw. Wat het overige materiaal betreft: er is glaswerk, roodbakkend en witbakkend aardewerk en enkele scherven van majolica, faience en steengoed. Steengoed kannen die voor de verkoop van dranken werden gebruikt, bijvoorbeeld in herbergen, werden vanaf het eind van de 16de eeuw geijkt. Een loden pegel in de hals gaf de juiste vulhoogte aan. In de beerkuil is een randfragment met zo'n loden pegel aangetroffen (afb. 5.33).[218] In vergelijking tot de sloot bevat de kuil meer witbakkend aardewerk. Het gaat om vergelijkbaar materiaal zoals de wijde lage w-gra-10, maar ook een hoog kookkannetje (w-gra-13, cat. 135) en een deksel (w-dek-2).
Het glaswerk bestaat uit enkele scherven van dunwandige flessen (gl-fle-7) en cilindrische bekers. Ook komt een laag in reliëf geblazen bekerglas met een tranenmotief (gl-bek-15) voor. Een ander fragment vertoont een ijsglasachtige structuur.

Afb. 5.33 Fragment hals van steengoed kan met loden maatpegel, BIR94-112.2. (schaal 1:1)

218 Holtman 2000.

Kenmerken en welvaart

In deze beerkelders en de beerkuil is materiaal uit de periode 1625-1780 gevonden. Het vroegste materiaal (tot 1640) is vermoedelijk afkomstig van de bewoners die in huizen achter Spui 237 woonden. Helaas is het bijna onmogelijk om dat te scheiden van materiaal dat uit de periode direct daarna stamt en afkomstig is van de bewoners van huis 16.
Onder in de beerkelders, in de overdekkende laag en de daarnaast gelegen beerkuil komt 17de-eeuws materiaal voor. In de beerlaag is 18de-eeuws materiaal gevonden. Alles wijst erop dat de beerkelders een aantal malen zijn geschoond en dat ze eind 18de eeuw of later zijn afgebroken, vermoedelijk ten behoeve van een uitbreiding van het pand of de omvorming tot een pakhuis in het begin van de 19de eeuw.
Er zijn enkele indicatoren die op enige welvaart wijzen. Naast een redelijke hoeveelheid *façon-de-Venise* glas is er een bijzonder grote roemer (zie hoofdstuk 8 glas) en diverse ivoren voorwerpen waaronder een stemschroef van een muziekinstrument en een fraaie spiraalvormig gedraaid heft (zie hoofdstuk 10 benen voorwerpen), een verzilverde schoengesp (zie hoofdstuk 9 metaal) en een stukje perkament. De ivoren voorwerpen en het perkament komen uit de achterste beerkelder (s30), de grote roemer uit de voorste beerkelder (s34).
Uit het historisch onderzoek blijkt dat de bewoners tot de middenklasse behoorden. Eerst woonde er een meester metselaar later een klerk en vervolgens de weduwe van een notaris. De mensen werden aangeslagen als kleine bezitters, de onderste laag van de middenklasse.[219] In de 18de eeuw kwam het huis in handen van een bode van de Generaliteit. Zijn familie heeft het huis tot in het begin van de 19de eeuw in bezit gehad. Toch kunnen we niet alle 18de-eeuwse vondsten aan hen koppelen. Ze hebben er namelijk niet altijd gewoond. In 1730 werd het huis verhuurd in twee partijen. Vermoedelijk kwam toen de dubbele beerkelder goed van pas.

5.7 Huis 4, de waterkelder (complex 6)

Van de bebouwing van Bierstraat 4 was ondergronds weinig bewaard gebleven. Bij de grondsanering aan de achterzijde van het perceel werd een deel van een met puin gevulde waterkelder (spoor 6) blootgelegd. Hierbij is materiaal verzameld dat zich vanwege de verzamelwijze tijdens een grof uitgevoerde grondsanering niet leent voor een uitgebreide analyse. De materiaalsoorten zijn: rood aardewerk (R=3,65), faience (R=2,15), porselein (R=1,55), majolica (R=0,8), wit aardewerk (R=0,55), steengoed (R=0,4) en industrieel wit (R=0) (zie bijlage 5.1).
De vulling van de kelder bestond vooral uit serviesgoed, zoals borden van faience en roodbakkend aardewerk, porseleinen kopjes (cat. 145) en schotels, een industrieel wit bordje (iw-bor-1), een schaal van 18de-eeuwse majolica (cat. 142), een kelkglas (gl-kel-6) en een eenvoudige glazen beker (gl-bek-6). Het schoteltje van industrieel wit aardewerk behoort tot het zogenaamde Pearlware en is in blauw beschilderd met Chinese motieven (cat. 146). De faience borden hebben een afgerond model met een standvlak en een eenvoudige versiering in de vorm van een rozet (f-bor-5, cat. 143) en van een type met een standring en een knik (f-bor-7, cat. 144). Een peervormige baardmankruik uit Frechen (s2-kan-32, cat. 137) is voor opslag van vloeistoffen gebruikt. Daarnaast is er nog een kop van roodbakkend aardewerk met ringeloorversiering (r-kop-42, cat. 140) en een zalfpot van witte faience. Een bijzonder voorwerp, dat in een aardewerkcatalogus uit circa 1920 een kippenfontein wordt genoemd, is van witbakkend aardewerk (w-kui-1, cat. 141).[220] De fontein heeft de

219 Van Gelder 1915, p. 78. De deurwaarder (later notaris) Thomas Robijn.

220 Dijkstra e.a. 2010, p. 122. Catalogus van Goedewaagen. Vergelijkbaar met r-kui-1. Bartels 1999, p. 702.

vorm van een stolp op pootjes. Deze werd eerst omgekeerd met water gevuld en afgedekt met een schotel en dan met de schotel op de grond neergezet. Kuikens en kippen dronken water uit de schotel, dat automatisch werd aangevuld door de stolp. Verder zijn er tien gemerkte pijpenkoppen gevonden waarvan er respectievelijk drie en twee een identiek merk hebben. De datering van de vondsten beslaat de hele 18de eeuw. De indruk is dat het materiaal behoorde bij eenvoudige huishoudens. Uit belastinggevens uit 1674 blijkt dat de bewoners minder dan f 1000,- bezaten. Over de periode daarna is weinig meer bekend dan dat er in de eerste helft van de 18de eeuw door een familie (Kint) werd gewoond.[221]

5.8 Huis 7/7a, de beerkelders en beerput (complex 7)

Huis 7/7a

Bierstraat nummer 7/7a is een dubbelpand en tevens het grootste pand aan de Bierstraat. De eigenaren van het pand zijn steeds mensen uit de stand van de gezeten burgerij (top van de middenklasse) geweest, een procureur voor de Hoge Raad, een ambachtsheer, een notaris etcetera. Uit andere bronnen is duidelijk dat ze zelf het pand hebben bewoond. De vraag is of de grotere welstand die verbonden aan de bewoners van een dergelijk groot huis zich ook vertaald in het huishoudelijk afval in de beerkelders. Om duidelijkheid daarover te verschaffen wordt hier tevens het glaswerk besproken. De determinatielijsten van het aardewerk zijn opgenomen in de bijlagen. De tellijst van het glaswerk is opgenomen in tabel 8.1 (zie hst. 8).

Complex 7a, 1640- 1710

Functies en kenmerken

Vondstcomplex is de inhoud van een rechthoekige beerkelder BIR95-s305 aan de achterzijde van dubbelpand 7/7a. De beerkelder is zwaar beschadigd aangetroffen en bevat nog maar een kleine hoeveelheid materiaal, voornamelijk aardewerk en weinig glas, dat waarschijnlijk niet representatief is voor de oorspronkelijke samenstelling.
Naar functie ingedeeld is de volgorde: tafelgerei, koken en voedselbereiding, verwarming en verlichting, hygiëne en verzorging,en opslag en schenken.

Tafelgerei

Het tafelgerei bestaat vooral uit faience borden waarbij drie typen zijn onderscheiden (f-bor-2, 10 en 19). De borden van het type f-bor-10 hebben een standring en een uitgebogen vlag zonder knik. Het betreft uitsluitend gedecoreerde exemplaren. De decoratie is blauw op wit of blauw op lichtblauw en de in panelen geschilderde motieven zijn afgeleid van Chinees kraakporselein. Deze borden zijn, net als het porselein, ook met lijnen versierd aan de onderzijde. Ze worden in het midden van de 17de eeuw gedateerd (1625-1675). Een ander deel van de borden heeft een standvlak en is gewoon wit, de variatie zit vooral in de breedte van de vlag van het bord (f-bor-2, cat. 154 en f-bor-19, cat. 158). Deze borden hebben een standaard doorsnede van 22-23 cm en waren bestemd voor persoonlijk gebruik. Een enkel bord is veel groter, circa 40 cm en zal eerder een opdienfunctie hebben gehad. Dit geldt ook voor een groot wit bord van majolica. Na de introductie van faience werd er nog maar weinig majolica gemaakt. Uitzonderingen zijn de grote borden, wit of met een blauwe beschildering, die aan het einde van de 17de eeuw werden gemaakt in Delft. Met name in Delft zelf komt dit soort schotels maar weinig voor. Een verklaring zou kunnen zijn dat ze speciaal voor de afzetmarkt op het platteland zijn geproduceerd.[222] Uit de vondsten bij huis 7/7a,

221 Zie bijlage 2.1.

222 Bult 2003.

maar ook bij huis 4 en andere locaties in Den Haag blijkt evenwel dat deze borden ook hier aftrek vonden. Ook uit Alkmaar zijn tal van dit soort schotels bekend uit beerputten.
Verder zijn er witte faience kommen en plooischotels (f-plo-3) uit de periode 1650-1725. Plooischotels hebben onder meer als fruitschaal gediend.
Kleine bordjes van roodbakkend aardewerk met loodglazuur en slibversiering komen ook in dit complex voor. Het zijn goedkope bordjes (r-bor-10, cat. 147) die eenvoudig met een verenpatroon in slib zijn versierd. Ze zijn afkomstig uit het Nederrijns gebied. Dit Nederrijnse aardewerk, uit het gebied tussen Rijn en Maas, onder Nijmegen en boven Düsseldorf verovert vanaf circa 1675 een belangrijke plaats op de tafel van de gewone man. Deze bordjes zijn mogelijk in de keuken gebruikt. Van hetzelfde Nederrijnse aardewerk is er ook een grote kom (r-kom-80, cat. 149) uit de tweede helft van de 17de eeuw.[223]

Koken en voedselbereiding
In beerkelder s305 bestaat het kookgerei uit grapen van het 17de-eeuwse type r-gra-30, maar ook uit het oudere type r-gra-59/91, het type r-gra-113 en lomp uitgevoerde steelkommen. Een vergiet van witbakkend aardewerk (w-ver-3) valt ook in deze categorie**.**

Verwarming en verlichting
In de categorie verwarming en verlichting vallen twee blakers van witbakkend aardewerk (w-bla-1), waarvan een met een hoedertje voor de dover op de lekschotel en de ander met een gekerfde gleuf in de kaarsenhouder.[224]

Hygiëne en verzorging
Fragmenten van pispotten zijn er zowel van witbakkend aardewerk als van steengoed. Laatst genoemde, met een kobaltversiering op een applique met een leeuw, is waarschijnlijk afkomstig uit Westerwald. In Den Haag zijn meer completere exemplaren gevonden (s2-pis-2) waarop ook appliques zijn aangebracht met daarop een vrouwenkop met het randschrift: ICH BRING DER HERZ LEBSTEN UM I FRUNTLICHEN KUS 1672.[225] Daarmee is overigens geen exacte datering gegeven, aangezien de matrijzen waarin de appliques werden gemaakt decennia werden gebruikt.
Opvallend is een potje van witte faience met de vorm van een pispot (f-pis-1, cat. 163) en een doorsnede van 10 cm. Deze is te klein om zonder morsen gebruikt te kunnen worden als kinderpispot. Vergelijkbare kleine potjes zijn elders in Den Haag gevonden. De functie is niet duidelijk. Dit zou poppengoed kunnen zijn maar een functie als spuugpotje is, hoewel een brede rand ontbreekt, ook mogelijk. Over het algemeen is het poppengoed namelijk een stuk kleiner.[226] In de prijslijsten van Delftse faienceateliers worden zowel *spoegpotten* als *quispedooren* genoemd. De laatste zijn altijd beschilderd. De *spoegpotten*, waarvan we niet weten hoe ze er uit zien, zijn er ook in witte vorm.[227] Zalfpotjes van witte faience, zoals in dit complex gevonden, worden veelvuldig gevonden in vondstcomplexen vanaf de tweede helft van de 17de eeuw tot ver in 18de eeuw.

223 Van der Velde e.a. 2009, bijlage middeleeuwse vondsten. Datering r-kom-80 1600-1700.

224 Jacobs en Van Veen 1996b, p. 79.

225 Carmiggelt en Van Veen 1995, p. 52, Carmiggelt 1991, p. 11.

226 Jacobs en Van Veen 1996b, p. 90, afb. 130. Ostkamp 2006, p.190-191.

227 Van Aken-Fehmers e.a. 1999, p. 284.

Opslag en schenken

De enige vorm van aardewerk in deze categorie is een bolle steengoed kan (s2-kan-8). Er zijn ook scherven van verschillende wijnflessen gevonden. Een glazen voorwerp dat op bijzondere wijze op welstand wijst, is een wijnfles met een glaszegel met het wapen van de familie van Wassenaar (hoofdstuk 8 glas). Deze adellijke familie behoorde tot de belangrijkste families van Holland. Wijnflessen met een familiewapen werden op bestelling gemaakt. Mogelijk werden dergelijke flessen bij bijzondere diners uitgedeeld aan de gasten. Een dergelijk gebruik bestond begin 18de eeuw in ieder geval bij de Engelse adel. Als naar de bewoners van nummer 7 wordt gekeken, is duidelijk waar de connectie ligt, namelijk bij Abraham Beerevelt, ambachtsheer van Voorhout, die in ieder geval in 1708 in het huis woonde. Hij was eigenaar van het huis tot 1733.

Complex 7b en 7c, circa 1670-1740

Functies en kenmerken

Aan de achterzijde van dubbelpand 7/7a ligt een rechthoekige beerkelder s307 met een zinkput (s308). Het complex bevat een grote hoeveelheid materiaal, voornamelijk aardewerk en glas. Binnen het vondstcomplex zijn vondstnummer 307 en 308 onderscheiden, respectievelijk de beerkelder en de aangrenzende zinkput (complex 7b en 7c). Complex 7b bevat in volgorde van belangrijkheid: faience, witbakkend aardewerk, roodbakkend aardewerk, porselein, majolica en steengoed met zoutglazuur. Daarnaast is er een redelijke hoeveelheid glaswerk. Terwijl er in dit complex veel meer materiaal is gevonden, is de volgorde naar functie ingedeeld globaal dezelfde als die van beerkelder s305.

Tafelgerei

In beerkelder 307 werd een grote hoeveelheid borden van witte faience gevonden (afb. 5.34). Faience borden met een standvlak en een smalle (f-bor-2) of een brede vlag (f-bor-19) maken hiervan het grootste deel uit. Daarnaast zijn er enkele borden van type f-bor-10 en 11. Van het wat diepere bord met een S-profiel (f-bor-11) is zowel een gewoon wit bord als een lichtblauw bord met een donkere decoratie met een hert, een vogel en bloemen gevonden (cat. 157).

Afb. 5.34 Witte faience uit beerkelder s307.

Kleine afgeronde bordjes op standring van het type f-bor-8 werden zowel gevonden in ongedecoreerde als in gedecoreerde vorm met bloemen op een lichtblauwe ondergrond. Een ander schoteltje is in een mal gevormd waarmee een plooivorm en een gegolfde rand is gemaakt. Dit exemplaar is met Chinese versieringsmotieven beschilderd (f-bor-25, cat. 160).
Net als in complex 7a zijn ook hier de gebruikelijke witte faience kommen (f-kom-3 en 4) van allerlei formaten, waaronder papkommen, een plooischotel en een grote witte majolica schaal. Er is ook een fragment van een majolicabord met een grove blauwe beschildering en een fragment van een donkerblauw bord. In dit complex komt ook een theekop van faience voor (f-kop-1). Uit de vondst van verschillende koppen en schotels van porselein maakt echter wel duidelijk dat men de voorkeur gaf aan dit fijnere drinkgerei. Klein porseleinen tafelgoed was vanaf 1729 voor bijna alle welstandsgroepen, behalve de allerarmsten, betaalbaar, dus zeker ook voor deze bewoners.
De kopjes zijn van drie typen: een kleine bolle vorm (p-kop-4, cat. 166), een variant daarvan op een hogere standring (p-kop-12) en een rechte hogere kop die vermoedelijk voorzien was van een oor (p-kop-19, cat. 168). Van het eerste type zijn fragmenten van drie exemplaren gevonden, alle voorzien van een bruine buitenkant en een blauwe decoratie aan de binnenzijde. Een kopje van het type-p-kop-12 (cat. 167) heeft een afbeelding van een stadsmuur en is aan de onderzijde gemerkt met het Chengua-merk. Dit merk verwijst naar een 14de-eeuwse keizer en het merk is dus apocrief. De kleine kopjes zonder oor zijn typisch voor de consumptie van thee. Dit was de meest favoriete warme drank uit de late 17de en 18de eeuw. Thee verdrong vanaf het begin van de 18de eeuw bier als belangrijkste volksdrank. Koffie was duurder en minder populair. Koffie dronk men uit iets grotere koppen, met een doorsnede van 7,5-9 cm.[228] De rechte kop is mogelijk gebruikt voor chocoladedrank.[229] Chocolade werd rond 1660 onder andere in koffie- en chocoladehuizen gedronken, maar lijkt pas vanaf het tweede kwart van de 18de eeuw een meer populaire drank te worden. Zeker vanaf 1691 worden er kopjes gemaakt speciaal voor het drinken van chocolade. Delftse fabrikanten onderscheiden daarbij koppen met en zonder een of twee oren, terwijl er in de vroegste periode ook achtkantige koppen voorkomen.[230] In Delftse boedelinventarissen komt chocoladegerei (koppen, schotels en deksels) bij de midden- en hogere klassen vanaf 1738 veelvuldig voor, terwijl dat in de periode 1706-1730 nog spaarzaam is.[231]
Twee schoteltjes zijn van het type p-bor-1 (cat. 165). Beide hebben een blauwe beschildering onder het glazuur, maar bij een tweede stookgang is op een van de schotels daarop met email nog een rode en goudkleurige decoratie aangebracht, het zogenaamde Chinese Imari. Email werd in sommige gevallen pas in Nederland bij een lage baktemperatuur (600-700 graden Celsius) in een zogenaamde moffeloven ingebrand op een al geglazuurd bordje. Voordeel hiervan was dat men email kon gebruiken die de eerste glazuurbrand niet konden weerstaan. Nadeel was dat de email minder slijtvast was, zoals goed te zien is aan het opgegraven bordje.
Het drinkgerei bestaat uit bekerglazen, enkele roemers en een kelkglas. Bij de bekerglazen zijn er vormgeblazen lage bekers met een tranenpatroon (gl-bek-15), een enkel hoger exemplaar (gl-bek-12) en lage bekers met horizontale ribbels (gl-bek-31) uit de periode 1625-1675. Verder zijn er gladde dunwandige cilindrische bekers uit de periode 1650-1725, maar ook een enkele dikwandige beker van het Boheemse type met een radgravering van florale patronen. Verder is er weinig wat eenduidig naar wijnconsumptie verwijst: alleen enkele scherven van wijnflessen; een kleine en een

228 Verwijzing in Carmiggelt 1992 naar Jörg 1982, p. 165 en 186.

229 Porseleinen koppen van dit model in het Groninger Museum worden door C.J.A. Jörg aangeduid als chocoladekoppen.

230 Van Aken-Fehmers e.a. 1999, p. 282-285.

231 Wijsenbeek-Olthuis 1987, p. 229-231.

grote roemer (gl-roe-2); een conisch kelkglas met een vierlobbige balusterstam en een fragment van een fluitglas. De datering van het glaswerk loopt vanaf de 17de eeuw door in het eerste kwart van de 18de eeuw.

Opslag en schenken

Er is opvallend weinig schenkgerei van aardewerk. Vanaf de 17de eeuw werden grote hoeveelheden mineraalwater uit Duitsland en in mindere mate uit België naar Nederland vervoerd. De consumptie van mineraalwater hing samen met het gebrek aan schoon drinkwater in de steden en van de vermeende medicinale werking van mineraalwater. Vanaf het midden van de 17de eeuw tot het einde van de 19de eeuw werd mineraalwater uit Duitsland verpakt in kruiken van steengoed met een zoutglazuur. De term kruiken is eigenlijk niet juist aangezien die in het Deventer-systeem is gereserveerd voor vormen met twee oren. In plaats daarvan wordt de term flessen gebruikt.
In beerkelder s307 is een lichtgrijze mineraalwaterkruik van het type s2-fle-5 gevonden. Dit is een kruik met een bolle buik op een geknepen en gladgestreken voetring, een groot lintoor en een hals met ribbels waarvan een met kobaltblauwe verf zijn geaccentueerd (afb. 5.35).[232] De fles is op de schouder gemerkt met een kruis in een cirkel. Vergelijkbare kruiken worden meestal met een letter P of R gemerkt en zijn in het Westerwald geproduceerd.[233] De geschilderde cirkel met een kruis lijkt een vrij bijzondere variant. We zien de blauwe cirkel wel terug op 18de-eeuwse kruiken Selters water rond een blindstempel met een kruis en de letters CT of CUR TRIER van het Churfurstentum Trier.[234] Het gebruik van een geschilderd kruis kan als overgang naar het blindstempel worden gezien. De bron in Niederselters stond onder controle van het keurvorstendom Trier. Deze deed haar best om de goede naam van de bron te beschermen en stelde een bronmerk verplicht.
Dranken werden vermoedelijk uit een tinnen kan of uit een glazen karaf of fles geschonken. Naast een fragment van een lichtgroene karaf die is versierd met een netwerkpatroon zijn er diverse glazen flessen gevonden. Daarbij zijn enkele scherven van dikwandige wijnflessen, enkele dunwandige bolle flessen (gl-fle-9) en een achtkantige voorraadfles (gl-fle-4).

Afb. 5.35 Steengoed mineraalwaterkruik, BIR95-307.26. (schaal 1:2)

232 Vergelijk Carmiggelt en Van Veen 1995, p. 50.

233 Bartels 1999, p. 22. Gemeentelijk archeologische depot Den Haag.

234 Wittop-Koning 1976, p. 859, Selters om kruis met CT en blauwe ring, 3de kwart 18de eeuw; CUR TRIER in blauwe cirkel, datering 1740.

Koken en voedselbereiding

Het keukengoed bestaat uit ongeveer evenveel roodbakkend als witbakkend aardewerk.
De grapen van het type r-gra-30, waar er minimaal twee van zijn, hebben een langgerekte bolle vorm. De binnen- en buitenzijden zijn geglazuurd, waarbij aan de binnenzijde, tot net onder de rand, koperoxide is aangebracht die de pot groen kleurt. Dergelijke grapen komen voor in Haagse vondstcomplexen met een datering 1625-1725 en zijn vermoedelijk afkomstig uit Gouda.[235] Er zijn deksels, een kom, een steelkom en een grape van witbakkend aardewerk. De grape is van een laag type w-gra-10 (cat. 152) met een groene buitenkant en een gele binnenzijde. Dit is een type dat in Den Haag lange tijd voorkomt, in vondstcomplexen met een datering 1625-1750.[236] Hierbij horen deksels van witbakkend aardewerk (w-dek-2) met een knop, die in allerlei varianten (groen of geel met een groefversiering, cat. 150 en 151) voorkomen.

Hygiëne en verzorging

Dit complex bevat ook een kwispedoor van faience. Het is een gebruikelijk model met een achthoekige standring en een brede rand (f-kwi-3, cat. 160), versierd met bloemenmotieven. Kwispedoors (van het Portugese "cuspidor") werden vanaf het eind van de 17de eeuw vooral door tabakspruimers gebruikt die daar uitgekauwde tabak in spuugden maar ook gewone rokers spogen er graag hun overtollig speeksel in. De brede rand maakt de trefkans wat hoger. Ze werden in de 18de eeuw over het algemeen van aardewerk gemaakt en soms van tin of koper.[237] Een vergelijkbaar type werd in Den Haag al eens gevonden en dateert uit de periode 1680-1740.[238] Overigens zijn vondsten van kwispedoors uit Den Haag op een hand te tellen.[239]
In de categorie hygiëne en verzorging valt ook een steengoed pispot uit Westerwald, van hetzelfde type als uit de nabijgelegen beerkelder, pispotten van witbakkend en van roodbakkend aardewerk en een zalfpot van witbakkend aardewerk.

Verwarming en verlichting

De vierkante geglazuurde vuurtestjes op drie poten, van het type r-tes-1 zijn zeer gebruikelijk voor complexen uit de tweede helft van de 17de en de 18de eeuw. De test werd in een voetstoof geplaatst of op de tafel gezet voor het aansteken van bijvoorbeeld tabakspijpen. Onder de categorie verwarming valt ook een zwart uitgeslagen deksel van een doofpot.

Overig

Een aantal voorwerpen past niet in de hoofdfuncties: fragmenten van een blauw glazen vogeldrinkbakje, een speelgoed plooischotel van biscuitaardewerk (cat. 164), een speelgoed grape van witbakkend aardewerk, een miniatuurtje van porselein en twee sierpotten van faience (cat. 161 en 162). De sierpotten, ook wel overpotten genoemd (f-ove-1) zijn conisch gevormd en gedecoreerd met Chinese motieven in imitatie van porseleinen kommen. Het grootste exemplaar is ook aan de binnenzijde versierd. Ze kunnen gebruikt zijn om er ongeglazuurde bloempotten in te zetten,

235 Jacobs en Van Veen 1996b, p.74, afb. 39 en 41. Dijkstra e.a. 2010, p. 438, cat. 126.

236 Typen w-gra-10 en w-gra-19 verschillen nauwelijks in vorm. In deze publicatie is gekozen voor de benaming w-gra-10.

237 Zie Delftse boedelinventarissen, Wijsenbeek-Olthuis 1987, appendix 2 en 3.

238 Carmiggelt 1992, p. 31.

239 Jacobs en Van Veen 1996b, p. 88.

maar andere functies zijn ook denkbaar. Een gedateerd exemplaar met dezelfde vorm dat elders in Den Haag is gevonden draagt het jaartal 1671.[240]

Tabel 5.5 Vergelijking van de aardewerksoorten in beerkelder s305 (complex 7a) en beerkelder s307 met zinkput s308 (complex 7 b/c) in randen en percentages gebaseerd op randen.

	7a-R	7a %	7b-R	7c-R	7b/c-R	7b/c-%
steengoed	0	0	0		0	0
roodbakkend	3,9	38	6,2	1,2	7,4	14,25
witbakkend	1,1	10,7	8		8	15,4
majolica	0,95	9,3	0,7		0,7	1,35
faience	4,3	42	31,45	0,1	31,55	60,8
porselein			2,8	1,45	4,25	8,2
totaal	**10,25**	**100**	**49,15**	**2,75**	**51,9**	**100**

Vergelijking en datering

Er bestaat een duidelijke overlap tussen de vormen die in de nabijgelegen beerkelders zijn gevonden. In beide beerkelders werden voorwerpen van steengoed (R=0) gevonden. Deze zouden in een telling met Minimum Aantal Exemplaren wel worden geteld, maar in bovenstaande berekening niet (zie tabel 5.5).[241] In vergelijking met vondstcomplex 7a is er in complex 7b/c veel meer materiaal, iets meer diversiteit en niet onbelangrijk: er is ook porselein.

Het materiaal in het kleine zinkputje bestaat voor de helft uit porselein, maar ook in de aangrenzende beerkelder werd porselein gevonden. Behalve porselein dat tussen 1670 en 1740 wordt gedateerd is er ook porselein dat beslist voor die tijd wordt gedateerd (cat. 167). In de zinkput ligt over het algemeen het laatst gedeponeerde afval dat nog niet is doorgestroomd naar de beerkelder. Het jongste porseleinen kopje, de mogelijke chocoladekop, ligt dan ook daar. In de grote kelder is ook materiaal dat thuis hoort in de jaren rond 1670, zoals de steengoed pispot, de steengoed mineraalwaterfles en de faience overpotten. Bij de faience borden is de overgang te zien van een voorkeur voor witte borden in de tweede helft van de 17de eeuw naar de geheel gedecoreerde exemplaren uit het eerste kwart van de 18de eeuw. Het glaswerk is grotendeels in de 17de eeuw te plaatsen, er zijn slechts enkele typisch laat 17de- of vroeg 18de-eeuwse voorwerpen (zoals de dikwandige beker en enkele wijnflesscherven). Bij elkaar genomen is de sluitdatum rond 1740, mogelijk iets eerder.

Kenmerken en welvaart

Het afval van dit grote huis 7/7a heeft een vrij lange looptijd. Er is een kleine hoeveelheid kookgerei van rood- en witbakkend aardewerk uit de tweede helft van de 17de eeuw met een mogelijke doorloop in de eerst helft van de 18de eeuw. Bij het tafelgerei overheerst de witte faience die vooral in de periode 1660-1690 in de mode was. Er is ook het wat duurdere beschilderde materiaal, waaronder een kwispedoor. Gemerkte beschilderde faience borden ontbreken hier maar dat kan ook te maken hebben met het beperkte aandeel van de 18de-eeuwse faience. Het witte faience werd door iedereen behalve de armsten gebruikt. Het goedkope Nederrijnse aardewerk is sterk in de minderheid en is waarschijnlijk in de keuken gebruikt. Er is zelfs een faience kom met een bakfout aangeschaft.

240 Carmiggelt 1991, p. 11. Vergelijkbare exemplaren zie Carmiggelt en Van Veen 1995, p. 72; Jacobs en Van Veen 1996b, p. 88.

241 Een melding 0 in deze tabellen wil zeggen dat er wel materiaal is gevonden maar geen randen.

Er is een bescheiden hoeveelheid goede kwaliteit porselein maar dit bestaat alleen uit kleingoed; grote borden of andere grotere stukken ontbreken. Wel is er porselein uit de periode 1625-1675 dat, in tegenstelling tot de jongere stukken, naar welstand verwijst. Bij het drinkgerei is men bijna compleet op porselein over gegaan. Verder is er een redelijke hoeveelheid glaswerk van goede kwaliteit. Het meest bijzondere stuk is de glaszegel met het familiewapen van Van Wassenaar. Het geheel wijst naar een huishouden uit het hogere segment van de middenklasse. Dat blijkt ook als we dit complex vergelijken met een andere locatie (Boekhorstraat 16) die iets westelijker in dezelfde uitbreidingswijk ligt.[242] Vondstcomplex 5A, de vondsten uit een waterkelder, wordt gedateerd aan het einde van de 17de eeuw en de eerste helft van de 18de eeuw. Opvallend is dat het aandeel faience gelijk is (zie tabel 5.6). De verschillen zijn vooral het aandeel porselein dat daar beduidend lager ligt en het aandeel roodbakkend dat er tweemaal zo hoog is. Het is overigens duidelijk dat er veel meer Haags vergelijkingsmateriaal moet worden gepubliceerd, bij voorkeur met berekeningen in R/EVE om aan deze getallen een statistische waarde toe te kunnen kennen.

Tabel 5.6 Vergelijking van de aardewerksoorten in complex 7b/c en een complex uit de Boekhorststraat.

	Bierstraat 7b/c **% R** **R= 51,9**	**Boekhorststraat (5A)** **% MAE** **MAE= 33**
steengoed	0	
roodbakkend	14,25	27,3
witbakkend	15,40	9,1
majolica	1,35	
faience	60,80	60,6
porselein	8,20	3,0
totaal	**100**	**100**

5.9 Huis 9, de beerkelders (complex 9)

Huis 9

In huis 9 zijn twee vondstcomplexen geselecteerd. Spoor 404 en 405 zijn naast elkaar gelegen beerkelders die in ieder geval in de periode 1680-1815 zijn gebruikt. Daarbij is de beerkelder s405 gebouwd op een iets hoger niveau. Deze beerkelder heeft vermoedelijk in verbinding gestaan met de diepere en grotere kelder s404 ernaast.[243] Materiaal uit beide beerkelders past niet aan elkaar. Het zeer fijn gefragmenteerde botmateriaal dat in beide beerkelders in de beerlaag is gevonden blijkt een zeer unieke samenstelling te hebben die wijst op het houden van een mestvarken (zie hst. 16). Het is ook een aanwijzing voor gelijktijdig gebruik van de aangrenzende beerkelders door hetzelfde huishouden. Met het aardewerk wordt ook bij dit huis het glaswerk besproken. De determinatielijsten van het aardewerk zijn opgenomen in de bijlagen. De tellijst van het glaswerk is opgenomen in tabel 8.1 (zie hst. 8).

242 Carmiggelt en Van Veen 1995, p. 24-25.

243 Tijdens de opgraving werd een opening op vloerhoogte waargenomen. Er kon echter niet worden vastgesteld dat deze opening primair was aangebracht.

Complex 9a 1680-1760

Functies en kenmerken

Complex 9a bestaat uit een rechthoekige beerkelder (s404) in het achterhuis / op het achtererf van huis 9. De vloer bestaat uit plavuizen en de vulling bestaat uit een beerlaag met fijn bot en enkele glasvondsten (v404) bovenop en een laagje vondsten onder de beerlaag (v410). De bovenste laag bevat enkele fragmenten van een wijnfles, een kelkglas, een medicijnflesje en glazen ruitjes. Verder zijn in deze laag een benen knoop, kam, griffel van grafiet, koperen munten, steen en een fragment van tegel en veel botmateriaal waaronder menselijke kiezen gevonden. In de beerlaag werden resten gevonden van fragmenten krant en textiel die we kunnen beschouwen als toiletpapier.

De vondsten uit de onderste laag bestaan voor het grootste uit tafelgerei en er zijn enkele kookpotten bij. Het bevatte vrij veel glas: drie bijna complete wijnflessen (gl-fle-22, afb. 8.3), een dunwandig flesje met een omgeslagen lip (gl-fle-9) en een medicijnflesje, alle uit de eerste helft van de 18de eeuw. Er is een enkele lage beker van lichtgroen glas met een tranenreliëf en verder scherven van minimaal 7 kelkglazen (afb. 8.15). Deze glazen dateren in de periode 1700-1740. Er lagen twee grapen bij van rood aardewerk. Het zijn wijde grapen met een scherpe buikknik en een kraagrand met een brede dekselgeul (r-gra-62, cat. 171 en 172) uit de tweede helft van de 17de eeuw. Dit type is vermoedelijk in Gouda geproduceerd.[244] De andere voorwerpen betreffen industrieel geproduceerd aardewerk.
Een donkerbruine deksel van een theepot van dunwandig industrieel rood aardewerk met een lood-mangaanglazuur (ir-dek-1, cat. 182) kan in de periode 1700-1740 zijn geproduceerd in Delft. Maar het kan ook uit Engeland afkomstig zijn, waar dit aardewerk in ieder geval in de periode 1720-1740 werd geproduceerd.[245] Het grijswitte schoteltje van industrieel steengoed met zoutglazuur (s3-bor-3, cat. 183) is in ieder geval een duidelijk Engels product. Het werd vanaf circa 1700 geproduceerd maar komt in Nederland vooral voor in complexen uit de periode 1735-1760, waarna het van de markt wordt verdrongen door industrieel wit aardewerk.[246] Koppen en schotels van Engels steengoed komen in Den Haag maar in kleine hoeveelheden voor.[247]
In de onderste afvallaag lagen ook een benen kam, pijpaarden knikkers, glazen kralen, koperen spelden, koperen knopen, een ijzeren sleutel, een stukje metalen beslag en een tegelfragment. Fragmenten van lakzegels werden in alle lagen gevonden.

Vergelijking en datering

De datering van het materiaal loopt van 1680-1760. Er zijn ook dubbelconische kleipijpen (vanaf 1680) die na het schonen van de beerkelder zijn achtergebleven. Deze worden opgevolgd in vorm door enkele kleipijpen met een trechtervorm uit de periode 1700-1730.[248] De meerderheid van het materiaal is in de periode 1700-1740 te dateren. Het schoteltje van industrieel steengoed en enkele kleipijpen met een ovale vorm dateren uit 1735-1760.

244 Dijkstra e.a. 2010.

245 Bartels 1999, p. 256.

246 Bartels 1999, p. 85.

247 Carmiggelt en Van Veen 1995, p. 47 vondstcomplex 5b.

248 Zie bijlage 6.1.

Tabel 5.7 Vergelijking van de aardewerksoorten in complex 9.

	9a-R	9b-R	9b-%
steengoed		0	
roodbakkend	1,95	5,40	28,4
witbakkend	1	1,7	9,1
faience		1,95	10,3
porselein		7	36,7
europees porselein		0,55	2,8
steengoed indus.	0,95	0,7	3,7
industrieel wit		1,2	6,3
industrieel kleur	1	0,5	2,7
totaal	**4,9**	**19**	**100**

Complex 9b met vondstnr. 405, circa 1730-1820

Complex 9b bestaat uit een rechthoekige beerkelder (s405) in het achterhuis/op het achtererf van huis 9. De vulling bestaat uit een enkele beerlaag met menselijke en dierlijke mest, eierschalen en ander huishoudelijk afval. Deze beerkelder is gebouwd met gebruikmaking van een muur van beerkelder s404. De plavuizen vloer is op een hoger niveau aangelegd dan de vloer van de beerkelder ernaast. Vermoedelijk heeft deze kelder als eerste opvang van de beer gediend waarbij de beer kon wegstromen in de grote kelder ernaast.

De verhoudingen van het aardewerk naar functie zijn: tafelgerei: 56%, hygiene en verzorging: 17%, koken en voedselbereiding: 11%, verwarming en verlichting: 7% en overig: 9%.
De beerkelder bevat voornamelijk serviesgoed van Chinees porselein, Duits porselein, Engels industrieel wit en industrieel steengoed en kelkglazen. Het Chinese porselein vormt de meerderheid. De theekopjes en schoteltjes zijn er in allerlei variaties. Van een bijna doorschijnend schoteltje met een wanddikte van 1 tot 1,5 mm dat fijnzinnig is beschilderd met een Chinees gezin erop (cat. 175) tot een dikwandige kopje met een schulprand (p-kop-6, cat. 179). Het is niet uitgesloten dat sommige van de fijnere porseleinen schoteltjes ouder zijn dan de contextdatering. Porselein kan namelijk als gebruiksgoed en als siergoed hebben gefunctioneerd. Met siervoorwerpen wordt zorgvuldiger omgegaan en het duurt dan ook langer voordat ze bij het afval terecht komen.
Daarnaast zijn er minimaal drie kommen (p-kom-8, cat. 176 en 177) die eenvoudig zijn versierd met een bloemmotief en in een geval met een bruine buitenkant. Deze kommen kunnen gebruikt zijn als spoelkom voor het omspoelen van theekopjes. Uit prenten uit het begin van de 18de eeuw is af te leiden dat het omspoelen van de kopjes aan tafel gebeurde.[249] De manieren rond het drinken van thee waren anders dan nu. In kleine trekpotjes werd een sterk theeconcentraat gezet dat men in de kleine theekopjes aanlengde met heet water.
In deze beerkelder liggen drie theekopjes van industrieel steengoed met zoutglazuur (s3-kop-1, cat. 184). Een ervan is van zogenaamd brownware. Dit brownware kent een productiegeschiedenis tot ver in de 19de eeuw, terwijl de grijswitte variant in Nederland maar kort in de mode is geweest, namelijk tussen 1735 en 1760. Het werd rond 1760 opgevolgd door industrieel geproduceerd wit aardewerk uit Engeland. Eind 18de eeuw was dit Engelse aardewerk zeer populair en werd in alle steden verkocht. Van dit aardewerk zijn scherven van twee koppen, een schotel en een bord. Een kop (iw-kop-1, cat. 181) wijkt af vanwege de decoratie met een drukdecor. Het principe van het

249 Van Aken-Fehmers e.a. 1999, p. 191.

Afb. 5.36 Porseleinen kopje handbeschilderd, uit Ludwigsburg, BIR95-405-5. (schaal 1:1)

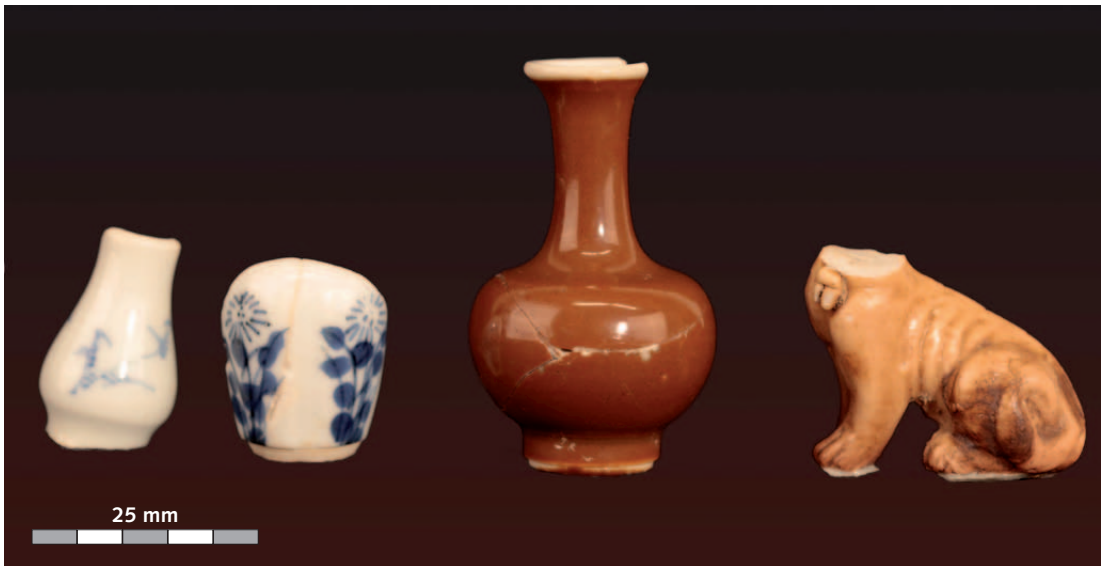
drukdecor, een soort plakplaatje, is in Engeland in de tweede helft van de 18de eeuw uitgevonden. Op een koperen plaat werd een afbeelding gegraveerd die men vol liet lopen met inkt. In een drukpers werd die inkt overgebracht op vochtig dun papier waarna dit papier voorzichtig op het aardewerk werd gedrukt waardoor de inkt werd overgebracht. Aanvankelijk werd het plakplaatje op het glazuur aangebracht, vanaf 1780 deed men dat uitsluitend voor het glazuren. Pas in de 19de eeuw werd de techniek ook op het continent toegepast, eerst in Luxemburg (Villeroy) en Duitsland, later ook in Nederland (Maastricht). Vermoedelijk gaat het hier om een Engels product maar dat is bij gebrek aan een merk niet te bewijzen. De afbeelding is in blauw en stelt een Engels landschapje voor met enkele personen, een boerderij en wat vee met een kerk op de achtergrond. Diezelfde kerk is ook aan de binnenzijde op de bodem weergegeven. Op grond van het onderwerp ligt een datering in de periode 1815–1835 voor de hand.[250]

Rond 1710 werden in Duitsland de eerste prototypes gemaakt van Europees porselein. Tot dan toe was het het productieproces van porselein geheim gebleven. Het waren lokale vorstenhuizen die de porseleinproductie in de 18de eeuw ondersteunden. De productiekosten waren aanvankelijk zeer hoog. Een van de redenen daarvoor was dat de decoratie er handmatig op werd aangebracht en er drie ovenbranden nodig waren waarbij veel mis kon gaan. Er werden zelfs hele serviezen met kunstzinnige afbeeldingen beschilderd. In Den Haag werd in het laatste kwart van de 18de eeuw porselein uit Duitsland en Doornik aangevoerd en hier fijnzinnig beschilderd, het zogenaamde Haags porselein (zie de collectie in het Haags Gemeentemuseum).[251] Dit kostbare porselein vinden we tot op heden niet terug in beerputten.
In deze beerkelder werd een kopje van Duits porselein uit Ludwigsburg gevonden. Het kopje is geperst in een vorm met een reliëfmotief in de vorm van een haag en de golvende rand van het kopje volgt dit motief (ep-kop-5, cat. 180). De overige decoratie is een fijn bloemmotief in paars, groen, oranje en geel (afb. 5.36). Vanaf 1780 werden versieringen ook wel als plakplaatje opgeplakt, maar dat lijkt hier niet het geval te zijn.[252] Het is gemerkt met een kroon en kruis en initialen van de Ludwigsburger Porzellan Manufaktur in Würtenberg. Deze fabriek werd in 1758 gesticht.

250 Bartels 1999, p. 246.

251 Scholten 2000.

252 Bartels 1999, p. 199.

Afb. 5.37 Porseleinen miniatuurtjes uit de beerkelders van huis 9.

Het porselein is gemerkt met een merk dat in de periode 1758-1793 werd gevoerd. De gekroonde C verwijst naar hertog Carl Eugen.[253] In deze periode zijn er belangrijke technische ontwikkelingen die hebben geleid tot een brandstof besparende oven met een grotere inhoud waardoor het porselein goedkoper kon worden geproduceerd. In Ludwigsburg stond zo'n oven vanaf 1779.[254] Toch werd de productie in 1824 gestaakt.[255] Er zijn twee bordjes versierd met een blaadjespatroon over het hele oppervlak, van een industrieel geproduceerd porselein. Het is niet duidelijk of het Chinees of Europees porselein betreft.
Wijnflesfragmenten en kelkglazen vergelijkbaar met die uit de beerkelder ernaast wijzen op wijnconsumptie, maar gewone glazen bekers ontbreken.

Er is nauwelijks kookgerei gevonden: drie kleine grapen, waarvan een van witbakkend aardewerk en twee van rood. Een roodbakkend bord (r-bor-4, cat. 169) dat tweezijdig is geglazuurd is, gezien de slijtagesporen op de rand, waarschijnlijk ook als deksel is gebruikt voor een kachelpan. Een kachelpan is een kookpot met een platte bodem bedoeld voor ijzeren fornuizen. De geringe hoeveelheid kookgerei, is niet vreemd voor deze periode. De middenklasse is in de 18de eeuw overgestapt op het gebruik van voornamelijk metalen kookgerei.

Twee faience zalfpotten behoren bij de categorie hygiëne en verzorging net als een fragment van industrieel rood aardewerk, dat een zeer herkenbare brede rand van een kwispedoor is.
Het is echter te weinig om de herkomst te bepalen.
In de categorie verwarming en verlichting vallen resten van minimaal 3 vuurtesten en een rozetvormig glazen onderdeel van een luchtkroon (afb. 8.20).
Het overige aardewerk betreft kleine siervoorwerpen, speelgoed, een bloempot en kleipijpen. Er is een groot spaarvarken van witbakkend aardewerk (cat. 172) en er zijn verschillende porseleinen miniatuurtjes van vazen en een speelgoedkopje van porselein, een fragment van hondje van porselein

253 http://www.antiek-encyclopedie.nl/categorieen/porselein/porselein-l-m-n.htm#14

254 Bartels 1999, p. 198.

255 http://www.antiek-encyclopedie.nl/categorieen/porselein/porselein-l-m-n.htm#14

(afb. 5.37). Het gebruik om porseleinen miniatuurtjes tentoon te stellen komt op in de eerste kwart van de 18de eeuw. De kleipijpen dateren uit de periode 1730-1820.[256]

Daarnaast zijn er zeer veel kleine gebruiksvoorwerpen van andere materialen gevonden, zoals lakzegels, koperen ringen, benen knopen, een benen lettertol, een dominosteen, een houten borstel en fragmenten tegel en metaal. Meest bijzondere vondsten zijn een gouden oorbel en een dun gouden ringetje (zie hst. 9 metaal).

Vergelijking en datering

Zoals hierboven al aangegeven heeft deze kleine beerkelder waarschijnlijk gefunctioneerd als eerste opvang waarbij het afval kon overlopen in de diepere kelder ernaast.
In tegenstelling tot de beerkelder hiernaast (complex 9a) was hier geen stratigrafie zichtbaar. De jongste vondst, een kopje van industrieel aardewerk, dateert rond 1815-1835. Enkele porseleinen kopjes en schoteltjes en spoelkommen lijken te dateren voor 1750 en kunnen als eventueel als antieke voorwerpen in de beerkelder terecht zijn gekomen. Dat is niet het geval met de kleipijpen. Deze hebben een vrij korte gebruiksduur. Er zijn kleipijpen met uiteenlopende dateringen uit de periode 1730-1820. Er moet ook hier een aantal keren is geruimd waarbij resten van oudere lagen achterbleven en vermengd raakten met jonger materiaal. De lange periode (90 jaar) waarin het materiaal minimaal is gedeponeerd maakt een koppeling aan historische gegevens over bewoners problematisch. Als alle verwijzingen naar een behoorlijke welstand, zoals de gouden sierraden, het beschilderde Duitse porseleinen kopje, de porseleinen miniaturen en de fragmenten van een luchter aan één huishouden gekoppeld konden worden, was misschien mogelijk om uitspraken te doen. Dat is echter niet het geval. Het Chinese theegerei en de miniaturen zijn mogelijk van de familie Reynard geweest (1721-1742) maar kunnen ook horen bij de weduwe Huyssen (1680-1721). Het enige voorwerp dat met enige waarschijnlijkheid aan een familie kan worden gekoppeld is het fijne handbeschilderde kopje van Duits porselein, dat gezien de datering bezit zal zijn geweest van de familie Nathan die hier tussen 1774 en 1800 woonde.
Vergelijking met vondstcomplexen met vergelijkbare looptijd is vrij lastig aangezien er maar zelden complexen worden onderzocht met een einddatering na 1775. Dit complex wordt daarom vergeleken met twee andere complexen met materiaal uit de periode 1725-1775: een beerkelder Annastraat 10 (complex 6) en de bovenste laag van een beerkelder van Boekhorststraat 16 (complex 5B).[257]
Opvallend is het hoge percentage roodbakkend aardewerk in de Bierstraat in vergelijking tot de Boekhorststraat. Dit blijkt voor een deel te verklaren. Er zijn namelijk, in tegenstelling tot in het vondstcomplex in de Boekhorststraat, een aantal vuurtestjes en een bloempot in de beerkelder beland die samen verantwoordelijk zijn voor eenderde van het roodbakkende aardewerk. Ook in de Annastraat bestaat 20% van het roodbakkende materiaal uit vuurtesten. Toch is er naar verhouding veel roodbakkend aardewerk in de Bierstraat, een teken van armoede. Bij het tafelgerei is er een compleet ander beeld: bij Bierstraat 9 overheerst porselein over de faience, juist weer een teken van welvaart. Bij de beide andere beerkelders is er juist een dominantie van faience. In alle drie beerkelders is industrieel aardewerk vertegenwoordigd. Hieruit blijkt dat het moeilijk is om uitspraken te doen over de relatieve welvaart.

256 Bijlage 6.1 Determinaties tabakspijpen.

257 Carmiggelt en Van Veen 1995.

Tabel 5.8 Vondstcomplex 9 vergeleken met complexen in de Boekhorststraat en de Annastraat.

	Bierstraat 9a/b % R=23,9	Boekhorststr(5B) % MAE= 34	Annastraat (6) % MAE= 78
steengoed			
roodbakkend	30,7	11,8	25,6
witbakkend	11,3		12,8
faience	8,2	52,9	30,8
porselein	29,3	23,5	20,5
europees porselein	2,3		
steengoed indus.	6,9	8,8	
industrieel wit	5	3	7,7
industrieel kleur	6,3		2,6
totaal	**100**	**100**	**100**

5.10 Huis 18, de waterkelder (complex 10)

Het afval in de waterkelder van Bierstraat 18 (spoor BIR92-s303) bestond voornamelijk uit voorwerpen voor opslag en schenken van steengoed met zoutglazuur (R=14,8) (afb. 5.38) en glas. Daarnaast is er een kleine hoeveelheid tafelgerei van industrieel wit aardewerk (R=0,05) en Europees porselein (R=0,95). De datering van het complex is vanaf circa 1860 tot in het begin van de 20ste eeuw.

Vanaf circa 1790 werden mineraalwaterkruiken met een cilindrische vorm gemaakt met een prominente schouder en korte hals (type s2-fle-4). In tegenstelling tot de vroegere vormen zijn deze kruiken lichtbruin of rossig bruin. Tot 1879 werden deze kruiken nog met de hand gedraaid. Op de kruik werd met een ingedrukt stempel de bron vermeld, soms de naam van de bronwaterhandelaar. Soms staat er nog een cijfer- en of een lettermerk op, onder het bronstempel, onder het oor of boven de bodemrand. Deze worden geïnterpreteerd als afkortingen voor de productieplaats en van de individuele producent van de kruik.

Afb. 5.38 Steengoed uit de waterkelder van huis 18.

Drie steengoed kruiken zijn afkomstig van de Apollinaris bronnen die vanaf of kort na 1852 werden geëxploiteerd door Georg Kreuzberg uit Ahrweiler in Rheinpreussen (cat. 186).[258] Zijn naam en adres staat onder het bronmerk dat zijn huismerk afbeeldt met het rondschrift: APOLINARIS BRUNNER. M. W. De afkorting M.W. staat vermoedelijk voor: Mineralwasser. De bijmerken R55 en R75 verwijzen naar kruikenbakkers uit Ramsbach. Het water uit deze bronnen is koolzuurhoudend en was zeer populair.

De Seltersbronnen zijn vertegenwoordigd door drie kruiken (cat. 187). Het bronmerk luidt SELTERS NASSAU dat als rondschrift om een gekroonde adelaar staat. Dit is het wapen van Pruisen. De Seltersbronnen vertegenwoordigden vanouds een groot economische belang. In de 18de eeuw stonden de bronnen onder bescherming van de keurvorst van Trier. In de periode vanaf 1803 tot 1866 is de bron in handen van Nassau-Weiburg, waarna ze in handen kwamen van Pruisen. De gevonden kruiken zijn van daarna, circa 1866-1870. Vermoedelijk heeft men de toevoeging Nassau gehandhaafd vanwege de naamsbekendheid. Op de borst van de Pruisische adelaar staan initialen: F. R. Dit verwijst waarschijnlijk naar de voornaam van de eerste koning van Pruisen: Frederik I (Frederich Rex).
Een complete kruik heeft als als bijmerk pottenbakkersmerk M Num 69, hetgeen verwijst naar een pottenbakker uit Mogendorf, een andere is gestempeld W Num 150, een kruikenbakker uit Wirges.[259]
Een lichtbruingrijze kruik is van de Lamscheider bronnen uit Rheinpreussen. De bronnaam is met de initialen M.W. als randschrift rond het wapen van Pruissen afgebeeld. Daaronder staat RHEINPREUSSEN vermeld. Lamscheider is een dorp met vijf ijzerhoudende mineraalwaterbronnen en ligt aan de oostzijde van de Hunsrück.[260]
Er is een kruik van de Taunus Bronnen, waarvan de verkoop werd gedaan door J. Friedrich uit Grosskarben bei Frankfurkt. Als merk is een kroon met drie veren afgebeeld. Het rondschrift luidt volledig TAUNUS BRUNNER BY APPOINTMENT. Die toevoeging duidt waarschijnlijk op verkoop in Engeland.[261] Op een klein fragment werd een gestempeld merk gevonden met een verwijzing naar de gezondheidsaspecten van het bronwater dat nog niet is thuisgebracht. Het luidt: GESUNDHEIT … …RDERENDES MINERAL-WASSER. Er werden verder scherven van tien kruiken gevonden, vooral bodems, waarvan vijf een pottenbakkersstempel hebben.[262] Een van de kruiken komt uit Baumbach (B num. 113).
Gebruikte steengoedkruiken (type s2-fle-4) werden opgekocht door distilleerderijen die ze gebruikten als verpakking van jenever. De kruiken werden dan voorzien van een etiket van de distilleerderij. Na het midden van de 19de eeuw bestelden sommige jeneverstokers hun eigen kruiken in het Westerwald. Er zijn twee bruin gekleurde jeneverkruiken gevonden: een van Wijnand Fockink in Amsterdam en een van een onbekende producent waarvan de naam begint met :"GEBR.".
Het gebruik van steengoed voor de verpakking van mineraalwater nam vanaf ongeveer 1880 sterk af. Daar waren twee redenen voor. Allereerst ging men over op glas dat goedkoper in productie en vervoer was en ten tweede werd de vraag naar mineraalwater minder als gevolg van de aanleg van drinkwaterleidingen in de steden. Vanaf 1900 werden de steengoed flessen of kruiken uitsluitend voor de verpakking van sterke drank geproduceerd.

---

258 Datum van vergunning. Wittop-Koning 1976, p. 856.

259 Van Roon, 2005, p. 67.

260 Nienhaus 1981, p. 582.

261 Wielandt 1980, p. 284.

262 Bij gebrek aan randen is de waarde voor R slechts 2,0.

Twee voorraadkruiken van grijs tot lichtbruin geglazuurd steengoed (type s2-fle-3, cat. 185) hebben een inhoud van 10 liter en waren gesloten met stoppen van steengoed die ook zijn gevonden. Ze zijn op twee manieren gestempeld: 10 kan in een cirkel en een stempel A.C. 10 liter. *Kan* is een Nederlandse inhoudsmaat en gelijk aan een liter. Deze voorraadflessen zijn dus speciaal voor de Nederlandse markt gemaakt. De bijpassende stoppen van steengoed hebben verschillende vormen met een bolle en een platte knop (s2-stp-2, cat. 189 en 190). Twee grote kannen van het type s2-kan-69 (cat. 188) zijn kannen met een wijde opening en een tuit. Ze hebben een blauwe beschildering op grijze ondergrond. Naast de schenktuit is een (inhouds-) merk aangegeven. In het in 1886 gezonken schip ''de Zeehond'' werden een vergelijkbare kan en steengoedfles (weliswaar met een kleinere inhoudsmaat) geborgen.[263]

Er zijn resten van minimaal 16 kleine vormgeperste glazen flessen, zowel ovale als cilindrische. De inhoudsmaat van de cilindrische flesjes is aangegeven met een getal op de bodem. Oorspronkelijk waren de flessen afgesloten met kurken, waarvan er ook een aantal is gevonden. Er zijn scherven van dikwandige wijn- en of bierflessen uit de tweede helft van de 19de eeuw. Daarnaast is er de glazen dopsluiting van een beugelfles (een uitvinding uit 1875). Deze heeft het opschrift:
J. J. Smit bierhandelaar.
Het tafelgerei bestaat uit twee koppen van Europees porselein, fragment van een theepot en een theepotdeksel van Europees porselein. De koppen zijn in reliëf geperst en de theepot is versierd met de kleuren rood groen en goud. Er is een kelkglas met geslepen facetten en twee bekerglazen die in een vorm met ribben zijn geperst.

Vergelijking en datering
De samenstelling van het afval in de waterkelder van Bierstraat 18 wijkt af van gewoon huishoudelijk afval. Er is weliswaar een kleine hoeveelheid tafelgerei maar het overgrote deel van de flessen en kannen was bedoeld als container voor vloeistoffen. Mogelijk was het een restant van een handels- of bedrijfsvoorraad. De datering van het vondstcomplex is vanaf 1860 tot in het eerste kwart van de 20ste eeuw. Vanwege een Hinderwetvergunning uit 1886 is bekend dat er toen een smelterij was van stearine, palmitrine en andere vetzuren. Met andere woorden een kaarsenmakerij. Niets in het afval wijst daarop. Een verbouwing die in 1912 is uitgevoerd is waarschijnlijk de aanleiding geweest voor het vullen van de waterkelder.

263 Oosting en Vlierman 1990, p. 65-66.

6 Tabakspijpen

Don Duco

Wanneer we historische bronnen over het tabaksgebruik napluizen blijkt dat de grotere steden als Amsterdam, Leiden en Rotterdam voorop lopen in de gewoonte van het roken. Een plaats als 's-Gravenhage wordt vóór 1650 niet vermeld, waardoor het misleidende idee bestaat dat het roken er aanvankelijk niet populair is geweest.[264] Betrekkelijk recente archeologische vondsten uit de Haagse binnenstad geven echter een genuanceerder beeld van het tabaksgebruik in de vroege 17de eeuw. Aan de Bierstraat in 's-Gravenhage is een groep pijpen gevonden die nieuw licht werpt op het marktaanbod aan pijpen en de smaak van de roker in de residentie. Het voor determinatie geselecteerde materiaal betreft 199 pijpenkoppen en een beperkte groep stelen (64 exemplaren).[265] Het materiaal uit twee slootvullingen, drie beerkelders, een tonput en een waterput is compleet gedetermineerd. Opmerkelijk aan de vondsten uit de slootvullingen en de oudste waterput is dat de tijdsspanne loopt vanaf het begin van het tabaksgebruik ofwel de tijd van de eerste generatie rokers uit de tijd van voor 1600 tot circa 1620.[266] Het gaat om de oervorm van de Nederlandse pijp, producten die veelal nog onbekend zijn en die we nog niet exact in de chronologie kunnen plaatsen. Het vondstmateriaal uit de sloten loopt met een behoorlijke intensiteit door tot in de jaren 1640. De overige vondstcomplexen bevatten pijpen uit de periode 1610-1625 (waterput s38), 1630-1645 (tonput huis 9), 1630-1665 en 1740-1780 (de beerkelders achter huis 16). De pijpen uit de aaneengrenzende beerkelders van huis 9 stammen uit het tijdvak 1680-1820. Dit rapport begint met een beschrijving van de vondsten tot 1650, die tamelijk uitgebreid is aangezien nauwelijks duplicaten voorkomen. Vervolgens worden de jongere pijpen kort toegelicht. De conclusie aan het slot geeft een visie op het gevondene en plaatst de Haagse vondst in de West-Nederlandse rookcultuur.

1600-1620

De beide slootvullingen en waterput s38 aan de Bierstraat leverden in totaal 42 eerste generatie pijpen op. De vroegste in Nederland gebruikte pijpen kenmerken zich door een ketelvorm die nog betrekkelijk onstabiel is, terwijl er ook nog geen standaardisatie in de afwerking was. Gevolg hiervan is een uiteenlopende variëteit aan modellen en afwerkingen. Bij het geven van een overzicht in het licht van de tijd hebben we als enig houvast de stand van de techniek op het moment van vervaardiging. De gedachte uit de jaren 1970 het formaat hierin te betrekken, is in het verleden al genoegzaam afgeschoten.[267] Bij bestudering van het materiaal zien we primair een verschil in het model, met name in het voorkomen van spoor (afb. 6.1-3) of hiel (afb. 6.5-8), in de onderhavige vondst respectievelijk vertegenwoordigd met 16 en 26 exemplaren. De vroegste pijpen zijn die exemplaren die het meest primitief zijn. Het gaat om ongeglaasde producten die in een eenvoudige tweedelige persvorm zijn gedrukt. Eenmaal uit de mal verwijderd zijn de vormnaden gladgestreken en is de ketelopening met een zogenaamde botter, een ronde schijf gladgemaakt. Een radering is in de meeste gevallen rond de ketelopening aangebracht. Het lijkt er op dat bij de vroegste exemplaren de spoor het meest geliefd is geweest. Deze spoor transformeert geleidelijk in een hielvorm. Opmerkelijk bij sommige pijpen is dat de spoor langer en slanker is dan in andere Hollandse plaatsen gebruikelijk is en ook uit Engeland is dit kenmerk niet bekend. Het mooiste voorbeeld daarvan is een buitenge-

264 Duco 1981, p. 199.

265 Slechts een deel van de stelen is aangeboden voor analyse.

266 Duco 1987, p. 28-31.

267 Duco 1999, Duco 2004.

woon lange spoor die puntig toeloopt (vergelijk afb. 6.1). Bij de productie moet dit kwetsbare detail behoorlijk lastig zijn geweest. Dergelijke kleipijpen met een uniek eigen kenmerk wekken de indruk lokaal te zijn vervaardigd. Ook van andere Haagse locaties is dit type bekend terwijl deze specifieke pijpen nooit buiten Den Haag aangetroffen zijn.[268] Vooralsnog is het zeer waarschijnlijk dat dit goed in 's-Gravenhage zelf is gemaakt, al valt bij gebrek aan archiefbronnen een werkplaats helaas niet aan te wijzen.

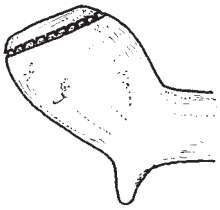
De gevonden pijpen uit de eerste generatie zijn op drie exemplaren na alle verschillend. Dit wijst er op dat er van aanvoer per stuk sprake is geweest waarbij de pijp steeds van een andere maker kwam of op z'n minst in een andere persvorm was gemaakt. Een gegeven daarbij is wel dat de primitieve persvormen uit de eerste periode sneller sleets werden en vaker vervangen moesten worden dan de gangbare messing persvormen uit de latere tijd. Om die reden zijn de oplages per persvorm beduidend kleiner geweest. Onder de vondsten kunnen zich heel goed verschillende modellen uit dezelfde werkplaats bevinden.

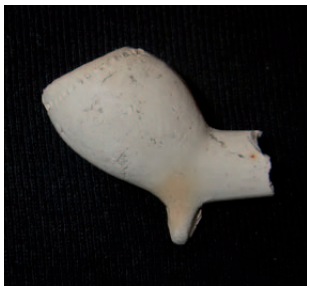
Naast de gewone, onversierde pijp zijn ook enkele exemplaren aangetroffen waaraan meer zorg is besteed. Zij zijn voorzien van een merkteken, een decoratie of beide. Een nog vroege pijp is aan de ketel en steel geglaasd en getuigt daarmee van betere kwaliteit te zijn. Op de steel zelf is een zogenaamde zwaartepuntdecoratie aangebracht, bestaande uit ruiten gevuld met een vierbladig bloemmotief (afb. 6.3). Hier is sprake van de oervorm van een decoratie die zo'n veertig jaar populair zal blijven. Bij een ander exemplaar is een soortgelijke versiering aangebracht maar heel opmerkelijk zijn hier de initialen PM van de maker in de ruitvorm geplaatst (afb. 6.4). In beide gevallen zijn de pijpen helaas niet aan een specifieke pijpenmakerij noch aan een productieplaats toe te schrijven.

Vanaf circa 1600 komt ook het merken van tabakspijpen in zwang. Deze gewoonte stimuleert de transformatie van het spoortype naar het hielmodel. Bij een nog vroege kop is de spoor naar een bescheiden hielvorm geëvolueerd en is deze voorzien van een tamelijk primitief makersmerk (afb. 6.5). In dit merk herkennen we een tot geometrisch patroon gestileerd roosje dat met andere geometrisch weergegeven bloemmotieven snel populair wordt.
Naast de gebotterde tabakspijp ontstaan min of meer gelijktijdig pijpen met een glad afgesneden filtrand. Doorgaans hebben zij een slanke ketel met meer hoogte waardoor hun voorkomen gedistingeerder is. Hoewel eenvoudiger en sneller te maken getuigen veel van deze pijpen van grote zorgvuldigheid in het afwerken. Zo zijn ketel en steel vaak gepolijst en wordt opnieuw met een roosmerkje de aandacht voor de kwaliteit gevraagd (afb. 6.6). Van dezelfde stijl en uit dezelfde periode stamt een primitief merkteken bestaande uit een radering dwars over de hiel. Vooral dit laatste teken past goed in een nog niet gevestigde traditie van het merken van kleipijpen.

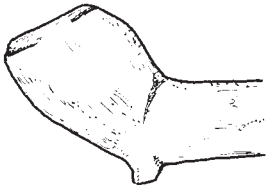
Twee pijpenkoppen zijn niet erg specifiek voor deze vondstgroep. Beide exemplaren zijn vroege modellen, op de hiel voorzien van een initiaalmerk. Dergelijke merken kennen we overwegend uit de grotere centra, waar meerdere makers actief waren en een grotere behoefte bestond om zich met een merk te onderscheiden. Het eerste exemplaar (afb. 6.7) heeft een fijngevoelig model met een afwerking die overeenkomt met de pijpenkop met de snijfilt. Als hielmerk zijn hier de letters BS gekroond afgedrukt. Helaas is geen maker aan te wijzen al bestaat er gevoelsmatig een neiging eerder aan een Rotterdamse dan aan een Amsterdamse werkplaats te denken.
De tweede pijpenkop (afb. 6.8) is duidelijk zwaarder van uitvoering en heeft ook een totaal andere ketellijn. Hier zijn de initialen IS op de hiel gedrukt. Maker is Jan Scheppert uit Rotterdam.

268 Duco 2006.

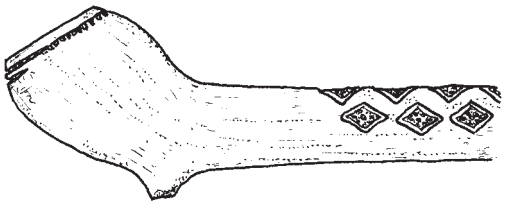

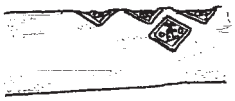
Afb. 6.1

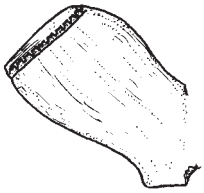
Afb. 6.2

Afb. 6.3

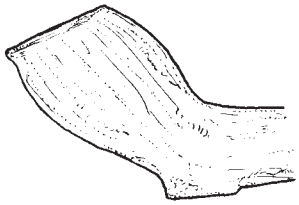

Afb. 6.4

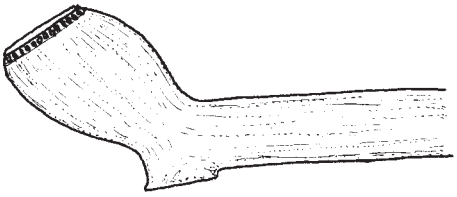

Afb. 6.5

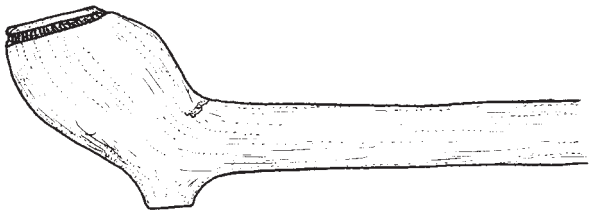

Afb. 6.6

Afb. 6.7

Afb. 6.8

(schaal 1:1)

Afb. 6.1 Tabakspijp uit de eerste generatie met extreem lange spoor. 's-Gravenhage?, 1600-1615.

Afb. 6.2 Tabakspijp uit de eerste generatie met gebruikelijke spoor. West-Nederland, 1600-1615.

Afb. 6.3 Tabakspijp uit de eerste generatie met spoor, de steel voorzien van een groep gestempelde ruiten met geometrische vulling. West-Nederland, 1600-1615.

Afb. 6.4 Steel van een tabakspijp met stempeling van ruiten ieder gevuld met de initialen PM. Randstad, PM-maker, 1600-1615.

Afb. 6.5 Tabakspijp met kleine hiel voorzien van een merk met gestileerd geometrisch roosmotief. West-Nederland, 1600-1615.

Afb. 6.6 Tabakspijp met hoge slanke ketel met snijfilt, geglaasd. Hielmerk rozetvorm. West-Nederland, 1605-1615.

Afb. 6.7 Tabakspijp met ovaalvormige dubbelconische ketel, geprononceerde hiel en rechte steel. Ketel en steel geglaasd. Hielmerk BS gekroond. West-Nederland, 1605-1615.

Afb. 6.8 Tabakspijp met dubbelconische ketel, hiel en rechte steel. Ketel en steel geglaasd. Hielmerk IS. Rotterdam, Jan Scheppert, 1610-1620.

1620-1630

Het vondstmateriaal uit de eerste generatie gaat naadloos over in pijpen uit het volgende tijdvak. Rond 1620 wordt de productie van kleipijpen meer algemeen, de techniek wordt gestroomlijnder en is in de meeste werkplaatsen identiek. Gelijktijdig wordt de afwerking zorgvuldiger en komen het hielmerk en de zwaartepuntdecoratie op de steel in zwang. In feite is er van een voortgaande productie sprake, zij het dat de standaardisatie in de nijverheid verder doorzet en de pijpen onderling grotere overeenkomst gaan vertonen. A-typische maaksels verdwijnen in deze periode. Gevolg is een sterker uniform model en grote navolging in afwerking en merkteken.

Uit die periode zijn ook in deze Haagse vondst talloze interessante varianten op de gangbare modelijn geborgen, die zich slechts in detail onderscheiden. Zij zijn het bewijs van het zoeken naar een ultieme vormgeving. Specifieke modekenmerken maken ze tijdgebonden waardoor zij na enkele jaren weer voor andere vindingen worden verruild. Het eerste voorbeeld is een pijp met een delicaat dubbelconisch model en duidelijk gepronconceerde hiel (afb. 6.9). De afwerking is optimaal met een rondlopende filtradering en geglaasde ketel en steel. Op de hiel is een vrij primitief merk gedrukt met een ruitvormige contour waarin een soort vierbladige bloem. Vooral dit compacte merkteken wijst op een vroege datering, niet lang na 1620. Opnieuw is sprake van een merk om de kwaliteit van het product in algemene zin te suggereren, niet van een expliciete bedrijfs- of makersadvertentie. De productie van dergelijke delicate modellen vroeg vooral veel vakmanschap van de vormmaker.

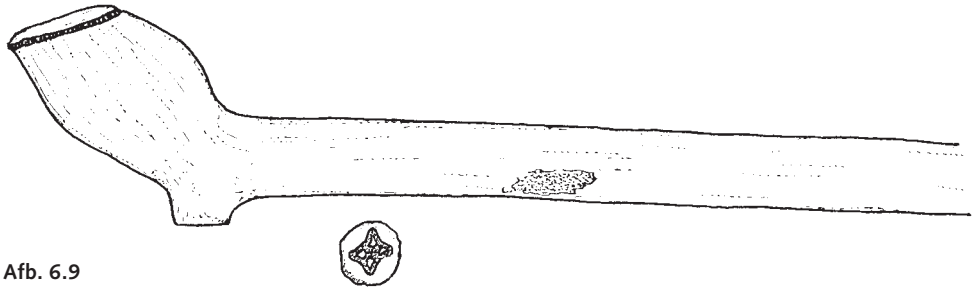
Interessant is de vondst van een pijpenkop voorzien van een brede vlakke hiel, die zich tot een heus standvlak heeft ontwikkeld. Dit is een modeverschijnsel dat zich rond 1625 voordoet en slechts enkele jaren in zwang zal blijven (afb. 6.10-12). Het betreft een uiting die zowel in Gouda als in Rotterdam is geproduceerd. Bij het eerste exemplaar draagt de hiel het merk roos gekroond, voorzien van de initialen van de maker WF (afb. 6.10). De letters verwijzen naar de Goudse pijpenmaker Willem Flud (werkzaam 1625-1631), die als opvolger van de beroemde pijpenmaker Willem Barends gerechtigd was het merk de gekroonde roos te voeren.[269] Flud individualiseerde zijn merkteken met zijn initialen om zijn producten van die van de concurrent te onderscheiden.

Van pijpen met de extreem brede hiel zijn in de Bierstraat nog meer exemplaren gevonden. Een soortgelijk model maar duidelijk grover (afb. 6.11) draagt op de hiel een eenvoudig roosmerk. Het merkhoutje voor dit stempel was qua diameter afgestemd op het normale hielformaat en de afdruk ervan wordt op een brede hiel omlijst door een lelijke, hobbelige onversierde baan. Bovendien is de brede hiel niet volledig vlak, hetgeen het rechtop staan van de pijp niet bevordert. Met andere woorden: de maker kopieert een modekenmerk maar het raffinement en de gebruikswaarde bleven achterwege.

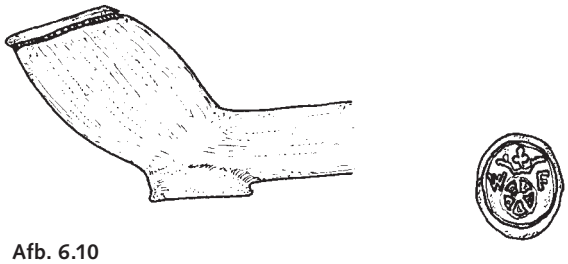
Van hetzelfde type met de brede hiel is de pijp met het initiaalmerk RA gekroond (afb. 6.12). Hier is sprake van een Rotterdams product gekenmerkt door een iets grovere uitvoering. Helaas is uit die plaats nog geen maker met die initialen bekend. Mogelijk is deze pijp een paar jaar later gemaakt dan die van Flud, maar zeker vóór 1630. De initialen zijn hier in contour geplaatst en het stempel is beduidend groter zodat het een groot deel van de hiel benut. De producten met de brede hiel verdwijnen kort na 1630 van de markt. De zware uitvoering van de ketelbasis en hiel maakt het gewicht van de pijp te groot; zij worden vervangen voor lichtere kleipijpen.

269 Duco 2003, p. 13-14.

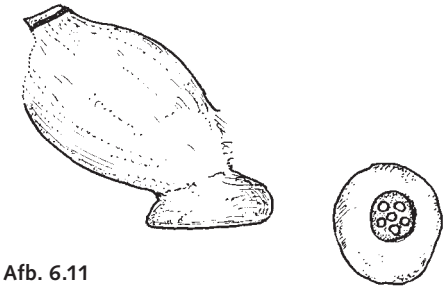
(schaal 1:1)

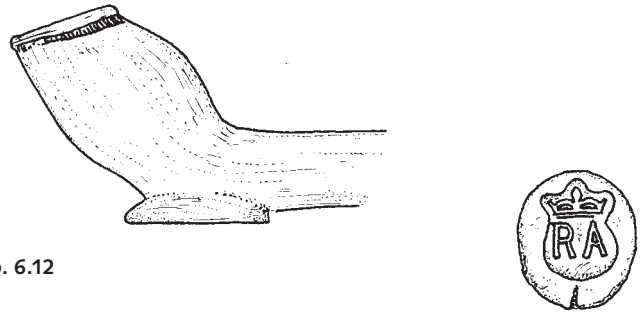
Afb. 6.9

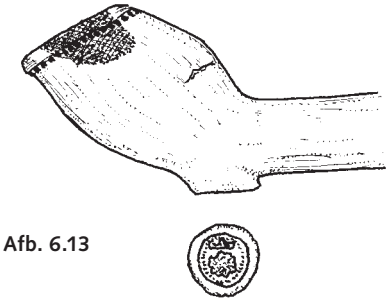
Afb. 6.10

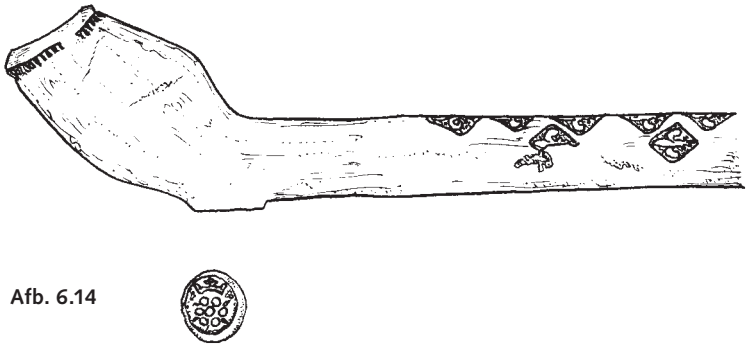
Afb. 6.11

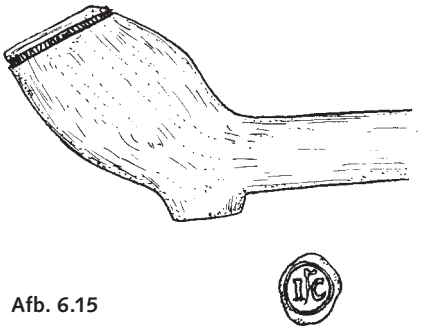
Afb. 6.12

Afb. 6.13

Afb. 6.14

Afb. 6.15

Afb. 6.9 Tabakspijp met dubbelconische ketel met geprononceerde hiel. Ketel en steel geglaasd. Hielmerk ruit met ingesnoerde zijden gevuld met een soort kruisbloem, West-Nederland, 1615-1625.

Afb. 6.10 Tabakspijp met dubbelconisch model met grote vlakke hiel, hielmerk roos gekroond met initialen WF. Gouda, Willem Flud, 1625-1628.

Afb. 6.11 Tabakspijp met dubbelconische ketel met grote vlakke hiel, hielmerk roos. Rotterdam, 1625-1628.

Afb. 6.12 Tabakspijp met dubbelconische ketel met grote vlakke hiel, hielmerk RA gekroond in contour. Rotterdam, 1625-1632.

Afb. 6.13 Tabakspijp met dubbelconische ketel, hiel en rechte steel. Hielmerk roos gekroond. Ketel links vlek geelgetint loodglazuur. Gouda?, 1625-1635.

Afb. 6.14 Tabakspijp met dubbelconische ketel, hiel en rechte steel. Hielmerk roos gekroond. Steel zwaartepuntdecoratie lelie in ruit. Gouda, 1635-1645.

Afb. 6.15 Tabakspijp met dubbelconische ketel, hiel en rechte steel. Zorgvuldig afgewerkt en geglaasd. Hielmerk IC met plantje. Gouda, 1630-1635.

Talloze andere pijpen uit de vondstgroep vertonen de merken roos of roos gekroond. Zij getuigen van de enorme rage van het roosmerk dat toch voornamelijk een algemeen kwaliteitsmerk was. Een gewoonte die in feite vanaf de eerste generatie voorkomt en pas in de loop van de jaren 1630 zal afnemen om tegen 1640 te verdwijnen. Van deze roosmerken is nog een exemplaar afgebeeld waarbij de hiel een slecht uitgewerkte gekroonde roos vertoont (afb. 6.13). Op de linker ketelzijde is geelgetinte loodglazuur gedrupt, bewijs dat de pijpen samen met loodglazuur aardewerk ter oven gingen.

Overigens dient vermeld te worden dat dergelijke rozen gewoontegetrouw werden gestempeld; er ging geen exclusieve advertentiewaarde van uit. Het bestemmen van de productieplaats of maker van dergelijke roosmerken is vrijwel onmogelijk. Verspreid over de provincie Holland waren talloze kleine zelfstandig werkende pijpenmakers die in de vorm van huisnijverheid zich op dit materiaal hebben toegelegd. Deze werkplaatsen zijn niet meer te achterhalen en wanneer dit wel het geval is ontbreekt doorgaans weer de link naar het product dat daar is gemaakt. Een mooi voorbeeld is nog een tamelijk fors uitgevallen dubbelconische pijp (afb. 6.14) waarvan het hielstempel en de geborduurde steel op de betere kwaliteit wijzen, maar waarbij geheel tegen de regels van de tijd in het glazen van de pijp achterwege is gelaten. Resultaat is een fors, vrij grof product met meer pretentie dan feitelijke kwaliteit.

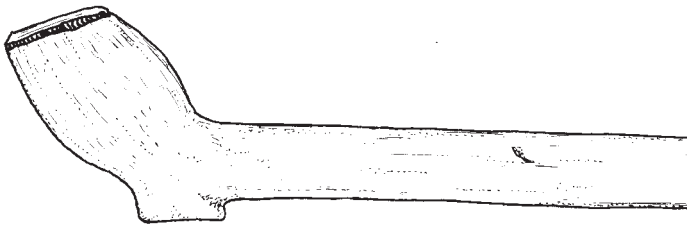
1630-1650

Kenmerkend voor de tabakspijp uit de periode na 1630 tot het midden van de 17de eeuw is de toepassing van een makersmerk. De bedrijfstak is dan inmiddels voldoende ontwikkeld en de concurrentie maakte het noodzakelijk voor een maker om met een gemerkt product op de markt te verschijnen. Na de rage van de niet te individualiseren roosmerken ontstaat de behoefte tot een persoonlijk teken waarmee de pijpenmaker niet de kwaliteit in het algemeen maar zijn product in het bijzonder aan kan prijzen. Het lettermerk met RA gekroond (vgl. afb. 6.12) is daarvan een mooi voorbeeld. Na 1630 zien we dus beter uitgewerkte merken met een persoonsgebonden advertentiewaarde, doorgaans bestaande uit initialen ontleend aan de eigennaam van de pijpenmaker.

Een voorbeeld van zo'n initiaalmerk toont een pijp gemerkt met de letters IC met toegevoegd bloempje tussen de letters (afb. 6.15). Zowel afwerking als merkgravering wijzen op Goudse makelij. Een ander voorbeeld draagt op de hiel de letters TB, de initialen van Thomas Bael, werkzaam in Delft in het begin van de jaren 1630 (afb. 6.16).[270] Dit product getuigt van de typerende regionale stijl van dat moment: dubbelconisch, een geprononceerde hiel en een gemiddelde afwerking. In een plaats als Gouda was in die tijd al meer concurrentie en de kwaliteit van het product groeide daardoor aanzienlijk. Bovendien zijn de modelkenmerken in Gouda dan al anders.

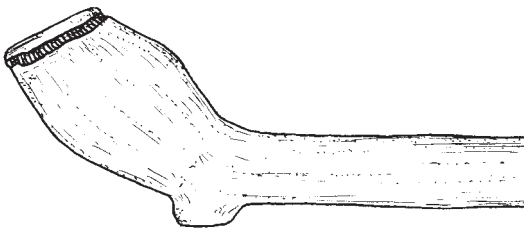
Naast bekende merken zijn enkele onbekende merktekens gevonden, zoals het merk BB (afb. 6.17), waarvan één letter gewoon en een tweede spiegelbeeldig is weergegeven. De leesbaarheid wordt daarmee niet bevorderd, maar de symmetrische vorm is als hielmerk zeker meer afgewogen. Het ketelmodel en de afwerking wijzen op Delfts fabrikaat. Een nog onbekend merk toont de letters RF (afb. 6.18). Vermoedelijk gaat het hier om een lokaal of regionaal product, mogelijk opnieuw uit Delft. Vooralsnog is toeschrijving niet mogelijk. Uit een wat latere tijd stamt een massievere dubbel-

270 Duco 1976 e.v. Gegevens Thomas Bael.

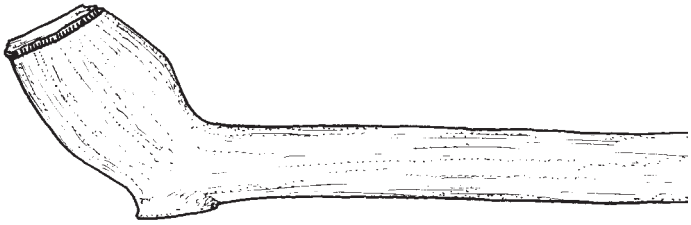
Afb. 6.16

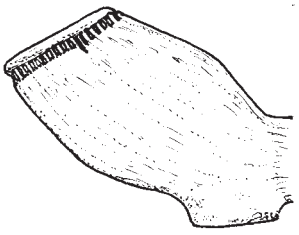
Afb. 6.17

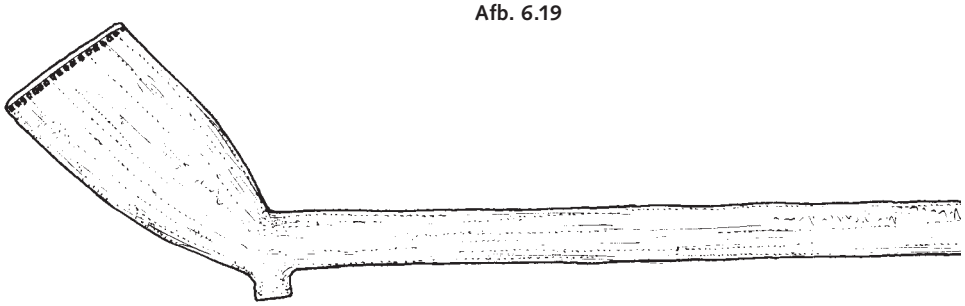
Afb. 6.18

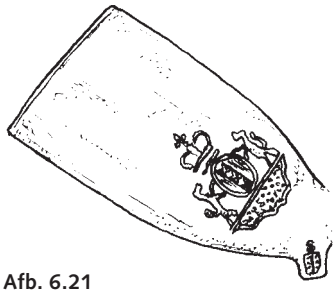

Afb. 6.19

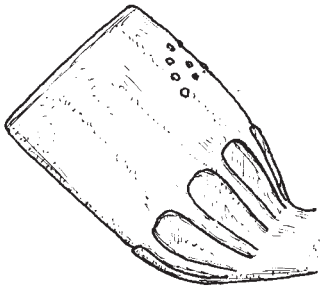

Afb. 6.20

Afb. 6.21

Afb. 6.22

(schaal 1:1)

Afb. 6.16 Tabakspijp met dubbelconische ketel, hiel en rechte steel. Slordig geglaasd. Hielmerk TB. Delft, Thomas Bael, 1630-1635.

Afb. 6.17 Tabakspijp met dubbelconische ketel, hiel en rechte steel. Matig geglaasd. Hielmerk BB, de linker letter spiegelbeeldig. Delft, 1630-1640.

Afb. 6.18 Tabakspijp met dubbelconische ketel, hiel en rechte steel. Geglaasd. Hielmerk RF. Randstad, 1630-1640.

Afb. 6.19 Tabakspijp met dubbelconische ketel, hiel en rechte steel. Geglaasd. Hielmerk TS. Gouda, Thomas Schipper?, 1635-1645.

Afb. 6.20 Tabakspijp met trechtervormige ketel (basismodel 2), hiel en rechte steel met zwaartepunt raderingen afgezoomd met parelfilet. Hielmerk N gekroond. Gouda, Nanne Pietersz., 1705-1715.

Afb. 6.21 Tabakspijp met trechtervormige ketel en spoor. Ketel links in reliëf wapen van Amsterdam.
Spoor links bijmerk Gouds wapenschild met letter S. Gouda, Antonie van IJzendoorn/Abraham Passet, 1760-1790.

Afb. 6.22 Tabakspijp met gedrongen ovaalvormige ketel, ronde onderzijde zonder hiel en rechte steel. Ketelbasis in reliëf afgeplatte knorren, steelzijde ketel gestileerde kroon opgebouwd uit stippen. Randstad, 1760-1780.

conische ketel voorzien van het initiaalmerk TS (afb. 6.19). Hier is weer van een Gouds product sprake en gezien de vorm stamt deze kop uit een iets latere tijd.

Onder de vondsten aan de Bierstraat bevinden zich geen opmerkelijke of gedecoreerde pijpen. Het ultieme beperkt zich tot enkele pijpen met als zwaartepuntdecoratie een groep met lelies in ruiten. Dergelijke zogenaamde geborduurde stelen zijn indertijd toegepast bij de betere soorten, die aan de ketel en steel geglaasd werden en waarbij een hielmerk standaard voorkomt. Bij de gevonden producten (vergelijk afb. 6.14) is de ketelvorm tot krachtig dubbelconisch geëvolueerd. Het gaat om Goudse pijpen die met een hoge snelheid zijn gemaakt en van de zogenaamde fijne kwaliteit zijn. Oppervlakkig beschouwd bezitten zij wel de kenmerken van de dure waar al halen zij het feitelijke kwaliteitsniveau niet. In de periode van ontstaan is dit in feite al een ouderwets product, eerder bestemd voor de snob dan voor de roker met zelfrespect.

Na 1645 wordt het vondstmateriaal snel minder in aantal. Een enkele pijpenkop stamt nog uit het laatst van de jaren 1650 of begin 1660. Dit is materiaal dat onderin de beerkelder die op sloot 1 ligt is gevonden (vondstcomplex 5). De best dateerbare betreft een product uit de fabriek van Thiel Jansz. Proost (werkzaam 1636–1691) uit Gouda. Op de hiel is deze kleipijp met zijn initialen TIP gestempeld met daaraan toegevoegd twee zespuntige sterren.[271]

Vondstcomplexen 1680-1820

Vier beer- en waterkelders uit de Bierstraat bevatten kleipijpen uit een later tijdvak. Het materiaal uit drie beerkelders is gedetermineerd. De eerste betreft negen pijpenkoppen uit de periode 1680-1735 die op de bodem van de beerkelder s404 van huis 9 werden gevonden. Hier gaat het voor bijna de helft om grove pijpen, producten die niet geglaasd zijn of op een andere wijze afgewerkt. Twee exemplaren dragen op de zijkant van de hiel het bekende stippelroosje in reliëf dat veel eenvoudige pijpen uit die periode vertonen. De fijne pijpen zijn van basismodel 2 met een trechtervormige ketel (afb. 20). De hielmerken zijn van minder bekende en zeker niet veelgevraagde bedrijven afkomstig, het merk bril gekroond uitgezonderd.

In de aangrenzende beerkelder in huis 9 (beerkelder s405) zijn pijpen gevonden die stammen uit het midden van de 18de eeuw en later. Nu zijn overwegend betere kwaliteiten vertegenwoordigd. Bij deze groep overheerst geheel volgens het patroon in die periode de ovale ketelvorm (basismodel 3) met 22 exemplaren. Getuige de buitenlijn van de ketel krijgen we de indruk niet met de maatpijp maar met kortere pijpen van doen te hebben. In dezelfde groep zijn nog enkele andere pijpen gevonden. Van twee zijmerkpijpen is er één voorzien van het merk wapen van Amsterdam (afb. 6.21), dat in Den Haag wonderlijk genoeg buitengewoon populair is geweest. De afwerking van de zijmerkpijpen is in de late 18de eeuw zo ver afgezakt dat zij de uitstraling van de grove, boerenpijp hebben gekregen.
In de beerkelders achter huis 16 (vondstcomplex 5) werden zes kleipijpen gevonden met een datering 1740-1780. De kwaliteit van de pijpen is overwegend goed. De fijne pijpen hebben een ovaalvormige ketel. Er is één schelppijp, een product van eenvoudige kwaliteit met aan de steelzijde van de ketel een uit stippen opgebouwde kroon (afb. 6.22) Deze werden overwegend in Gorinchem en in Schoonhoven gemaakt. Als laatste vondst is nog een fijne pijp met een bekervormige ketel die op de bodem voorzien is van het ingedrukte merk fruitben.

271 Duco 2003, p 180, nr. 815.

Interpretatie en nawoord

De vondst aan de Bierstraat betreft ogenschijnlijk een groep gewone kleipijpen. Het gaat om afval van rokers over een tijdsspanne van een kleine vijftig jaar aangevuld met enige latere tabakspijpen. Toch levert bestudering ervan interessante informatie op over de verkrijgbaarheid van de kleipijp en het beeld van het tabaksgebruik in 's-Gravenhage in de eerste helft van de 17de eeuw. De latere vondsten zijn de dan gebruikelijke kleipijpen die geen aanleiding geven tot nadere interpretatie.

Om te beginnen wijst het materiaal uit de eerste generatie er op dat de gewoonte van het pijproken in 's-Gravenhage op hetzelfde moment opkomt als in andere West-Nederlandse plaatsen. Qua omvang is het aantal gevonden exemplaren zelfs opmerkelijk groot, waaruit we mogen concluderen dat het pijproken in de eerste twee decennia van de 17de eeuw op de vondstlocatie reeds was doorgedrongen. Qua stijl stemmen de kleipijpen overeen met die uit plaatsen als Amsterdam, Gouda en Rotterdam, waar al eerder grotere concentraties vroege tabakspijpen zijn gevonden. In detail levert de Haagse vondst echter veel nieuwe informatie op. Zo was het merendeel van de eerste-generatie pijpmodellen nog niet van andere vondstlocaties bekend. Dit wijst erop dat de pijpen vermoedelijk lokaal zijn gemaakt of anders uit de zeer nabije omgeving zijn betrokken.

Dat er in de periode 1600 tot 1620 al van zich vestigende modekenmerken en reeds uitgewerkte technieken sprake was, is niet nieuw. Wel blijkt nu dat de regionale verschillen weliswaar minimaal maar zo expliciet waarneembaar zijn dat de Haagse pijpen een categorie op zich vormen en alleen oppervlakkig beschouwd een relatie met andere centra vertonen. Aangaande het model, de afwerking en het merk komen we even zoveel variatie tegen als in andere steden. Kenmerkend voor de pijpennijverheid in de periode tot 1620 is dat men kennelijk goed op de hoogte was van de gangbare stijl waaraan de kleipijp diende te voldoen en dat men deze op lokaal niveau navolgde.

Uit de vondstbespreking blijkt ook dat het 17de-eeuwse materiaal tamelijk egaal door de tijd vertegenwoordigd is. Uit alle decennia zijn kleipijpen aangetroffen, al wisselt de intensiteit. Dat blijkt wanneer we de gemiddelde datering van ieder object in de tijd uitzetten, hetgeen tot het volgende staatje leidt.

1600-1610	21 exemplaren
1610-1620	13 exemplaren
1620-1630	20 exemplaren
1630-1640	41 exemplaren
1640-1650	18 exemplaren

Hoewel de bovenstaande cijfers aangeven dat er duidelijke verschillen zijn in de aantallen in de vijf opeenvolgende decennia, moeten we hieraan niet te veel waarde hechten. De uitschieters in het eerste en vierde decennium worden vermoedelijk eerder veroorzaakt door een incorrecte periodisering van de kleipijp op zich dan dat zij een wijziging in het verbruikspatroon aangeven. Wellicht is het meer gewenst de dateringen van de hoofdtypen aan een correctie te onderwerpen dan naar een verklaring in de schommelingen van het gevondene te zoeken. Het roken als gewoonte lijkt qua intensiteit niet erg sterk te hebben gewisseld, alhoewel het verbruik van pijpen na 1630 wel wat groter wordt. Voor een gezaghebbende statistische conclusie is het aantal pijpen overigens te gering.

Zoals onduidelijkheid over een exacte datering bestaat, zo blijkt bij het determineren van de vondsten het helaas ook niet mogelijk om de initiaalmerken op de pijpen aan namen van pijpenmakers te koppelen. Opnieuw bewijst zich dat de link met de archiefgegevens nog onvoldoende is, zeker waar het lokaal werkende pijpenmakers betreft. Het is de vraag of dit euvel ooit zal worden opgelost al is het zeker dat in de archieven nog veel informatie sluimert.

De vondsten van de Bierstraat laten overigens wel een specifiek patroon zien ten aanzien van de keuze van de pijp en het marktaanbod. Tot 1650 is de Hollandse pijpennijverheid nog sterk regionaal georiënteerd. Er is nog geen sprake van massaproductie, het gaat vooral om een huisnijverheid waarvan de techniek grote overeenkomst vertoont, doch de invulling per bedrijf in detail verschilt. Dat geeft als resultaat de reeds gemelde verscheidenheid aan modellen en afwerkingen die bij bestudering toeschrijving aan een productieplaats of zelfs een maker mogelijk maken. De vondsten aan de Bierstraat bevestigen dit kleinschalige en regionale karakter van de nijverheid, doch dit is sterker dan bij pijpvondsten van andere locaties.

Bij de meeste vondstcomplexen in West-Nederland overheersen per periode één of enkele typen. Ongeacht of het om een stad of een dorp gaat, aan het aanbod ter plekke ligt altijd een reguliere aanvoer ten grondslag, los van het feit of dit bepaald wordt door een lokale maker of door handelaren of fabrikanten van elders. Uiteraard wisselt de samenhang van het rookgerei door de tijd. Op de Bierstraat valt dit distributiepatroon niet te herkennen. De gevonden pijpen vertonen geen bewijzen van een regulier aanbod ter plekke, want dan zou het materiaal immers een grotere eenheid moeten vertonen. Hier zijn overwegend eenlingen gevonden, waardoor de gedachte opkomt dat het materiaal eerder ter plekke is gekomen via de roker dan via de tussenhandel of detaillist.

Het is niet eenvoudig de keuze van de tabakspijpen in de Bierstraat te plaatsen. In kwalitatief opzicht blijven de pijpen onder het gemiddelde en wijzen ook op een milieu waar smaak en status van ondergeschikt belang waren. Overigens wortelt dat gegeven lang niet altijd in de bestedingsmogelijkheden van de roker maar overwegend in diens smaakvorming. In de eerste helft van de 17de eeuw kenmerkt het handelspatroon zich door twee stromen. Tot circa 1630 worden de pijpen overwegend regionaal gemaakt en is het kwaliteitsverschil nog niet zo groot. De Bierstraat vondst is daarvan een representatief voorbeeld. Daarna wordt het Goudse product een toenemende concurrent op de markt, althans wat betreft de kwaliteitspijp. Tussen 1630 en 1650 groeit de productie van Goudse pijpen aanzienlijk om geleidelijk de Hollandse markt te gaan overheersen. De reden om de kwaliteitspijp uit Gouda aan te voeren en lokaal de eenvoudige producten te maken is economisch van aard. De prijs van de aangevoerde waar wordt met de transportkosten verhoogd doch drukt bij luxe pijpen percentueel minder sterk op de eindprijs. De lokale makers richten zich op het overblijvende marktsegment: de eenvoudige pijp in de laagste prijscategorie.

Zoals opgemerkt is het marktaanbod op de Bierstraat niet kenmerkend. Men importeerde niet de beste soorten en evenmin het massagoed doch veeleer was er belangstelling voor de mindere kwaliteiten uit de kleinere werkplaatsen. Niet het aller goedkoopste dat er grof uitzag, maar weinig beter met een lichte zweem van kwaliteit. De toeleveranciers waren steeds de kleine bedrijven waarover we nog weinig weten en van wie geen handelsbetrekkingen bekend zijn.

Dankzij de determinatie aan de hand van de lokale kenmerken kunnen we de import uit de verschillende centra scheiden. Voor de Bierstraat vond de aanvoer uit drie centra plaats: Gouda, Delft en

Rotterdam. Delft overheerst louter omdat deze plaats betrekkelijk dichtbij is gelegen. Rotterdam is minder voor de hand liggend, al werd vanuit die stad ook de tabak aangevoerd. Beide handeltjes werden in de eerste periode dikwijls door dezelfde personen gedreven. Gouda lag handelstechnisch gezien toch een beetje in een uithoek doch veroverde zich geleidelijk een marktpositie. Zeker wanneer na 1630 hun kwaliteit toonaangevend wordt. Merkwaardig genoeg is geen materiaal uit Leiden en andere meer noordelijk gelegen plaatsen aangetroffen.

Wat betreft de gebruiksintensiteit valt weinig opmerkelijks te constateren. Doorgaans komt bij het vroegere materiaal een iets intensiever gebruik voor. Dit is begrijpelijk want het voorwerp pijp is in de eerste periode nog een betrekkelijk schaars artikel waarmee voorzichtig werd omgesprongen. Geleidelijk wordt de kleipijp meer algemeen waardoor concurrentie en massale vervaardiging de prijs omlaag dringen. Bij het Bierstraat materiaal sluit dit zuinigheidspatroon tot 1620 aan bij dat van andere vondstlocaties. Na 1620 start een meer consumptief gebruik van kleipijpen en zeker vanaf 1630 gaat men nonchalanter met de pijp om. De gemiddelde rooksporen nemen dan af. Bij de Bierstraat pijpen gaat dit gegeven niet op, doch nu is daar expliciet sprake van grotere zuinigheid. Interessant genoeg stemt dat patroon met de kwaliteitskeuze van de pijpen overeen.

Concluderend kan worden opgemerkt dat de groep pijpen uit de Bierstraat een beeld geeft van het rookgedrag en de keuze aan tabakspijpen op een Haagse locatie over een periode van bijna vijftig jaar. Opvallend is de grote variatie die wijst op individuele rokers die vermoedelijk ieder hun eigen pijp op een specifiek adres aanschaften. Het materiaal getuigt niet van samenhang in de vorm van een vaste aanbieder of van standaard leveringen, zodat we mogen vaststellen dat er geen sprake was van gestroomlijnde aanvoerkanalen. Vanwege de diversiteit wijzen de vondsten vooral op huisraad van bewoners uit de directe omgeving samen met een incidentele pijp van een passant die verstopt raakte of brak en in de plomp is gegooid. De groep bevat geen uitzonderlijke stukken die getuigen van een zucht naar status of prestige. De schaarse producten van iets betere kwaliteit blijven ruimschoots onder het gemiddelde. De eenvoud van bijvoorbeeld de geborduurde stelen is daarvoor exemplarisch.

Alhoewel het vroege materiaal in de regio moet zijn geproduceerd zijn er geen bewijzen over het bestaan van een lokale nijverheid. Wel is het vermoeden ontstaan dat in Den Haag al zeer vroeg pijpen zijn gemaakt. Een lokale huisnijverheid die maar een beperkt aantal jaren heeft bestaan laat zich vrijwel niet bewijzen. Het moment waarop zo'n werkplaats stopt is vaak de aanvoer van pijpen tegen een concurrerende prijs. Het lokale bedrijf verdwijnt en de sporen worden definitief uitgewist.

Afb. 7.1 Majolica tegels polychroom uit huis 6-10.

Afb. 7.2 Majolica tegels monochroom uit huis 6-10.

(schaal 1:4)

7 Ceramisch bouwmateriaal, natuursteen en overig materiaal

Tijdens de opgravingen in de Bierstraat is ceramisch bouwmateriaal bekeken en voor een deel verzameld. Het grootste deel bestond uit bakstenen in de vorm van muren en los puin. Hiervan zijn alleen de maten genoteerd. Tijdens de opgravingen zijn er verschillende betegelde muren met wandtegels gevonden. De muren zijn gefotografeerd en de tegels zijn geborgen. Bij plavuizen vloeren zijn voorbeelden meegenomen en maten genoteerd.[272] In dit hoofdstuk worden alleen de tegels van de kelder van huis 6-10 en het overige ceramische bouwmateriaal, bestaande uit zes fragmenten van haardstenen en een fragment van een schouwpilaster, toegelicht.

Wandtegels

De kelder in huis 6-10 was betegeld met majolica wandtegels met polychrome beschildering (afb. 7.1) en tegels met een blauwe beschildering (afb. 7.2). Zowel het motief en uitvoering van de afbeelding als de decoratie van de hoeken en de dikte tegels worden betrokken bij de datering van de tegels. Alle drie zijn zeer aan mode onderhevig. Het formaat van de tegels is meestal 13 x 13 cm terwijl de dikte varieert. De dikte van de tegels is circa 15 mm aan het einde van de 16de eeuw en wordt daarna minder.[273]

De polychrome tegels in de kelder zijn 12 mm dik. Dit was gangbaar in de jaren 1630. Het hoekmotief is een soort gestileerde ossenkop (type C.07.00.4) die tussen 1625 en 1650 in gebruik was.[274] De veelkleurige afbeeldingen zijn die van allerlei vogelsoorten, zoals een uil en een ooievaar, vlinders met fruit en een bloemdecor.

De monochrome tegels zijn iets dunner, namelijk circa 10 mm. Op basis van de gebruikte hoekmotieven zijn de monochrome tegels in drie hoofdgroepen te verdelen: voluut (C04.00.2), ossenkop (C07.00.1) en lelie (C.02.00.7). De eerste twee motieven dateren in de periode 1625-1650. Dit type Franse lelie werd van 1625 tot ongeveer 1660 gebruikt. Ook de verschillende figuurdecors van de tegels met een hoekmotief van het type voluut met als centrale afbeelding een spelend kind of een persoon die een beroep verbeeldt, komen overeen met een datering in het tweede kwart van de 17de eeuw. De figuren stellen mannen en vrouwen en kinderen voor (afb. 3.16). Aan hun kleding is te zien tot welke klasse ze behoren. Een voorname dame draagt bijvoorbeeld een molenkraag. Op een andere tegel is een vrouw afgebeeld met een draagjuk met twee emmers. Een boer gekleed in een jak, hozen en een prominente schaambuidel is al dansend afgebeeld. Een heer van stand is op de rug, met een weelderige mantel afgebeeld. De kinderen worden spelend afgebeeld, met knikkers of een hoepel of al touwtje springend. De beroepsfiguren zijn getooid met attributen. Zo draagt een rattengifverkoper een stok met daaraan ratten gebonden en de koffieverkoper een koffiekan. De muzikanten dragen een draailier, een trommel of een doedelzak. Opvallende figuren zijn een acrobaat op het slappe koord en een nar met een narrenstok.

De lelie als hoekmotief is alleen toegepast in combinatie met de figuur de krijgsman. Deze staat met een hellebaard of laadt een vuurwapen. De ossenkop is gebruikt als hoekmotief op tegeltjes met cupido's. De cupido's dragen een boog of beoefenen een kinderspel.

Een dergelijke samengestelde wanddecoratie (waarin de tegels verschillende onderwerpen hebben die door elkaar worden gebruikt) is typisch voor de periode 1625-1650.[275]

---

272 Zij bijlage 7.1.

273 Pluis 1998, p. 70.

274 In dit hoofdstuk wordt de decoratietypologie van Pluis gehanteerd. Pluis 1998, p. 550.

275 Van Dam 1988, p. 77.

Haardstenen

In beide slootarmen zijn fragmenten van haardstenen gevonden.[276] Deze gebakken haardstenen zijn bestand tegen vuur en werden speciaal voor de achterwand van de haard gemaakt. Door middel van een stempel zijn reliëfversieringen aangebracht met voorstellingen die van religieuze of, zoals hier, van profane aard zijn. Vijf fragmenten zijn versierd met een doorlopend dubbel ruitpatroon. Van één voorstelling zijn er twee exemplaren. Bij deze vormen de ruiten de omlijstingen voor een vrouwen- en een mannenkop (afb. 7.3). Verdeeld over beide ruiten is het jaartal 1574 afgebeeld. Van dit type zijn ook kleine fragmenten gevonden, waarvan één met een onderdeel van een jaartal (4). Op een andere steen met een dubbel ruitpatroon zijn gevleugelde herten afgebeeld (afb. 7.4).[277] Dit type haardstenen met ruitpatronen is onder meer in Antwerpen geproduceerd. Na de val van Antwerpen (1585) zijn veel Vlaamse ambachtslieden, waaronder ook steenbakkers, naar het noorden getrokken en hebben hun productie in Holland en Utrecht voortgezet.[278] In Den Haag zijn uit zeven andere opgravingen haardstenen bekend en daarnaast komen ze ook voor in particuliere collecties.[279]

Een haardsteen met een afwijkende vorm, namelijk met een convexe zijde, is een fragment van een sluitsteen die versierd is met een staande leeuw (afb. 7.5). Vaak werden er voor een (ronde) beëindiging aan de bovenzijde van de haardmuur zogenaamde sluitstenen met een afwijkend patroon toegepast. Vanaf circa 1625 werden de haardstenen in toenemende mate vervangen door gietijzeren haardplaten.[280]

Uit de noordelijke sloot zijn twee terracotta stukken gevonden van terracotta schouwen. Het ene is een fragment van een kapiteelstuk versierd met een druivenmotief (afb. 7.6) afkomstig uit de noordelijke sloot. Het andere stuk is het uiteinde van een schacht versierd met een bladermotief (afb. 7.7). Beide stukken zijn bedekt met een kalklaag. Het betreft hier een Haags product van Otto Reyerszoon die vanaf 1634 net buiten de grachtengordel, aan de overzijde van de Bierkade werkte als producent van onder meer schouwen. In 1628 begon deze uit Utrecht afkomstige pottenbakker met het maken van terracotta tuinpotten die hij vormde in houten mallen. Een jaar later blijkt hij ook schouwstijlen en haardtegels te maken. Zijn producten zijn ruim verbreid in Den Haag en zijn ook daarbuiten bekend.[281] De verspreiding van de schouwelementen in Den Haag valt voor een deel samen met de contouren van de uitbreidingswijken uit de periode 1630-1670 (zie bijvoorbeeld in het Hofje van Wouw, afb. 7.8), maar ook in de oudere delen van het centrum van Den Haag zijn ze toegepast.[282] Er zijn tot nog toe geen terracotta schouwen bekend uit rijkste buurt van Den Haag: de wijde omgeving van het Binnenhof en het Voorhout. Het is dan ook waarschijnlijk dat de terracotta schouwen kunnen worden beschouwd als de goedkopere tegenhangers van de luxe natuurstenen schouwen.

---

276 Vondstnummers 32.1, 32, 102. 7, 105.11,105.16, 140.5, 197.1 en 219.1.

277 Vergelijk Lägers 2006, p. 142.

278 Lägers 2006, p. 20-21.

279 Spui /Haags Modehuis (intern verslag Jacobs), Zuilingstraat (Jacobs 1995, p. 29), Achterom-Kettingstraat (Jacobs 2007, p. 19) en Vijverhof (Pavlovic 2006, p. 39), Voldersgracht (Van Veen 2007, p. 40), Hofgracht (Carmiggelt 1991, p. 8) en Gedempte Gracht (project BIJ86).

280 Lägers 2006, p. 14.

281 Carmiggelt en Van Ginkel 1993, p. 45. Van Gangelen e.a. 2012.

282 Van Gangelen e.a. 2012. Vindplaatsen: Amsterdamse Veerkade, Bakkerstraat, Bezemstraat, Bierstraat, Boekhorststraat, Breedstraat, Geest, Groenewegje, Hamerstraat, Herderstraat, Hoge Zand (tuinpot), Katerstraat, Kranestraat, Oog in't Zeilstraat, Nieuwe Molstraat, Oude Molstraat, Pastoorswarande, Paviljoensgracht, Prinsegracht, Slijkeinde, Snoekstraat, St. Jacobsstraat, Schedeldoekshaven, Stille Veerkade, Wagenstraat, Westeinde, Juliana van Stolberglaan-Justitie, Zuilingstraat en Zwarteweg.

Afb. 7.3 Haardsteen met ruitpatroon, (15)83, sloot 1, BIR92-32.1.

Afb. 7.4 Haardsteen met gevleugelde herten, 1601 (?), sloot 2, BIR94-197.1.

Afb. 7.5 Haardsteen, sluitsteen met staande leeuw, sloot 2, BIR94-219.1

Afb. 7.6 Fragment terracotta kapiteel van schouw, sloot 2, BIR94-213.10.

Afb. 7.7 Fragment terracotta schouwelement, sloot 2, BIR94-196.47.

(schaal 1:2)

Afb. 7.8 Terracotta schouw, Hofje van Wouw.

Natuursteen

Er is betrekkelijk weinig natuursteen gevonden. Het bestaat uit enkele fragmenten van dakleien, enkele fragmenten van kalkhoudende steen en enkele onbewerkte keien. Deze vondsten zijn opgenomen in de tabel bouwmateriaal (bijlage 7.1).

Er zijn twee gebruiksvoorwerpen van steen: een griffel die in een beerkelder van huis 9 werd gevonden en een 10 cm lange slijpsteen (afb. 7.9) uit een beerbak. De slijpsteen is een metamorfe zandsteen. Deze steensoort komt voor in delen van België, Duitsland en Noord-Frankrijk.[283]

Verder zijn er nog wat stukken vuursteen uit de slootvullingen. De ene is een fragment van een rolsteen die mogelijk als vuurslag is gebruikt en de andere is een afvalstuk dat van een vers gemijnde vuursteen knol is afgeslagen. Het is uiterst vreemd om die knol in de binnenstad te vinden. Mogelijk is het meegekomen met het duinzand waarmee de sloten zijn gedempt.

Overig materiaal

Overig materiaal dat te beperkt in aantal is om er een hoofdstuk aan te wijden bestaat uit zeer gefragmenteerde lakzegels uit de zuidelijke slootarm en uit de beerkelders van huis 9. In dezelfde beerkelders zijn ook snippers van kranten en textiel gevonden die vermoedelijk zijn gebruikt als toiletpapier (hoofdstuk 3 sporen, afb. 3.38).

Afb. 7.9 Slijpsteen uit sloot 1, BIR92-24.23. (schaal 1:1)

283 Determinatie E.C. Rieffe.

8 Glas

8.1 Inleiding

In de Bierstraat is in de slootvullingen, beerputten en kelders een beperkte hoeveelheid mondgeblazen glas gevonden. Het glas was slecht bewaard gebleven en zeer fragmentarisch. Het materiaal uit de vondstcontexten vanaf de 16de tot en met de 18de eeuw is integraal gedetermineerd volgens het Deventer-systeem. De glasvondsten uit de slootarmen en de beerkelders zijn opgenomen in tabel 8.1. Het 19de-eeuwse machinaal geproduceerd glas uit een van de waterkelders wordt kort toegelicht.

In de inleiding wordt eerst een korte toelichting gegeven op de samenstelling en herkomst van het glas. Daarna worden de vormontwikkelingen besproken van de vier functiegroepen die zijn te onderscheiden: flessen, drinkglazen, overige gebruiksvoorwerpen en ruiten. Vervolgens wordt ingegaan op de sociaal-economische aspecten van glasgebruik.

De productie van glas gaat terug tot het tweede millennium voor Christus in Egypte en Mesopotamië. De techniek van glasblazen met behulp van een holle metalen buis is in de eerste eeuw voor de jaartelling ontwikkeld. Glasproductie begint met het vloeibaar maken van silicium. Dat werd in de vorm van kwartszand of fijngestampte kiezels verhit waarbij een vloeimiddel, zoals soda of potas werd gebruikt om de smelttemperatuur te verlagen. Daaraan werden stabilisatoren, ontkleuringsmiddelen of juist kleurstoffen toegevoegd. Er zijn nog geen bewijzen gevonden voor glasproductie in de Nederlanden (na de Romeinse tijd) voor de 16de eeuw. Alle glazen voorwerpen moesten dus aanvankelijk van ver worden aangevoerd, uit Frankrijk, Duitsland en Italië. Het vervoer en de kwetsbaarheid van glas het vervoer zal mede hebben bijdragen aan de hoge kosten van het glas. De kwetsbaarheid van het vroege materiaal is overigens ook een reden voor de geringe overlevingskans in de bodem. De indruk bestaat dat het gebruik van glas lang beperkt bleef tot de hoogste elite. Pas in de 15de eeuw, als in Duitsland een grootschalige productie van potasglas, zogenaamd Waldglas, op gang komt, gaan ook gegoede burgers drinkglazen kopen. Het zijn vooral lage dikwandige bekertjes van groen glas. In de tweede helft van de 16de eeuw is de verbreiding van glaswerk veel breder.

Belangrijke ontwikkeling in de 16de en begin 17de eeuw is de komst van Italiaanse glasblazers die het geheim van de samenstelling van het Venetiaanse kristalglas (op basis van fijngestampte rivierkiezel en soda uit de as van zeealgen en bepaalde planten) met zich meenemen. Zij produceren het zogenaamde *façon-de-Venise*, waarbij glassamenstelling, technieken en vormen uit Venetië worden gekopieerd. Amsterdam en Antwerpen worden belangrijkste productiecentra van dit glas, maar daarnaast zijn er nog vele andere. Ook in Den Haag is korte tijd (kristal-)glas geproduceerd, met tussenpozen tussen 1674 en 1726. De stichter van deze werkplaats, Hendrick Heuck, nam Italiaanse glasblazers in dienst.[284]
In het laatste kwart van de 17de eeuw is er een aantal ontwikkelingen. Allereerst was er rond 1675 de ontdekking, door de Engelse glasblazer Ravenscroft, van loodkristalglas. Dit glas is helder door gebruik van gezuiverde grondstoffen en toevoeging van een grote component (25%) loodoxide.

284 Klein 1981. HGA, OA 10 fol. 29, 60, 61, 104 en 110-113. Veldhuizen en Stal 2006, p. 146.

Engelse kelkglazen van loodkristal veroverden hier de markt en kregen vervolgens hier navolging. Een andere belangrijke ontwikkeling is de opkomst en grote verspreiding van het zogenaamde Boheems kristalglas op basis van potasglas waaraan krijt is toegevoegd. Dit vinden we vooral in de vorm van stevige dikwandige bekerglazen die vaak gedecoreerd zijn met eenvoudige gravures en/of geslepen facetten. Verder begint er aan het einde van deze periode, rond 1700, een hausse in het gebruik van wijnflessen.

8.2 (Wijn-)flessen

Het gebruik van flessen voor de verpakking van wijn is nog geen vier eeuwen oud. Wijn werd aangevoerd en opgeslagen in houten wijnvaten. Zogenaamde tappers verkochten de wijn dan weer door aan de consumenten. Die moesten zelf een container (bijvoorbeeld een kan) meenemen voor de wijn. Rond het midden van de 16de eeuw werd het gebruik van flessen voor opslag van wijn en andere vloeistoffen gewoon. In de 17de en 18de eeuw nam het gebruik van flessen een grote vlucht. Aanvankelijk moesten alle flessen worden geïmporteerd uit Frankrijk, Noord-Duitsland en Engeland. Pas in de eerste helft van de 18de eeuw kwam de productie van flessen in de Noordelijke Nederlanden op gang. Daarnaast bleef import nodig. Nederlandse glasfabrieken uit de 18de eeuw hebben over het algemeen maar kort gefunctioneerd.

In de slootvullingen 1 en 2 zijn de resten gevonden van twee typen flessen die typisch zijn voor de periode 1550-1650 namelijk enkele peervormige flessen met een ingevouwen voet (gl-fle-13) maar vooral vierkante voorraadflessen (gl-fle-7) (afb. 8.1).

Afb. 8.1 Links: bodem van vierkante voorraadfles (gl-fle-7) BIR92-32.129, rechts: flessenbodem met ingevouwen voet (gl-fle-13), BIR94-233.8. (schaal 1:2)

Afb. 8.2 Fles met tinnen schroefdraad en dop, huis 16, BIR94-105.4. (schaal 1:1)

Flessen met een peervormig lichaam op een ingevouwen voet komen voor vanaf het midden van de 15de eeuw.[285] Het zijn dunwandige flessen die in reliëf zijn geblazen met een flauwe verticale ribbeling. Door de ingevouwen voet staan ze zeer stabiel, maar de dunwandige wanden zijn fragiel. Ze zijn in de 16de eeuw veelvuldig afgebeeld (onder andere op houtsneden) als apothekersflessen, maar ook als bloemenvaas.[286] Kottmann vermoedt dat deze flessen ook werden gebruikt als voorraadfles en schenkfles voor wijn.[287] Dit flestype is tot het midden van de 17de eeuw in gebruik gebleven. In Den Haag zijn ze behalve uit de Bierstraat bekend uit nog vijf andere vondstcontexten. Deze dateren tussen 1580 en 1650 en kunnen zonder uitzondering geassocieerd worden met een bovengemiddelde welstand.[288] Een fles van dit type (gl-fle-13) uit slootarm 2 met een bolvormig of peervormig lichaam wijkt in twee opzichten af: de verticale ribbeling ontbreekt, en er zijn sporen van een (nu onduidelijk geworden) versiering met goudverf. Er waren verschillende technieken om goudverf aan te brengen. Koper of zilver in een zwaveloplossing werd opgebracht en het voorwerp werd vervolgens nog eens verhit. Ook werd wel bladgoud gebruikt in combinatie met honing als bindmiddel. Een dergelijke versiering op flessen lijkt vrij bijzonder, zeker voor voorwerpen uit het bodemarchief. Bladgoudversiering op luxe 17de-eeuwse kelk- en bekerglazen komt daarentegen vaker voor en is in Den Haag onder meer bekend in de vorm van 17de-eeuwse façon-de-Venise kelkglazen uit beerputten aan het Lange Voorhout.[289]

Rond het midden van de 16de eeuw verschijnen stevige vierkante voorraadflessen op de markt. Aanvankelijk alleen kleine modellen maar wat later ook grotere modellen (gl-fle-7). Deze komen tot het einde van de 17de eeuw vrij algemeen voor in Haagse vondstcontexten. Ze vormen de meerderheid van de flessen in de slootarmen. De flessen hebben een korte hals en zijn vaak afgesloten met een tinnen schroefdop. Op de flessenhals is daarom een tinnen huls gemonteerd met aan de bovenzijde een schroefdraad. Fragmenten van die hulzen zijn in enkele gevallen bewaard gebleven (afb. 8.2). Op 17de-eeuwse schilderijen is te zien hoe de flessen werden gebruikt: onder meer als voorraadfles voor witte of rode wijn. Zo is op het schilderij getiteld *Soo gewonne, soo verteert* van Jan Steen uit 1661 te zien hoe wijn vanuit de fles wordt overgeschonken in een tinnen schenkkan.

285 Henkes 1994, p. 117-120. Kottmann 2010.

286 Henkes 1994, p. 117, 119.

287 Kottmann 2010, p. 52.

288 Groenmarkt (PCHHM90-382.980); Grote Markt (GML95-194); Lange Houtstraat1/Plein (LHS02-37.91) in: Van Veen 2004, p. 79; Lange Voorhout/Kleine Kazernestraat/Kazernestraat (REK94 vondstcontexten 9, 11 en 14) in: Jacobs en Van Veen 1996b, p. 25-42, 62, 63 en 101, afb. 192.

289 Jacobs en Van Veen 1996a en 1996b.

Ze zijn ook wel bekend als kelderflessen, zo genoemd naar de kist met vakken (de zogenaamde kelder) waarin ze werden opgeslagen en vervoerd. Behalve voor wijn en sterke drank zijn ze vermoedelijk ook voor de opslag van andere vloeistoffen gebruikt. Vanaf de 18de eeuw verschuift de functie van algemeen gebruik naar uitsluitend gebruik als verpakkingsglas van sterke drank. Minder algemeen zijn de glazen potten met een wijde opening en een uitlopende rand (gl-pot-1) die vermoedelijk voor de opslag van vaste stoffen hebben gediend.

In slootvulling 1 (zuidelijke arm) en in beerkelder 307 (Bierstraat 7a) zijn fragmenten van achtkantige flessen gevonden. Dit type (gl-fle-4) komt al voor in de tweede helft van de 16de eeuw en is in de eerste helft van de 17de eeuw ook nog vrij algemeen. De flessen hebben een iets langere nek en zijn iets dunwandiger in vergelijking met de vierkante flessen. Bij de schouder is de fles iets breder dan bij de basis. Van hetzelfde groene dunwandige glas zijn er ook flessen met een bolvormig lichaam en een lange hals. Afhankelijk van het al dan niet voorkomen van een omgeslagen rand worden ze ingedeeld bij de typen gl-fle-9 of 10.
In het midden van de 17de eeuw werd een fles specifiek voor het schenken en opslaan van wijn ontwikkeld. De flessen zijn dikwandig en bolvormig met een lange hals (gl-fle-139). Iets onder de rand is een versteviging aangebracht vanwege het gebruik van kurken. In de tweede helft van de 17de eeuw komt er ook een model met een iets hoekiger schouder. Op de Bierstraat zijn geen 17de-eeuwse wijnflessen gevonden. Dat is niet zo vreemd aangezien in de 17de eeuw het gebruik van de specifieke wijnflessen nog niet wijd verbreid was, dat zou pas in de 18de eeuw gebeuren. Op meer op stand gelegen locaties zoals het Lange Voorhout zijn wel 17de -eeuwse wijnflessen gevonden.[290]

In de 18de eeuw veranderde de vorm van de wijnfles, vermoedelijk onder invloed van het gebruik om wijn ook in flessen te laten rijpen en te vervoeren. De bolle vormen werden afgeplat of meer cilindrisch gemaakt.
De ontwikkeling van de wijnfles in de eerste helft van de 18de eeuw is goed te volgen in het vondstmateriaal van de Bierstraat. In verschillende beerkelders uit die periode zijn scherven van dikwandige wijnflessen gevonden. In beerkelder s404 (Bierstraat 9), waarvan de (onderste) vulling dateert in de eerste helft van de 18de eeuw, lagen vier dikwandige wijnflessen die redelijk compleet zijn. Het zijn flessen met een licht conisch lichaam (gl-fle-22), dat wil zeggen de fles is het breedst bij de bodem (afb. 8.3). De datering van dit type is 1700-1725.[291] Opvallend is dat juist in deze beerkelder, waarin vrij veel glas is gevonden de vierkante kelderflessen ontbreken. Het enige wat daaraan herinnert is een schroefdop met koperen ring die als sluitdop heeft gefungeerd.[292]
Het lijkt erop dat de verschuiving van het gebruik van de kelderfles voor wijn naar de specifieke wijnfles in deze beerkelder wordt gerepresenteerd.
Een bijzondere vondst is een fragment van een wijnfles met een glaszegel (afb. 8.4) dat in een beerkelder van Bierstraat 7/7a werd gevonden. Een glaszegel is een rond glasplaatje waarin een stempel is gedrukt. Er waren verschillende redenen om een glaszegel aan te brengen. De belangrijkste twee redenen zijn het aangeven van de inhoud en herkomst, tevens een garantie op de kwaliteit en maat, of het aangeven van de eigenaar. In dit geval is het duidelijk: het wapen van de familie Van Wassenaar is hier afgebeeld. Het wapenschild is in kwartieren gedeeld met in het eerste en vierde

290 Jacobs en Van Veen 1996b, p. 100, afb. 186 en 188.

291 Type gl-fle-22, vergelijk Jacobs en Van Veen 1996b, p. 102, afb. 197 en 198.
In Kottmann 2010 zijn de dateringen voor dit type 1700-50 en 1700-25 (vergelijk p. 68 en 69).

292 Vergelijk Bartels 1999, p. 1033 afb. 23, datering 1720-1760.

Afb. 8.3 Wijnfles type gl-fle-22, 1700-1725, huis 9, BIR95-410.26. (schaal 1:2)

Afb. 8.4 Fragment wijnfles met glaszegel, Van Wassenaar Duivenvoorde, huis 7, BIR95-305.1.

kwartier de drie wassenaars (wassende maan) en in de andere kwartieren een dwarsbalk. In het centrum is een miniatuurschild met de drie wassenaars afgebeeld. Op grond daarvan behoort het wapen aan de familietak Van Wassenaar Duivenvoorde.[293] De familie Van Wassenaar was een van de belangrijkste adellijke families in Holland.

Het was vanaf het einde van de 17de eeuw onder de elite gebruikelijk om wijnflessen met het familiewapen te bestellen. Dat hoorde bij de status, het was om mee te pronken en om mee te geven aan gasten na een banket. In de gracht rond kasteel Duivenvoorde (Voorschoten), het van oorsprong 13de-eeuwse stamslot van de familie Van Wassenaer, zijn enkele wijnflessen met glaszegels met het familiewapen van Wassenaar Duivenvoorde gevonden.[294] Deze flessen dateren van rond 1700. Het fragment uit de Bierstraat is te klein voor een datering van de flesvorm.

Behalve flessen voor dranken zijn er ook flesjes voor medicijnen, parfum of ander cosmetica. Het onderscheid in functie is maar zelden te maken. Er zijn cilindrische flesjes met een kleine doorsnede in verhouding tot de hoogte (gl-fle-3). Deze zijn over het algemeen van lichtgroen glas. Maar er zijn er ook van donker groen glas met een meer conische vorm (ook gl-fle-3). De kleine vierkante flesjes van donkergroen glas zijn van hetzelfde type als de grote kelderflessen (gl-fle-7). Verder zijn er fragmenten gevonden van kleine bolvormige flessen die in een reliëfvorm zijn geblazen en die uit de 17de of 18de eeuw kunnen dateren. Mogelijk zijn dit parfum- of reukwaterflessen geweest.

293 Afbeeldingen van deze familiewapens zijn onder meer te vinden in: Kaartboek van de landen gelegen in het hoogheemraadschap Rhijnland (circa 1687). Kaartencollectie Provinciale atlas Noord-Holland nr. 2510-06.

294 Mondelinge mededeling van de vinder, dhr. F. Laurentius. Afbeelding van identiek glaszegel in: Henkes en Stam 1990, p. 242.

8.3 Drinkglazen 1550-1675

De oudste drinkglazen uit de Bierstraat dateren uit de tweede helft van de 16de eeuw. De grootste groep bestaat uit glaswerk uit het laatste kwart van de 16de eeuw met een doorloop naar de eerste kwart van de 17de eeuw. Drinkglazen uit deze periode verdelen we in grofweg twee groepen: specifieke glazen voor wijn, zoals berkemeiers en roemers enerzijds en bekers voor bier en algemeen gebruik anderzijds. Vanaf de 17de eeuw kwamen daar ook kelkglazen (voor wijn) bij. Deze typen komen achtereenvolgens aan bod.

Berkemeiers en roemers

De oudste berkemeiers uit de Bierstraat komen uit slootarm 1 en dateren in de tweede helft van de 16de eeuw. De berkemeiers zijn van groen, niet ontkleurd potasglas met een hoog kalkgehalte. Ze zijn ondermeer in de Spessart, in het Rijn-Mainzgebied vervaardigd. De berkemeiers hebben een vorm die in twee eeuwen tijd is geëvolueerd via zogenaamde noppenbekers naar koolstronken en vroege berkemeiers naar deze vorm. Dit type heeft een conische tot bijna cilindrische schacht, versierd met twee rijen doornnoppen en een conische kelk. Een doornnop werd gemaakt van een glasdruppel waar met een tang een punt werd uitgetrokken. De oudste exemplaren hebben een gekartelde voetband (gl-ber-1, afb. 8.5). Berkemeiers met een voetring van een gewonden glasdraad komen ook voor (afb. 8.6). Het onderscheid met de vorm die roemer wordt genoemd is bij incomplete exemplaren niet altijd duidelijk. Het onderscheid wordt gemaakt op basis van de vorm van de kelk. De eerste roemers hebben een licht convex gebogen kelkvorm die in de 17de eeuw steeds ronder of tonvormiger is geworden. Aanvankelijk zijn roemers ook versierd met doornnoppen (gl-roe-7) maar die versiering moest in de loop van de eerste helft van de 17de eeuw plaats maken voor braamnoppen. Voor het maken van een braamnop werd een stempel gedrukt in een glasdruppel.

Brongers en Wijnman hebben een dateringstabel gemaakt op grond van het voorkomen van verschillende typen berkemeiers en roemers op gedateerde schilderijen.[295] Op basis daarvan zijn er verschuivingen te zien in de tijd. In de zuidelijke slootarm komen berkemeiers voor van het type met doornnoppen in combinatie met een gekartelde voet (gl-ber-1). Deze dateren in de tweede helft van de 16de eeuw. Ze zijn moeilijk te onderscheiden van fragmentaire roemers met gekartelde voet (gl-roe-7). De overige roemers met doornnoppen die in slootarm 1 zijn gevonden hebben een voetring van gewonden glasdraad. Vermoedelijk zijn deze alle te dateren in de periode 1580-1610. In beerkelder spoor 30 achter huis 16, lagen fragmenten van een roemer met braamnoppen, die duidelijk jonger is (afb. 8.7). Het is een groot formaat roemer met een tonvormige kelk met op de schacht vier verspringende rijen van braamnoppen en een voetring gemaakt van een gewonden glasdraad (gl-roe-4?). Het glas is ondanks een verblijf in de bodem van zeer helder lichtgroen glas, dat nauwelijks is aangetast, wat op een hoge kwaliteit glas wijst. Dergelijke grote roemers komen vaker voor. Een redelijk compleet exemplaar is gevonden in een beerput van het Commandeurslogement in Bourtange en wordt gedateerd 1625-1675.[296] Dit type roemer komt voor op schilderijen tussen 1633 en 1675.[297] Verder zijn er fragmenten van roemers van het type gl-roe-2 gevonden in beerkelder 307. Dit type dateert in de eerste helft van de 17de eeuw.

295 Brongers en Wijnman 1968.

296 Lenting 1993, p. 253, afb. 4.

297 Brongers en Wijnman 1968, p. 19.

Afb. 8.5 Berkemeier, sloot 1, BIR92-32.122. (schaal 1:1)

Afb. 8.6 Berkemeiers en roemers uit sloot 1 en roemer BIR94-126.4.

Afb. 8.7 Grote roemer uit beerkelder huis 16, BIR94-126.4. (schaal 1:1)

Afb. 8.8 Miniatuurroemer, sloot 2, BIR94-198.2. (schaal 1:1)

Behalve uitzonderlijk grote roemers waren er ook miniatuurroemers.[298] In slootarm 2 werden twee miniroemers gevonden. Miniroemer 198.4 heeft een voetje met een doorsnede van 22 mm en een rij van drie gedoornde noppen (afb. 8.8). Het is een minivariant van het type gl-roe-10, een type dat in de periode 1575-1650 wordt gedateerd. Men vermoedt dat een deel van de miniroemers voor sterke drank werd gebruikt. Sommige roemers hebben echter zo'n geringe inhoud dat eerder aan speelgoed kan worden gedacht.

298 De enige andere miniroemer uit Den Haag werd in 1994 op de locatie Zuidwal gevonden. Archeologisch depot, ZWL94-7.2.

Bekerglazen

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw worden er bekers gemaakt naar Venetiaans voorbeeld (façon- de- Venise). Alleen de heel rijken konden zich echt Venetiaans glaswerk veroorloven. De producten die in de Bierstraat zijn gevonden kunnen in Nederland of Duitsland zijn gemaakt.
De bekerglazen in de slootarmen zijn voornamelijk van twee typen die behoren tot het gewone gebruiksgoed. De grootste groep wordt gevormd door zogenaamde wafelbekers (gl-bek-19). Dit zijn hoge bekers met een reliëf. Het reliëf is gemaakt door een glasdraad te wikkelen rond de beker en deze vervolgens in een geribde vorm uit te blazen. Afhankelijk van de breedte van de glasdraad en het aantal ribben van de vorm ontstond zo een patroon van grote wafels of van zeer fijne wafeltjes die meer op streepjes lijken (gl-bek-19a). De bekers staan op een voetring die ofwel glad ofwel geribd is. De wafelbekers zijn niet alleen van doorzichtig glas maar er zijn ook fragmenten van een donkerblauwe (afb. 8.9) en van een paarse wafelbeker in slootarm 2. Deze gekleurde varianten komen weinig voor.
De tweede groep is die van de eenvoudige cilindrische (half-)hoge bekers met een gladde wand met een geribde voetring (gl-bek-8a). Een aantal fragmenten is gesierd met enkele geribde glasdraden die horizontaal zijn geplaatst.[299] Op die manier ontstonden er "passen" op de beker. Deze passen speelden mogelijk een rol bij drinkspelletjes, zoals die met de veel grotere achtkantige pasglazen werden gespeeld. Opdracht daarbij is het correct leegdrinken van een glas tot een bepaalde pas. Als dat niet lukte moest men doorgaan tot de volgende pas.
Een andere veel voorkomende vorm van de bekers is de knobbelbeker. Dit zijn reliëfbekers met een patroon van druppels, knobbels of diamantjes die op de wand lijken te liggen maar zijn ontstaan door het uitblazen in een vorm. Er is een variatie in vormen: hoge cilindrische bekers, hoge lichtconische knobbelbekers met een uitbuigende rand (gl-bek-12a) en lage bekertjes (gl-bek-15). De hoge bekers komen voor vanaf de 16de eeuw werden ondermeer in Duitsland gemaakt. Ze zijn tot het tweede kwart van de 17de eeuw voorzien van een voetring, daarna komen ze ook zonder ring voor. Het voorkomen van lage knobbelbekers begint pas in de 17de eeuw. Ze komen in de periode 1600-1675 vrij algemeen voor. In beide slootarmen zijn enkele fragmenten van hoge knobbelbekers van glas met een lichtgrijze zweem gevonden. In de beerkelders van Bierstraat komen knobbelbekers daarentegen veelvuldig voor. De hoge bekers zijn beperkt tot huis 7 (beerkelder s307). De lage bekers komen voor in de beerkelder achter huis 16 (s30), in beerkelder 307, in huis 9 in de de onderste laag van beerkelder s404 en in tonput s407. De kleur van de lage bekers varieert van lichtgroen tot helder met een rookzweem en volkomen helder. In de opgestoken voet loopt het knobbelpatroon samen in een stervorm. Onder de voet zijn in een enkel geval drie braamnoppen aangebracht waarop de beker rust.
In dezelfde traditie van vormgeblazen reliëfbekers is de lage beker met brede horizontale ringen (gl-bek-31) van zeer helder glas die in huis 7 (beerkelder s307) werd gevonden. Dergelijke bekers zijn in Den Haag vooral in beerkelders van panden aan het Lange Voorhout en nabijgelegen straten gevonden.[300] Ze zijn veelvuldig in Antwerpen en Gent gevonden, in mindere hoeveelheden in zuidwestelijk Nederland (Delft, Leiden, Den Haag, en Steenbergen) en weinig daarbuiten.[301]

Minder vaak voorkomend zijn scherven van bekerglazen met opgelegde ribben van wit opaak glas (gl-bek-35) en bekers met een vetro-a-filiversiering (gl-bek-9). Deze versiering werd gemaakt door

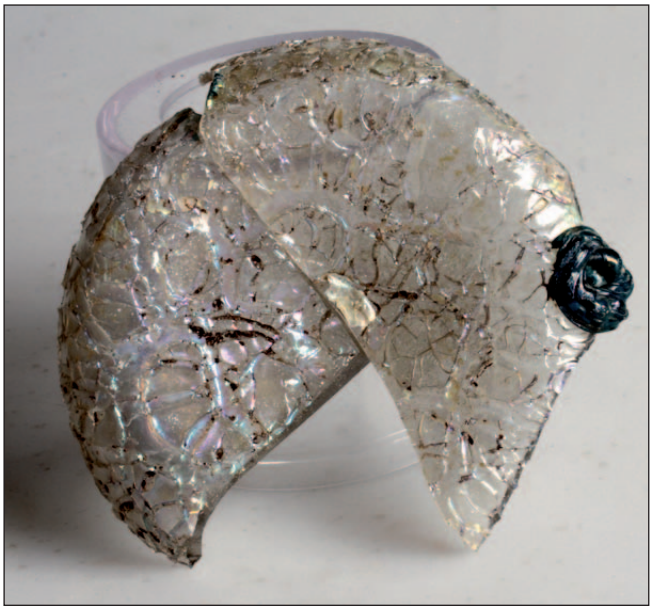
299 Vergelijk Henkes 1994, p. 151-153.

300 Jacobs en Van Veen 1996b, vondstcomplexen 9, 13 en 14. p. 62-63, 98, afb. 172. Daarnaast enkele fragmenten (HER99-55 en KET03o-157) op andere locaties.

301 Henkes 1994, p. 147. Jacobs en Van Veen 1996b, p. 62-63. Dat ze ook elders zijn gevonden bewijst een vondst in Nijmegen, zie Bartels 1999, p. 954.

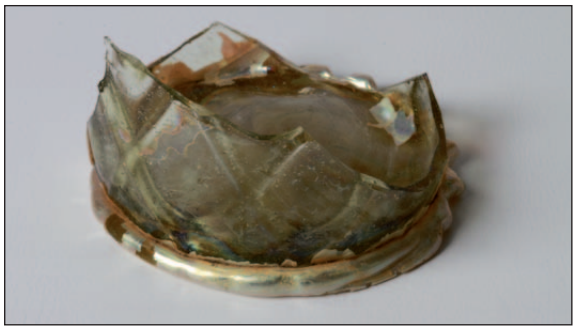

Afb. 8.9 Fragment wafelglas, oever sloot 1, BIR94-172.1

Afb. 8.10 Bodem van ijsglas op blauwe gedraaide noppen, sloot 1, BIR94-179.27.

(schaal 1:1)

Afb. 8.11 Bodem van netwerkglas, sloot 1, BIR92-32.129.

het plaatsen van contrasterend gekleurde glasdraden verticaal op de glascilinder. Van type gl-bek-9, met opgelegde witte glasdraden zodat er duidelijk op lagen is een fragment gevonden in slootarm 1 (32.140). In het geval van het andere type werden de glasdraden in de cilinder gewalst zodat de glasdraden versmolten met de wand. Daarvan zijn drie kleine fragmenten gevonden. Bij twee ervan zijn witte glasdraden gebruikt (slootarm 2 en beerkelder s30), bij het andere fragment zijn witte doorzichtige en paarse of blauwe glasdraden gebruikt (slootarm 1, 32.113).

Een ander afwijkend type wordt gevormd door scherven van een zogenaamd ijsglas dat op blauwe gedraaide noppen stond (gl-bek-4) uit slootarm 1 (afb. 8.10). Een ijsglas heeft een wand met fijne haarscheurtjes en onregelmatige bobbeltjes. Er zijn twee manieren waarop een dergelijke structuur kan zijn gemaakt. Een methode is het rollen van de glascilinder over een ondergrond met glassplinters. De andere methode is het laten schrikken van het glas: de hete glascilinder wordt in water gestoken waardoor fijne barstjes ontstaan. Vergelijkbare bekers worden in de eerste helft van de 17de eeuw gedateerd.[302]

Een ander afwijkend fragment is van een netwerkbeker (gl-bek-11). Het netwerkpatroon wordt gemaakt door eerst ribben te maken, ofwel door in verticale richting glasdraden op de glascilinder te leggen of door de glasmassa in een geribde vorm te blazen. Met een tang worden de ribben vervolgens plaatselijk samengeknepen zodat een, wat onregelmatig, netwerkpatroon ontstaat. Het hier gevonden fragment stond op een voetring die deels glad en deels geribd is (afb. 8.11). Van dit type werden twee fragmenten gevonden in slootarm 1.

302 Henkes 1994, p. 169.

Afb. 8.12 Beker op voet, beerkelder huis 16, BIR94-105.15.

Afb. 8.13 Fragment van fluitglas, sloot 2, BIR94-233.11.

Afb. 8.14 Boheems bekerglas, beerkelder huis 16, BIR94-139.6.

(schaal 1:1)

Er is een beker op een opaakwitte voet gevonden van het type gl-bek-41 (afb. 8.12) in beerkelder complex 5. Het is niet duidelijk of dit een 17de-eeuw of een 18de-eeuws exemplaar betreft.[303]

Kelkglazen

Kelkglazen werden eveneens à la façon-de-Venise gemaakt. De kelkglazen zijn in de 17de eeuw van zeer dunwandig glas dat vrij geblazen is. Elk glas bestaat uit drie delen die samengevoegd zijn: de voet, de stam en de kelk.
De voetrand is glad of omgeslagen, de stam heeft vaak een holle knoop (nodus) die geribbeld of ingeknepen is. Er is een grote variatie in kelkvormen, waarbij de zuiver conische domineert. De bodem van de kelk is in de 17de eeuw meestal minder dik dan die van de 18de-eeuwse exemplaren. Er zijn maar enkele fragmenten van kelkglazen in de vroege 17de-eeuwse contexten gevonden. De meeste zijn klein en vaak niet op type te determineren.
Een uitzondering daarop is in een beerbak in de slootarm 1 gevonden. Het is een klein fragment van een zogenaamd vleugelglas, zo genoemd naar de uitstaande glasversieringen die aan de stam van het glas werden geplakt of als stam diende. De overige fragmenten zijn van eenvoudige kelkglazen zoals type gl-kel-13 dat bestaat uit een schijfvormige voet met een holle nodus met een verticaal ribbenpatroon met een of meer schijfjes en een conische of cilindrische kelk. Een ander type kelkglas met een vierlobbige nodus is type gl-kel-14, waarvan een fragment is gevonden.

303 Bartels 1999, p. 955.

Kelkglazen met een extreem hoge kelk (tweemaal zo hoog als normaal) worden fluitglazen genoemd. Een vrij dikwandig voorbeeld daarvan met smalle ribben werd in de bovenlaag van sloot 2 gevonden (afb. 8.13). In beerkelder s307 zijn fragmenten gevonden van een fluitglas van een heldere kwaliteit (307.17). De kelk is in een vorm geblazen met brede ribben (gl-flu-4), voet en baluster ontbreken in dit geval. Precies zo'n glas is weergegeven op een prent van Cornelis van Kittense (circa 1600 - circa 1638) getiteld *de smaak* (collectie Museum Booijmans van Beuningen, Rotterdam).[304] De datering volgens Henkes is 1625-1675.

8.4 Drinkglazen 1675-1800

In de loop van de tweede helft van de 17de veranderde de voorkeur voor fijn façon- de- Venise glaswerk langzamerhand in een voorkeur voor steviger glaswerk. Een aantal vormen uit de eerste helft van de 17de eeuw bleef in productie maar werd zwaarder en minder elegant uitgevoerd. Dat had vermoedelijk niet alleen met verandering in smaak te maken maar ook met een verschuiving in gebruik van grondstoffen. Het Boheems-Silezisch potaskrijtglas verdrong het sodaglas in het laatste kwart van de 17de eeuw. Dit type glas laat zich lastiger decoreren met reliëfvormen en glasdraden aangezien de tijd waarbinnen het glas plastisch blijft korter is.[305] De nadruk kwam nu te liggen op decoratie door graveren en slijpen. In beerkelder s307 is de overgang te zien: er is materiaal uit zowel de traditie van façon-de-Venise als uit Bohemen.
Vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw is het Engelse potas-loodglas ook in opkomst. Het is echter moeilijk om de herkomst van kelkglazen te bepalen. In beerkelder s405 werden fragmenten van een kelkglas van zeer helder glas gevonden dat vermoedelijk potas-loodglas is.

Bekerglazen

In de tweede helft van de 17de eeuw zijn er nog steeds dunwandige cilindrische bekers in gebruik (beerkelder s307) en worden sporadisch nog knobbelbekers gemaakt. Vanaf het einde van de 17de eeuw worden grote hoeveelheden bekers geïmporteerd uit Bohemen. Het materiaal is goedkoop en vindt zijn weg naar alle lagen van de bevolking. Er is een duidelijke stijlbreuk met de voorafgaande periode te zien: de glazen zijn dikwandig en hebben een platte bodem. Ze zijn daarmee heel vergelijkbaar met de vorm van eenvoudige conische bekerglazen van nu. Groot verschil is dat ze in een vorm zijn geblazen. Het pontilmerk op de bodem verraadt waar de beker van de blaaspijp werd afgebroken. Bij een enkel exemplaar uit de eerste helft van de 18de eeuw is dit pontilmerk weggeslepen. De meest algemene vorm is die van het type gl-bek-6 uit de beerkelders s30 en s307. Deze bekers zijn over algemeen versierd met een grof uitgevoerde radgravure met de afbeelding van bloemen of bladeren (afb. 8.14). Soms is deze gecombineerd met geslepen facetten, zoals het exemplaar uit s307. Een ander type (gl-bek-23) uit beerkelder s30 komt ook vaak voor. Het is een dikwandige getailleerde beker met verdikt standvlak die niet is gedecoreerd. Dit type is niet specifiek Boheems, het kan ook in Duitsland zijn gemaakt. In beerkelder s405 komen alleen enkele dikwandige voetbekers voor. De ene (405.58) is van het type gl-bek-7 dat gedateerd wordt tussen 1725 en 1750.[306] De andere voetbeker (405.57) is van een nog onbekend type.

304 Zie Kottmann 1999, p. 269, afb. 12.9

305 Henkes 1994, p. 245.

306 Jacobs en Van Veen 1996b, p.96, afb. 105.

Afb. 8.15 Kelkglazen uit beerkelder s405 huis 9. (schaal 1:2)

Kelkglazen

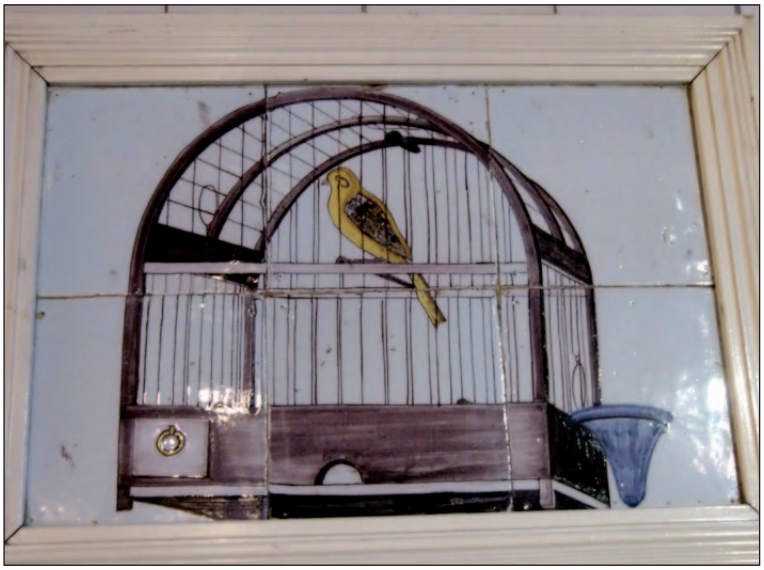
Belangrijke verandering bij de kelkglazen is het gebruik van vormen om de stam te blazen. In de eerste helft van de 18de eeuw zijn de balusterstammen hol. Bij de kelkglazen uit de beerkelders zijn vijf typen te onderscheiden: gl-kel-1, gl-kel-2, gl-kel-6 en gl-kel-10. Deze vormen zijn vanaf het einde van de 17de eeuw of het begin van de 18de eeuw geproduceerd en bleven vermoedelijk in de eerste helft van de 18de eeuw in omloop. Sommige typen zijn iets langer in omloop geweest.
Type gl-kel-1 heeft een schijfvormige voet, een rechte stam, deze gaat abrupt over in een tulpvormige kelk met een dikke bodem (afb. 8.15 rechts).
Type gl-kel-2 heeft een schijfvormige voet, een rechte gladde stam (met een kleine luchtbel) die vloeiend overgaat in de kelk die zuiver conisch is of iets uitloopt aan de rand (afb. 8.15 links).
Type gl-kel-6 heeft een schijfvormige voet, vormgeblazen holle vijf- of meerzijdige stam en een conische kelk met een dikke bodem.
Type gl-kel-10 heeft een koepelvormige, hoog opgestoken voet, een dikke balusterstam die vormgeblazen is, een schijfje en een massieve knoop en een tulpvormige kelk met dikke bodem.

8.5 Overige glazen voorwerpen tot de 19de eeuw.

Van het meest bijzondere glazen object uit de opgravingen in de Bierstraat dat in 1994 werd gevonden in slootarm 2, is de betekenis pas in 2010 duidelijk geworden. Het is een kleine glazen holle bol op een glazen steeltje (afb. 8.16). De bol is geëmailleerd met vissen in de kleuren geel, grijs en bruin. De details zoals schubben zijn nog goed te zien. In Amsterdam is in 1992 ook een glazen bolletje gevonden, met de geëmailleerde afbeelding van twee vissen en een kreeft. Het bolletje gaat over in een zuil die vastgezet is op de bodem van een roemer. Die combinatie heeft geleid tot een verklaring van de functie van de bol, namelijk als onderdeel van een fopglas. Fopglazen moesten de feestvreugde bij het drinken verhogen. Gasten werden gefopt met een glas wijn waarin vissen en kreeften zwommen. Er werden binnen hetzelfde Amsterdamse vondstcomplex, met een datering

Afb. 8.16 Geëmailleerde bol, onderdeel van een fopglas, sloot 2, BIR94-169.16, voor – en achterzijde. (schaal 1:1; tekening 1:2)

Afb. 8.17 Afbeelding van vogelkooi en blauw glazen bakje. Tegeltableau in Museum aan de Maas, Dordrecht.

Afb. 8.18 Kraal uit beerkelder s34, huis 16, BIR94-136.22 (links) en twee glazen kralen uit de onderste laag in beerkelder s404, huis 9, BIR95-410.7 en 8. (schaal 1:1)

van 1610-1650, fragmenten gevonden van nog eens twee fopglazen.[307] Verder zijn er fragmenten van vier van deze glazen bekend uit Keulen en een uit Düsseldorf.[308] De herkomst van dit type glas is waarschijnlijk Duitsland.

Verder zijn er fragmenten van blauw gekleurd water- of zaadbakje voor een vogelkooi uit beerkelder s307. In Den Haag is er een fragment van ander exemplaar bekend, een 17de-eeuwse vondst aan het Lange Voorhout.[309] Vogelkooien met blauwe bakjes zijn veelvuldig afgebeeld op 18de-eeuwse tegeltablaeus (afb. 8.17). In de onderste laag van beerkelder s404 zijn twee kralen van blauw glas gevonden, een ervan is blauw-wit gestreept. Ook in beerkelder s34 achter huis 16 lag een blauwe kraal (afb. 8.18).

307 Hulst 2010.

308 Klesse en Reineking Bock 1973, p. 106, nr. 169. De vondst uit Dusseldorf is niet gepubliceerd. Mededeling M. Hulst.

309 Gemeentelijk archeologisch depot, REK94, vondstnr. 14.80.

Afb. 8.19 Ornamenten van lichtkroon, beerkelder huis 16, BIR94-125.2 en 136.5. (schaal 2:1)

Afb. 8.20 Ornament van lichtkroon, beerkelder s405 huis 9, BIR95-405.59. (schaal 2:1)

Uit de dubbele beerkelder (complex 5, s30 en s34) achter huis 16 komen kristal geslepen glazen kralen aan oogjes van metaaldraad die van luchters afkomstig moeten zijn (afb. 8.19). Op grond van de contextdatering is deze luchter minimaal 18de-eeuws. In beerkelder s405 lag een plat bloemvormig object met een er gat in (afb. 8.20). Dit is een ornament van een glazen lichtkroon uit de late 18de of begin 19de eeuw.[310]
Uit beerkelder s405 komt ook een ovaal stuk helder vlakglas. Gezien het formaat kan het een brillenglas zijn, maar aangezien het niet is geslepen kan het ook het glas uit een medaillon zijn.

310 Eigen observatie van 19de-eeuwse luchters.

8.6 Vensterglas

In praktisch alle beerputten en slootvullingen is vensterglas van lichtgroen glas gevonden. Het zijn fragmenten van ruitjes met een variëteit aan hoekige vormen. De originele randen zijn te herkennen aan een reeks knipsporen van een tang. De ruitjes zijn als glas-in-lood in ramen geplaatst. In een enkel geval zijn er nog resten van de loodstrips rond de ruitjes (afb. 8.21).
Vlakglas werd op twee manieren vervaardigd. Een is de uitslingermethode waarbij een glasbol wordt geopend en vervolgens aan een pontilijzer werd uitgeslingerd tot een platte schijf. Bij deze methode ontstond vrij veel afval, de randen konden niet worden gebruikt. Veel efficiënter is de cilindermethode. Daarbij wordt een langwerpige bol geblazen die open wordt geknipt en vlak uitgerold. Hierdoor ontstaat een groot vierkant stuk vlakglas waaruit grotere ruitjes kunnen worden gesneden. In de Bierstraat zijn in praktisch alle sporen vooral kleine ruitjes gevonden. Er is geen microscopisch onderzoek uitgevoerd om te zien welke methode is gebruikt. Eén ruit, met een verdikking in het midden is in ieder geval volgens de slingermethode vervaardigd. De verdikking, een zogenaamd koeienoog geeft aan waar het glas aan het pontilijzer was gehecht.

Afb. 8.21 Ruitje, glas in lood, sloot 1, BIR92-32.36. (schaal 2:1)

8.7 Glas uit de 19de en 20ste eeuw

In de waterkelder van huis 18 is een grote hoeveelheid machinaal vervaardigd glas gevonden. Negen helder lichtgroene flesjes hebben een ovale doorsnede met geprofileerde banen aan een zijde (gl-fle-62).[311] Ze zijn in een mal geperst waarbij meteen de inhoudsmaat op de bodem werd aangegeven: 225, 250, 300 (ml). De flesjes zijn ongeveer 5,5 tot 7 cm breed en maximaal 17,8 cm hoog.
Op nog eens twee ovale flessen is op de wand een tekst geperst waaruit blijkt dat er een soort olie in heeft gezeten die ofwel naar een firma Drimmelen was genoemd of in Drimmelen is geproduceerd. Ook tien cilindrische flesjes met een diameter van 4,3 tot 5,5 cm hebben een inhoudsmaat op de bodem staan: 90, 100, 225, 250. Een aantal ervan was afgesloten met een kurk.
Verder zijn er dikke glasscherven van wijnflessen die vrij zijn geblazen. Een wijn- of bierfles die in een mal is geblazen heeft een merk op de bodem HOFF'S … DEPOT. Er is een fragment van een doorzichtige stopfles. Er is een kelkglas met geslepen facetten (gl-kel-26). Twee bekerglazen zijn in een vorm met ribben geperst.

8.8 Conclusie

Het glasmateriaal uit de Bierstraat leent zich goed voor de beschrijving van een algemene ontwikkeling in het gebruik van glazen voorwerpen in de 16de tot 19de eeuw. Daarbij is een bijzonder voorwerp, namelijk een geëmailleerd onderdeel van een Duits fopglas gevonden. Vanwege de beperkte hoeveelheid materiaal zijn in dit geval beschouwingen over welvaart aan de hand van glasfragmenten problematisch. De indruk van het materiaal uit sloot 1 is dat het vrij eenvoudig is. Hoewel er minder glas in slootarm 2 is gevonden komen juist hier de meest bijzondere voorwerpen voor: bovengenoemd fopglas, een blauwe wafelbeker, een fluitglas, een beker met ijsglasstructuur en een met goudverf versierde fles met een ingevouwen voet. Hoewel het moeilijk hard te maken valt kan het verschil samenhangen met een mogelijk exclusief gebruik van sloot 1 met de beerbakken door de slopjesbewoners en een gemengde herkomst van het materiaal uit de andere slootarm. Enkele vondsten uit beerkelders die aan huizen zijn gerelateerd wijzen op een meer dan gemiddelde welvaart: dat betreft in huis 7 het glaszegel van de familie Van Wassenaar, de hoge kwaliteit bekers en een fluitglas à la façon-de-Venise en een gefacetteerde Boheemse beker. In huis 16 (vondstcomplex 5) is dat een zeer grote roemer en in zowel huis 16 als huis 9 zijn er lichtkroonelementen. Als deze glasvondsten tegen het aardewerk en de overige vondsten uit de betreffende vondstcomplexen worden gehouden komen er geen grote discrepanties aan het licht.

311 Vergelijk Bartels 1999, p. 988.

Tabel 8.1 Minimum Aantal Exemplaren (MAE) per vondstcomplex.

type	1a	1b	2a	2b	2c	5 a/k	5/1e	5 b	7a/b	9a	9b
gl-bek	7	4	3			5	2	1	2		
gl-bek-4							1				
gl-bek-5								1	1		
gl-bek-6								2	1		
gl-bek-8	2										
gl-bek-9	1						1				
gl-bek-11	1										
gl-bek-12	2								1		
gl-bek-15			1			2	1	1	3	1	
gl-bek-19	14	1	1			3	2	2			
gl-bek-23						1					
gl-bek-31									1		
gl-bek-41						1					
gl-ber-1	1										
gl-ber	1										
gl-dek	1										
gl-fle	14		1	2		1	1	2	6	1	
gl-fle-3						1		2		4	
gl-fle-4	1							1	1		
gl-fle-7	5	2	1	1	1	5					
gl-fle-9									2	1	1
gl-fle-13				1			1				
gl-fle-22										3	3
gl-flu-4				1	1				1		
gl-kan									1		
gl-kel		1			1	2		3	1	1	2
gl-kel-1										2	5
gl-kel-2										2	1
gl-kel-6											
gl-kel-10									1	2	
gl-kel-13							1				
gl-kel-32										1	
gl-kel-81						2					
gl-lam								4			1
gl-ntd	1										
gl-pot-1	1										
gl-roe	1				1		4				
gl-roe-2								1	2		
gl-roe-6	1										
gl-roe-6/10	2										
gl-roe-7	3										
gl-vog									1		
gl-zou?	1										

Afb. 9.1 Mes met een benen handvat, sloot 1, BIR94-179.28. (schaal 1:2)

Afb. 9.2 Tinnen lepel, sloot 1, BIR92-32.44. (schaal 1:2)

Afb. 9.3 Detail van tinnen lepel, tingietersmerk met de initialen DC. (schaal 2:1)

Afb. 9.4 Bronzen tafelbel, huis 9, BIR95-413.1. (schaal 1:1)

9 Metaal

9.1 inleiding

Tijdens de opgravingen in 1992-1995 is gebruik gemaakt van een metaaldetector. De inhoud van kleine vondstcomplexen zoals de beerkelders die in 1995 zijn opgegraven zijn gezeefd, de grote slootarmen niet. Desondanks is een redelijke hoeveelheid kleine voorwerpen van metaal gevonden (bijlage 9.1). Er zijn echter grote verschillen tussen de hoeveelheid metalen uit slootarm 1 en 2. Dit hangt vermoedelijk samen met de respectievelijk ongunstige en gunstige weersomstandigheden in 1992 en 1994.[312] Bij de beschrijving van de metaalvondsten is een indeling gemaakt in de volgende functiegroepen:

- Keuken en tafel
- Kleding en sieraden
- Speelgoed
- Naaigereedschap
- Verlichting
- Huishoudelijk en overig
- Ambachtelijk gereedschap
- Wapens en handel
- Bouwmateriaal

9.2 Keuken en tafel

In de slootvullingen zijn verschillende messen gevonden. Het zijn fragmenten van het lemmet, soms met nog een deel van de smalle angel. Er is een compleet mes gevonden met een benen handvat (afb. 9.1) en een incompleet lemmet met een handvat van gewei (zie hoofdstuk benen voorwerpen, (afb. 10.5). In het laatste geval is een plaatangel toegepast. In de zuidelijke slootvulling werd een tinnen lepel gevonden. Het is een eenvoudige eetlepel met een iets druppelvormige bak aan een lange in doorsnede ronde of afgeplatte zeskantige steel (afb. 9.2). De lepel is gegoten en is aan de voorzijde gemerkt met het roosmerk geflankeerd door het gietersmerk met de initialen DC (afb. 9.3).[313] Dit lepeltype is te dateren in het laatste kwart van de 16de eeuw of het begin van de 17de eeuw. Het roosmerk is een kwaliteitsmerk dat vanaf 1540 werd ingevoerd voor de beste soort fijne tin, een mengsel van tin met maximaal 2 procent koper. Vanaf de 17de eeuw is het roosmerk echter in gebruik voor de tweede kwaliteit fijne tin, met maximaal 6 procent lood.[314] Uit de beerkelders s30-34 van huis 16 komt een fragment van een 18de-eeuwse tinnen lepel. De steel is plat in doorsnede en heeft een breed afgerond uiteinde. Uit een beerkelder van huis 9 komt een afgeknipte steel van een koperen lepel. In hetzelfde huis werd een bronzen tafelbel gevonden (afb. 9.4).

312 Grondwateroverlast in combinatie met heftige regenval in 1992.

313 Het is niet duidelijk wie er met die initialen werd aangeduidt. Elders in Den Haag is een identieke lepel aangetroffen bij het bouwrijp maken van Prinsegracht 77. Particuliere vondst.

314 Dubbe 1978, p. 87-88.

(schaal 1:4)

Afb. 9.5 IJzeren koekenpan, sloot 2, BIR94-169.3.

Afb. 9.6 Koperen vergiet, sloot 1, BIR92-42.1.

Van het grotere keukengerei is weinig bewaard gebleven. Er is een tinnen beker en er zijn fragmenten van wat mogelijk een koperen vergiet is geweest en een ijzeren koekenpan.[315] De koekenpan heeft een doorsnede van ongeveer 25 cm en heeft een platte steel die aan het uiteinde was rondgebogen om die om een houten steel te kunnen klemmen (afb. 9.5).[316] Het andere fragment heeft de vorm van een wijde pan met rechte wanden waaraan een of twee horizontaal geplaatste oren hebben gezeten. De bodem is bezaaid met gaatjes in een onregelmatig patroon (afb. 9.6). Het is ook nog mogelijk dat het een gelapte pan betreft, maar het aantal gaatjes is vrij hoog. Er zijn ook koperen lapstukken voor ketels of koekenpannen. Verder is er een ronde ijzeren schijf met gaten die het meest doet denken aan ijzeren schuimspanen die in Duitsland als haardgerei werden gebruikt.[317]

9.3 Kleding en sieraden

Uit de textielvondsten blijkt dat er vooral lapjes van kledingstukken zijn weggegooid. Daarbij zijn ook fragmenten van metaaldraad, die als decoratie op de stof werd genaaid, in de slootvullingen terechtgekomen. Er zijn verschillende stukken zilverdraad en messingdraad gevonden. De platte strookjes messing waren gewikkeld om een nu verdwenen draad en vervolgens dubbel gedraaid. De zilverdraden zijn smal en plat. Dit zijn vrij bijzondere vondsten (zie hoofdstuk 12 textiel).[318]
Veel algemener zijn de bevestigingsmiddelen voor de kleding, zoals nestels van koper (afb. 9.7), die over de uiteinden van rijgveters zijn geklemd om het vast rijgen van kledingstukken zoals jakjes te vergemakkelijken. Een koperen oogje gemaakt van een koperdraad waarvan de uiteinden in elkaar zijn gedraaid (afb. 9.8) werd gebruikt in combinatie met een kledinghaakje om een kledingstuk te kunnen sluiten.[319]

315 De enige tinnen beker werd in 1998 gestolen tijdens een expositie.

316 Vergelijk Elling en Elling 2002, p. 70.

317 Elling en Elling 2002, p.63.

318 Ook enkele met textiel omwonden constructies van koperdraad worden in het hoofdstuk textiel toegelicht.

319 Read 2008, p. 157.

Afb. 9.7
Nestel, sloot 1, BIR92-32.83.

Afb. 9.9
Tinnen knoop met staafoog, uit grondverbetering, BIR94-120.2 en knoopje met draadoog, sloot 1, BIR92-32.53.

Afb. 9.10
Knopen van messing met houten kern, huis 16, BIR94-109.1.

Afb. 9.8
Kledingoogje, sloot 1, BIR92-32.47.

Afb. 9.11 Manchetknoop met parelmoer, beerkelder huis 16, BIR94-137.2.

Afb. 9.12 Ketting van koper, sloot 1, BIR92-32.290.

(alles schaal 1:1)

Er zijn knopen van metaal en van been gevonden. Metalen knopen vormden in de 16de en 17de eeuw belangrijke decoratieve elementen van de kledij. Het aantal knopen nam na de eerste helft van de 16de eeuw sterk toe van 20 tot wel 200 per (mannen-)kostuum in de 17de eeuw. Randen van mantels en dergelijke werden bijvoorbeeld ook afgewerkt met een rij knopen.
De oudste knopen dateren uit de 16de eeuw en hebben een staafoog voor de bevestiging. De vorm is bijna conisch tot conisch en de versiering bestaat in een geval uit een spiraalvorm (afb. 9.9 links) en in het andere geval is de tinnen knoop versierd met groeven die richting de punt wijzen. Groot is het contrast met twee grotere fijn gedecoreerde 18de-eeuwse knopen (afb. 9.10). De decoratie bestaat eveneens uit een spiraal met in het hart een bloemetje, maar het zijn knopen met een houten kern met daarop een omhulsel van messing. In de periode daartussen passen de meeste andere eenvoudige metalen knopen van de Bierstraat. Er is een klein bolknoopje met een draadoog (afb. 9.9 rechts). Van een grotere koperen knoop met een houten kern is alleen het kapje bewaard.[320]
Een knoop van roodkoper met een gietoog valt op door de inleg met parelmoer (afb. 9.11). Mogelijk is dit een deel van een manchetknoop. Manchetknopen kwamen in Engeland in de mode in het laatste kwart van de 17de eeuw.[321] Aangezien deze knoop werd gevonden in de beerkelder s30-34 achter huis 16 met 18de-eeuws materiaal, is die functie goed mogelijk. In de sloten zijn diverse fragmenten van kettingen gevonden. Een heel fijne ketting van koper bestaat uit 3-4 mm lange schakels gemaakt van gewonden draad die vier maal is rondgedraaid rond de volgende schakel (afb. 9.12). Deze ketting is in complete vorm een aantal maal in Amsterdam gevonden en kan als halsketting, of als een omgewonden armband hebben gediend.[322]

320 Bartels 1999, p. 289.

321 Read 2008, p. 98-99.

322 Baart e.a. 1977, p. 206, afb. 379 vergelijkbare ketting.

Er is ook een zilveren ketting met grovere langwerpige schakels die gedraaid en geschakeld zijn met vier andere schakels zodat het lijkt op de structuur van een gevlochten touw. De gevlochten delen worden afgewisseld met enkele gewone schakels (afb. 9.13). Deze ketting is te grof voor een halssieraad. Er zijn allerlei toepassingen denkbaar voor een dergelijke ketting, bijvoorbeeld als gordelketting, aan een beurs, of als sluiting van kleding. De broche in een tin-loodlegering die in een slootarm werd gevonden is van een onbekend type (afb. 9.14). Er is een bronzen riemhanger van het klemtype (afb. 9.15). Deze werd over een riem geschoven en diende als hanger voor de bevestiging van een beugeltas. Dit bepaalde type werd door mannen gedragen en is vanaf de 15de tot in de eerste helft van de 17de eeuw in gebruik.[323] De decoratie bestaat uit een gravering met de letters I.H.S. Het monogram gaat terug op de beginletters van de naam Jezus in het Grieks. Behalve deze uitleg zijn er vele andere verklaringen waarbij elke letter een woord voorstelt. Zoals: Iesus Hominum Salvator (Jezus verlosser van de mensen) of Iesus Heiland Saligmaaker.[324]

Er zijn twee schoengespen gevonden, waarvan één in een slootarm. Dit is een simpel gespje van tin-lood, in de vorm van een acht, dat bijvoorbeeld in een kinderschoen of een koeienbekschoen dienst kan hebben gedaan. De andere komt uit de beerkelder s34 achter huis 16 met voornamelijk 18de-eeuws materiaal. Het is een bewerkte siergesp van verzilverd tin met een rechthoekige vorm (afb. 9.16). De gesp is aan de achterzijde in een ronding verwerkt zodat deze beter aansluit op de welving van de wreef. Ook is te zien dat de gesp oorspronkelijk een middenstijl had. Grote schoengespen zijn tussen ongeveer 1720 en 1780 in zwang. Daarna komen schoenen met veters in de mode.

In beerkelder s404 van huis 9 zijn twee gouden sieraden gevonden die gezien de overige vondsten dateren tussen 1730-1820. De ene is een eenvoudige zeer dunne ring met een doorsnede van 18 mm. De andere is een oorbel waarin verschillende materialen zijn verwerkt. De hanger bestaat uit een imitatieparel die aan een koperen pennetje hangt in een roodkoperen hulsje. De oorring van goud is met filigrainwerk versierd waarbij met fijne gouddraad en druppels een bijtende slang is gestileerd rond een ringetje met een sluiting (afb. 9.17). Filigrainwerk is techniek die over de hele wereld werd, en soms nog wordt gebruikt. In Spanje werd in de 17de en 18de eeuw veel filigrainwerk gemaakt en in Frankrijk was het vanaf circa 1660 tot de late 19de eeuw in de mode.[325] Aangezien men in Nederland in die periode de Franse mode volgde zullen zulke sierraden hier ook veel zijn gedragen. Het is opmerkelijk dat een dergelijk sieraad in een beerkelder is beland. Ongetwijfeld is dit niet met opzet gebeurd.

323 Baart e.a. 1977, p. 165.

324 Korf 1981, p. 209- 210.

325 Encyclopedia Britannica, 11de editie 1911, dl. 10, p. 343-344.

Afb. 9.13 Zilveren ketting, sloot 1, BIR92-32.18.

Afb. 9.14
Broche van tin-lood, sloot 1, BIR92-32.28, voorzijde en achterzijde.

Afb. 9.15
Riemhanger met gravering IHS, sloot 2, BIR94-196.48, voorzijde en achterzijde.

(alles schaal 1:1)

Afb. 9.16 Verzilverde tinnen schoengesp, beerkelder huis 16, BIR94-136.1, voorzijde en achterzijde.

Afb. 9.17 Gouden oorbel en ring, beerkelder huis 9, BIR95-405.5 en 6.

9.4 Speelgoed

In beide slootarmen is poppengoed van een tin-loodlegering gevonden. Poppengoed is miniatuur huisraad waarmee meisjes speelden. Het betreft een tinnen bord, een kookpan (afb. 9.18), een beker en een treeft (afb. 9.19 en 20). De treeft heeft een ronde voet en een hoog hengsel. Op de treeft werd een (koeken)pan geplaatst, het hengsel werd aan een haal gehaakt zodat het pannetje hoog boven het vuur kon hangen.
In 17de- en 18de-eeuwse beerkelders ontbreekt metalen poppengoed en is het poppengoed van aardewerk en/of porselein.
Een klein belletje van een gesloten bolvormig type bestaat uit twee aan elkaar gesoldeerde helften van messing met twee kleine gaatjes. Het is met een diameter van maximaal 14 mm niet veel groter dan een grote kersenpit. Dergelijke belletjes zijn moeilijk in een categorie te stoppen. In de 16de en 17de eeuw werden kleine belletjes gebruikt voor paardentuig, hondenhalsbanden en dergelijke. Maar het is ook bekend als onderdeel van een zogenaamde rinkelbel. Dit is babyspeelgoed van been met belletjes er aan dat zowel als rammelaar, bijtobject en als fluitje is te gebruiken.[326]
In de beerlaag van de beerkelder s34 direct achter huis 16 werden 6 messing speelpenningen gevonden (tabel 9.1).[327] Deze zijn in Neurenberg gemaakt waarbij Engelse munten uit de periode 1711-1783 als voorbeelden dienden. De oudste speelmunt is naar voorbeelden uit de periode 1711-1748, de jongste uit de periode 1761-1783 (afb. 9.21 en 9.22). Op grond van hun waarschijnlijk gelijktijdig gebruik zijn ze in die laatste periode gemaakt. Ze werden bij allerlei bord- en kaartspelen ingezet.

Afb. 9.18 Speelgoed pan van tin, sloot 1, BIR92-32.46.

Afb. 9.19 Speelgoed beker van tin, sloot 2, BIR94-196.122.

Afb. 9.20 Speelgoed treeft van tin, sloot 2, BIR94-196.322.

Afb. 9.21 Speelmunt naar voorbeeld uit 1711/1748, beerkelder huis 16, BIR94-136.13.

Afb. 9.22 Speelmunt naar voorbeeld uit 1761/1783, beerkelder huis 16, BIR94-136.14.

(alles schaal 1:1)

326 Willemsen 1998, p. 99.

327 Determinatie J. Pelsdonk, Geldmuseum, Utrecht.

9.5 Naaigereedschap

Deze groep bestaat uit kopspelden en vingerhoeden. De kopspelden zijn op een na uit koperdraad getrokken. Er is verschil in de wijze waarop de koppen zijn gemaakt. De oudste (uit de slootarmen) zijn gemaakt door het uiteinde van de koperdraad te winden. Het andere type, met een platte kop komt voor in beerkelders en afvoergoten met een inhoud uit de tweede helft van de 18de eeuw en later.

Vingerhoeden worden als beschermkapjes op vingers geschoven tegen naaldenprikken. Er zijn hier alleen gesloten vingerhoeden gevonden. Deze werden gebruikt bij het naaien van kleding. Vanaf circa 1530 werden in Neurenberg (Duitsland) vingerhoeden van messing gemaakt en sindsdien kwam het grootste deel van de vingerhoeden daarvandaan. Pas in 1628 werd er ook op grote schaal in Nederland geproduceerd.[328]

We zien in de kleine groep van acht vingerhoeden uit de Bierstraat variaties op gebied van techniek en decoratie. Allereerst in de wijze waarop de putjes zijn gemaakt. Bij een aantal exemplaren is te zien dat die met radstempels zijn gemaakt, de horizontale afstand tussen de putjes is gelijk, de verticale niet en het patroon loopt in een spiraal. De onderste rand is vrij gebleven van putjes. Deze boord heeft vaak een ondiepe groef (afb. 9.23 links). Bij een ander exemplaar is de boord versierd met een gravure binnen twee eveneens versierde banden (afb. 9.24). Een volgende ontwikkeling is het gebruik van een wielstempel. Hiermee werd de hele zijkant op regelmatige wijze van putjes voorzien. De bovenkant werd geput door gebruik van een bolstempel. Hierbij werd de vingerhoed op een houten kern geplaatst en met een slag op het stempel geput. Deze innovatie lijkt vanaf 1609 zijn intrede gedaan te hebben in Neurenberg en is daar vanaf 1625 de enige gebruikte techniek.[329] Hiervan is een voorbeeld uit de beerkelder s34 achter huis 16. Bij dit exemplaar is de overgang naar de top gemarkeerd door een flauwe groef. De boord telt twee ribbels.

Een volgende innovatie is de vingerhoed met de gelaste top. Hiervan is bekend dat die in ieder geval aan het einde van de 17de eeuw werd geproduceerd in Nederland en Engeland. Voorbeelden daarvan zijn los gevonden in de uitgegraven grond (afb. 9.23) en in de beerkelder s34 achter huis 16.

Afb. 9.23 Vingerhoeden, sloot 1, BIR92-32.45 en BIR92 losse vondst.

Afb. 9.24 Vingerhoed, sloot 2, BIR94-196.37.

(alles schaal 1:1)

328 Clevis en Hasselt 1993, p. 98.

329 Clevis en Hasselt 1993, p. 305.

9.6 Verlichting

Een vondst die zeker in de categorie verlichting past is een cilindervormige huls van koper die aan de bovenzijde is versierd met een gravering. Dit is een kaarsenhouder, onderdeel van een blaker of kandelaar (197.10).

Een van de meest bijzondere vondsten zijn stukken verbronsd tinblik waar decoraties uit zijn gestanst (afb. 9.25 en 9.26). Deze waren mogelijk onderdeel van een paneeltje of deurtje van een lantaarn. In reconstructie is het een voorwerp van ongeveer 24 x 14 cm dat over de breedte bol staat. Het doet denken aan de uitgeprikte decoraties op lantaarns van karton en doorzichtig vliegerpapier die voor hedendaagse kinderoptochten nog wel worden gemaakt. Lantaarns worden maar zelden in archeologische context gevonden. Over hun voorkomen zijn we vooral aangewezen op gravures en schilderijen en op iets later gedateerde voorwerpen uit museale collecties. Op gravures zijn zelden gedecoreerde lantaarns afgebeeld. Een uitzondering is het schilderij *'Het doktersbezoek'* door Richard Brakenburgh (Haarlem 1650-1702) uit 1696 in het Museum Boymans van Beuningen.[330] Het gebruik van uitstansen als decoratie is wel gedocumenteerd bij opgegraven middeleeuwse lantaarns uit Londen.[331] Men heeft rondjes uitgestanst in combinaties waardoor een drieblad, een vierblad en dergelijke motieven in het negatief zijn gemaakt. Het drieblad komt ook voor op de Haagse fragmenten maar dan in het positief.

Afb. 9.25 Fragmenten verbronsd tinblik, lantaarn?, sloot 2, BIR94-196.26. (schaal 1:2)

Afb. 9.26 Fragment verbronsd tinblik, BIR94-196.26, detail achterzijde. (schaal 1:1)

330 Gevonden in de database Afbeelding Linkt Met Artefact: http://alma.boijmans.nl/nl/.

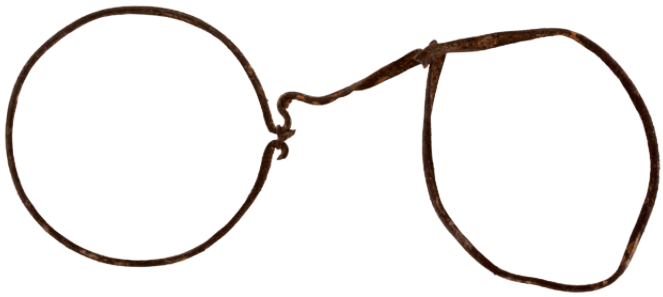
331 Egan 2010, p. 150, fig. 118.

9.7 Huishoudelijk en overig

Er zijn diverse koperen gordijnringen van verschillend formaat gevonden. Ze komen alleen voor in de laag die de noordelijke slootarm bedekt en in de beerkelders.
Allerlei vormen van beslag, voornamelijk van brons of koper kunnen meubels, kistjes en dergelijke hebben gesierd (afb. 9.27).
Emmers waren vaak voorzien van een metalen hengsel. Daarvan zijn er twee gevonden. Het meest complete hengsel heeft een met bronsblik omhulde ijzeren kern, een ander is van koperdraad.
In een beerkelder van huis 9 werd een sterk gecorrodeerde (huis)sleutel van ijzer gevonden.
Een brilmontuur is in de zuidelijke sloot terecht gekomen. Het bestaat uit een stuk koperdraad, met een iets concave vorm, dat kunstig is gebogen en vastgezet met een klein ringetje (afb. 9.28). Dergelijke brillen werden op de neusbrug vastgeklemd. Dergelijke monturen zijn in de 16de en 17de eeuw gebruikelijk. Pas in de 18de eeuw komen er brillen met poten die achter de oren worden gehaakt.
Verder zijn er nog diverse voorwerpen waarvan de functie niet geheel duidelijk is, bijvoorbeeld een klein bronzen busje met een uitstaande rand. Een ander koperen voorwerp lijkt onderdeel van een standaard, aan de keerzijde is aan de onderzijde een busje voor bevestiging van een dwarsstangetje (afb. 9.29).

Afb. 9.27 Beslag, beerkelder huis 16, BIR94 136.11.

Afb. 9.28 Brilmontuur van messing, sloot 1, BIR92-32.42.

Afb. 9.29 Standaard van messing, sloot 2, BIR94-196.58.

(alles schaal 1:1)

9.8 Ambachtelijk gereedschap

Een complete koperen steekpasser is op een arm gemerkt (afb. 9.30). Deze is gevonden in de beerkelders s30/34 achter huis 16 met materiaal uit zowel de 17de als de 18de eeuw. Baart veronderstelt dat koperen steekpassers vooral als kaartpassers in de scheepvaart werden gebruikt, maar ook elders is het instrument gebruikt om afstanden te meten.[332]
Een minigereedschapje (4,8 cm lang) heeft een horizontaal blad dat haaks op de steel staat, met aan de andere zijde een hamerkop (afb. 9.32). De vraag is of dit een stuk speelgoed is of een fijn werktuigje.
Vooral in de sloten zijn veel kleine metaalfragmenten die naar ambachtelijke werkzaamheden verwijzen zoals druppels lood, metaalslakken, plaatjes ijzer, koper, zink etcetera. Een van de kleine loodslabben is omgevouwen, hetgeen doet denken aan de verzwaringen die aan de lijnen aan de onderzijde van vissersnetten werden gehangen (afb. 9.33).[333]
Er zijn drie identieke brede (sluit-)ringen van ijzer. Voor een ijzeren ketting met schakels van 10-13 lang uit de beerkelder van huis 16 kunnen verschillende doelen worden bedacht zowel bij ambachtelijke werkzaamheden als in de gewone huisraad.

Afb. 9.30 Steekpasser van messing, sloot 2, BIR94-196. 113

Afb. 9.31 Detail van steekpasser, BIR94-196. 113.1. (schaal 2:1)

Afb. 9.32 Miniwerktuigje disselhamer, sloot 2, BIR94-196.132.

Afb. 9.33 Visserslood voor netten, uit grondverbetering, BIR94-225.2.

(schaal 1:1; tenzij anders vermeld)

332 Baart e.a. 1977, p. 478.

333 Olivier 1994, p. 205.

9.9 Wapens en handel

Er zijn 10 loden kogeltjes gevonden (afb. 9.34). De kogels zijn van verschillend formaat (doorsnede 1,0 cm en 1,2 cm en 1,6 cm). De kleinste kogels zijn voor pistolen, de grotere maat kan zowel voor pistool als voor een licht soort musket zijn gebruikt.[334]
Er zijn vier lakenloodjes gevonden. Lakenloodjes bestaan meestal uit twee schijfjes die met een strip verbonden zijn. Aan het ene schijfje zit een pin die past in een gat in het andere schijfje. De schijfjes werden door middel van een tang vastgepind aan wollen stoffen. De tang maakte dan meteen een merkteken op het lood. Dit teken kon de keuring van de kwaliteit van de stof aangeven of een teken zijn dat een bepaalde deelbewerking goed was uitgevoerd.
Een klein dichtgeslagen pinlood waarvan het teken niet is herkend hoort bij een goedgekeurde deelbewerking (196.43). Er is een klein deelbewerkingslood met de helft van een poort. Op grond van overeenkomsten in de wijze waarop de poort is weergegeven is dit hoogst waarschijnlijk een Haags lakenlood (afb. 9.35). Goed herkenbaar is het lakenlood met het wapen van Leiden (afb. 9.36). Een groot dubbelgeslagen staallood (lakenlood) uit de 18de eeuw heeft twee merktekens gehad die nu niet meer zichtbaar zijn (afb. 9.37).

Uit de beerkelder van huis 16 komt een 18de-eeuwse sluitdop met een ingekraste letter die mogelijk als een soort verzegeling van fles of kruik heeft gediend. (afb. 9.38).

Afb. 9.34 Loden kogeltjes, sloot 2.

Afb. 9.35 Lakenlood uit Den Haag, sloot 2, BIR 94-197.6.

Afb. 9.36 Lakenlood uit Leiden, sloot 1, BIR92-32.240.

Afb. 9.37 Lakenlood (staallood), beerkelder huis 16, BIR94-136.5.

Afb. 9.38 Gemerkte (fles-)verzegeling, beerkelder huis 16, BIR94-136.20.

(schaal 1:1)

334 Baart 1977, p. 444; Lenting 1993, p. 117-118.

In een van de beerkelders van huis 9 werden sterk gecorrodeerde koperen munten gevonden. Uit de noordelijke slootarm 2 zijn 16 munten geborgen die zijn gedetermineerd door J. van Pelsdonk van het Geldmuseum (tabel 9.1).[335] Het zijn over het algemeen koperen munten met een lage waarde die in Nederland zijn gemunt. Uit de noordelijke sloot komen hele schellingen (afb. 9.39), halve schellingen (afb. 9.40-42), een dubbele stuiver en duiten uit de periode 1584 – circa 1607 en 1614. Dit kleingeld is geslagen in Middelburg, Enkhuizen, Leeuwarden, Deventer, Dordrecht, Zutphen en Gronsveld. Meest opvallende munt is een dubbele reaal (afb. 9.43). Realen zijn ruw gemunte zilverstukken afkomstig uit Mexico en Peru, ook wel Spaanse matten genoemd. Ze werden door Spanjaarden ingevoerd en in hun oorspronkelijke vorm gebruikt of omgesmolten in Europa.[336] Achter het oudste huis aan de sloot werden twee duiten uit West-Friesland met dateringen in 1604 en 1626 gevonden (afb. 9.44). Uit de zandvulling van het uiteinde van sloot 1 is een duit uit de periode 1590-1605 geborgen (108.1). De enige rekenpenning (uit 1638) kwam tevoorschijn in een zandlaag onder een kelder (s23) in Bierstraat nr. 12 (afb. 9.45). Rekenpenningen zijn hulpmiddelen bij het maken van (financiële) berekeningen. Soms hadden ze afbeelding met een politieke lading en dienden ze ook als propaganda.

Afb. 9.39 Hele roosschelling, Dordrecht, 1601, BIR94-170.40.

Afb. 9.40 Halve snaphaanschelling, Leeuwarden, 1600, BIR94-170.25.

Afb. 9.41 Halve roosschelling, Zutphen, 1605, BIR94-170.26.

Afb. 9.42 Halve arendschelling, Gulik 1584, sloot 2, BIR94-170.36.

Afb. 9.43 Dubbele reaal uit Spanje, 1555-1700, BIR94-170.38.

Afb. 9.44 Duit, West-Friesland, 1626, onder huis 6-10, BIR94-186.1.

Afb. 9.45 Rekenpenning uit 1638, huis 12 onder kelder s23, BIR94-119.1.

(schaal 1:1)

335 Gebruikte literatuur: Mitchener 1988, Noss 1929, Purmer en Van der Wiel 1996, Verkade 1848.

336 Sluiter 2003.

Tabel 9.1 Gedetermineerde munten en penningen.

NUMIS nr	vondstnr	staat	autoriteit	muntsoort	plaats van vervaardiging	periode
1074676	BIR94 108.1	Holland (provincie)	provincie (Holland)	duit	Dordrecht	(1590-1605, onleesbaar)
1074672	BIR94 109.3	Neurenberg	particuliere productie	(speelpenning)	Neurenberg	z.j. (1724-1768)
1074666	BIR94 119.1	Nederlanden		(rekenpenning)		1638
1074668	BIR94 125.1	Neurenberg	particuliere productie	(speelpenning)	Neurenberg	z.j. (1724-1768)
1074669	BIR94 136.13	Neurenberg	particuliere productie	(speelpenning)	Neurenberg	z.j. (1711-1748)
1074670	BIR94 136.14	Neurenberg	particuliere productie	(speelpenning)	Neurenberg	z.j. (1761-1783)
1074667	BIR94 136.15	Neurenberg	particuliere productie	(speelpenning)	Neurenberg	z.j. (1724-1768)
1074671	BIR94 136.16	Neurenberg	particuliere productie	(speelpenning)	Neurenberg	z.j. (1724-1768)
1074687	BIR94 170.24	Driesteden; Zwolle-Deventer-Kampen	Driesteden	halve arendsschelling	Deventer	1585
1074683	BIR94 170.25	Friesland (provincie)	provincie (Friesland)	halve snaphaanschelling/ halve gehelmde schelling	Leeuwarden	1600
1074690	BIR94 170.26	Zutphen, stad	stad (Zutphen)	halve roosschelling	Zutphen	1605
1074688	BIR94 170.31	Zwolle, stad	stad (Zwolle)	halve arendsschelling	Zwolle	
1074678	BIR94 170.32	Gronsveld	Jan II (1588-1617)	oord	Gronsveld	z.j. (1588-1617)
1074685	BIR94 170.33	Friesland (provincie)	provincie (Friesland)	halve snaphaanschelling/ halve gehelmde schelling	Leeuwarden	(1599-1601, onleesbaar)
1074691	BIR94 170.35	Zeeland (provincie)	provincie (Zeeland)	schelling	Middelburg	(1581-1581, onleesbaar)
1074689	BIR94 170.36	Gulik	Willem V (1539-1592)	halve arendsschelling		1584
1074684	BIR94 170.37	Friesland (provincie)	provincie (Friesland)	halve snaphaanschelling/ halve gehelmde schelling	Leeuwarden	(1582-1601, onleesbaar)
1074686	BIR94 170.38	Spanje	Philips II (1555-1598)/ Philips III (1598-1621)/ Philips IV (1621-1665)/ Karel II (1665-1700)	dubbele reaal	(ondetermi-neerbaar)	z.j. (1555-1700)
1074681	BIR94 170.41	Friesland (provincie)	provincie (Friesland)	halve snaphaanschelling/ halve gehelmde schelling	Leeuwarden	1599
1074679	BIR94 170.42	Holland (provincie)	provincie (Holland)	halve roosschelling	Dordrecht	(1601, onleesbaar)
1074682	BIR94 170.40	Holland (provincie)	provincie (Holland)	roosschelling	Dordrecht	1601
1074675	BIR94 170.39	Friesland (provincie)	provincie (Friesland)	duit	Leeuwarden	1605
1074674	BIR94 170.34	Overijssel (provincie)	provincie (Overijssel)	duit	Deventer, Kampen of Zwolle	z.j. (1607, circa)
1074680	BIR94 170.23	Zeeland (provincie)	provincie (Zeeland)	dubbele stuiver	Middelburg	1614
1074677	BIR94 186.1	West-Friesland (provincie)	provincie (West-Friesland)	duit	Enkhuizen	1626
x	BIR94 186.2	West-Friesland (provincie)	provincie (West-Friesland)	duit		1604
1074673	BIR94 196.134	Kleef?	(ondetermineerbaar)	duit	(ondetermi-neerbaar)	17e eeuw

9.10 Bouwmateriaal

De groep bouwmateriaal bestaat voornamelijk uit gesmede nagels (ook wel spijkers genoemd) en glas-in-loodstrippen. Er is een compleet rechthoekig ruitje met het lood erom heen (hoofdstuk glas, afb. 8.21).
Een aantal grove gesmede stukken waarvan de functie niet duidelijk is behoort waarschijnlijk ook in deze functiegroep.

9.11 Conclusie

Metaalvondsten zoals nagels, metaalslakken, lakenloden, munten, messen, gordijnringen, spelden en vingerhoeden en loodstrippen geven een vrij herkenbaar beeld van huishoudelijke en ambachtelijke activiteiten rond 1600. Daarnaast is er een aantal interessante stukken. Allereerst de stukken vertind blik die verder onbekend zijn en die mogelijk van een gedecoreerde lantaarn afkomstig zijn. Maar ook de tinnen miniatuurtjes die als speelgoed hebben gediend. In combinatie met aardewerken miniatuurtjes en ander speelgoed tonen deze iets van de beleving in de kinderwereld. Verder zijn er bijzondere voorwerpen in relatie tot de kleding en opsmuk uit het begin van de 17de eeuw zoals de gedecoreerde riemhanger. Voorwerpen van edelmetalen worden niet vaak gevonden. In dit geval gaat het om een zilveren ketting, een gouden oorbel en ringetje. We moeten er wel van uit gaan dat de voorwerpen niet moedwillig zijn weggegooid.
Vraag is wat de vondst van de gouden sieraden in de beerkelder van huis 9 zegt over de welstand van de bewoners. Dat klinkt als een open deur, maar dat is het niet. Gouden oorbellen kwamen namelijk een enkele keer ook voor bij de laagste inkomensklasse, zoals blijkt uit een studie van Delftse boedelinventarissen.[337] Niet zozeer het bezit van enkele gouden sierraden, maar de slordige manier waarmee er is omgegaan zou op een hoge welstand kunnen wijzen, ware het niet dat slordigheid overal voorkomt.
Het publiceren en afbeelden van nog ongeïdentificeerde voorwerpen kan op den duur bijdragen aan een verdere kennisvermeerdering over de materiële cultuur.

337 Wijsenbeek-Olthuis 1987, p. 465.

10 Benen gebruiksvoorwerpen

In de sloten en in de beerkelders werd een grote hoeveelheid bot gevonden, voornamelijk slacht- en etensafval. Deze materiaalcategorie wordt behandeld in een ander hoofdstuk. In dit hoofdstuk worden de gebruiksvoorwerpen, 36 stuks, van bot, ivoor en gewei behandeld (bijlage 10.1).

Messen

In de noordelijke sloot lag een compleet benen mesje, 13 cm lang, met een smal heft met daarop diagonale krassen eindigend in doorboord uiteinde met een aantal kartels (afb. 10.1). Het lemmetdeel is breder en eindigt in een punt. Dergelijke benen mesjes zijn eerder in verschillende steden, waaronder Den Haag, gevonden.[338] Van Vilsteren heeft onderzoek gedaan naar dergelijke benen mesjes en bestempelt ze als krulmesjes voor veren waaiers. Eind 16de en begin 17de eeuw waren er waaiers met struisveren of pauwenveren in de mode, die met botte benen mesjes in vorm werden gebracht.[339] Van een ander voorwerp van been, eveneens voorzien van diagonale krassen en met ingebrande lijnmotieven, is die functie niet duidelijk. Het werkuiteinde is hol en loopt smal toe. Het andere uiteinde is ook gekarteld maar voorzien van 3 doorboringen (afb. 10.2)
Er zijn ivoren mesheften. Een ervan, uit de beerkelder s30 achter huis 16, is volkomen glad en heeft een afgeronde vorm (afb. 10.3). Het andere exemplaar uit dezelfde beerkelder is van fraai in een spiraal gedraaid stuk ivoor (afb. 10.4). Een mesheft uit de zuidelijke sloot is gemaakt van twee plaatjes gewei die met 3 nagels op een plaatangel zijn bevestigd. Het heft is zo gemaakt dat de gegroefde buitenzijde van het gewei zichtbaar is (afb. 10.5). Op grond van de structuur is dit waarschijnlijk een stuk van edelhertgewei. Het zou ook nog van ree afkomstig kunnen zijn, maar dat was minder gebruikelijk.[340]

Speelgoed

Er zijn twee incomplete lettertollen van hetzelfde type gevonden aan beide zijden van de straat (huis 9, s405 en huis 16, s34). Het zijn tolletjes die uit vier in elkaar geschroefde delen bestaan, een soort moer met zes kanten en twee benen schroeven die in beide openingen steken om de spil vast te klemmen (afb. 10.6). Op elk van de zes kanten staat een ingekraste letter die afwissend met rode of zwarte verf is ingevuld. De lettervolgorde is bij een exemplaar A.B.S.T.D.N. Bij het andere exemplaar is de volgorde A.N.B.D.T.S en is de letter A anders vormgegeven.
De tol werd gedraaid bij bepaalde gezelschapspelletjes met een gokelement en is over de hele wereld in een of andere vorm bekend. De letter die boven kwam te liggen als de tol stil viel had een betekenis met betrekking tot de fiches in de pot. Volgens de encyclopedia Brittanica (bij het lemma *teetotum)* verwijzen de letters naar de beginletters van latijnse woorden.[341] De letter A betekent een fiche of kaart nemen (*aufer*). D betekent leg er een neer (*depone*) of betekent half (*dimidium*). N betekent niets *(nihil*). De letter T betekent neem alles uit de pot (*totum*). De oorspronkelijke vorm van de lettertol had vier vlakken met deze letters. Latere tollen hebben meer vlakken en dus ook meer letters, soms in combinaties van 2. Tijdens joodse Chanoeka-feesten wordt traditioneel met een lettertol met vier zijden (dreidl) gespeeld. Ook hier geven de letters aan hoeveel iemand uit de pot krijgt. Hoewel in veel publicaties een religieuze uitleg wordt geven aan de betekenis van de

338 Magendans en Waasdorp 1986, p. 20.

339 Van Vilsteren 1988, p. 213-218.

340 Rijkelijkhuizen 2008, p. 39-45.

341 Encyclopedia Britannica 11de ed. 1911, dl. 26, p. 503, teetotum http://www.archive.org/details/encyclopaediabri26chisrich

Afb. 10.1

Afb. 10.2

Afb. 10.3

Afb. 10.4

Afb. 10.5

Afb. 10.1 Benen krulmesje voor waaiers, sloot 2, BIR94-196.50.

Afb. 10.2 Benen mesje, stortvondst, BIR92-0.1.

Afb. 10.3 Mesheft van ivoor, beerkelder huis 16 s30, BIR94-105.3.

Afb. 10.4 Mesheft van ivoor, beerkelder huis 16 s30, BIR94-126.8.

Afb. 10.5 Mesheft van gewei, sloot 1, BIR92-32.21.

Afb. 10.6 Lettertollen, beerkelders huis 16 en 9, BIR94-137 en BIR95-405.7. (schaal 1:1)

letters heeft Golinkin aannemelijk gemaakt dat dit spel een profane en Europese achtergrond heeft en dat de religieuze symboliek er later bij is bedacht. De letters zijn afgeleid van het Duitse equivalent van het teetotumspel.[342] N = nichts, niks, G = ganz, alles, H = halb, half en S = stell ein, stop erin. Over het begin van het gebruik van de lettertol in West-Europa, met name in Nederland, is nog onduidelijkheid. Uit archeologische bronnen is duidelijk dat de zeskantige tol in ieder geval vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw voorkomt.[343] In het speelgoedmuseum Deventer zijn diverse zeskantige tollen met de letters ABSDNT zowel van been als van zilver die in de periode 1800-1899 worden gedateerd. De verklaring die voor de letters wordt gegeven is: A= allen trekken B= bijbetalen D= dubbel inzetten N= niets trekken S= inzetten T= trekken.[344]

Het is de vraag of het gebruik van de lettertol in Nederland in die periode mogelijk beperkt was tot joodse Nederlanders. Vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw vestigden rijke Portugese joden zich in Den Haag. Ook Hoogduitse joden kwamen naar Den Haag. Deze laatste groep vestigde zich in de buurt tussen de Spuistraat-Spui-Bierkade en de Paviljoensgracht. De armsten woonden in de kern van dat gebied en beter gesitueerden in het gebied daaromheen.[345] De Bierstraat ligt in die buitenste zone.

In het geval van Bierstraat 9 kan het tolletje heel goed van een joods gezin zijn geweest. In de periode 1774-1802 woonde hier de familie Nathan. In 1800 waren er vier kinderen.[346] Voor de overzijde van de Bierstraat is iets dergelijks niet aan te tonen. Weliswaar heeft er in de periode 1774-1809 een joods gezin met vijf kinderen gewoond maar niet op nr. 16 maar op nr. 12.

Echte conclusies over een exclusief gebruik van lettertollen door joodse bewoners kunnen dus niet getrokken worden.

In beide beerkelders is ook ander speelgoed gevonden zoals knikkers en poppengoed. In huis 9 werd ook een kleine (21 x 14 x 4 mm) ivoren dominosteen gevonden (afb. 10.7). Midden 18de eeuw kwam het dominospel via Italië naar de Lage Landen.[347] Er werden ook wel dominostenen gemaakt van ebbenhout (Diopyros) in combinatie met een plaatje ivoor. Een voorbeeld daarvan, zonder de ivoor maar wel met het koperen pinnetje waarmee het is vastgezet, werd in een 19de-eeuws gootje achter huis 12 gevonden. Uit beerkelder s30-34 van het huis achter Bierstraat 16 komt een ivoren stemschroef uit de 17de of 18de eeuw (afb. 10.8). Deze is bedoeld om een muzieksnaar aan te draaien en zo de toonhoogte te veranderen.

Afb. 10.7 Ivoren dominosteen, huis 9, BIR95-405.25.

Afb. 10.8 Ivoren stemschroef, beerkelder huis 16/ bovenkant sloot 1, BIR94-126.3.

342 Golinkin 2000. Zie ook: www.myjewishlearning.com/holidays/Jewish_Holidays/Hanukkah/At_Home/Dreidel.html

343 Deze opgraving twee exemplaren. Identieke exemplaren in Tiel en Leiden. Grootveld en Olthof 2010.

344 http://www.speelgoedmuseumdeventer.nl/collectie/zoeken?OB=tafeltol#/detail?id=200073.

345 Van Creveld 1989, p. 41.

346 HGA, Buurten van 's-Gravenhage, inv.nr. 147, verp.nr. 3945..

347 www.sincfala.be/sf/images/stories/tentoonstellingen/2007_speelgoed/speelgoedgeschiedenis.pdf

Kammen

In de 17de en 18de eeuw werden er op grote schaal olifantenslagtanden uit West-Afrika naar Nederland vervoerd. Walvisvaarders zorgden voor aanvoer van walrustanden. Beide soorten ivoor werden gebruikt voor het maken van luizenkammen (afb. 10.9 uiterst links en rechts). Ivoor heeft een groot voordeel boven bot: het breekt minder snel. De luizenkammen uit deze periode zijn van het dubbele type dat tegenwoordig nog steeds wordt gebruikt in plastic of metalen uitvoeringen. De kleine kammetjes, met een lengte van circa 3,8-5 cm, zijn vaak symmetrisch van vorm. Bij de grotere kammen is er vaker verschil tussen de breedte van de ingezaagde tanden aan beide zijden. Beide typen zijn gevonden in de sloten en beerkelders. De jongste luizenkam van ivoor, daterend uit de periode 1770-1815, is afgerond aan de korte zijden. In de loop van de 19de eeuw werd hoorn gebruikt als grondstof van (luizen-)kammen.

Knopen en overig

In beide beerkelders (s404 en s405) van huis 9 is een aantal knoopkernen gevonden. Het zijn ronde plaatjes met een doorboring (afb. 10.10). Aan de achterzijde is spongiosa (sponsachtig been) te zien. Dit soort spongiosa is kenmerkend voor ribben. Voor de fabricage van deze plaatjes zijn dus ribben gespleten.[348]

Uit de beerkelders van huis 9 komen twee benen knopen met een staafoog. Een met een bolle bovenkant met een groef langs de rand (afb. 10.10 boven), de andere met een conische vorm.

Uit de beerkelder s30-34 van huis 16 komt een klein schroefdekseltje van ivoor.

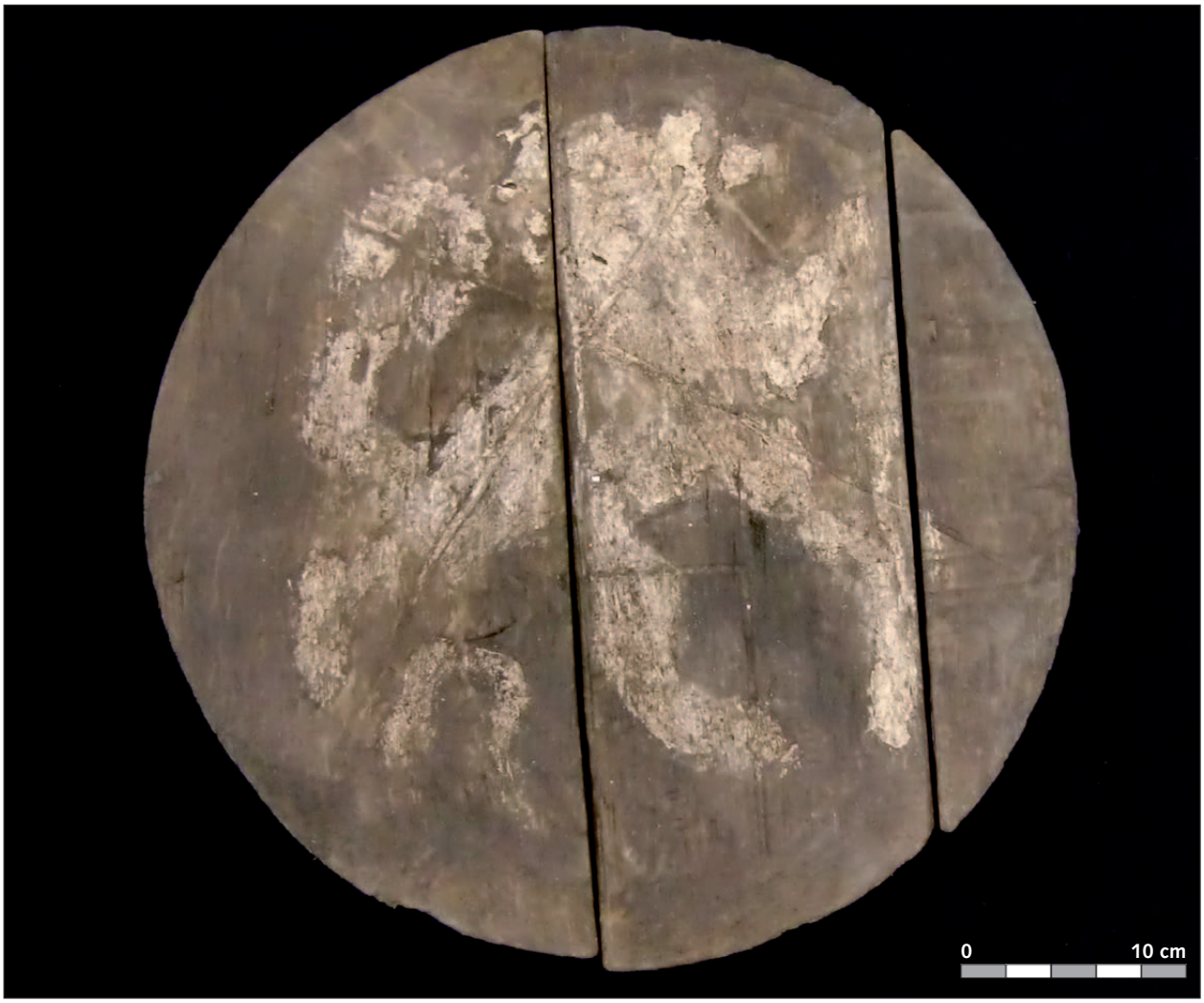
Afb. 10.9 Twee ivoren luizenkammen BIR92-32.41 en BIR94-169.1 en buxushouten kam (BIR92-32.40, midden), uit de slootarmen.

Afb. 10.10 Benen knoop en knoopkernen, beerkelders huis 9, BIR95- 404 en 405.

(schaal 1:1)

348 Rijkelijkhuizen 2008, p. 23. Kist e.a. p.140.

Afb. 11.1 Bodem van ingegraven ton (s24, BIR94-129.1) met merkteken van de Rotterdamse brouwerij "de Leeuw met den staf".

Afb. 11.2 Haagse bierdragers dragen ton van de Haagse brouwerij "De Ooyevaer", getekend door A. van de Venne, circa 1626, *(collectie British Museum)*.

11 Hout

11.1 Inleiding

Tijdens de opgravingen zijn tientallen houten voorwerpen in de beide slootvullingen gevonden met een redelijk goede conservering. In de beerkelders zijn op een uitzondering na nauwelijks houten voorwerpen gevonden. Uitzondering is de dubbele beerkelder s30-34 die op het uiteinde van een slootvulling is gebouwd. Het materiaal van die locatie is echter moeilijk te onderscheiden van de eigenlijke slootvulling.
Uit de gebruikvoorwerpen is een selectie is gemaakt die voor tentoonstellingsdoeleinden is geconserveerd.[349] Daarnaast kwamen afvalstukken en takhout tevoorschijn in de slootvullingen en beerkelders. Verder was er constructiehout in de vorm van beschoeiingen, funderingsplanken en palen en hergebruikte tonnen. Onderzoek aan hout is gerapporteerd door verschillende medewerkers van BIAX-Consult en de stichting RING.[350] Deze gegevens zijn aangevuld met gegevens over de waterputten en houtdeterminaties van de overige voorwerpen (zie bijlage 11.1).[351]

11.2 Tonnen

Bier- en wijnvaten werden vaak hergebruikt in waterputten of als beerton gebruikt.
De tonnen zijn zonder uitzondering gemaakt van eikenhouten duigen. In de tonnen zijn stoppen van wilgenhout *(Salix sp.)* gebruikt. Ook de hoepels van gespleten tenen zijn van wilg. In waterput s38 waren drie tonnen boven elkaar geplaatst. Twee tonnen waren van kuipersmerken voorzien. In de bovenste ton was een merk over een stop heen gezet. In waterput s45 werd een merk waargenomen en in waterput s85 waren er in beide tonnen twee gemerkte duigen.
Tonnetjes werden ook gebruikt als afvalton of beerton. In de zuidelijke slootarm was binnen een beerbak een houten ton met een bodem geplaatst. De tonduigen zijn van eikenhout en zijn aan de bovenkant verrot, de doorsnede is daar 73 cm. Vier planken van eikenhout vormden samen een tonbodem met een doorsnede van 65 cm. In de zuidelijke slootarm lag ook een losse tondeksel van eikenhout waarop een dwarslat was vastgemaakt. Hierop was, gezien de spijkergaten, waarschijnlijk een handgreep gemonteerd. Gezien de aankoeksels heeft de deksel waarschijnlijk gefungeerd als afdekking van een gemak.
Achter de kelder van huis 16 werd een ingegraven tonnetje van eikenhout (s24) gevonden. Het tonnetje bestaande uit ongeveer 13 duigen van elk 6,5 cm breed en 1 cm dik had een bodem met een doorsnede van 41 cm.
De tondeksel of bodem is gemerkt met witte verf. De voorstelling is een leeuw met een staf (afb. 11.1). In de ton is ook een kruis gekrast. Het was gebruikelijk om de tonnen te merken, zeker als ze vervoerd werden. Op een tekening van Adriaen van de Venne uit 1625/26 zijn twee Haagse bierdragers afgebeeld met een ton die gemerkt is met een ooievaar in witte verf (afb. 11.2). Deze verwijst hoogst waarschijnlijk naar "De Ooyevaer", de enige bierbrouwerij van Den Haag in die tijd.

349 Conservering door Archeoplan.

350 Brinkkemper 1994 (45 stukken hout gedetermineerd) en briefrapportage P. van Rijn (15 voorwerpen/onderdelen gedetermineerd). RING 1994.

351 De overige houtdeterminaties zijn uitgevoerd door D. van Baardewijk (afd. archeologie) en C. Vermeeren (BIAX-Consult).

Delft en Rotterdam waren de grootste bierleveranciers voor Den Haag. Het bier werd in tonnen op schepen aangevoerd en afgeladen op de Bierkade.

Er zijn zeer veel bierbrouwerijen met de naam Witte leeuw of een naam verwant daaraan. De naam komt onder andere voor in Delft en Rotterdam, maar ook daarbuiten is de naam Witte leeuw wijdverbreid. Belangrijk aanknopingspunt voor de identificatie is de staf. In Rotterdam was er in de 17de eeuw een brouwerij met de naam "de Leeuw met den staf ", met als eigenaar Willem Allardsz. Van Couwenhoven.[352] Deze heeft vermoedelijk in of na 1624 en voor 1640 een brouwerij gevestigd aan de zuidzijde van Blaak en de Brouwerijsteeg.[353]

11.3 Gebruiksvoorwerpen van hout

Keukengerei

Tijdens het ontgraven van de noordelijke sloot werd een complete houten lepel van zilverspar (*Abies alba*) opgeraapt van het stort (afb. 11.3). Een datering in de 17de eeuw lijkt waarschijnlijk.
Er zijn twee gedraaide houten potjes (afb. 11.4). Een hoog model, 12,5 cm hoog met een diameter van 4,9 cm van veldesdoorn (*Acer campestre*) en een laag model, 5,1 cm hoog en een diameter van 7 cm van wilgenhout (*Salix sp.*). In beide gevallen is de rand dunner gemaakt, zodat de deksel, of andere afdekking over de rand heen gaat. Het lage model heeft een zeer dikke (1,9 cm) bodem. Op beide potjes zijn sporen van gedeeltelijke verbranding.
Verder zijn er resten gevonden van een lage vrij platte rechthoekige houten bak of schep van beukenhout met afgeronde hoeken. Bakken werden ondermeer gebruikt om vlees in stukken te snijden en bij mengen van deeg of andere ingrediënten.[354] Beukenhout heeft eigenschappen die bij uitstek belangrijk zijn voor gebruik met levensmiddelen: het neemt geen geuren op en splintert niet.
Schijven van wilgenhout (*Salix sp.*) werden waarschijnlijk als deksel of stop gebruikt. De deksels (6) variëren in diameter van 10,5-12 cm.
Een deksel van een ovale spanen doosje (afb. 11.5) van vurenhout (*Picea a./Larix dec.*) is vermoedelijk uit Midden- of Zuid-Duitsland afkomstig. Het restant van een mandje uit noordelijke sloot was helaas in slechte staat en kon niet worden geborgen.

Schoonmaakgerei

In de slootvullingen zijn diverse kleine handbezems gevonden. Hiervan zijn er vijf op soort gedetermineerd en een enkel exemplaar is geconserveerd. In alle gevallen zijn de takken van heide samengebonden met een bindsel van gespleten wilgenteen (*Salix sp.*). Een determinatie wijst duidelijk op de gewone dopheide (*Erica tetralix*), drie andere zijn gedetermineerd als heide (*Erica sp.*).
Gewone dopheide wordt in het Fries skrobberheide genoemd.[355] Gewone dopheide groeit op laaggelegen vochtige plaatsen in heidevelden en open bossen.[356] Er is één afwijkende heidesoort gevonden, namelijk struikheide (*Calluna sp.*). Dit is eveneens een gebruikelijke soort voor het maken van

352 Bijlsma 1911, p.130.

353 Blok en Molhuysen 1911, p. 645: Willem Allertsz. van Couwenhoven vertrok in 1624 of 1625 naar Rotterdam. Locatieaanduiding via http://www.bedrijfshistorierotterdam.nl/bierbrouwerij/bedrijven.

354 Elling en Elling 2002, p. 285.

355 Zantema 2008, p. 385.

356 www.np-deloonseendrunenseduinen.nl.

(schaal 1:2)

Afb. 11.3 Lepel van zilverspar, sloot 2, BIR94-231.1.

Afb. 11.4 Houten potjes, sloot 1, BIR92-32.152 en BIR94-126.5.

Afb. 11.5 Spanen deksel, sloot 1, BIR92-32.150.

Afb. 11.6 Handveger, sloot 1, BIR94-126.1.

Afb. 11.7 Borsteltje van eikenhout, sloot 2, BIR94-198.6.

bezems. Struikhei komt voor op arme zandgronden, kalkarme duinen en op uitgedroogde venen.[357] De handbezem werd vooral gebruikt als afwasborstel voor het reinigen van potten en pannen.[358] Een handveger van gedraaid essenhout dateert uit de 17de eeuw (afb. 11.6).[359] Dergelijke vegertjes werden gebruikt om kleding schoon te maken. Verder is er een klein rechthoekig borsteltje van eikenhout (7,4 x 3,4 x 1,4 cm) uit de eerste helft van de 17de eeuw (afb. 11.7) dat mogelijk dezelfde functie heeft gehad.[360]

357 Van der Meijden 1983. Toevoeging uitgedroogde venen uit: Casparie e.a. 1995, p. 39.

358 Elling en Elling 2002, p. 140.

359 Identiek exemplaar uit Groningen, datering 17B. Helfrich e.a. 1995, catalogus 5.10.

360 Vergelijkbare borstel zie Carmiggelt 1997, p. 244.

Kammen

Haarkammen en fragmenten ervan zijn in de meeste gevallen (6 van de 7) gedetermineerd en bleken van Buxushout (*Buxus sempervirens*) gemaakt. De kammetjes hebben over het algemeen een breedte van 5,5 -6,5 cm en zijn van het dubbele type waarbij de tanden aan een zijde fijn zijn en aan de andere zijde nog fijner, zo fijn als hedendaagse luizenkammen. Opmerkelijk is een iets grotere kam van het dubbele type met zeer grove tanden aan een zijde (afb. 10.9 midden). De grove tanden kunnen behulpzaam zijn bij het opsteken van haar. De kam is gemaakt van een zes cm dik stammetje van Buxus. De extreem lage groeisnelheid van buxus maakt dat het hout heel fijn en regelmatig van structuur is, maar voordat een dergelijke dikte bereikt is, gaan er heel wat decennia overheen! Buxus komt ondermeer voor in Midden- en Zuid-Europa en werd hier vanaf de middeleeuwen gekweekt als sierboom, niet als productieboom.[361] Het is niet waarschijnlijk dat er in Nederland buxusbomen waren die voldoende omvang hadden om er kammetjes uit te snijden. Buxus is het best te bewerken als het net is gekapt. De kammetjes zullen dus waarschijnlijk als eindproduct zijn geïmporteerd. De fabricage van de kammen van Buxus dateert vooral in de 15de en 16de eeuw.[362] In de 17de eeuw wordt overgegaan op ivoor.

Gereedschap

Er zijn diverse langwerpige voorwerpen met een ronde doorsnede die onderdelen van handvatten kunnen zijn geweest. In twee gevallen is dat heel duidelijk. Een essenhouten heft met een ronde doorsnede waarin de angel van priem of ander gereedschap steekt (afb. 11.8). Een ander heft is van walnoothout (*Juglans regia)*. Dit is dik en rond in doorsnede maar gaat bij het werkdeel over in een smaller deel waardoor het er op lijkt dat het metalen werkdeel met een metalen huls is vastgezet op het heft (afb. 11.9)

Een onbekend voorwerp van beukenhout (*Fagus sylvatica*)) doet nog het meest denken aan een halffabricaat van een smalle houtschaaf waarin de beitel ontbreekt (afb. 11.10). Ook de gebruikte houtsoort is typisch voor schaven. Volgens Janse zijn schaven vrijwel altijd van beuk of eik gemaakt. Beukenhout is licht en hard en splintert nauwelijks.[363] De hoorn aan de voorzijde is een handgreep. De geringe breedte van het voorwerp (nog geen 3 cm) maakt het echter minder waarschijnlijk dat het bedoeld was voor een schaaf.

Er is een achtkantige doorboorde schijf van elzenhout die mogelijk heeft gefungeerd als tussenschijf in een pers.[364] Het is gemaakt van een stammetje met een doorsnede van circa 17 cm (afb. 11.11). Aan twee zijden zijn restanten van de bast te zien. Een zijde van het voorwerp is volkomen vlak. De andere zijde is gefacetteerd en heeft aan de bovenzijde een afgesleten vlak dat bijna rond is.

Er zijn twee fragmenten van houten kantklosjes. Uit de zuidelijke sloot komt een exemplaar van beuk en uit de beerkelder van het huisje achter huis 16 komt een kantklosje van gedraaid buxushout. Buxus en beuken zijn houtsoorten die zich bij uitstek lenen voor draaiwerk.

Afb. 11.8 Handvat van ijzeren gereedschap, sloot 1, BIR92-32.306.

Afb. 11.9 Handvat, sloot 1, BIR92-32.151.

(schaal 1:2)

361 Casparie e.a. 1995, p. 39.

362 Casparie 1988, p. 136, 138. Derks en Vos 2010.

363 Janse 1998, p. 15, 72.

364 Met dank aan M. el Ajjouri die in Marokko dergelijke schijven zag in olijfpersen.

Afb. 11.10 Halffabrikaat van schaaf?, sloot 1, BIR92-32.147.

Afb. 11.11 Schijf van elzenhout, sloot 1, BIR92-32.145.

Afb. 11.12 Gedraaide (stoel-)knoppen, sloot 1, BIR92-32 en BIR92-41.3.

Afb. 11.13 Klapdeurtje van eikenhout, sloot 1, BIR94-179.115.

(schaal 1:2)

Meubels

Fragmenten van meubels worden maar zelden tijdens opgravingen gevonden. Het is veel gebruikelijker om kapot meubilair te verstoken. De gevonden fragmenten zijn klein. Het gaat om twee gedraaide uiteinden van essenhouten stijltjes van elk ongeveer 7 cm lang (afb. 11.12). Dit kunnen de knoppen van stoelleuningen of iets dergelijks zijn geweest, maar evengoed kan het van andere voorwerpen afkomstig zijn. Zoals bijvoorbeeld een spoelrad voor het opwinden van draad. Want ook deze werden opgesierd met gedraaide knoppen.[365]

Er is een klein (8,2 x 6,2 cm) klapdeurtje van eikenhout dat aan de korte kanten is versierd met inkervingen. Aan de ingekorte zijde zijn er twee ijzeren pinnetjes voor het kantelen aangebracht (afb 11.13). Is dit misschien een deurtje voor een binnenindeling in een kastje of de klep van een kistje? Verder is er in de noordelijke sloot een stuk houtfineer van ebbenhout (*Diospyros*) met de afmetingen 24 x 3 x 0,2 cm (169.132) gevonden. Een vlakke kant en de aangrenzende rand zijn volkomen glad afgewerkt. Ebbenhout is een kostbare zwarte houtsoort die sinds het einde van de 16de eeuw werd toegepast als decoratie op kabinetten, muziekinstrumenten en dergelijke.

365 Elling en Elling 2002, p. 371.

Speelgoed

Meest bijzondere houten voorwerp uit het uiteinde van sloot 1 is een houten rammelaar van berkenhout gevuld met steentjes (afb. 11.14).[366] De rammelaar is afgesloten met een dekseltje dat de bolling van de rammelaar volgt en gemarkeerd is met een ingekrast kruis. Van de steel zijn alleen fragmenten bewaard.

Er zijn twee fragmenten van draaitollen, een van vruchtbomenhout (*Pomoidea*) en een van wilgenhout (afb. 11.15, midden). Draaitollen werden draaiend op de grond gezet en met een tolzweep draaiende gehouden. Een groef op de tol zorgde voor meer grip voor de zweep. Een stok met een knop van wilgenhout, zorgvuldig glad gemaakt lijkt op een trommelstok en is 21 cm lang (afb. 11.16). Dat lijkt te kort voor het gebruik op een gewone trommel. Het kan horen bij een kindertrommel, maar het kan ook gebruikt zijn als handvat van een tolzweep. Een functie als trommelstok is echter meer waarschijnlijk vanwege het zorgvuldig vormgegeven uiteinde.[367]

Een zware moker met een heel dun steeltje, beide van essenhout (afb. 11.17), kan gebruikt zijn in het maliespel. Bij het maliespel wordt (op een lange baan) een houten bal met zo min mogelijk slagen onder een of meer poortjes door naar een eindpunt geslagen met een houten hamer. Het spel was zeer populair. In 1609 werd er een officiële maliebaan aangelegd langs de Boorlaan.[368]

Op contemporaine afbeeldingen zijn de beide uiteinden van de hamerkop overigens bedekt met metalen kapjes (afb. 11.18). Houten ballen van wilgenhout zijn gevonden in twee formaten: drie grote van circa 5 cm doorsnede en een kleine bal van 28 mm met een groef (afb. 11.15, uiterst links en rechts). Er is een fragment van een klein balletje van essenhout gevonden maar dat kan ook een knop van een groter voorwerp zijn.

Een klein takje van els met de schors er nog aan is aan twee kanten gepunt (afb. 11.19). Dergelijke stokjes werden gebruikt bij een spel: tiepelen. Tiepelen is een straatspel waarbij het kleine stokje van de grond wordt weggeslagen met een grotere stok waarbij de afstand maatgevend is. In dit geval is het niet overduidelijk dat het een zogenaamde tiepel betreft. In Engeland zijn tiepels (tipcats) daarentegen in grote aantallen gevonden samen met ander speelgoed.[369]

In een goot van huis 12 werd een incomplete dominosteen van ebbenhout (*Diopyros*) gevonden (BIR94-118.1). In het plaatje steekt een koperen pennetje waarmee het plaatje hout oorspronkelijk was verbonden met een plaatje ivoor. Het begeleidende aardewerk dateert uit het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw. Midden 18de eeuw kwam het dominospel via Italië naar de Lage Landen.[370]

Verwarming

In de zuidelijke sloot zijn langwerpige smalle spaanders van grenen (*Pinus*) gevonden (32.155). Deze harshoudende houtsoort maakt ze zeer geschikt als aanmaakhoutjes, of om vuur van de ene naar de andere plek over te brengen. Bij opgravingen in Amsterdam werden dergelijke vuurspanen veelvuldig in 18de-eeuwse beerkelders aangetroffen.[371]

---

366 Gepubliceerd in Willemsen 1998, p. 100.

367 Overigens woonde er in 1641 een tamboer in een van de sloppen. Hij maakte gebruik van de secreten boven de Stincksloot (zie hoofdstuk 2,2).

368 De naam Malieveld (naast de Boorlaan) verwijst hiernaar.

369 Willemsen 1998, p. 173. Meer informatie over dit spel: http://en.wikipedia.org/wiki/Tip-cat.

370 www.sincfala.be/sf/images/stories/tentoonstellingen/2007_speelgoed/speelgoedgeschiedenis.pdf

371 Kist e.a 1986, p. 138.

Afb. 11.14 Rammelaar gevuld met steentjes, sloot 1, BIR94-126.2.

Afb. 11.15 Ballen en tol, sloot 1, BIR92-17.7, 15 en 32.154.

Afb. 11.16 Trommelstok of tolzweep, sloot 1, BIR92-32.148.

Afb. 11.17 Houten hamer, sloot 1, BIR92-32.146.

Afb. 11.18 Het maliespel op de Maliebaan in Den Haag, door A. van de Venne, ca. 1626, *(collectie British Museum)*.

Afb. 11.19 Tiepel, sloot 1 BIR92-41.4. (schaal 1:2)

Schoenonderdelen

Schoenen van het type muil hebben meestal extra dikke zolen; de tussenzool is dan van hout of kurk of een combinatie van beide (zie hoofdstuk leer). Kurk wordt gemaakt van de bast van de kurkeik en wordt geïmporteerd uit het Middellandse Zeegebied. Er zijn vier fragmenten van houten schoenhakken en tussenzolen van muilen. Twee ervan zijn gedetermineerd: een muilhak (3.16) van wilgenhout met een dikte van 11 mm en een tussenzool van wilgenhout (32). Wilgenhout werd vrij algemeen gebruikt in schoenen.

Onbekende voorwerpen

Een doorboord bladvormig plaatje van grenen (afb. 11.20) is vrijwel identiek van vorm als een exemplaar van vurenhout dat in een 17de-eeuwse beerput in Groningen is gevonden. Ook daar is de doorboring net naast het midden gemaakt. Ook in Groningen is de functie onbekend.[372]

11.4 Constructiehout

Zowel van constructies zoals beschoeiingen en palen en planken van beerbakken als van planken en latjes die los in de slootarmen zijn gevonden zijn monsters voor houtdeterminaties genomen. In de ronding van de beschoeiing van de zuidelijke slootarm zijn geteerde planken van fijnspar (*Picea* spec.: vurenhout) verwerkt. Hiervan kan anatomisch niet worden uitgesloten dat ook larix (*Larix decidua*) aanwezig is. Dit is echter een boomsoort van het hooggebergte, waardoor het transport naar onze streken niet zo eenvoudig is als voor de spar uit de lagere rivierdalen.[373] De planken zijn 6-9, 23 en 31 cm breed. De dikte varieert van 1,5-4 cm. Vanwege de teerlaag kan aan hergebruik van scheepshout worden gedacht maar dat is niet zeker aangezien het hout niet nader is onderzocht.[374] In de tegenoverliggende slootbeschoeiing zijn de planken eveneens van naaldhout maar ongeteerd. De los in de sloot gevonden dunne en smalle latjes bleken eveneens van vurenhout.
De schotten of beerbakken aan de zuidzijde van de zuidelijke arm zijn voornamelijk van planken en balken van naaldhout (vurenhout) gemaakt. Plaatselijk zijn losse planken van eikenhout gevonden in de buurt van de beschoeiing.
Onder de beerkelders achter huis 16 die boven het uiteinde van de sloot zijn aangelegd is veel constructiehout in de vorm van balken en planken gevonden. Vier stukken zijn op soort gedetermineerd: twee maal eik, eenmaal spar en eenmaal wilg (vnr. 132 en 136). Het stuk wilgenhout bevatte spijkergaten en doorboringen. In een stuk vurenhout zaten sporen van houtworm.

Verder zijn er diverse tapvormige stoppen gevonden. Het is niet duidelijk of ze in houtconstructies hebben gezeten. De gebruikte houtsoorten variëren: *Picea a./Larix dec., Pinus sp., Fraxinus exc., Salix sp., Corylus sp., Alnus sp.*

372 Casparie en Schoneveld 1995, p. 26-27.

373 Uit Brinkkemper 1994.

374 Vanwege de veiligheid kon het hout niet uit het profiel worden getrokken.

Afb. 11.20 Een doorboord bladvormig plaatje van grenen, sloot 1, BIR92-32.149. (schaal 1:1)

11.5 Herkomst

Alle in dit hoofdstuk genoemde loofboomsoorten konden in of in de regio rond Den Haag worden gevonden. Verschillende onbewerkte takjes van wilg, els en palmboompje (*Buxus*) geven aan dat die bomen in de omgeving van de sloten stonden. Wilg en els zijn soorten die men langs sloten kan verwachten. Het palmboompje, waarvan zowel takjes als blaadjes zijn gevonden, is een typisch sierboompje voor een tuin. De kammen van buxushout die hier zijn gevonden zijn echter als complete producten geïmporteerd uit het Middellandse Zeegebied. Kurk van de kurkeik werd aanvankelijk aangevoerd voor gebruik in de isolerende zolen van de muilen, maar later ook als flesstop.
Alle in waterputten aangetroffen tonnen zijn van eikenhout. Hout van twee waterputten is dendrochronologisch onderzocht door RING.[375] Dat leverde behalve dateringen in de eerste helft van de 17de eeuw ook gegevens over de herkomst van het hout op. In een waterput was een ton afkomstig uit Zuid-Duitsland en de twee tonnen daarboven uit het Saar/Mosel gebied.
In de andere put waren twee tonnen verwerkt waarvan de duigen afkomstig zijn uit Noord-Frankrijk en Oost-Frankrijk.
Rond 1625 werden de naaldhoutsoorten vuren en grenen van groot belang voor woning- en scheepsbouw vanwege het tekort aan eikenhout. Naaldbomen (fijnspar en grove den) waren destijds nog niet op grote schaal aangeplant in Nederland, zoals nu wel het geval is, en moesten vanuit Midden Europa, het Baltische gebied en Scandinavië worden aangevoerd. Volgens Behre kwam de aanplant van naaldbomen vooral vanaf de 18de eeuw op gang.[376]
Een echt exotische houtsoort is ebbenhout dat we hier in de vorm van dominostenen en meubelfineer hebben gevonden. Deze houtsoort kan zijn aangevoerd uit West-Afrika, Mauritius, Zuid-India, Sri Lanka of Indonesië.

375 De gegevens in deze paragraaf zijn ontleend aan een briefrapportage van RING (Stichting Nederlands Centrum voor Dendrochronologie) dd. november 1994.

376 Behre 1969, p. 351.

12 Leer

M. Barwasser en M.M.A. van Veen

12.1 Inleiding

Tijdens de opgravingen in de Bierstraat in 1992 en 1994 zijn circa 1500 fragmenten gevonden van leren voorwerpen uit de 16de en 17de eeuw. Het betreft voornamelijk schoenen, maar ook riemen, tassen, kledingstukken, degendragers, boekomslagen, een messchede en een brandemmer. Het leer is afkomstig uit twee armen van een sloot die respectievelijk voor 1614 en voor 1641 zijn gedempt. Het materiaal uit de opgraving in 1992 betreft circa 850 fragmenten uit de zuidelijke slootarm en is gedetermineerd, getekend en gerapporteerd door M. Barwasser.[377] De technische uitleg en de beschrijvingen van deze vondsten zijn overgenomen uit het interne rapport van Barwasser.
De vondsten uit 1994 komen uit het doodlopende uiteinde van de zuidelijke slootarm en uit de noordelijke slootarm. Deze vondsten zijn gedetermineerd door M.M.A. van Veen en G. Kempenaar, die ook de tekeningen maakte. In aanvulling hier op zijn tekeningen gemaakt door D. van Baardewijk.
De schoenen uit de tweede opgravingscampagne komen in soort sterk overeen met het eerder onderzochte materiaal (zie ook bijlage 12.1). Door toevoeging van de nieuwe gegevens konden sommige veronderstellingen uit het eerdere rapport worden genuanceerd. Het hoofdstuk is verder aangevuld met een beschrijving van enkele bijzondere lederen voorwerpen uit de beide slootarmen.

12.2 Schoenen uit de slootvullingen

Wanneer we naar de leervondsten uit de sloten kijken kunnen we vaststellen dat deze uit de 16de en 17de eeuw stammen. Dit is te zien aan de typen schoenen voor volwassenen, voornamelijk bandschoenen en muilen, en het gebruik van meerdere zolen. Door vernieuwingen op het technische vlak maakte men schoenen met twee, maar meestal drie zolen. De binnen- en loopzool zijn van leer. De middelste van de drie zolen, de tussenzool, kan van leer zijn, maar ook van kurk of hout. Het gebruik van kurk of hout als materiaal voor een zool komt al voor in de 14de en 15de eeuw. In de late middeleeuwen vinden we trippen met houten zolen. De ledertrippen uit de 15de eeuw hebben soms een kurken tussenzool. Omdat men vanaf 16de eeuw schoenen met meerdere zolen maakte, kon men nu ook schoenen met hakken maken. De twee of drie zolen vormden een stevige laag en wanneer de hakken uit lagen leer bestonden, konden ze met houten pennetjes aan de zolen vastgezet worden. De houten pennetjes werden dwars door de lagen leer van de hak en door de loop- en tussenzool tot onder of net in de binnenzool geslagen. Houten hakken, die men veel bij muilen gebruikte, werden via een enveloppe, dat is een extra brede rand, aan het bovenleer bevestigd.
De schoenen uit de 16de en 17de eeuw werden voornamelijk gemaakt van runderleer. Het leer is vaak opvallend dik. Desondanks sleten de zolen wel door en moesten dan gerepareerd worden. Zeer veel zolen hebben twee of drie rijen naaigaatjes naast elkaar. Dit is een bewijs dat er een

377 Barwasser 1996.

nieuwe loopzool onder de schoen gezet is. Daarnaast komen reparaties aan het bovenleer, vooral de neus van schoenen, regelmatig voor.
Voordat de diverse schoentypen besproken worden die tijdens de opgraving gevonden zijn zal eerst aandacht geschonken worden aan technische aspecten van de schoenen.[378] Hierdoor krijgt men inzicht in de constructie van de schoenen. Bovendien leert men begrippen kennen die verder in de tekst gebruikt zullen worden.
Bandschoen BIR92-24.20 (afb. 12.1) is een vrijwel complete schoen. De schoen mist alleen een van de zogenaamde naadleertjes (F.). Met behulp van een uitslagtekening kan de constructie van een dergelijke bandschoen bestudeerd worden. Alle onderdelen zijn aan de binnenzijde afgebeeld, dit om de naden te kunnen weergeven. Het voorblad (A) heeft een aangenaaide tong (B). Deze tong is met een overhandse steek vastgenaaid (1). Op de neus van de schoen heeft een reparatielap (C) gezeten. Dit reparatiestuk is er met een rijgsteek (2) opgenaaid. De draadindrukken van de rijgsteek zijn nog aan de binnenzijde van het voorblad te zien.
De schoen heeft twee kwartieren (D) die met een spansteek (3) aan het voorblad zijn bevestigd. Met dezelfde steek zijn de kwartieren middenachter met elkaar verbonden.[379]
Rondom het vetergat hebben de beide kwartieren een opgenaaid verstevigingstouwtje gehad (4). In de kwartieren zijn de hielverstevigingen (E) genaaid. In het geval van deze schoen is het een hielversteviging in twee delen. In het materiaal van de Bierstraat komen ook hielverstevigingen aan een stuk voor. De hielverstevigingen zijn met de naden tussen het voorblad en de kwartieren meegenaaid. Middenachter zijn de hielverstevigingen echter met een overhandse steek (1) aan elkaar genaaid. Met een zweepsteek (5)[380] zijn de hielverstevigingen langs de bovenzijde vastgenaaid in de kwartieren. Met dezelfde steek is het naadleertje (F), bedoeld als versteviging van de naad, vastgezet op de naad tussen het kwartier en het voorblad.
Op de uitslagtekening is te zien dat de schoenmaker verschillende steken en naden gebruikte om een schoen in elkaar te zetten. Dit heeft natuurlijk alles te maken met de plaats van de naad. Op de naad tussen het voorblad en de tong komt weinig spanning te staan en de schoenmaker kan dit dus met een overhandse steek en een enkele draad naaien. Op de naden tussen de kwartieren en het voorblad komt wel veel spanning te staan. Daarom wordt deze naad met dubbele draad genaaid.
Bij deze schoen heeft de schoenmaker het eerste de diverse onderdelen versierd. De kwartieren zijn versierd met instekingen. Deze gaan dwars door het leer heen. De hielverstevigingen echter vertonen geen enkel spoor van deze instekingen. Het versieren moet dus gebeurd zijn voor men de hielverstevigingen in de kwartieren naaide. Het voorblad van de schoen is versierd met insteking en doorsnijding.

Bij het in elkaar zetten van een schoen zette de schoenmaker het eerst het bovenleer in elkaar. Dit gebeurde binnenste buiten. Daarna keerde de schoenmaker het bovenleer en bevestigde de rand en de binnenzool aan het bovenleer. Bij deze schoen werd de rolrand dan naar binnen gevouwen onder de binnenzool. Daarna werden spandraden gemaakt aan de rand. Aan de onderzijde van de binnenzool en de bovenzijde van tussenzool zijn de indrukken van deze spandraden te zien. Vervolgens werden dan de overige zolen aan de rand bevestigd. De steken die in de loopzool gemaakt werden, lagen in een groef in de zool. Op deze manier loopt men niet op de steken en kan het garen niet slijten.

---

378 Voor de tekeningen van de schoenen werd gebruik gemaakt van illustraties uit diverse publicaties van Goubitz. De tekeningen werden enigzins aangepast aan de exemplaren van de Bierstraat.

379 Bij deze schoen ligt de middenachternaad extern op de drie bovenste steken na. Daarom zijn aan de binnenzijde van het kwartier slechts enkele draadindrukken te zien

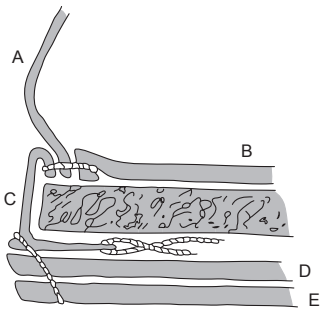
380 Eigen vertaling van Whip stich.

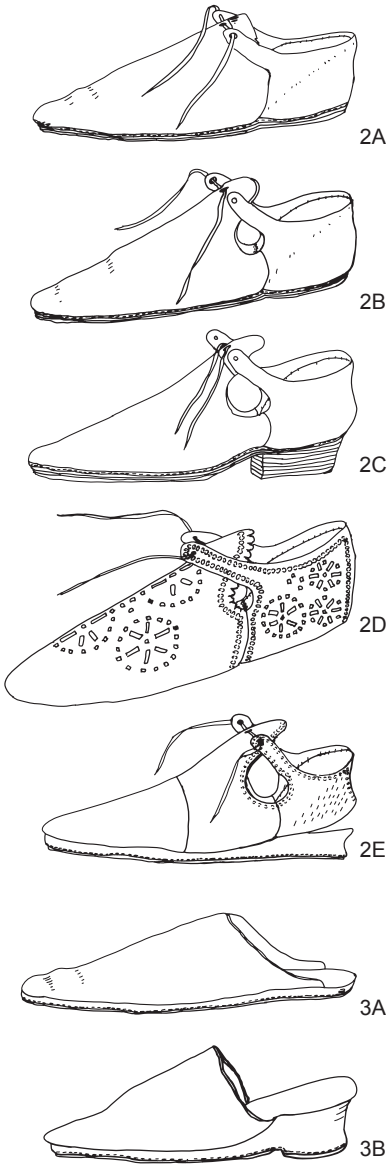
(schaal 1:4)

Afb. 12.1 Complete bandschoen, BIR92-24.20 (type 2B), uitslagtekening met onderdelen en steken.
A: voorblad; **B**: tong, **C**: reparatiestuk (neus), **D**: hielkwartier, **E**: hielversteviging, **F**: naadleertje, **G**: binnenzool, H: rolrand, **I**: tussenzool, **J**: vulstuk, **K**: loopzool. **1**: overhandse steek, **2**: rijgsteek, **3**: spansteek, **4**: verstevigingstouwtje, **5**: zweepsteek.

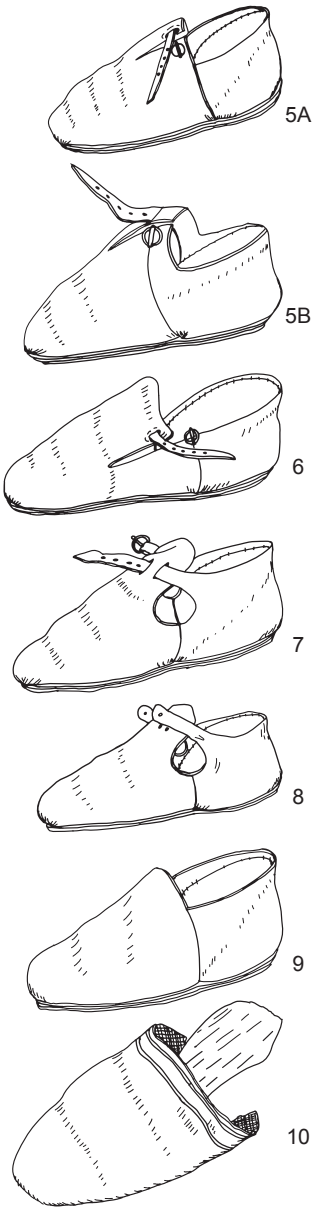
In sommige gevallen hadden de schoenen tussenzolen van kurk, hout of een combinatie van beide (afb. 12.2). In zo`n geval werd de rand breder gemaakt, zodat hij de tussenzool kon omvatten. De spandraden van de enveloppe lopen in dit geval onder de tussenzool door. De indrukken van deze draden zijn in de loopzool te zien.

Afb. 12.2 Doorsnede zoolconstructie muil.
A: bovenleer, **B**: binnenzool, **C**: rolrand, **D**: tussenzool, **E**: loopzool.

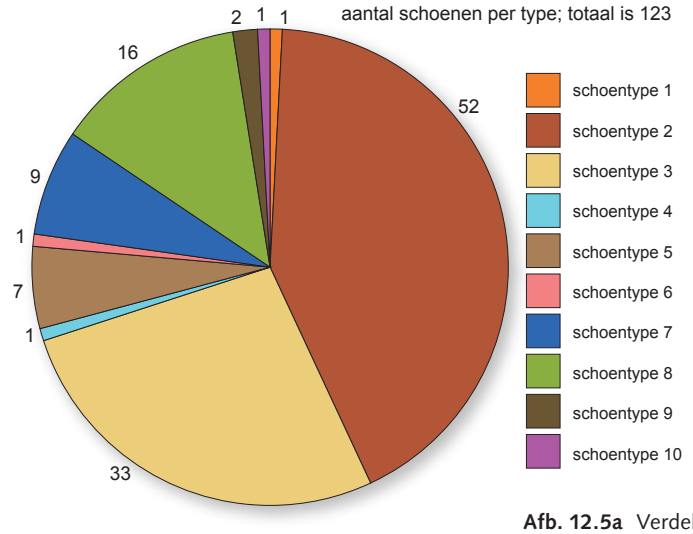
Afb. 12.3 Overzicht schoentypen volwassenen.

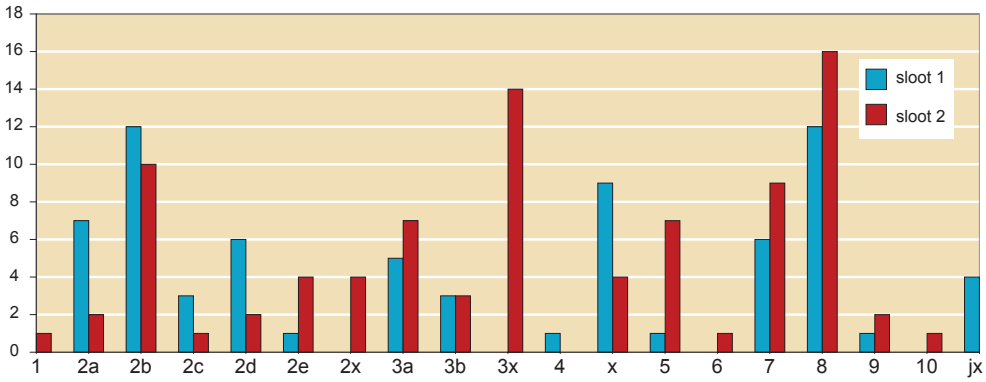
Afb. 12.4 Overzicht schoentypen jeugd.

12.3 Schoentypen

Bij de schoenen voor volwassenen kunnen we drie verschillende typen onderscheiden. Dat zijn de koeienbekschoen, de bandschoen en de muil. De meeste schoenen zijn incompleet. In sommige gevallen is bijvoorbeeld bijna al het bovenleer bewaard en zijn er geen zolen, in andere gevallen is het andersom. Er zijn echter ook twee paar redelijk complete schoenen gevonden; een paar bandschoenen (24.18 en 24.20) en een paar muilen (24.8 en 24.19). Deze zijn in een van de beerbakken in slootarm 1 gedumpt. Verder zijn er twee afgesneden fragmenten van een laars gevonden. Er zijn opvallend veel kinder- en jeugdschoenen gevonden (50 stuks) met een grote verscheidenheid aan typen (zeven verschillende) die deels zijn afgeleid van de volwassen bandschoen en muil en voor deel andere vormen hebben zoals de instapschoen en diverse schoentypen met gespsluiting. De schoentypen voor volwassenen en jeugd zullen achtereenvolgens hieronder besproken worden. Daarbij wordt de door Barwasser gehanteerde typologie gehanteerd in combinatie met de in 2001 door Goubitz gepubliceerde typologie.[381] Laatst genoemde typologie is voornamelijk op basis van schoensluitingen. De typologie die Barwasser heeft gehanteerd voor dit project brengt meer detaillering aan door onderscheid in subtypen maar het is geen universeel gehanteerde typologie (afb. 12.3-5).[382]

Afb. 12.5a Verdeling van de schoenen per hoofdtype.

Afb. 12.5b Verdeling van de schoenen per slootarm uitgesplitst naar de subtypen inclusief de niet op type gebrachte schoenen voor volwassenen (x) en jeugd (jx).

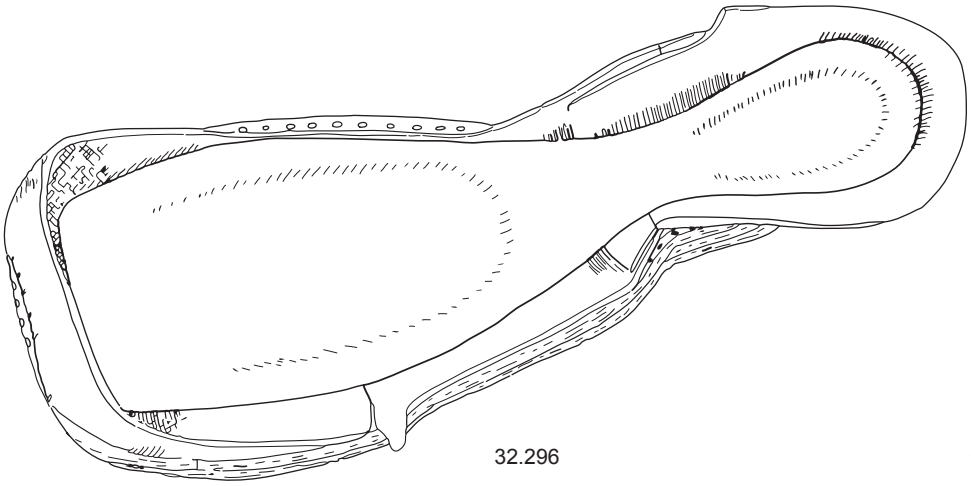
381 Goubitz e.a. 2001.

382 Barwasser 1996.

Type 1 Koeienbekschoen (Goubitz-125)

In slootarm 1 is één koeienbekschoen gevonden. Deze schoen dateert uit de eerste helft van de 16de eeuw en is daarmee de oudste schoen van de opgraving. De onderdelen van schoen 32.296 zitten nog steeds in elkaar en dat is zo gelaten (afb. 12.6).[383] De neus heeft de kenmerkende stompe vorm (afb. 12.7). Het bovenleer van de schoen is afgesneden tot op een 1 tot 2 centimeter brede rand. Toch is nog wel te zien dat de schoen een voorblad, kwartieren en een hielversteviging heeft gehad. Het exacte model is echter niet meer vast te stellen.

Een andere schoen heeft de kenmerkende koeienbekvorm met een 4 cm kort voorblad, met naaigaatjes voor een verstevigingsrandje en lange lage vleugels (afb. 12.8). De hiel ontbreekt. De vorm van de binnenzool is echter met een afgeronde neus. Kan dit nog wel een koeienbekschoen worden genoemd? Goubitz heeft eerder een schoen uit Groningen met een afgeronde neus wel als koeienbekschoen betiteld.[384] Mogelijk hebben we hier te maken met een overgangstype van net na het midden van de 16de eeuw.

(schaal 1:2)

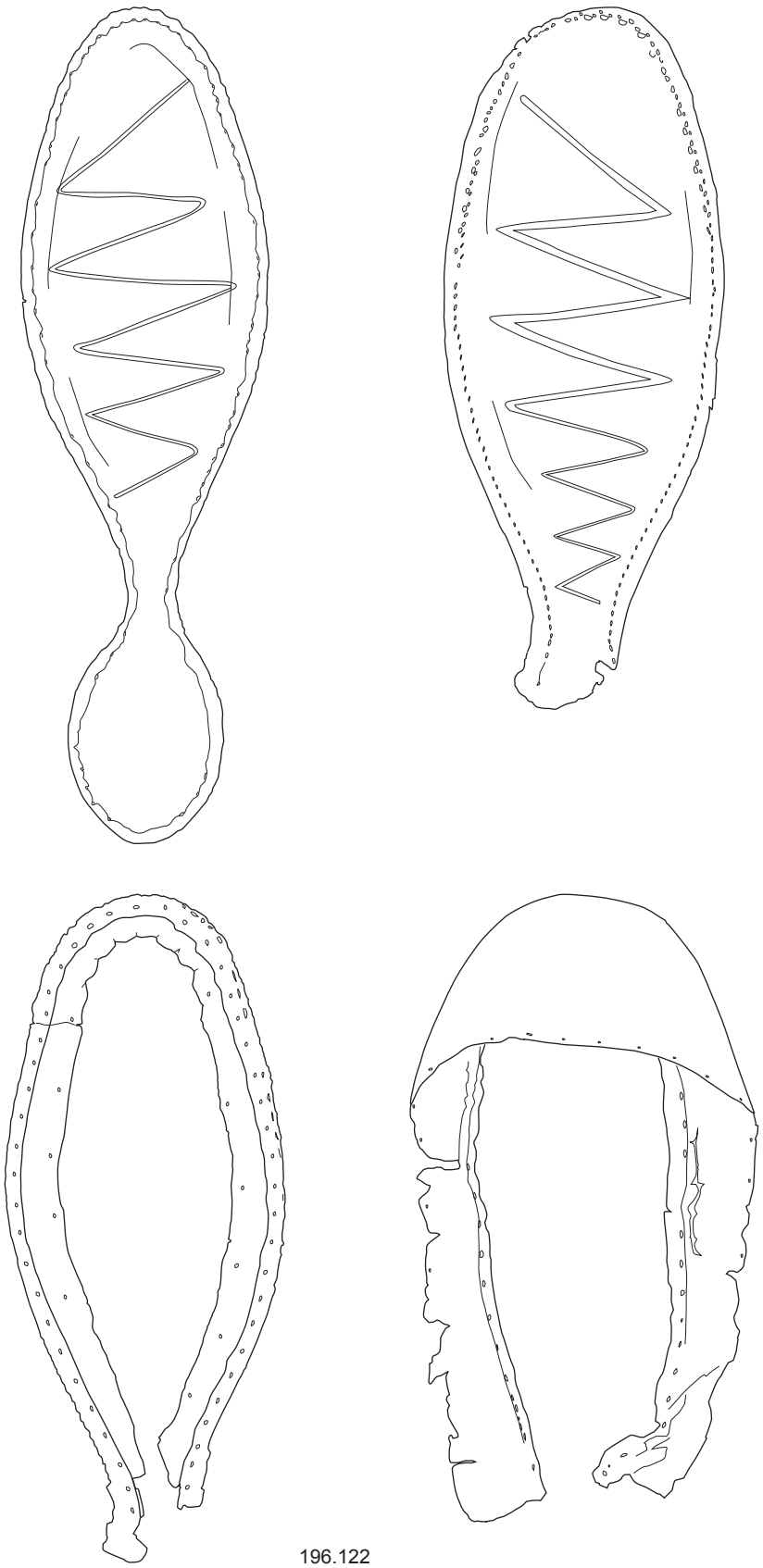
Afb. 12.6 Koeienbekschoen BIR92-32.296. Het bovenleer is afgesneden tot een smalle rand.

Afb. 12.7 Replica van een koeienbekschoen.

383 De schoen is niet gedemonteerd om een technische tekening te kunnen maken.

384 Goubitz 1994, p. 195-196. Goubitz 2001, p. 276, fig. 3b en p. 278, fig. 12.

Afb. 12.8 Incomplete schoen met kort voorblad, onbekend type, BIR94-196.122. (schaal 1:2)

Afb. 12.9 Gerestaureerde bandschoenen, van links naar rechts:
type huisschoen 2D, BIR92-32.300, open bandschoenen 2B, BIR94-196.40 en BIR92-24.20 en BIR92-22.7.

Type 2 Bandschoenen (Goubitz-130)

Bandschoenen hebben een voorblad met vetergaten en twee kwartieren die uitlopen in banden met een vetergat. Deze banden worden op het voorblad met een veter of lint gesloten. De hielen zijn in de meeste gevallen aan de binnenkant voorzien van een hielversteviging uit een stuk. Dit type schoenen komt in de tweede helft van de 16de eeuw tot ontwikkeling. Eerst zijn de schoenen onversierd, maar vanaf 1575 neemt het percentage versierde schoenen toe. Rond 1600 was dit naast de muil de meest gedragen schoen. Deze schoenen werden zowel door mannen als door vrouwen en kinderen gedragen. De modellen voor vrouwen hebben een iets spitsere neus en lagere hiel. Bij de bandschoen kunnen we verschillende modellen onderscheiden (afb. 12.9).

Type 2A Bandschoen gesloten type

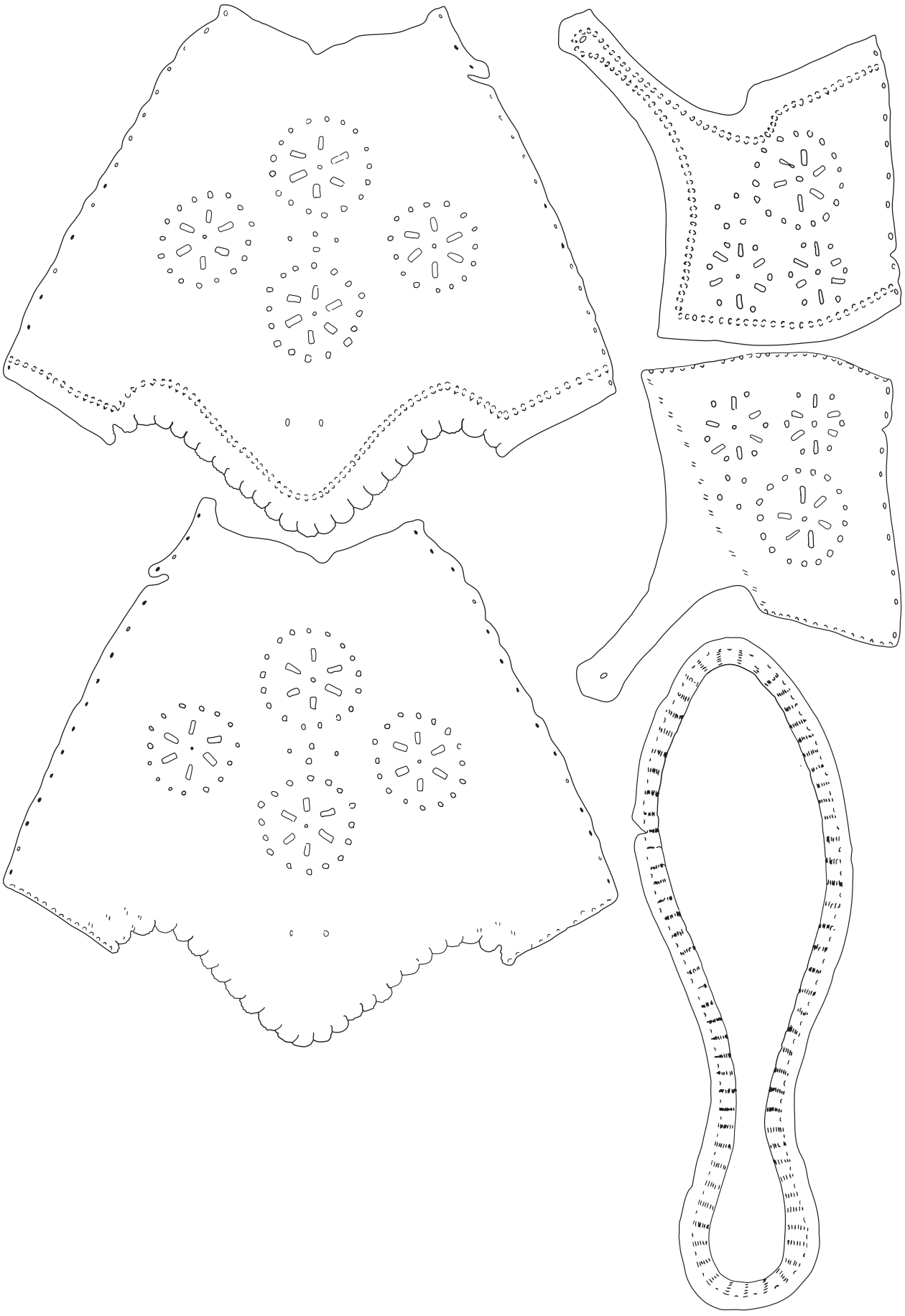
Bandschoen type 2A heeft gesloten zijkanten. De naad tussen het voorblad en de kwartieren is recht. Alle 9 aan de Bierstraat gevonden exemplaren van dit type hebben een aangenaaide tong gehad. De schoen heeft een vlakke leren zool. Dit type wordt in het laatste kwart van de 16de eeuw gedateerd.[385] De schoen is ofwel onversierd of versierd met doorsnijdingen. Zoals bij schoen 32.410 (afb. 12.10) waarvan de tong versierd is met vijf kleine doorsnijdingen. Een andere bandschoen (184.1) is aangepast, met een split op het midden op het voorblad met aan weerszijden een vetergat. Het bovenblad is daarbij versierd met een (later?) ingekraste versiering in de vorm van een driehoek ingevuld met parallelle krassen.

385 Goubitz 1987b, p. 155. Goubitz 1985, p. 225.

Afb. 12.10 Gesloten bandschoen (type 2A), BIR92-32.410. (schaal 1:2)

Voorblad, tong met vijf kleine doorsnijdingen, hielkwartier, hielversteviging uit een stuk, zolen.

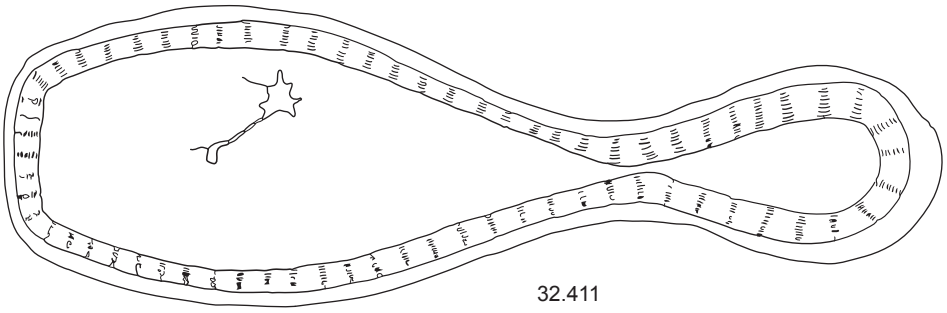
Afb. 12.11 Bandschoen type huisschoen 2D, BIR92-32.300. (schaal 1:2)

Type 2B en 2C Bandschoen met openingen

Een variatie op de bovengenoemde schoen is de bandschoen met openingen aan de zijden (type 2B). Bij deze schoen zijn het voorblad en de kwartieren uitgesneden (afb. 12.1). De openingen variëren in grootte. Extreem uitgesneden schoenen zijn in het materiaal van de Bierstraat niet gevonden. Dit type dateert rond 1600. Naast schoenen met een vlakke zool zijn er ook schoenen met hakken. Deze hakken bestaan uit verschillende lagen leer en variëren in hoogte. De laagjes leer werden met houten pennetjes aan elkaar bevestigd (type 2C). Deze schoenen dateren uit de 17de eeuw en zijn in geringe aantallen gevonden in beide slootarmen. Daarnaast komt er één schoenfragment met hoge hak (102.3) voor in de puinlagen boven op het uiteinde van de zuidelijke slootarm met een datering vanaf de tweede helft van de 17de eeuw).[386]

Type 2D Bandschoen type huisschoen

Onder de bandschoenen komen ook schoenen voor met slechts één zool (type 2D). Hiervan zijn er totaal acht herkend in beide slootarmen (complexen 1a, 1b, 1e en 2a).[387] Dit zijn schoenen die binnenshuis gedragen werden. Huisschoenen zijn de enige schoenen waarbij de vleeszijde van de zool naar buiten is gekeerd. De schoenen werden binnenstebuiten genaaid en dan gekeerd. De zool is bevestigd met de rangeersteek. Deze steek gaat slechts half door het leer en komt dan weer naar boven, de steken zijn als het ware tunneltjes. Bij de schoenen in Den Haag werden de steken aangelegd in een enkele snede of in een dubbele snede (afb. 12.11, schoen 32.300 versus afb. 12.12 zool 32.411). Dit vergemakkelijkte waarschijnlijk het naaien, vooral het insteken van de naald. De plaats waar de naald werd ingestoken ligt namelijk in de snede. Opvallend bij de schoenen is verder de versiering die vooral bij schoen 32.300 uitgebreid is (afb. 12.11). De versieringen bij de huisschoenen bestaan uit uitstansingen, kartelranden met sierstiksel of doorsnijdingen.
Er wordt maar zelden een bandschoen van het type huisschoen gevonden.[388] Het hoge aantal van acht stuks uit dit project is enigszins vertekenend omdat er bij de telling ook vier kenmerkende zolen zonder bovenleer zijn meegeteld.[389]

Afb. 12.12 Bandschoen type huisschoen 2D zool met dubbele snede, BIR92-32.411. (schaal 1:2)

386 Goubitz 1987b, p. 155.

387 De meest complete schoenen: 22.15, en 32.300, 179.6 en 196.40.

388 Goubitz 2001, p. 307.

389 Vergelijking met de aantallen van andere subtypen van de bandschoen gaat mank omdat daarvan alleen de fragmenten met voldoende bovenleer zijn geteld (grafiek, afb. 12.5b).

Type 2E Bandschoen met beweegbare hiel

Een speciale uitvoering van de bandschoen is de schoen met beweegbare hiel (type 2E). Deze bandschoen komt eenmaal voor in een beerbak in de zuidelijke slootarm (afb. 12.13, schoen 3.6) en viermaal in de noordelijke slootarm.[390]

Deze schoenen hebben uitgestanste of ingestoken versieringen in de hielkwartieren, soms in combinatie met sierstiksels en eenmaal tevens met een gekartelde rand. Bij deze speciale schoen is het hieldeel van de binnenzool niet meegenaaid met de andere zolen, maar is de uiterste 3 cm van de binnenzool alleen vastgenaaid aan het bovenleer. Bij het meenaaien met de overige zolen wijst de zoolnaad naar buiten; bij het meenaaien met het bovenleer naar binnen. Het extra stukje binnenzool werd op de hiel van de overige zolen vastgenaaid. Onder het midden van de zool werd het extra stukje zool aan de binnenzool genaaid. Deze schoen heeft een tussenzool van kurk met een houten hak zoals te zien is aan een vrij compleet exemplaar (schoen 196.68). Het is waarschijnlijk dat de stugge zool de reden is dat men deze constructie bij de schoen gebruikte. Mogelijk waren dit soort schoenen winterschoenen; de tussenzool uit kurk zorgde voor extra isolatie. Schoenen 3.6 en 196.68 en 198.5 hebben een gedeeld voorblad. Bij schoen 198.5 is de neus in suède uitgevoerd. Bij schoen 196.68 zijn er duidelijke aanwijzingen, in de vorm van opgenaaide geweven bandjes, dat het voorste deel van de kap bekleed was met textiel.[391]

Type 3 Muil (Goubitz-105)

Muilen zijn schoenen die alleen een voorblad, kap en zool hebben. Vaak hebben muilen extra dikke zolen; de tussenzool is dan van hout of kurk of een combinatie van beiden. In geval van een dergelijke combinatie is de hak van wilgenhout.[392] In andere gevallen bestaat de tussenzool uit een laag leer. Muilen hebben een vrij dikke zool van 2-5 cm, die goed isolerend werkt. Onder het materiaal van deze opgraving zijn er diverse muilen met een zooldikte van 2 cm bij de tenen die naar de hiel verloopt naar 3,5 cm.

De kap bestaat meestal uit twee lagen leer op elkaar en is vaak met textiel overtrokken.

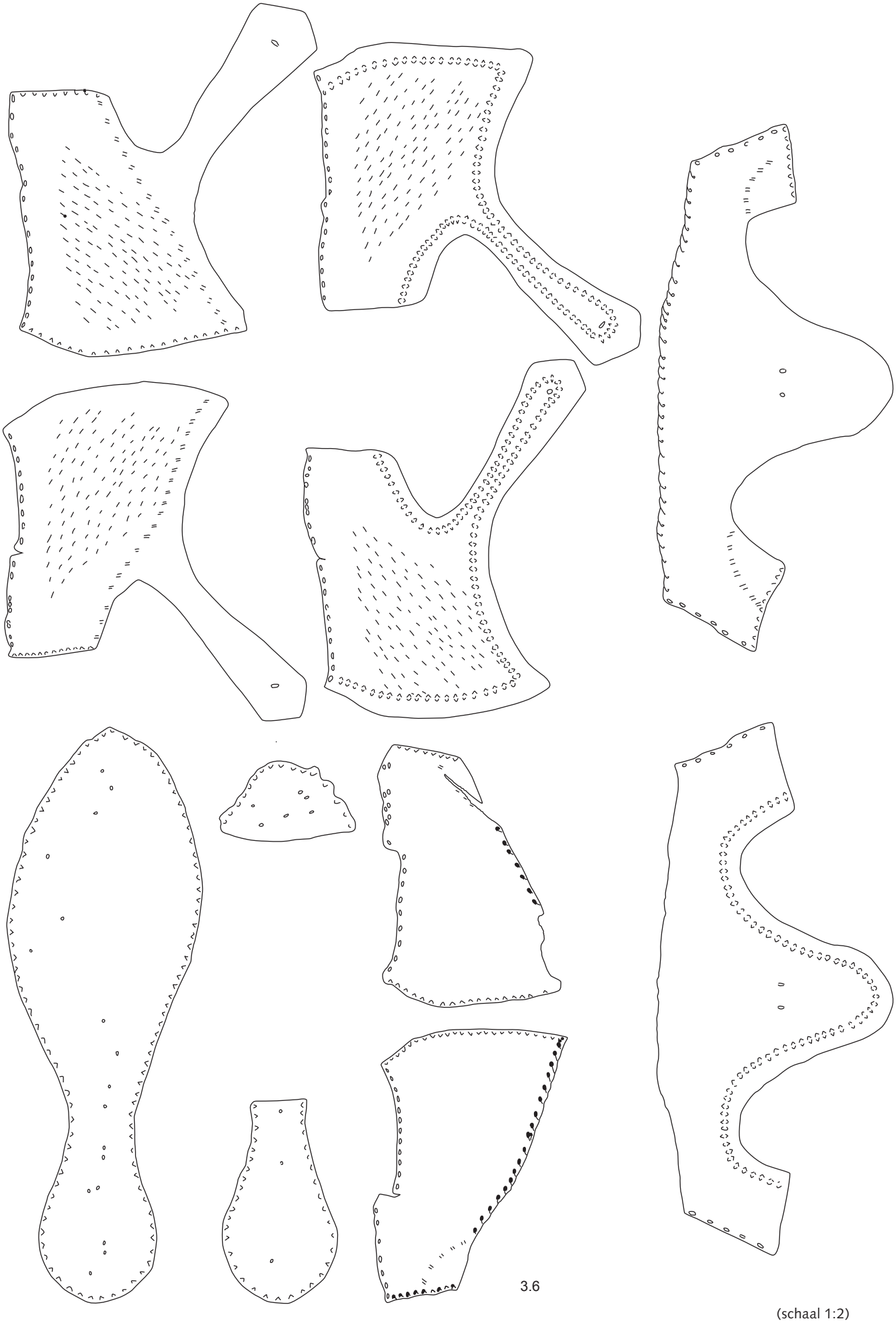
De muil werd tot de 17de eeuw vooral als overschoen gebruikt, maar werd nadat er een smallere en elegantere versie op de markt kwam ook als gewone damesschoen gedragen.[393] Het is met minimaal 33 stuks, na de bandschoen, de tweede in de ranglijst van meest voorkomende typen. Bij de telling zijn alleen de muilen waarvan zowel kappen als zolen aanwezig zijn geteld. In het materiaal van de Bierstraat kunnen we twee verschillende modellen muilen onderscheiden en daarnaast zijn er incomplete muilen waarvan het type vanwege een onvolledige kap niet nader kan worden gespecificeerd (minimaal 15).

390 Schoenen 169.5, 196.41, 196.68 en 198.5.

391 Goubitz 1989, p. 237. Een vergelijkbare schoen uit Amersfoort, met textiel over de voorkant, uit het midden van de 17de eeuw.

392 Zie ook hoofdstuk Hout.

393 Goubitz 2001, p. 243.

(schaal 1:2)

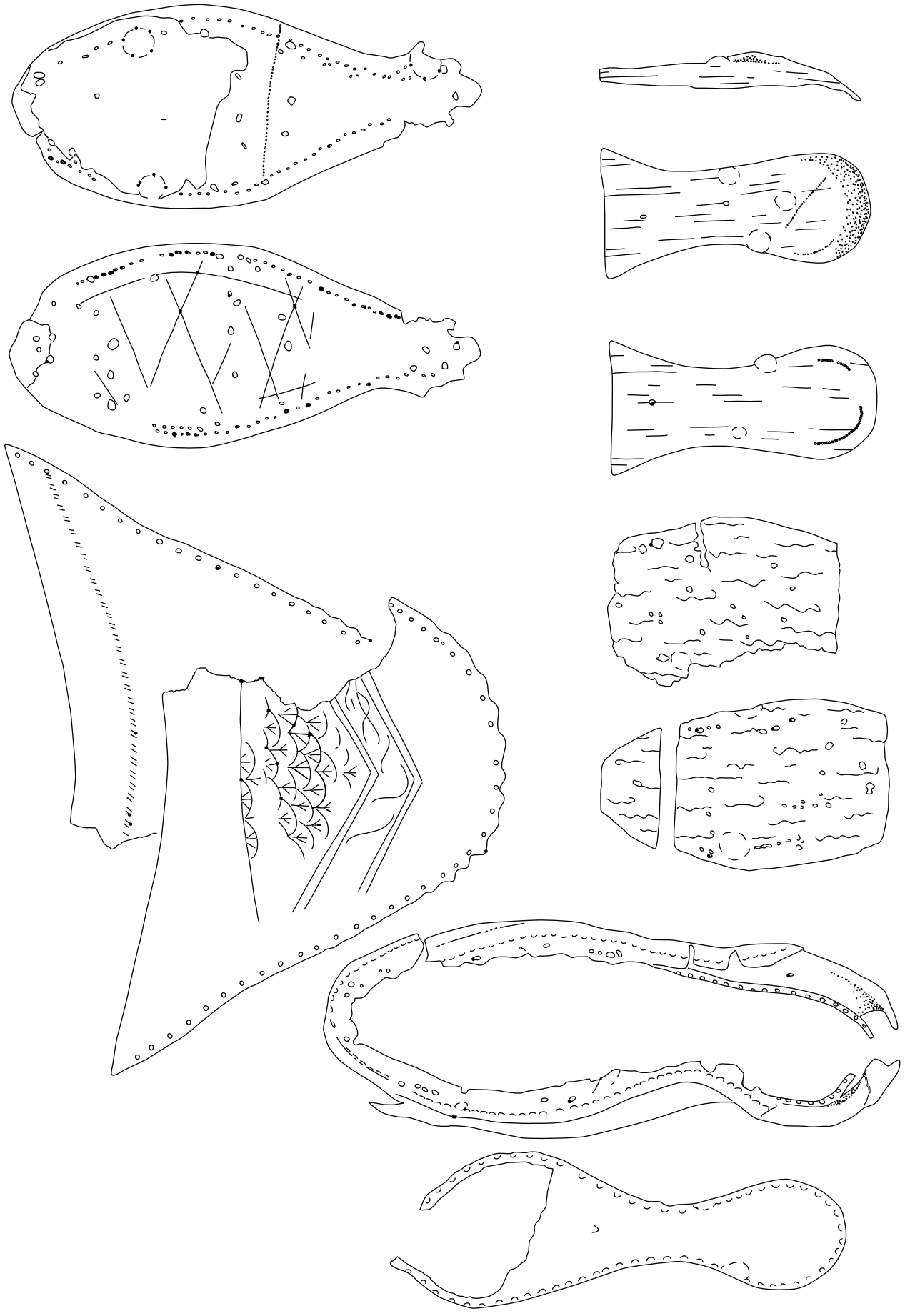
Afb. 12.13 Bandschoen met beweegbare hak 2E, BIR92-3.6. Het voorblad is tweeledig, alleen het bovenste deel is aanwezig.

Type 3A Muil met schuine kap

Type 3A is een muil met een schuin verlopende kap, waarvan er 11 zijn gevonden. Muil 24.19 (afb. 12.14 boven) heeft net als de meeste muilen een dubbele kap gehad; van de buitenste laag leer is slechts een fragment bewaard gebleven. De kap was aan de buitenzijde bekleed met textiel. Dit textiel is in de loop van de tijd vergaan in de bodem, maar de indruk van de stof is nog in het leer te zien. De stof is meegenaaid met de zoolnaad. Langs de instap was de stof vastgenaaid aan de leren kap. Dit is te zien aan de naaigaatjes langs de rand van de binnenste kap. De vlakke zool van deze muil heeft een tussenzool van kurk. Over het algemeen zijn de zolen met houten pennetjes bevestigd. Bij enkele exemplaren zijn ijzeren nagels toegevoegd (afb. 12.15, schoen 196.72).

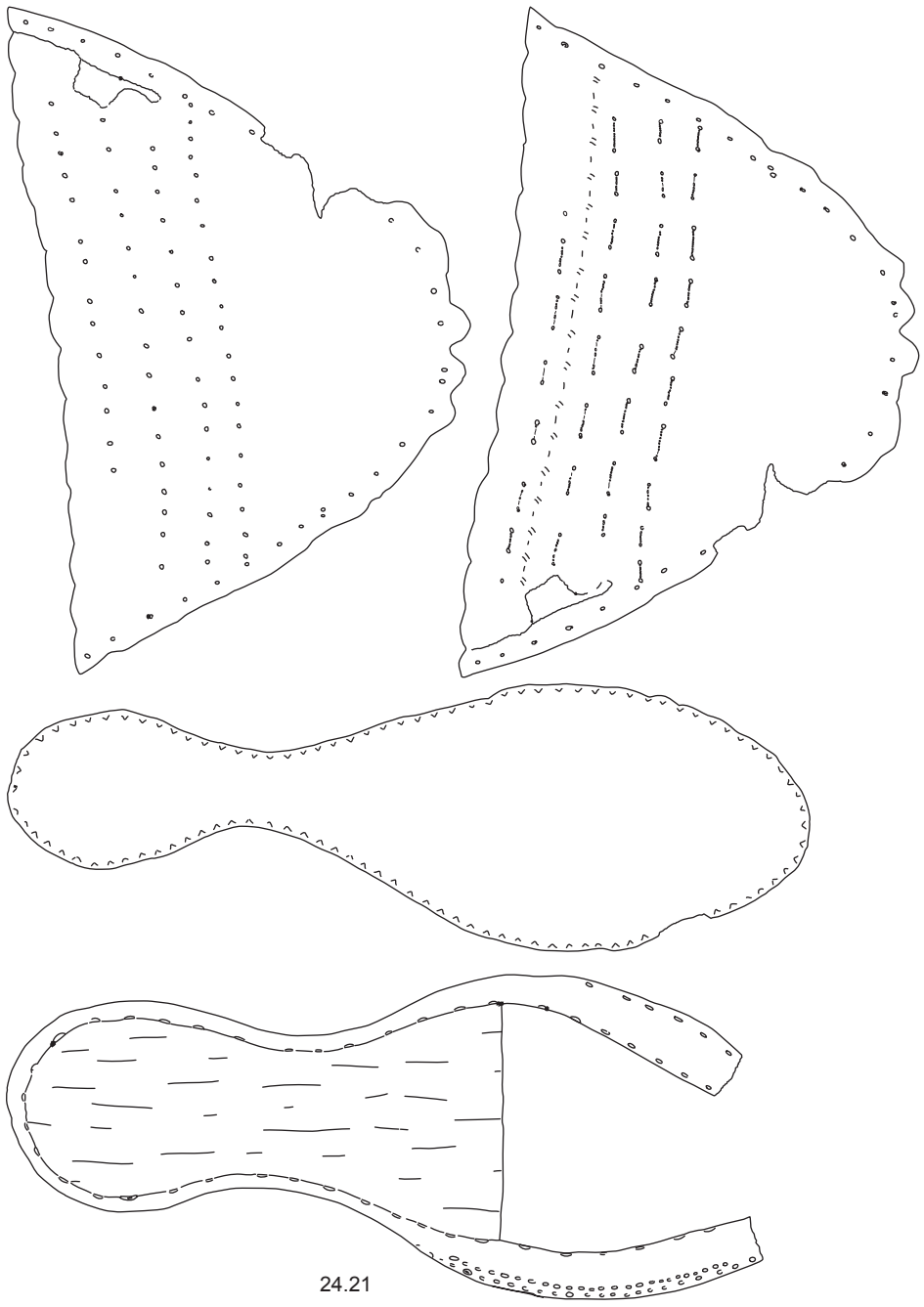
Afb. 12.14 Muilen BIR92-24.19 (boven) en BIR92-24.21 (onder).

Afb. 12.15 Muil met schuine kap (3A), ijzeren nagels in zool BIR94-196.72. (schaal 1:2)

Type 3B Muil met rechte kap

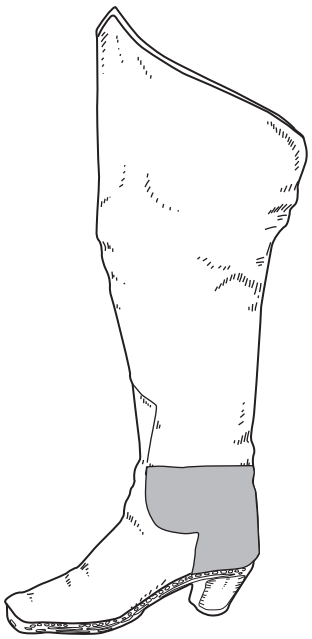
Type 3B is een muil met een rechte kap waarvan er minimaal 7 zijn gevonden. Onder de los gevonden kappen is er ook een aantal van dit type. De afgebeelde muil 24.21 (afb. 12.14 onder) heeft een kap bestaande uit in ieder geval een laag leer die bekleed is geweest met stof. In dit geval zijn aan de binnenzijde de afdrukken te zien van het naaigaren waarmee de stof op de kap was geregen. Het is heel goed mogelijk dat die rijgsteken ook bedoeld waren als versiering. Zij waren zichtbaar aan de bovenzijde van de stof. De zool van deze muil heeft een tussenzool van hout (afb. 12.16).
Wanneer we schilderijen uit de 17de eeuw bekijken, zien we dat muil type 3A gedragen werd door mannen en muilen van type 3B in combinatie met hoge hakken door vrouwen. Het type 3B werd echter ook wel door mannen gedragen. Uit de schoenen die op Nova Zembla (het Behouden Huys, 1596) zijn gevonden kan worden opgemaakt dat ook mannen op sleehakken liepen.

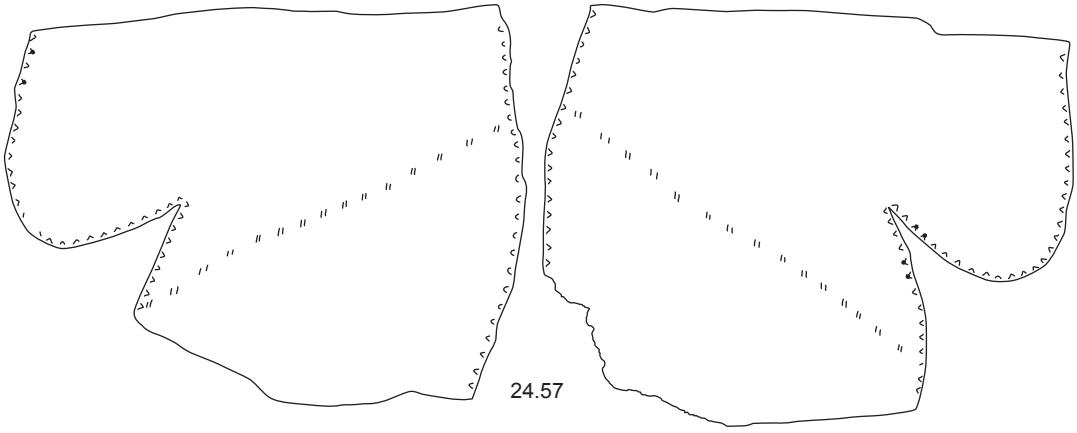
Afb. 12.16 Muil met rechte kap (3B), afdrukken van textiel, BIR92-24.21. (schaal 1:2)

Type 4 Laars (Goubitz-95)

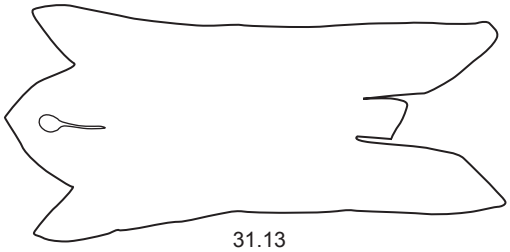
Van de laars zijn slechts twee afgesneden fragmenten van de schacht gevonden (24.57). Dit is te weinig om uitspraken te doen over hoe de laars er verder heeft uitgezien. Op een tekening van een 17de-eeuwse laars is te zien op welke plaats van de schacht de afgesneden delen hebben gezeten (afb. 12.17). Een ander leerfragment 31.13 (afb. 12.18) heeft aan alle zijden snijranden en een doorboring. Mogelijk was dit een sporenleer, dat over de laars op de wreef werd vastgemaakt met riempjes om ruitersporen te kunnen bevestigen (afb. 12.19).[394]

Afb. 12.17 Laars, reconstructie van model uit de 17de eeuw met daarop de locatie van de afgesneden fragmenten (BIR92-24.57).

(schaal 1:2)

Afb. 12.18 Sporenleer, BIR92-31.13.

Afb. 12.19 Detail gravure: laarzen met sporen.

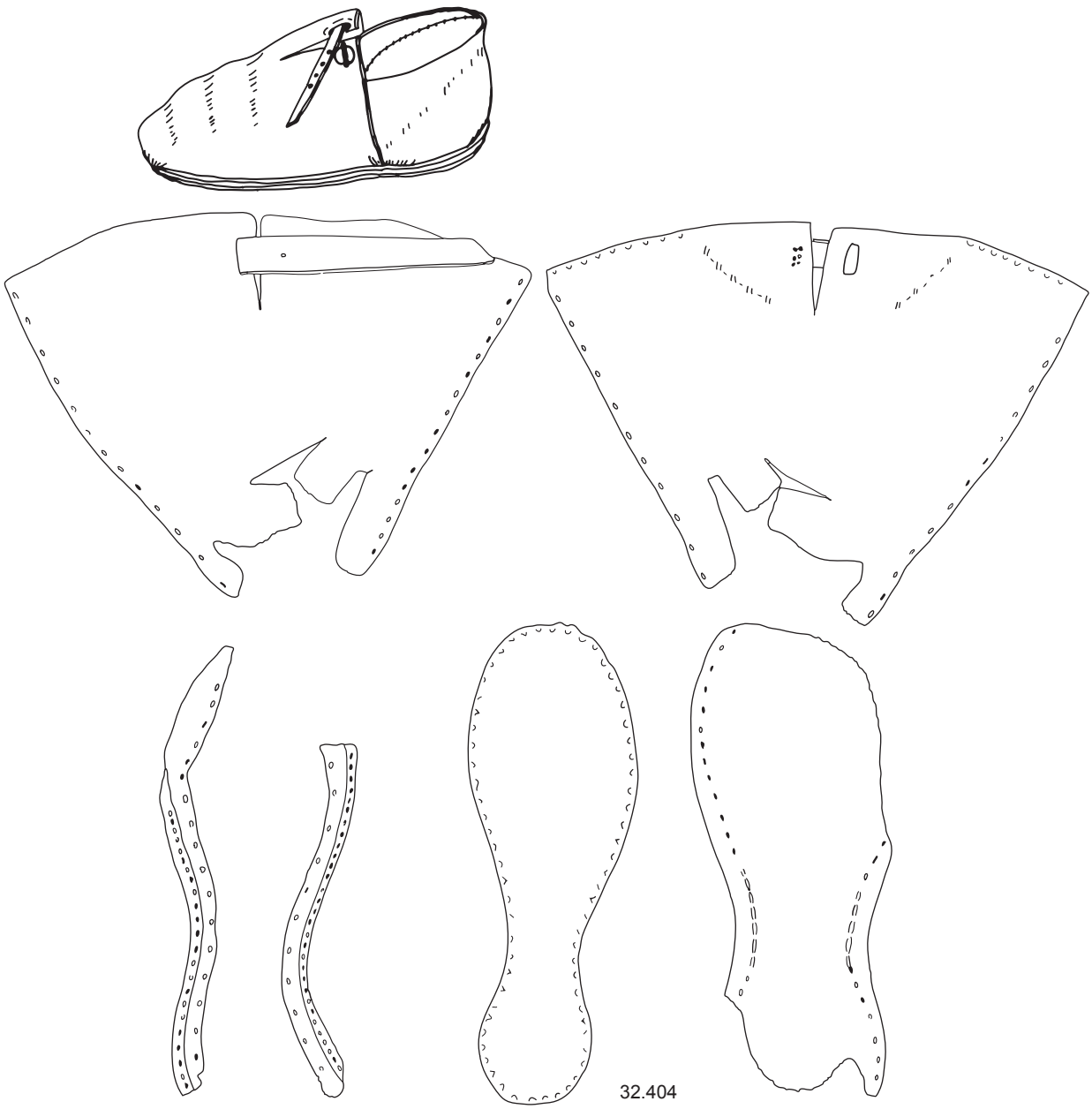
394 Duits: Spornleder. Durian-Ress 1991, afb. 63 en 65.

Type 5 Gespschoen (jeugd) (Goubitz-85)

Er zijn in totaal 7 onversierde gespschoenen met een split midden op het voorblad. Er kan onderscheid worden gemaakt in de wijze waarop het riempje is bevestigd.

Type 5A

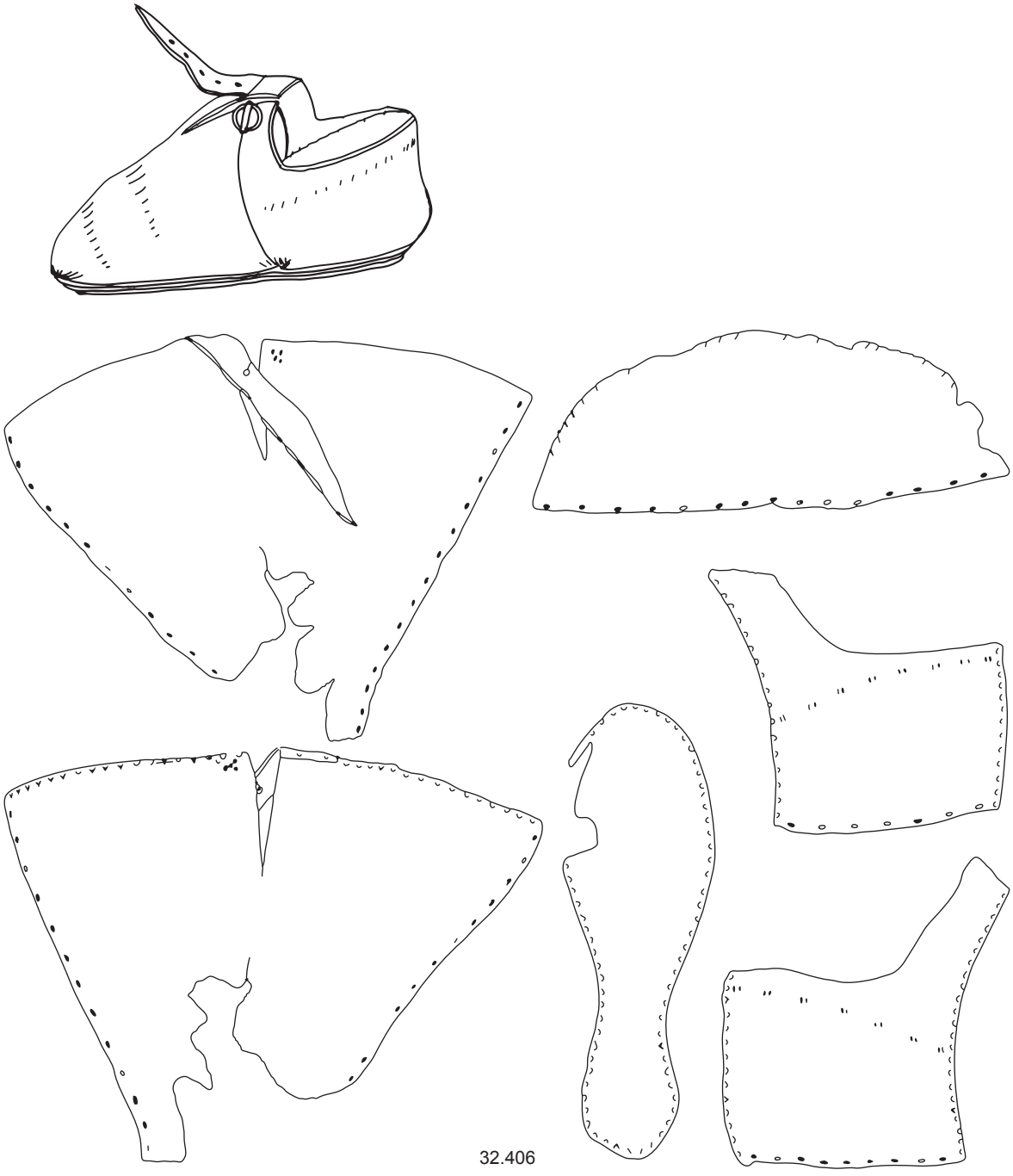
Aan de ene zijde van de split is een riempje bevestigd. Het riempje wordt aan de onderkant van het voorblad vastgenaaid en via een snede naar de bovenzijde van het voorblad geleid. Aan de andere zijde van de split bevindt zich een gesp. Riempje en gesp vormen samen de sluiting. Soms is aan de binnenzijde van het voorblad aan beide zijden van de instapopening een verstevigingstouwtje genaaid (afb. 12.20 schoen 32.404).

Afb. 12.20 Gespschoen 5A, BIR92-32.404. (schaal 1:2)

Type 5B

Ook hier vinden we aan de ene zijde van de opening een riempje en aan de andere zijde een gesp. In dit geval echter lopen de kwartieren ver door en worden over de gehele hoogte vastgenaaid aan het voorblad. De uiteinden van de kwartieren komen aan weerszijden van de split uit en vormen zo een verlenging van de instapopening. Op deze manier krijgt men een vrij gesloten schoen. Het riempje voor de sluiting is met de naad tussen het voorblad en het kwartier meegenaaid (afb. 12.21, schoen 32.406).[395]

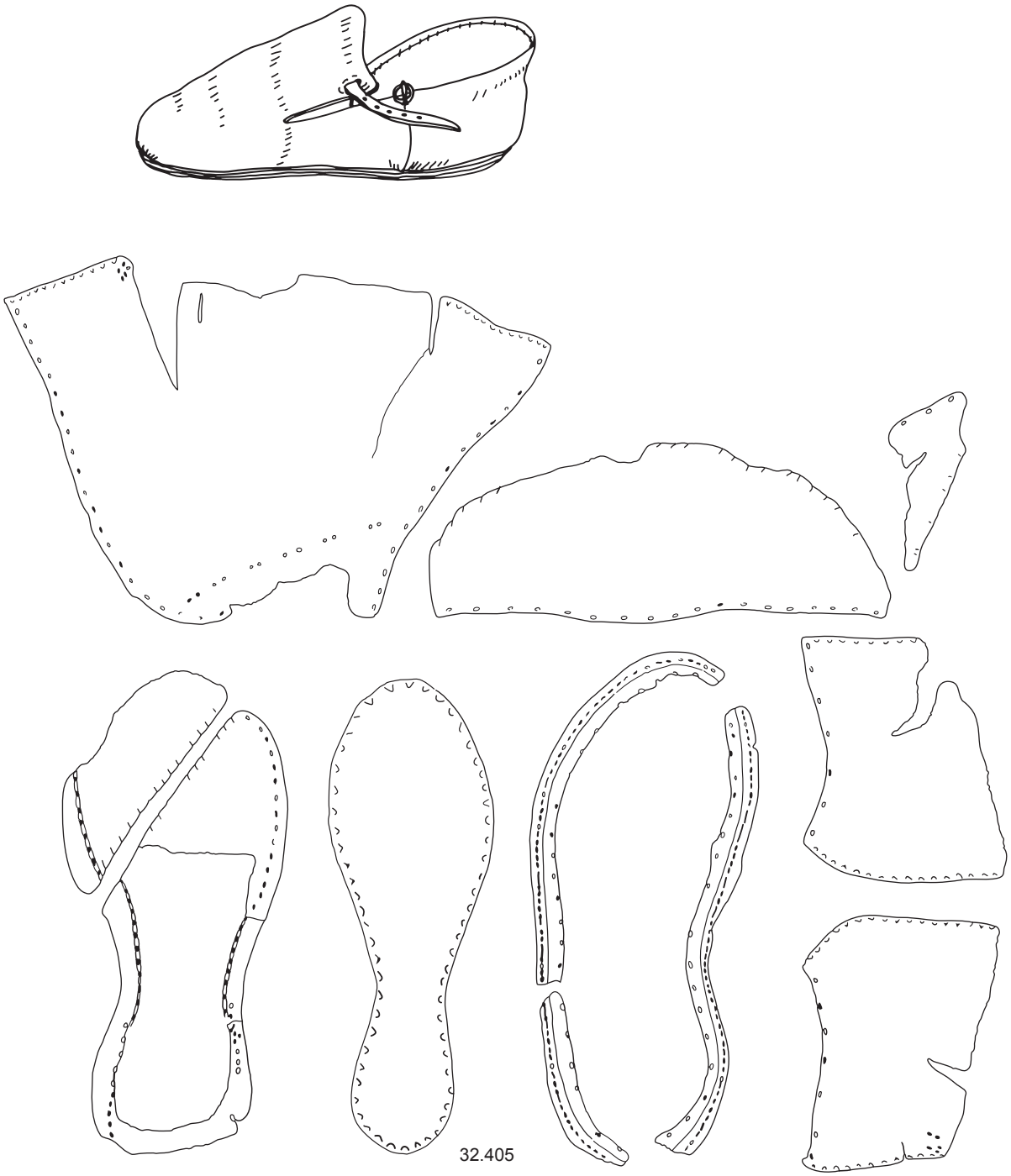

Afb. 12.21 Gespschoen 5B, BIR92-32.406. (schaal 1:2)

395 Goubitz 1987b, p. 149. In dit geval gaat het om de schoen van een volwassen persoon. De schoen wordt gedateerd in de eerste helft van de 16e eeuw.

Type 6 Gespschoen (jeugd)

Bij deze schoen ligt de split van de instapopening aan de buitenzijde van de schoen. De gesp is bevestigd op de naad tussen het voorblad en het kwartier. Bij de enige schoen van dit type 32.405 (afb. 12.22) zijn zowel de zool als het bovenleer gerepareerd. De neus van de schoen is met een lap hersteld. Van de tussenzool is een stuk van de voorzool afgesneden; met een overhandse steek is er een nieuw stuk aangezet. De loopzool is zo versleten bij deze schoen, dat er alleen nog een stukje midden onder de voet van bewaard is. Schoenen van dit type zijn ook gevonden in Zwolle en Amsterdam en dateren uit de tweede helft van de 16de eeuw.[396]

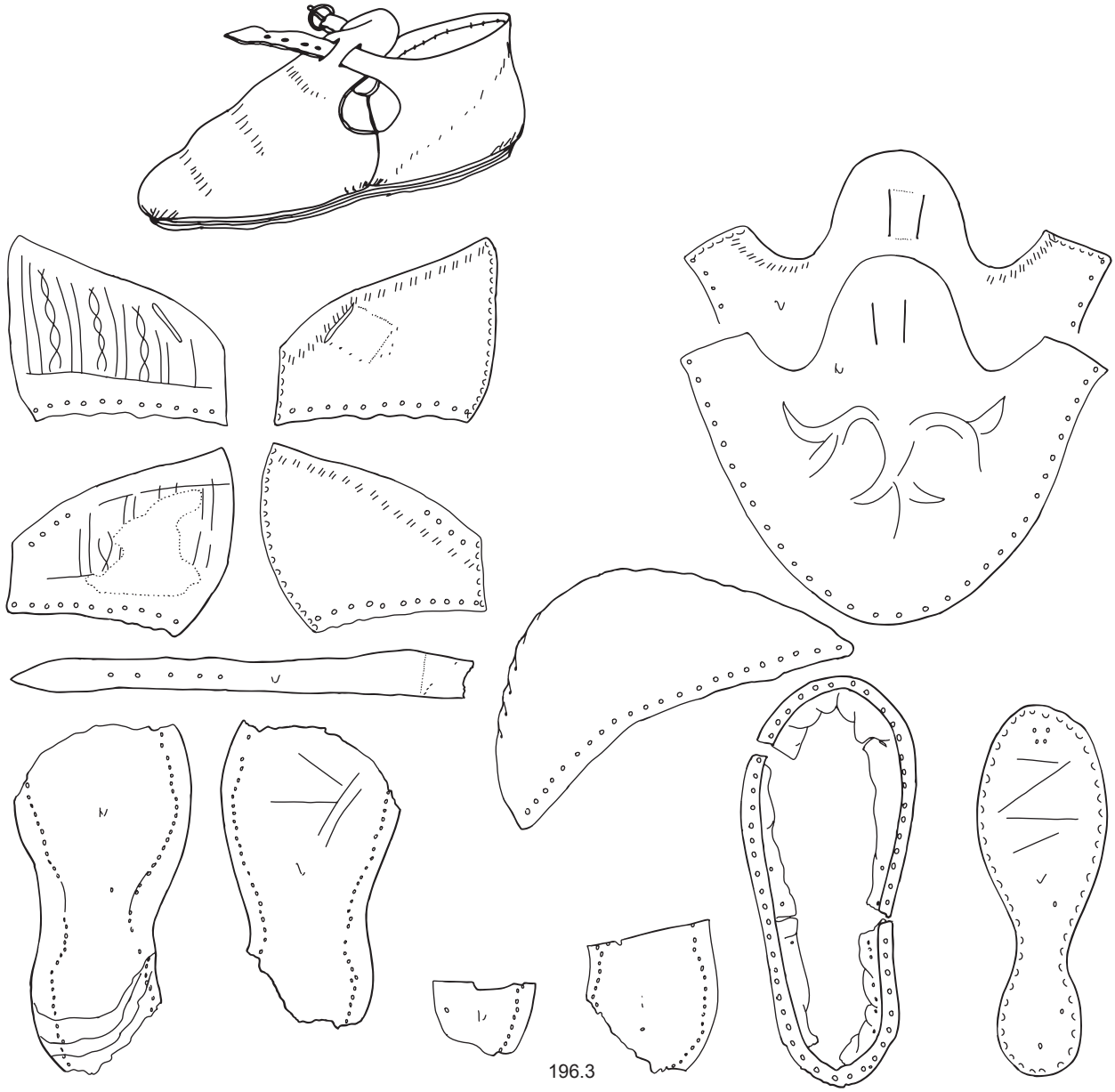

Afb. 12.22 Gespschoen 6, BIR92-32.405. (schaal 1:2)

396 Baart e.a.1977, p. 86, nummer 14, illustratie 64. Goubitz 1983, p. 126-127.

Type 7 Gespbandsluitingschoen (jeugd)

De schoen met de gespbandsluiting is een type dat tot nu toe alleen gevonden is in kindermaten. In de slootarmen zijn negen exemplaren gevonden waarvan er zeven zijn versierd. Bij deze schoen wordt een riempje aan het hielkwartier door een ingesneden lusje in de tong gevoerd. De meest complete schoen van dit type heeft een nog een compleet riempje met spits uiteinde dat aan het hielkwartier was genaaid (afb. 12.23, schoen 196.3). Op het andere kwartier was de gesp bevestigd. In de meeste gevallen zijn de kwartieren waar de gesp gezeten heeft afgesneden. Bij twee exemplaren is het voorblad tweeledig (onder andere 170.11). Schoen 170.11 is tevens versierd met een sierstiksel. Er zijn ook twee schoenen met alleen een sierstiksel en ook twee met alleen inkrassingen. Bij schoen 32.297 zijn sierstiksels gecombineerd met doorsnijdingen dwars over het voorblad. Dit type gespschoen is ook bekend uit Amersfoort en maakt deel uit van een vondstcomplex met een datering midden 17de eeuw.[397]

Afb. 12.23 Gespbandsluitingsschoen, BIR94-196.3. (schaal 1:3!)

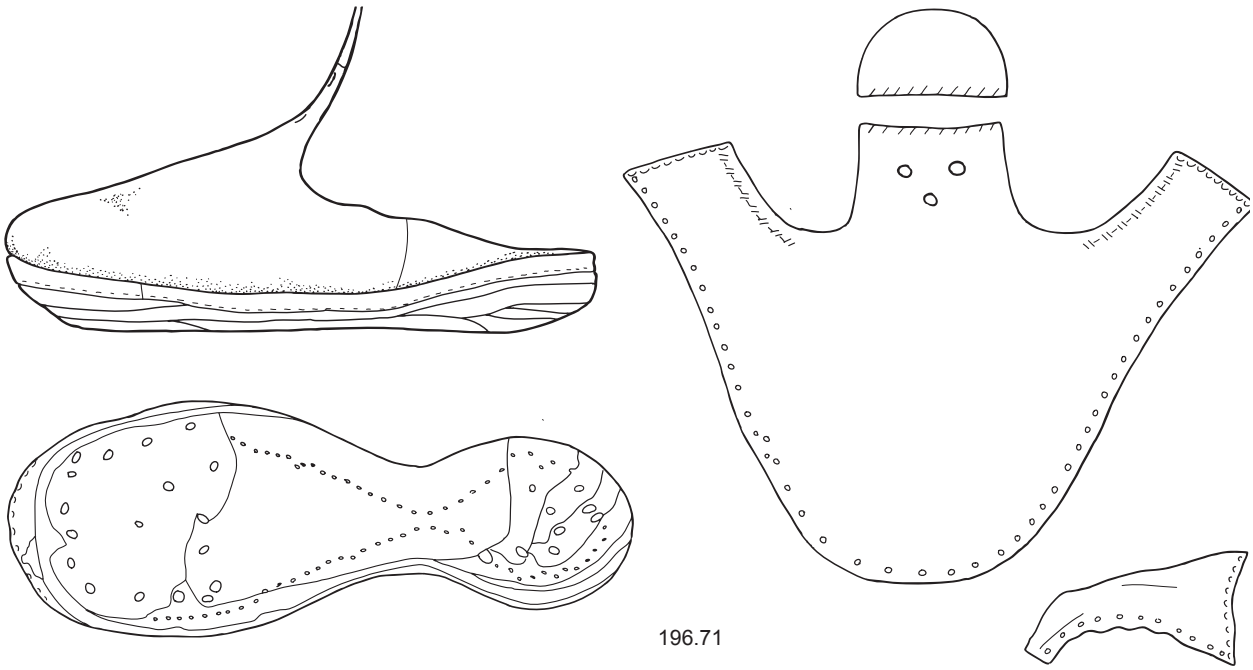
397 Goubitz 1989, p. 236. Baart e.a.1977, p. 85, nummer 13, illustratie 63.

Type 8 Bandschoen (jeugd) (Goubitz-130)

Van de bandschoen zijn veertien exemplaren voor de jeugd gevonden. De schoen wordt net zoals bij de schoenen voor volwassenen met een veter gesloten. Deze veter wordt op de wreef samengebonden. De schoenen hebben net als de volwassen exemplaren gewoonlijk twee hielkwartieren. Daar is een uitzondering op gevonden (196.63) waarbij er een enkelvoudige hielpartij is die met grove ondiepe inkrassingen is versierd. Van een ander exemplaar is de hiel afgesneden zodat er een muil ontstaat (afb. 12.24, schoen 196.71). De zolen zijn aan de voor- en de achterzijde opgelapt met vulstukken.

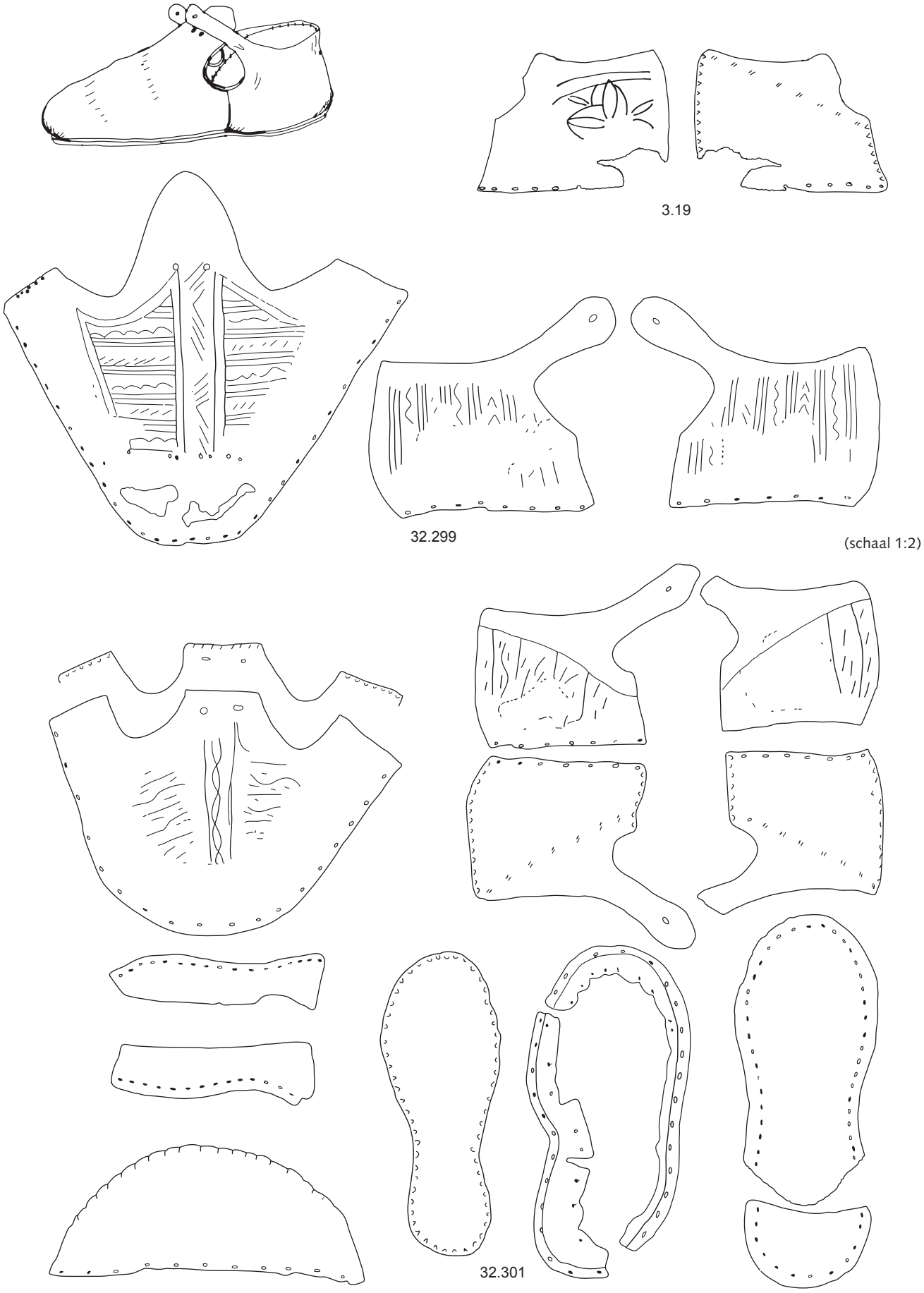
Minimaal vier van de bandschoenen zijn met de vleeszijde naar buiten genaaid (24.54, 32, en 32.302, en een los bovenblad). Op deze manier kreeg de schoen een suède-uiterlijk. De naden waarmee de diverse onderdelen van de schoen aan elkaar genaaid zijn liggen aan de buitenzijde. Bij een van de schoenen had de schoenmaker een klein aanvulstukje nodig voor het bovenleer. De naad waarmee hij dit naaide ligt grotendeels aan de binnenzijde van de schoen. Deze schoen is ook gerepareerd aan de neus. Er zijn gaatjes te zien waar de rijgsteken gezeten hebben die een lapstuk op zijn plek hielden. Op het voorblad zijn bovendien twee extra vetergaatjes gemaakt. Het zijn sneden die waarschijnlijk gemaakt zijn om de schoen wat vaster te kunnen knopen. Deze gaatjes zitten namelijk iets verder op het voorblad.

Vier bandschoenen zijn versierd met ingekraste motieven. Bij een van de schoenen lijkt de versiering gemaakt te zijn door een amateur gezien de uitvoering (afb. 12.25, schoen 32.301). Het is natuurlijk een eenvoudige manier van versieren; men kan de versiering maken door met een mes in het leer te krassen. Deze ingekraste versiering heeft er echter wel voor gezorgd dat een gedeelte van de nerfhuid heeft losgelaten van de rest van het leer. Het motief lijkt veel op dat van schoen 32.299. Hier zijn de lijnen minder diep ingesneden (afb. 12.25 en 12.26). In Amersfoort en Amsterdam zijn vondsten gedaan van bandschoenen in kleine maten.[398]

Afb. 12.24 Bandschoen versneden tot muil, BIR94-94-196.71. (schaal 1:2)

398 Goubitz 1989, p. 237.

Afb. 12.25 Bandschoenen met inkrassingen, BIR92-32.299 en BIR92-32.301, hielkwartier met ingekrast bloemmotief, BIR92-3.19.

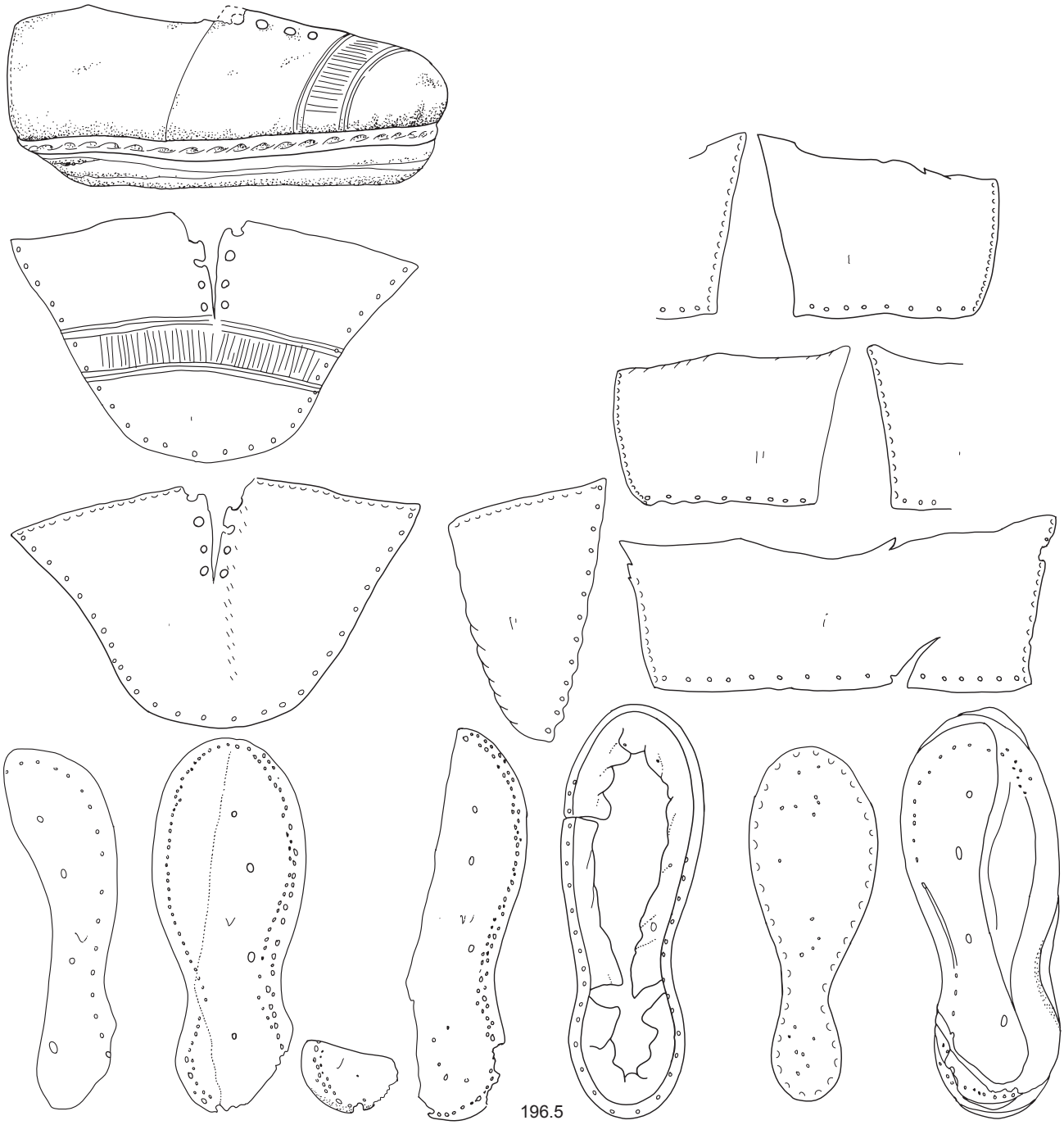
Afb. 12.26 Gerestaureerde jeugdbandschoenen met inkrassingen, BIR92-32.299 en BIR92-32.301.

Type 9 Instapschoen, jeugd (Goubitz-90)

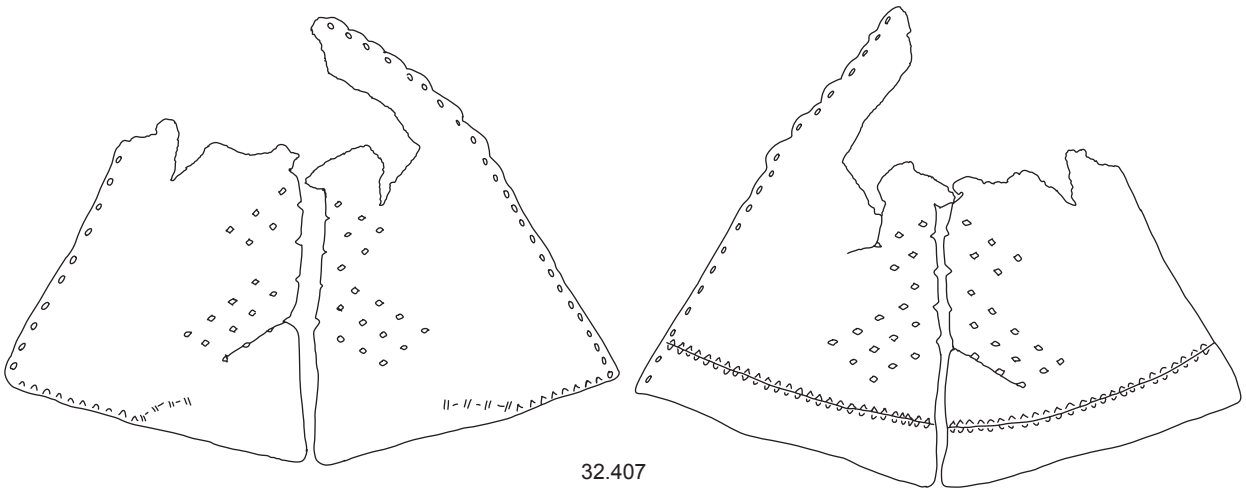
Instapschoenen zijn vrij uitzonderlijk in de late 16de en begin 17de eeuw. De enige complete instapschoen is een versneden exemplaar (afb. 12.27, schoen 196.5). Het voorblad is voor het naaien versierd met een band met inkrassingen. Deze versiering moet door de schoenmaker zijn gemaakt, omdat de lijnen doorlopen tot onder de gaatjes van de zoolnaad. In het midden is, vermoedelijk later, een insnijding gemaakt met aan weerszijden vier vetergaatjes. De rechter helft van het voorblad is aan de binnenzijde verstevigd met een stuk leer dat al bij het vervaardigen van de schoen is aangebracht. Aan de binnenzijde van de hiel is een vrij gebruikelijke hielversteviging aangebracht, naar de bovenkant van de hiel en de versteviging is versneden. De buitenzool heeft aan de rechterzijde nog een extra zooldeel. Ook aan de binnenzijde is een dergelijk extra zooldeel aangebracht. De zolen zijn vooral aan de rechterzijde en bij de hiel versleten. Dit lijkt een schoen te zijn voor een kind met een voetafwijking.

Van een andere schoen die mogelijk een instapschoen is, is alleen het voorblad gevonden. Er zijn op het voorblad geen aanwijzingen gevonden voor een sluiting. Er zijn echter wel zijnaden; de schoen heeft dus wel kwartieren gehad. Het voorblad is versierd met sierstiksel en een uitgestanst motief (afb. 12.28, schoen 32.407). Instapschoenen dateren uit de tweede helft van de 16de eeuw. Ook in Kampen is een instapschoen gevonden in een klein formaat.[399]

399 Barwasser en Goubitz 1990, p. 83..

Afb. 12.27 Instapschoen, versneden, BIR94-94-196.5.

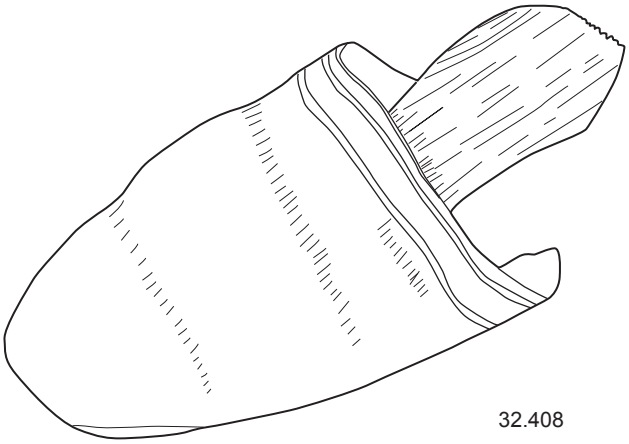

Afb. 12.28 Instapschoen, bovenblad, BIR92-32.407. (schaal 1:2)

Type 10 Muil met houten zool (jeugd) (Goubitz-105)

De muil heeft een houten zool met daarop een leren kap. De kap is met veertien nagels bevestigd op het hout. Sommige van deze nagels zitten nog in de zool. De houten zool is erg versleten. De hiel is zeer dun en de voorzool is tot op de ijzeren nagels afgesleten. De kap van de muil is versierd met vier ingeperste lijnen (afb. 12.29, 32.408). Muilen met een houten zool zijn onder andere in Rijswijk en Leidschendam gevonden.[400]

Zowel bij de schoenen voor volwassen als voor de jeugd zijn er schoenfragmenten die niet aan een bepaald type kunnen worden toegewezen.

Afb. 12.29 Muil met houten zool (jeugd) BIR92-32.408. (schaal 1:2)

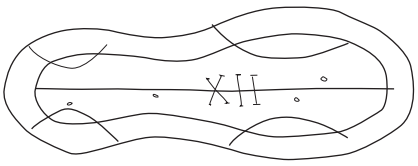

Afb. 12.30 Opgelapte bandschoen (type 2A), BIR92-32.295. In het voorblad is aan de bovenkant gesneden tussen de beide vetergaten, de tong ontbreekt. Verder is er een stuk uit het voorblad gesneden. De neus is versleten en gerepareerd. Dit lapstuk is ook weer versleten. De naden tussen de kwartieren en het voorblad zijn gerepareerd geweest. De naden zijn opnieuw genaaid en er is een lap op gezet.

400 Goubitz e.a. 2001, p. 245, fig. 2. Echter ook als type 110 vermeld op p. 262. Ongepubliceerde vondsten Archeologische Werkgroep Leidschendam. Project Voorburgseweg.

12.4 Slijtage en reparaties

Een opvallend aspect aan de schoenen van de Bierstraat is de slijtage en de reparaties die daar het gevolg van zijn. Van zowel slijtage als reparaties vinden we sporen op het bovenleer en de zolen. Bij slijtage van het bovenleer was het vooral de neus die zo versleten was dat er een stuk opgezet moest worden (afb. 12.30).[401] Bij veel bandschoenen is de onderzijde van de hielkwartieren middenachter op de hiel sterk versleten of ingescheurd. Eenmaal is er reparatie geconstateerd aan de naad middenachter op de hiel. Bij een andere schoen waren de zijnaden opnieuw genaaid en van lapstukken voorzien. De reparatielappen die gebruikt werden zijn met een eenvoudige rijgsteek op het bovenleer vastgenaaid. Langs de onderzijde werden zij echter via de rand aan de binnenzool vastgenaaid. Waarschijnlijk werden dit soort reparaties door een schoenmaker uitgevoerd.
Bij de loopzolen zien we dat het de hiel en de voorzool zijn die het meeste te lijden hadden. Op de zolen vinden we niet alleen opgenaaide lapstukken op deze plaatsen, maar ook sneed men een stuk van de loopzool af en zette er een nieuw stuk aan. Bij zool 14.15 is zowel de loopzool als de tussenzool nog aanwezig. Een deel van de loopzool is vervangen. Aan de dubbele rij naaigaatjes in de tussenzool is te zien dat de loopzool een stukje verder losgemaakt werd dan nodig was om het versleten stuk te vervangen. Hierdoor kon men dat deel van de loopzool, dat nog niet versleten was en dus niet vernieuwd hoefde te worden, een beetje ombuigen. Het nieuwe stuk zool kon men dan makkelijker aan het oude stuk vastnaaien. Op de tussenzool zijn de snijsporen te zien van het wegsnijden van het versleten stuk zool. In andere gevallen werd een stuk op de versleten plek gezet. Zo`n reparatiestuk kon worden vastgenaaid.[402] Een andere mogelijkheid is de lap te bevestigen met houten pennetjes (24.20). Een zeer bijzondere aanpassing was te zien bij schoen 186.3 (afb. 12.31 onder). Hier heeft men de in de lengte doorgesneden loopzool van een kinderschoen (lengte 10,7 cm) gebruikt om de rechterzijde van een schoen iets op te hogen en zo een steunzool te maken.

32.298

186.3

(schaal 1:2)

Afb. 12.31 Ongebruikte of weinig gebruikte loopzool met inkrassing XII, BIR92-32.298 en versneden zool van kinderschoen gebruikt als steunzool, BIR94-186.3.

401 bijvoorbeeld 22.9, 22.15, 32.299 en 32.405.

402 Binnenzool 32.414.

Schoenen met meerdere zolen lenen zich natuurlijk goed voor een reparatie. Men hoeft slechts de loopzool gedeeltelijk of helemaal te vervangen en men kan er weer op lopen. Door de constructie van de 16de-eeuwse en latere schoenen met de rand was het niet nodig de hele schoen uit elkaar te halen. Via de rand kon men de nieuwe loopzool aan de schoen naaien.
Het is opvallend dat er zoveel gerepareerd is aan de schoenen van de Bierstraat. De gevonden schoenen hebben sterk versleten zolen. Ook de reparatiezolen en stukken zijn weer versleten. Soms hebben zelfs de tussenzool en de binnenzool gaten. Veel schoenen maken de indruk dat ze volledig afgedragen zijn. Er is een aantal voorbeelden van (band-)schoenen waarbij de hiel is afgesneden zodat er een muil ontstond die mogelijk als overschoen is gedragen (afb. 12.24, 196.71).

De twee kleinste zolen uit de zuidelijke slootarm vertonen weinig slijtage.[403] Mogelijk werden de schoenen waartoe zij behoorden gedragen door kinderen die nog niet konden lopen. De kleinste loopzool in het vondstcomplex van de zuidelijke slootarm heeft een lengte van 11 cm en hierbij zou een binnenzool met een lengte van 10,5 cm moeten horen.[404] Aan de onderzijde van de zool zijn lijnen ingekrast en het getal XII (afb. 12.31 boven, 32.298). Deze loopzool is weinig of niet gebruikt, anders zouden deze ingekraste lijnen weggesleten zijn door het lopen. De betekenis van de ingekraste lijnen en het getal is onduidelijk. Misschien is het een aanduiding van de schoenmaker voor de maat.
De binnenzool die in grootte op bovengenoemde zool volgt is een binnenzool met een lengte van 11 cm. Deze hoort bij de kleinste bijna complete schoen, een bandschoen (32.301). De loopzool is versleten en men heeft op de hiel een nieuw stuk aangebracht.
De schoenen en zolen die qua maat op deze schoen volgen vertonen, voor zover nog na te gaan allemaal in min of meerdere mate slijtage. Ook de afgesneden kwartieren van de gespbandschoenen wijzen erop dat men vroeger de schoenen in zo`n staat vond dat ze afgedankt konden worden. Men sneed het stuk van het kwartier af waar de gesp bevestigd was, zodat die opnieuw gebruikt kon worden.

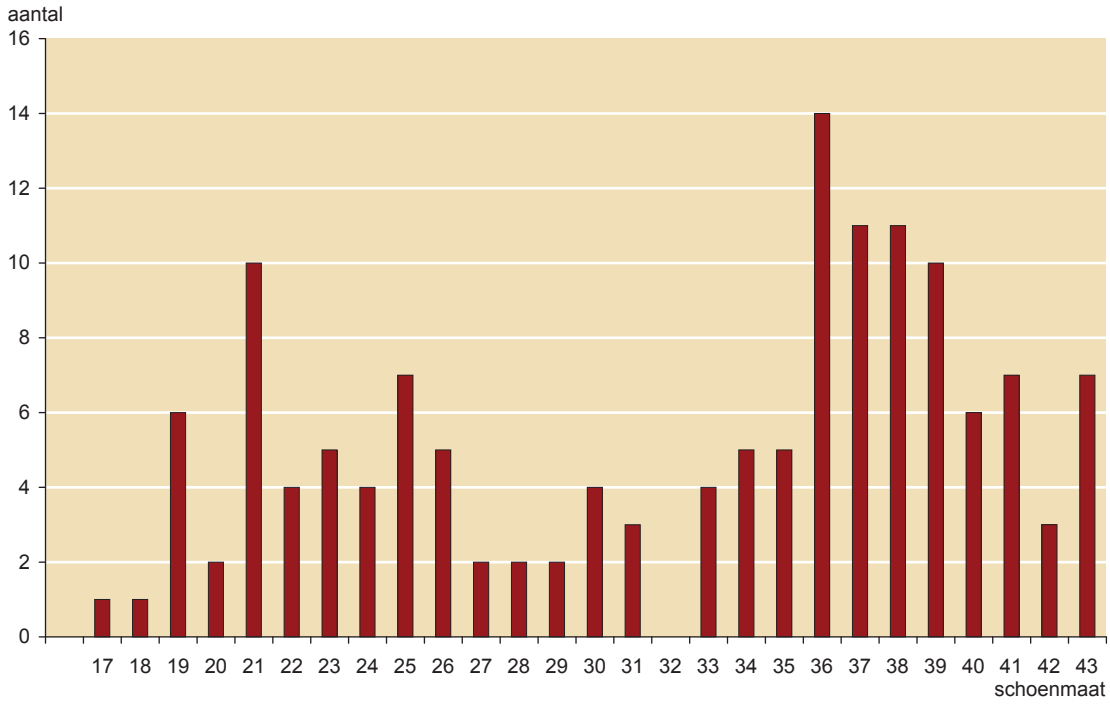
12.5 Schoenmaten

Van alle binnenzolen uit de eerste en tweede opgravingscampagne waren er respectievelijk 66 en 75 compleet genoeg om de lengte te bepalen. Over de lengte van de zolen moet opgemerkt worden dat deze genomen is na conservering (in PEG) en droging. Natuurlijk is het zo dat de zolen gekrompen zijn. Niet alleen gedurende de periode in de bodem, maar ook gedurende de bewerking na het opgraven en na de conservering. Helaas is nog niet mogelijk het percentage krimp goed vast te stellen. Er wordt gerekend met een krimp van 5-10% gebaseerd op de wijze van conserveren.[405]
De moderne manier waarop (Franse) schoenmaten worden berekend is 1,5 x (de lengteafstand tussen topje van de grote teen en de achterkant van de hiel + 2 cm). Archeologen nemen voor die lengtemaat gewoonlijk de lengte van de binnenzool zonder correctie voor de krimp. Met een kleine steekproef kan worden aangetoond dat daarmee gereconstrueerde schoenmaten niet kloppen. Schoen 24.20 heeft een binnenzool met een lengte van 25 cm lengte, waar schoenmaat 38

403 De babyschoenen van de noordelijke slootarm zijn hierin niet meegenomen.

404 Hier hoort een binnenzool in die ongeveer een halve centimeter kleiner is. Dit komt met maat 17 overeen. Tegenwoordig komt deze maat niet meer voor. Bij kinderschoenen begint men met maat 18.

405 Grew en De Neergaard 1988, p. 102-105. Gevriesdroogd materiaal krimpt niet meer dan circa 5%; conservering in vloeistof kan het materiaal tot 10% laten krimpen. Groenman-van Waateringe 1984, p. 54. Groenman-van Waateringe schrijft dat het leer bij het prepareren 2,5 tot 3,0 centimeter krimpt.

Afb. 12.32 Verdeling van de schoenmaten.

aan wordt gehangen.[406] Proefondervindelijk blijkt dat het gekrompen gerestaureerde exemplaar nu maat 41 heeft. Dat komt omdat de achterkant van de hielen enkele centimeters over de achterkant van de binnenzool uitsteken. De oorspronkelijke maat van dit type schoen moet dus groter zijn geweest, maat 43-45 (respectievelijk bij 5 en 10% krimp). De rekenfactor ten opzichte van de binnenzool ligt dan op 1,7-1,8. Ook bij muilen is er vaak sprake van een overhang: de tenen komen verder dan het einde van de binnenzool. Volgens de huidige normen heeft de gekrompen muil 24.19 schoenmaat 37, volgens de oude rekenmethode voor archeologisch schoeisel: maat 34,5 en met de alternatieve rekenmethode maat 39.
Er zal meer vergelijkend onderzoek met andere typen schoenen moeten plaatsvinden voordat deze omrekenfactor voor postmiddeleeuws schoeisel algemeen kan worden toegepast. Voor dit onderzoek zijn nieuwe berekeningen gemaakt met een omrekenfactor 1,7 (afb. 12.32).

Wanneer we naar de grafiek kijken zien we twee duidelijke pieken. De eerste piek ligt bij de kleine schoenmaten tot en met schoenmaat 26. Dit zijn de kinderschoenen van de Bierstraat. In deze groep bevinden zich alle gespschoenen van het vondstcomplex. Kennelijk vond men deze sluiting bijzonder geschikt voor kinderen.[407]
De tweede piek in de grafiek begint bij schoenmaat 33 met duidelijke uitschieters vanaf maat 36 en loopt door tot maat 42. Dit zijn de schoenen voor volwassenen. Hieronder moeten zowel de schoenen van vrouwen als mannen vallen.[408] Het is niet mogelijk een duidelijke scheiding aan te geven tussen deze beide groepen. Over het algemeen hebben vrouwen kleinere voeten dan mannen.

406 Intern rapport Barwasser, Opgraving Bierstraat Den Haag ledervondsten.

407 Er komen in deze periode ook schoenen met gespen voor voor volwassenen.

408 Grew en De Neergaard 1988; Zij zien in het 14de/15de eeuwse materiaal onder andere een piek bij de maten 33 t/m 35 en 37/38. Uit deze twee pieken leiden zij de vrouwen- en mannenschoenen af. Goubitz 1985; Goubitz merkt op dat de gemiddelde maat van de schoenen die hij beschrijft in dit artikel maat 37 is. Hierover zegt hij dat dit een normale maat is voor mannen in de 16de eeuw.

De kleinere schoenmaten aan het begin van de piek zullen dan wel ook de vrouwenschoenen zijn. Er zullen zich echter ook jeugdschoenen en schoenen van mannen met kleine voeten onder deze kleine schoenmaten bevinden. Omgekeerd is het natuurlijk ook mogelijk dat er vrouwen met grote voeten waren; hun schoenen zouden we dan terugvinden bij de grote schoenmaten.
Over de vrouwenschoenen moet nog een opmerking gemaakt worden. Zoals al opgemerkt bij de typebeschrijving van de schoenen werden muilen met hakken gedragen door vrouwen. Bij dit soort schoeisel scheuren de zolen vaak. Dit komt waarschijnlijk door de combinatie van materialen, zoals een tussenzool met een houten hak een leren zool. In het materiaal van de Bierstraat vinden we een aantal zolen waar alleen de voorzool bewaard gebleven is. Daarnaast is er een aantal losse houten hakken. Het is waarschijnlijk dat deze zolen en de hakken bij elkaar horen en zolen zijn van vrouwenmuilen. De onderdelen passen echter nu niet meer aan elkaar. De vrouwenschoenen kunnen dus enigszins ondervertegenwoordigd zijn in de grafiek.

12.6 Decoratie op de schoenen

Voor het versieren van zijn producten had de schoenmaker veel verschillende technieken tot zijn beschikking. We kunnen niet alleen doorsnijding, insteking en uitstansing als versieringen beschouwen, maar ook sierstiksel, siernaden en het bekleden van de schoen met stof.[409] Soms zijn verschillende versieringstechnieken naast elkaar op een schoen gebruikt, zoals bij schoen 1.2 (uitstansing en sierstiksel) en schoen 24.56 (uitstansing met doorsnijding) en bij schoen 198.5: uitstansing, sierstiksel en een kartelrand.
Hieronder wordt een overzicht gegeven van de diverse technieken die voor het verfraaien van het schoeisel van de Bierstraat gebruikt zijn.

Doorsnijding

Met een mes of een steekijzer wordt het leer doorsneden. De gebruikte steekijzers kunnen verschillende vormen hebben. Voor vijf schoenen gebruikte men een gekarteld steekijzer (afb. 12.33, schoen 196.40). Bij voorblad 22.12 hebben we waarschijnlijk te maken met een versiering die door de drager van de schoen zelf gemaakt werd. Het zijn drie grote doorsnijdingen, die waarschijnlijk met een mes gemaakt zijn.

Insnijding

Hierbij worden er sneden gemaakt in de oppervlakte van het leer. Dit gebeurde ofwel in de lengte of in de breedte van het voorblad. Bij kinderschoen 3.17 werd deze techniek gebruikt in combinatie met uitstansing.

Insteking

Hierbij worden met een mes, een els of een steekijzer kleine instekingen gemaakt (afb. 12.34). Door deze instekingen op bepaalde manieren te combineren worden motieven gevormd. Bijvoorbeeld ruiten, zigzaglijnen en rondingen (afb. 12.35). Bij voorblad 3.18 zijn de instekingen met een els gemaakt. De instekingen met de els zijn iets breder dan de instekingen met een mes.

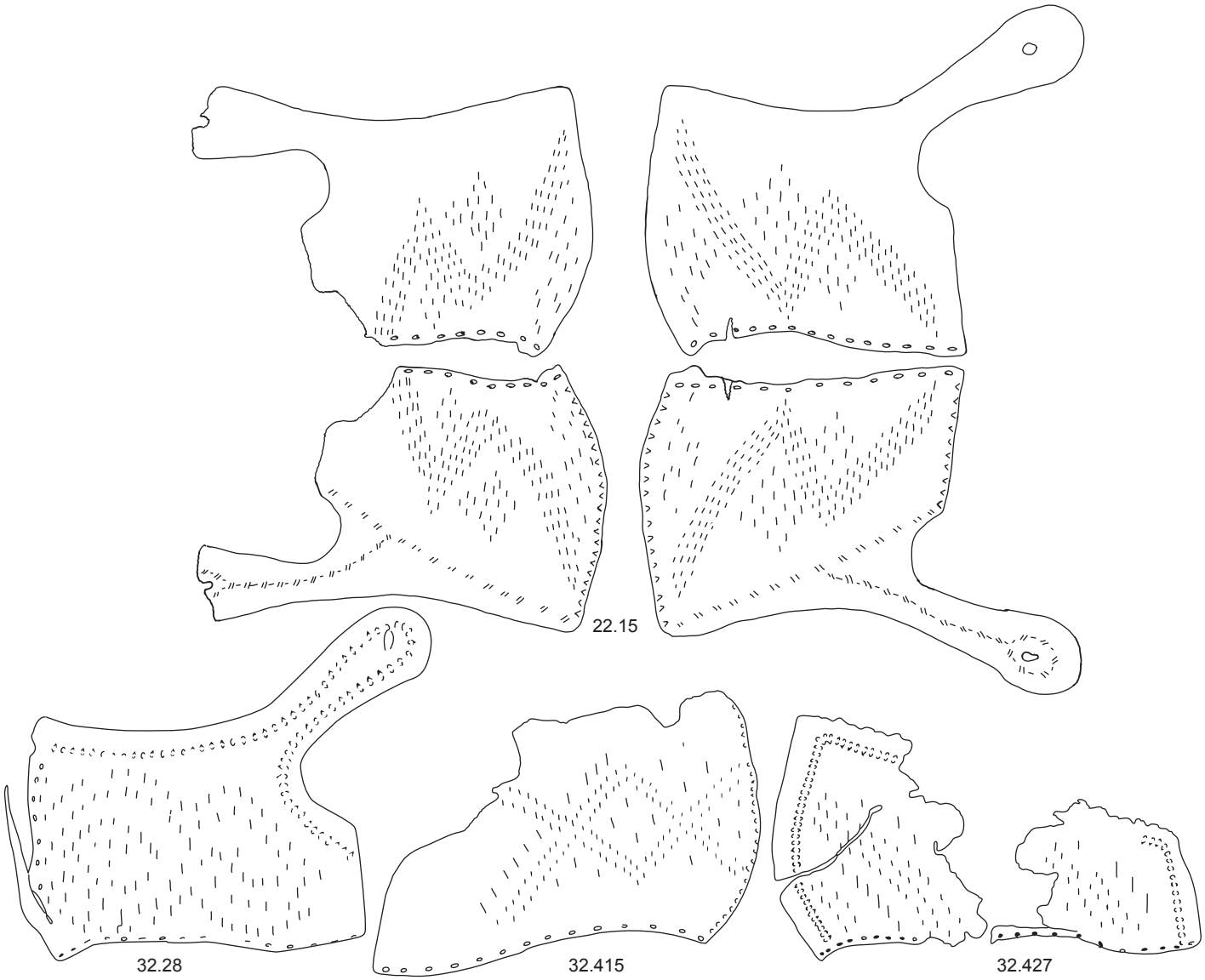
409 Voor de gebruikte termen bij de versieringstechnieken zie: Goubitz 1987a, p. 22-28.

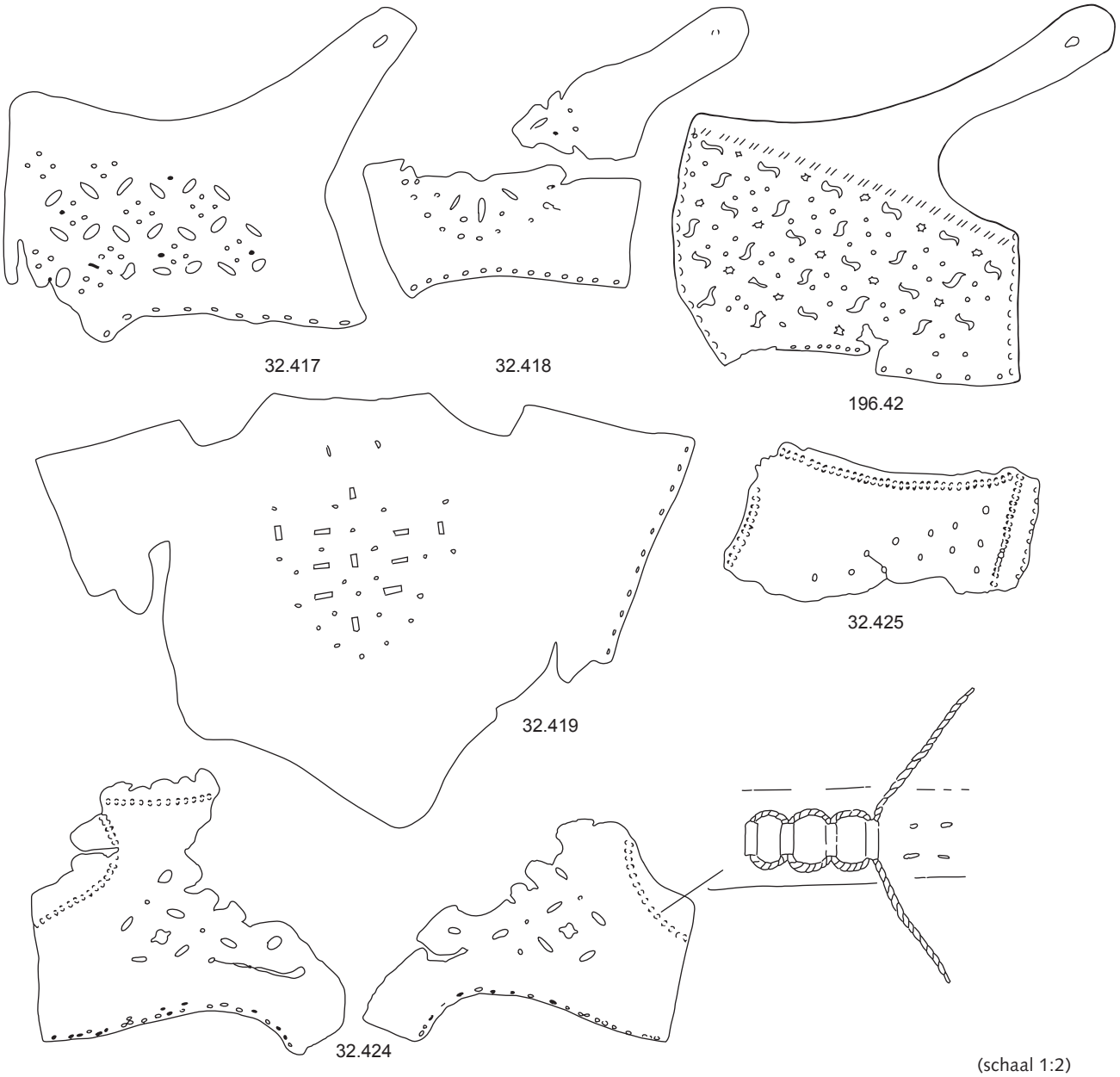
Afb. 12.33 Bandschoen versierd met dwars geplaatste doorsnijdingen en doorsnijdingen in een zigzag patroon gemaakt met een gekarteld steekijzer, BIR94-196.40.

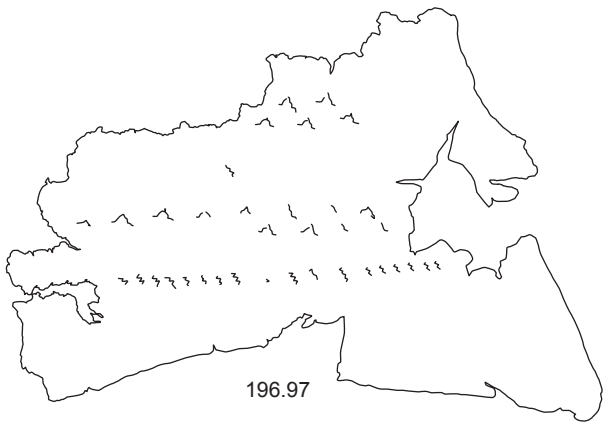
Afb. 12.34 Versiering met instekingen, BIR92-24.20.

Afb. 12.35 Hielkwartieren versierd met instekingen, BIR92-22.15, 32.415, 32.28 en 32.427. (schaal 1:2)

Afb. 12.36 Uitstansingen schoenen BIR92-32.417, 32.418, 32.419, 32.425, 32.424 (met steek voor sierstiksel) en BIR94-196.42.

Afb. 12.37 Muilblad versierd met nauwelijks waarneembare uitstansingen BIR94-196.97. (schaal 1:2)

Uitstansing

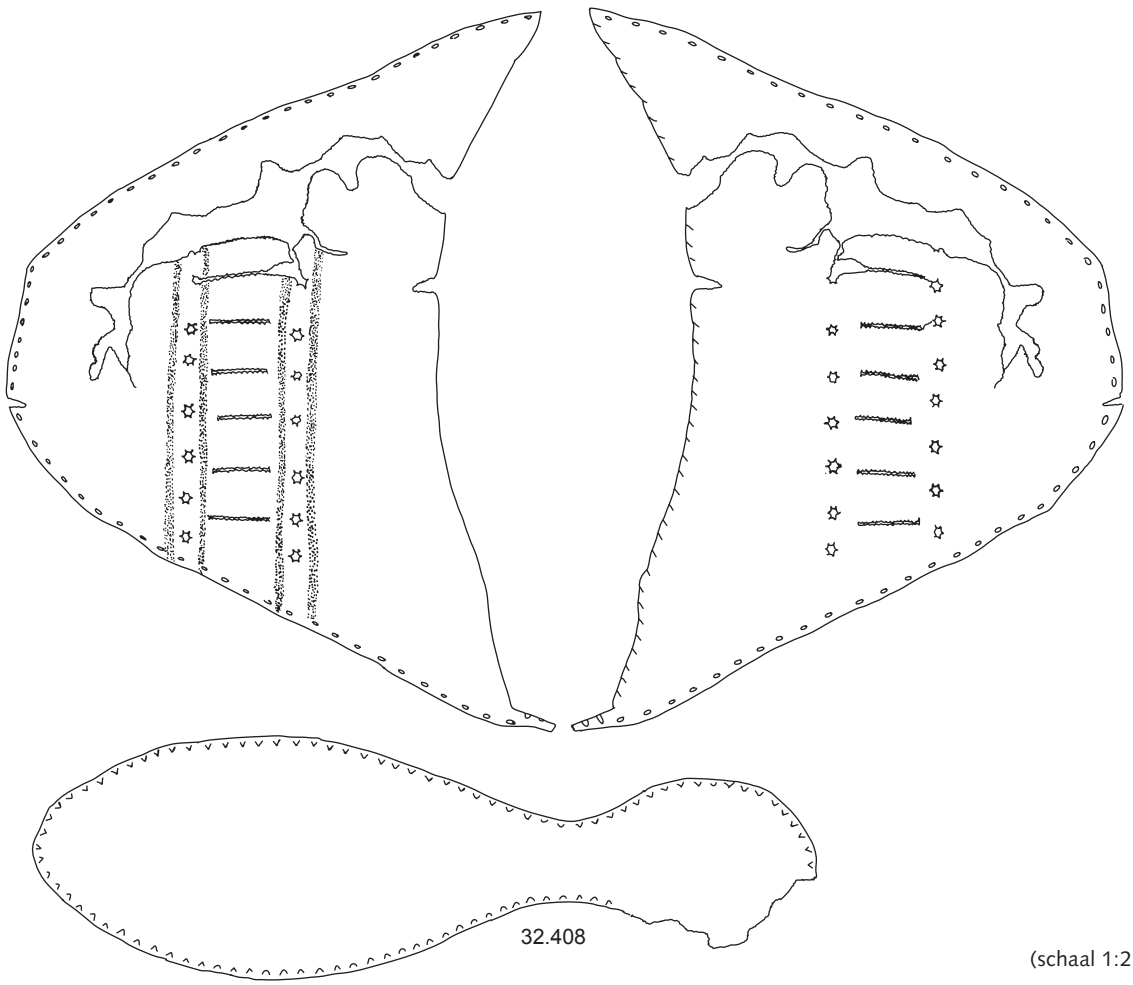
Dit kan men doen met een stans, maar ook met een holpijpje of guts. De verschillende stansen maken gaatjes in de vorm van cirkels, ovalen, vierkantjes, rechthoeken, sterretjes, vierblad, schoppen, hartjes en golfjes. Men varieert vaak met een of twee stansen om een bepaald motief te maken. De richting van de stansen wordt dan telkens een beetje veranderd (afb. 12.36).
Een afwijkende vorm van uitstansing is te zien op muilkap 196.97 (afb. 12.37) Er is met twee verschillende stansen gewerkt waarbij zeer fijne zig-zagvormige patronen zijn uitgestanst die nauwelijks met het blote oog zijn waar te nemen.

Inkrassing

Deze techniek komt voor bij kinderschoenen. Een aantal kwartieren, dat met inkrassing is versierd, is afgesneden. De lijnen die met een mes gemaakt kunnen worden, vormen samen een motief (afb. 12.23 en 25-27). Vaak zijn de uitvoeringen van een dusdanige kwaliteit dat het door amateurs gedaan lijkt. In andere gevallen loopt de versiering door tot onder de rolrand en moet deze door de schoenmaker zijn gemaakt (zie bijvoorbeeld afb. 12.27, 196.5)

Inpersing

We vinden deze techniek alleen op muilen. Bij deze techniek wordt een hard voorwerp in het vochtig gemaakte leer gedrukt (afb. 12.38, 32.408). Deze techniek is ook toegepast bij een messchede (afb. 12.53, 41.9), een degendrager (afb. 12.43, 196.65) en enkele riempjes.

(schaal 1:2)

Afb. 12.38 Muilblad versierd met ingeperste lijnen, doorsnijdingen met een gekarteld steekijzer en uitgestanste sterren BIR92-32.408.

Sierstiksel

Hierbij wordt met een dubbele draad en twee naalden net even onder de nerfhuid, dit is de bovenste laag van de huid gestoken (afb. 12.36). Op deze manier maakt men rijen van steken. Bij de schoenen vinden we het sierstiksel op het voorblad en de kwartieren vrij dicht langs de randen. In enkele gevallen loopt het sierstiksel rondom het vetergat. Het is goed mogelijk dat dit sierstiksel ook een functie als versteviging van het vetergat had. Bij schoen 32.407 is het sierstiksel aan de bovenzijde overlangs opgesneden. Men kan zo het garen in de steken zien liggen.

Siernaden

Soms zien we bij schoenen de naden aan de buitenzijde van de schoen liggen. Dit is vaak het geval bij schoenen die met de vleeszijde naar buiten genaaid zijn (24.54). Wanneer men een schoen met de vleeskant naar buiten naait krijgt de schoen een suède-uiterlijk. Incidenteel komt het echter ook voor bij schoenen die met de nerfkant naar buiten genaaid zijn (32.415).

Bekleden met stof

Deze manier van versieren is in ieder geval toegepast bij muilen. Op veel muilkappen zijn indrukken van textiel of van rijgsteken te zien. Muil 24.21 (afb. 12.14 en 16) heeft een kap bestaande uit in ieder geval één laag leer die bekleed is geweest met stof. In dit geval zijn aan de binnenzijde de afdrukken te zien van het naaigaren waarmee de stof op de kap was geregen. Het is heel goed mogelijk dat die rijgsteken ook bedoeld waren als versiering. Zij waren zichtbaar aan de bovenzijde van de stof.
In het materiaal van de Bierstraat bevinden zich nog losse delen van tweedelige voorbladen. Zo'n tweedelig voorblad is ook gebruikt bij vier van de vijf schoenen met beweegbare hiel. Mogelijk zijn dit ook voorbladen waarvan de voorzijde met textiel overtrokken was. Het is in ieder geval opvallend dat bij schoen 198.5 het gedeelte bij de neus van suède is terwijl het andere deel van het voorblad de nerfzijde toont. Bij schoen 196.68 (type 2E) zijn er duidelijke aanwijzingen, in de vorm van opgenaaide geweven bandjes, dat het voorste deel van de kap bekleed was met textiel, waarbij de stof iets overlappend was aangebracht. Een van de bandjes, met een lengte van 21 cm zat nog deels vast aan het leer. Twee andere bandjes (25 cm lang) werden los gevonden.[410]

Gekartelde randen

We vinden dit bij de (band-)schoenen 32.423 en 32.300, 169.5, 179.6, 196.77 en 198.5 en bij veel schoenfragmenten. Ook dit soort versiering werd met een steekijzer gemaakt. In de meeste gevallen is alleen de tong gekarteld maar er is ook een voorbeeld met gekartelde hielkwartieren (afb. 12.39, 196.77).

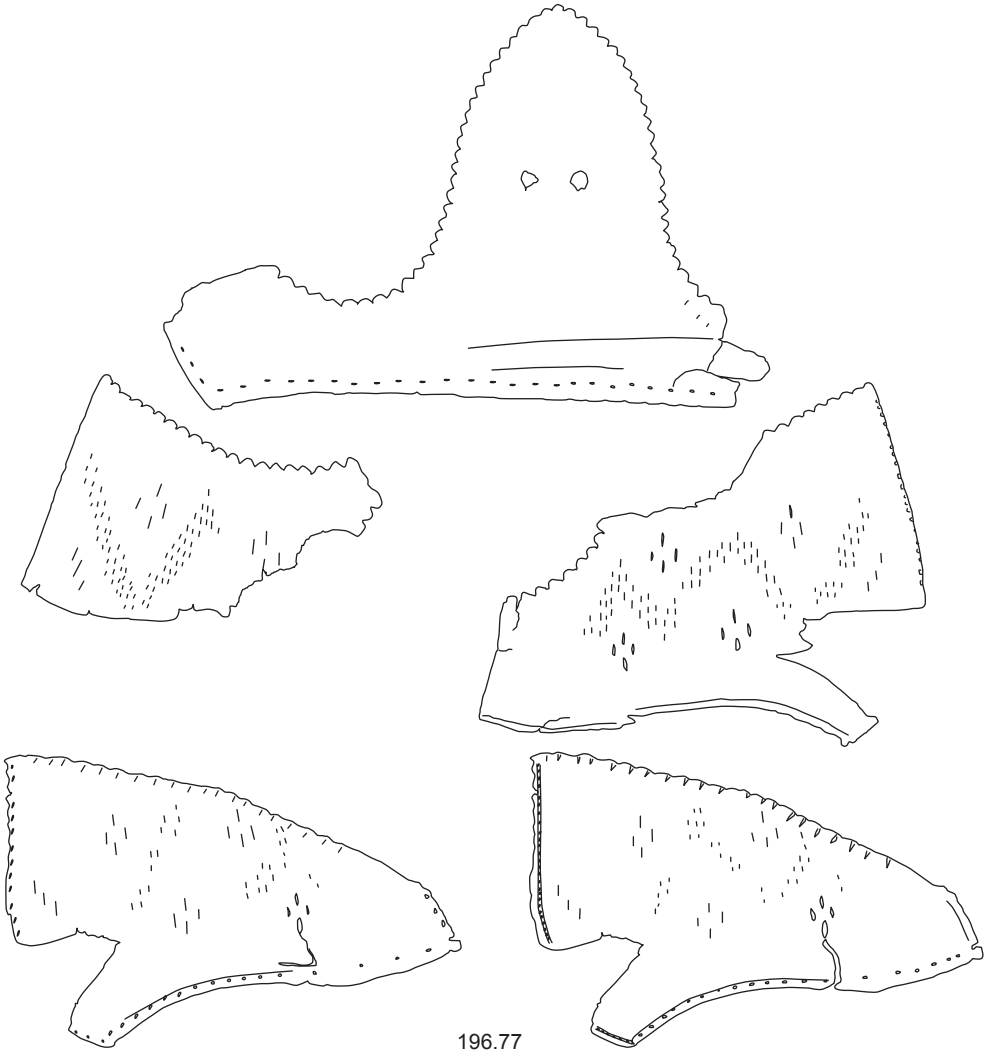
Versieren van schoenen

Het is eenvoudiger om bij een schoen die niet helemaal compleet is te constateren dat die wel versierd is, dan dat die onversierd is. Men heeft slechts een klein stukje gedecoreerd bovenleer nodig om te bewijzen dat er versiering is. Wanneer men echter een klein stukje onversierd bovenleer heeft, kan het zijn dat de decoratie op een andere plaats gezeten heeft. Het is daarmee zinloos om alle versieringen in hele schoenen van bepaalde typen te vertalen. Wel kunnen we trends zien.
Bij een analyse van losse voorbladen en losse kwartieren van schoenen voor volwassenen bleek 50% te zijn versierd.[411] De meest voorkomende techniek is insteking en daarna uitstansing. De

410 Goubitz 1989, p. 237. Een vergelijkbare schoen uit Amersfoort, met textiel over de voorkant, uit het midden van de 17de eeuw.

411 Op basis van 65 losse schoenfragmenten uit slootarm 1.

kleine instekingen vormden motieven (lijnen, ruiten en cirkels.) Deze vinden we vooral op de kwartieren van de bandschoenen. De textielbedekking van muilen is ook vrij algemeen. Combinatie van verschillende technieken komt veelvuldig voor. Van de 80 versierde schoenen zijn er 28 versierd met een combinatie van verschillende technieken, dus ongeveer een derde.
Het bekleden van een voorblad met stof is alleen geconstateerd bij muilen en voor volwassenen en band- en bandgespschoenen voor de jeugd.
Bij de complete kinder- en jeugdschoenen is 60% versierd.[412] De manier van versieren die het meest gebruikt werd bij deze schoenen is inkrassing. Kinderschoenen van het type 5 en 6 zijn zonder versiering. Het zijn verschillende typen gespschoenen; misschien vond men de gesp genoeg decoratie. Combinatie van verschillende technieken komt ook voor bij schoenen van kinderen. Een duidelijke voorkeur voor een bepaalde combinatie is er niet.
Vergelijking van versierd schoeisel met vondsten uit andere steden uit deze periode is sinds de publicatie van Goubitz uit 2001 eenvoudiger geworden. De versieringspatronen komen sterk overeen. In dit grote vondstcomplex zijn wel enkele varianten op bekende patronen gevonden.

Afb. 12.39 Bandschoen met gekartelde randen en instekingen BIR94-196.77. (schaal 1:2)

412 Op basis van 41 schoenen uit beide slootarmen.

12.7 Overige leren voorwerpen

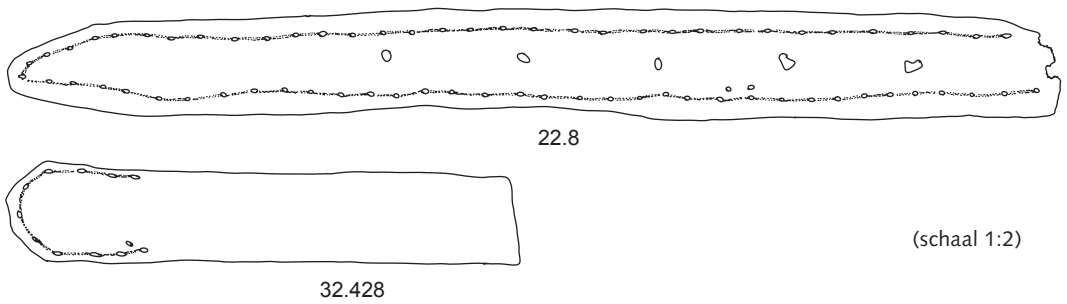
Naast schoeisel zijn er leren fragmenten gevonden van riemen, degendragers, tasjes/beursjes, kledingstukken, boekomslagen, een messchede en een brandemmer. Ook is er een aantal stukken leer waarvan niet te zeggen valt waar ze onderdeel uitgemaakt van hebben.

Wambuis

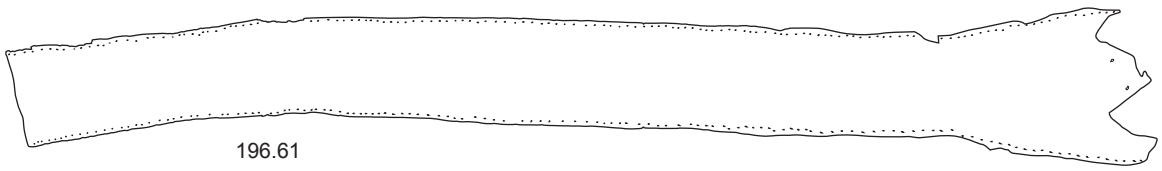
Fragment 196.64 is een onderdeel van een leren wambuis. Het is het zogenaamde schootje, de onderkant van de wambuis. Het is aan de binnenzijde met stof gevoerd geweest zoals te zien is aan de textielindrukken. Dit fragment wordt in het hoofdstuk over textiel, dat voornamelijk over kleding handelt, verder beschreven (afb. 13.24).

Riemen

Er zijn fragmenten van minimaal acht riemen gevonden (afb. 12.40). Riemen bestaan uit over het algemeen uit twee lagen leer. Er komen grofweg twee maten voor: een breedte rond 2-2,5 cm en een breedte van 5-6 cm.
Van het brede type zijn er twee. Van fragment 196.61 is 64 cm bewaard gebleven. Er zijn naaigaatjes en draadindrukken aan beide uiteinden van de riem (afb. 12.41).
Van 196.67 is nog 59 cm over, het bestaat uit een dunne laag leer, de tweede laag is verdwenen. Fragment 22.8 is 27,5 cm bij 2,5 cm breed. Aan de nerfzijde, langs de randen, zijn de naaigaatjes en draadindrukken te zien van het garen waarmee de lagen op elkaar genaaid waren. Fragment 32.428 heeft alleen naaigaatjes en draadindrukken aan het uiteinde van de riem. Fragment 196.107 is 2 cm breed en bestaat uit een smalle strook leer die aan randen is omgevouwen en aan de achterzijde is dichtgenaaid. De bewaarde lengte is 25 cm. Deze heeft sierstiksels, vergelijkbaar met de riempjes aan de versierde degendrager (196.65) en hoort daar waarschijnlijk bij. Fragment 233.5 is een klein fragment dat uit twee lagen bestaat en met ingeperste groeven is versierd.

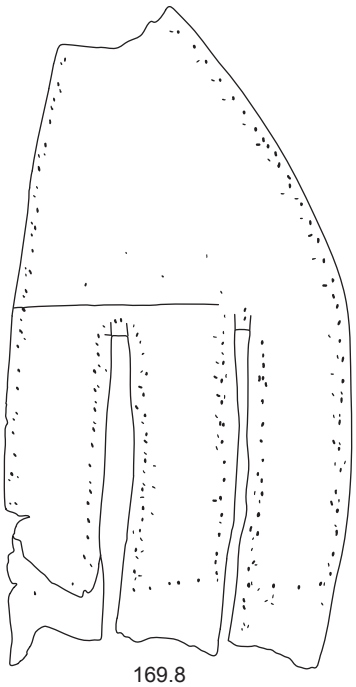
Afb. 12.40 Riemfragmenten BIR92-22.8 en 32.428.

Afb. 12.41 Riem BIR94-196.61. (schaal 1:4!)

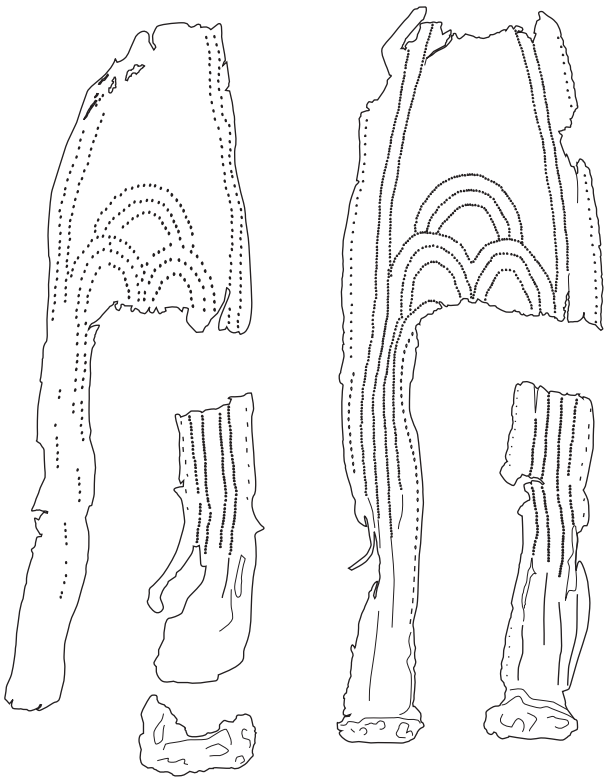
Degendrager

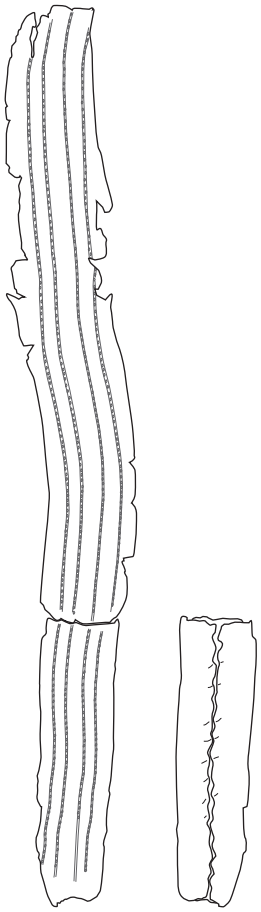
Er zijn twee fragmenten van degendragers gevonden. Degendragers zijn hulpmiddelen bij het aan het lichaam dragen van een degen. Een degendrager werd met een gordelhaak aan een riem om het middel bevestigd. Het bestaat uit twee of drie brede riemen, die bovenaan aan de haak zijn bevestigd en onderaan eindigen in riempjes die in een lus hangen. Deze lussen konden met gespen worden gesloten. Het lemmet van de degen werd hier ingehangen. In de Bierstraat is een fragment van een eenvoudig exemplaar gevonden. Het bestaat uit een brede riem die naar boven toe smal uitloopt voor bevestiging aan de (afgescheurde) gordelhaak en onderaan in drie draagriemen eindigt (afb. 12.42, 169.8). Het andere exemplaar is een versierd exemplaar met drie lussen (afb. 12.43, 196.65). Het bestaat uit drie lagen leer. De voorkant en de tussenlaag zijn versierd door inpersing waardoor richels en groeven ontstaan in een fraai schubbenpatroon. In de groeven zijn naaigaatjes die op een sierstiksel wijzen. Die versiering loopt door in drie riempjes. Bij twee ervan zijn fragmenten van de aangenaaide gesp bewaard gebleven. De lap leer die de achterkant vormt is korter en onversierd. Ook deze degendrager is aan de bovenzijde, waar de metalen gordelhaak zat, afgescheurd. Er waren waarschijnlijk twee van deze onderdelen nodig om een complete degendrager te vormen. Er zijn verder twee fragmenten van een dunne riem vonden met een vergelijkbaar sierstiksel (afb. 12.43 196.107). De riem is met de randen rond een smallere riem omgevouwen en aan de randen vastgenaaid. Dit is waarschijnlijk de riem waaraan de degendrager en andere attributen werden gehangen. Degendragers worden niet vaak weergegeven op gravures en dergelijke, aangezien de degendrager enigszins schuin achter op de zij werd gedragen. Versierde degendragers komen voor op portretten van vorstelijke personen en in enkele gevallen op een afbeelding van een soldaat. Jacob De Gheijn die vanaf circa 1596 tot 1606 werkte aan het werk *Wapenhandelinghe van Roers Musquetten ende Spiessen* heeft een dergelijke degendrager met een versiering in de vorm van een schubbenmotief afgebeeld (afb. 12.44).

(schaal 1:2)

Afb. 12.42 Degendrager BIR94-169.8.

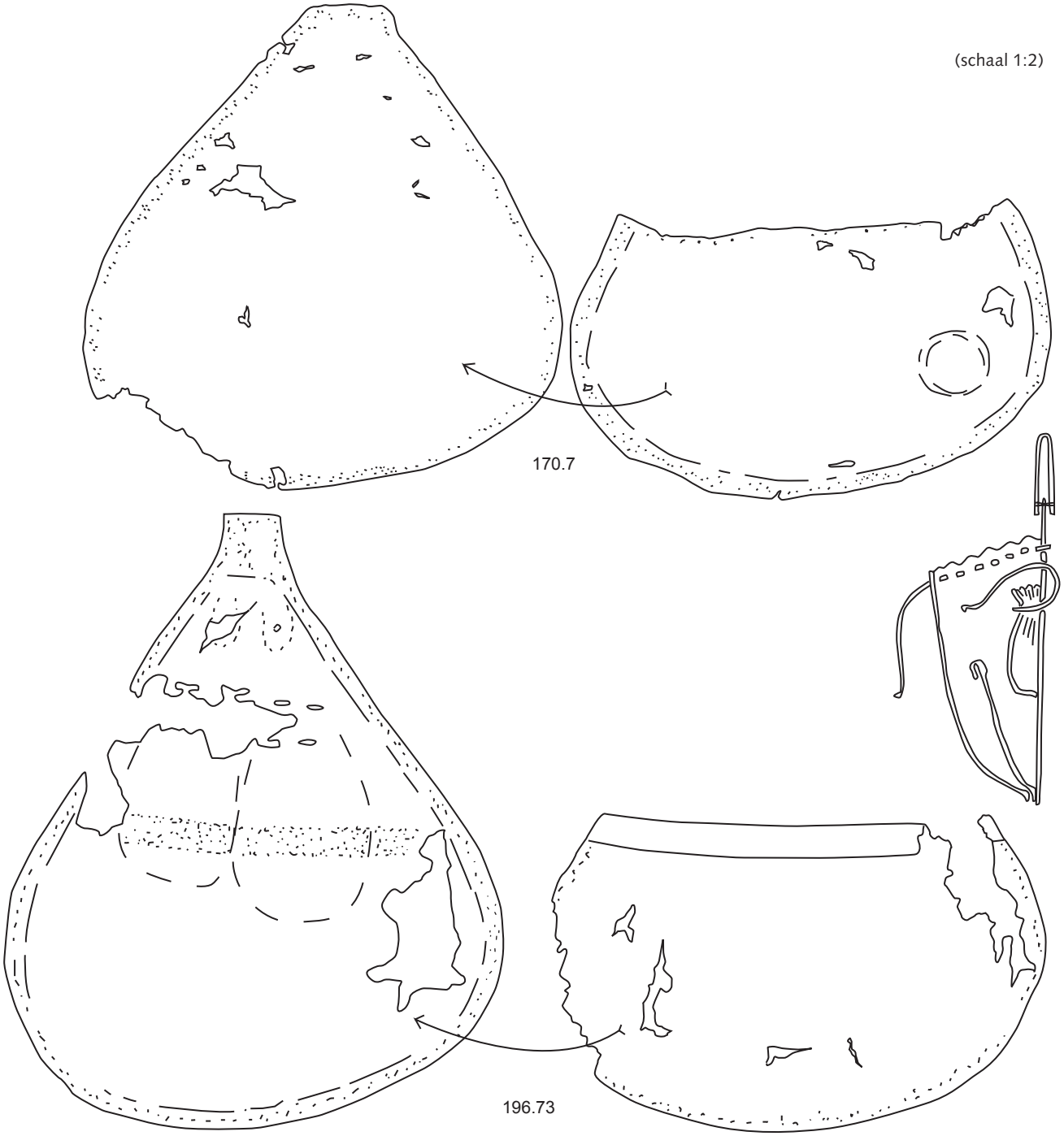
Afb. 12.43 Degendrager BIR94-196.65 met riem BIR 196.107. (schaal 1:2)

Afb. 12.44
Detail van de gravure van Jacob deGheijn, met afbeelding van geborduurde degendrager (*collectie British Museum*).

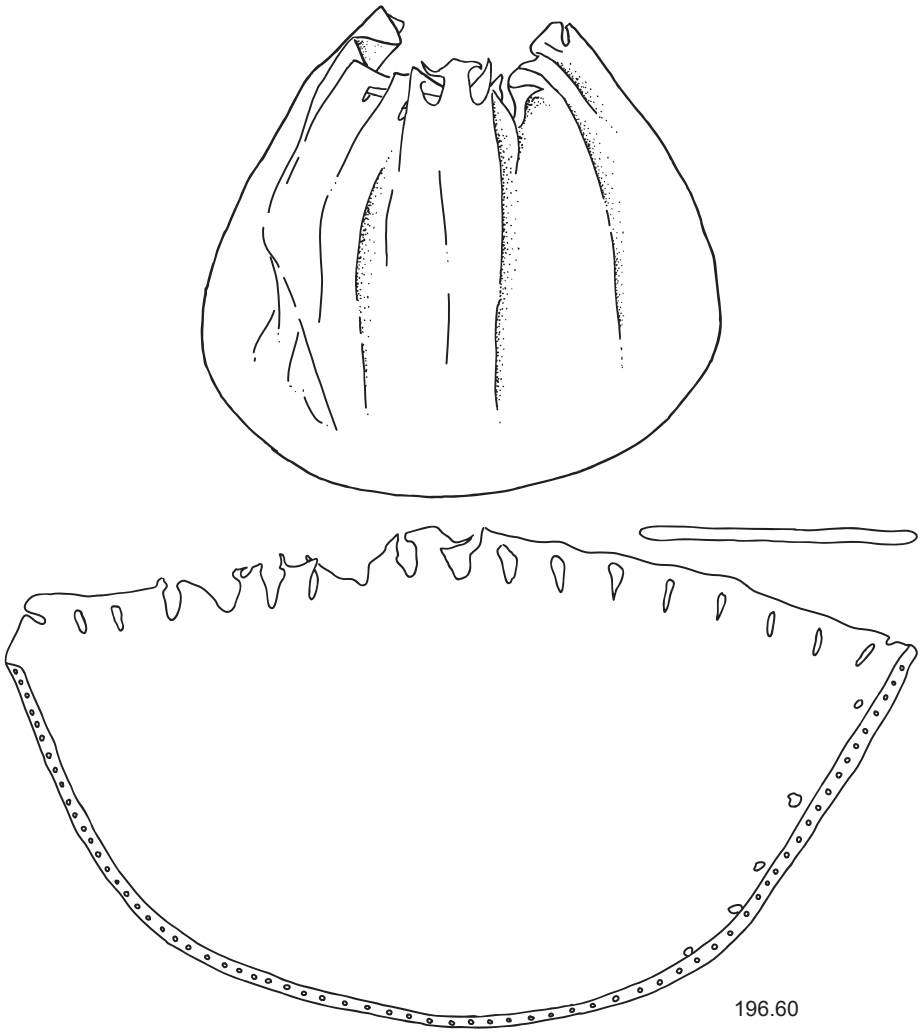
Tas/beurs

Er zijn minimaal negen vondsten die tot deze categorie behoren. Twee vondsten (afb. 12.45, 170.7 en 196.73) zijn bij een landelijke inventarisatie van beurzen en tasjes beschreven door O. Goubitz en horen tot het type gordelbeurs.[413] Het zijn tassen die 16 cm breed en 16, 19 en 19,5 cm lang zijn en een uitgerekte afgeronde vorm hebben. Samen met de vrijwel identieke tas (196.83) en vier minder complete stukken behoren deze tot een type gordelbeurs die of met een enkelvoudige riemlus of met andere bevestiging aan een riem werden gedragen door zowel mannen als vrouwen (afb. 12.48). Dit type bestaat uit een achterpand, een buidelvormig voorpand en vaak ook een binnenvak.

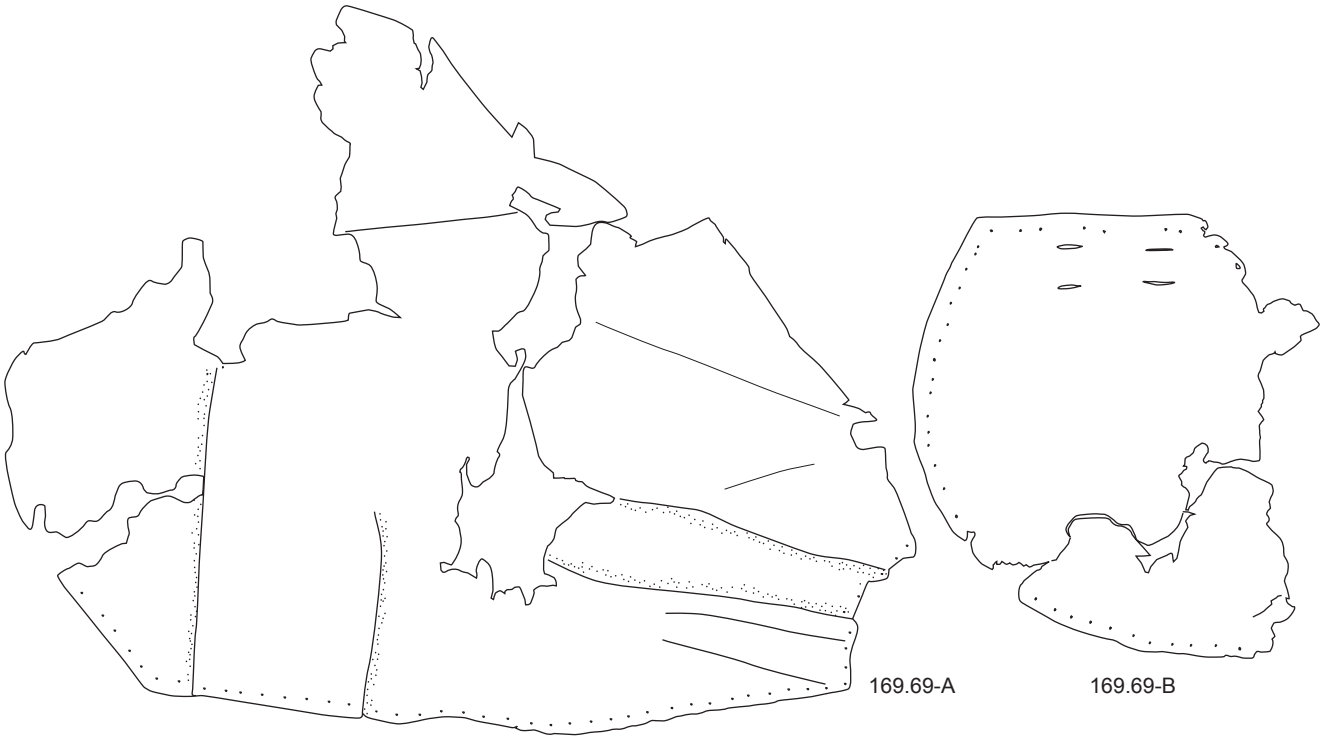
Afb. 12.45 Twee beurzen met reconstructie van de doorsnede, BIR94-170.7 en BIR 196.73 (naar O. Goubitz).

413 Twee werden er afgebeeld in Goubitz 2007, p. 41.

Afb. 12.46 Voorpand geldbeurs BIR94-196.60. (schaal 1:2)

Het buidelvormige voorpand werd dichtgetrokken met een veter die door gaten onder de bovenrand van de buidel en door twee sleuven in het achterpand was geleid. Fragmenten 32.432 en 196.60 (afb. 12.46) zijn voorbeelden van een dergelijk buidelvormig voorpand. Bij twee achterpanden was te zien dat er iets hoger kleinere loshangende buideltjes waren bevestigd met een leren vetersluiting in twee sleufjes. Bij 32.430, 32.429 en 32.431 gaat het om de binnenvakken van dit type tas. Vooral bij 32.430 en 32.431 is goed te zien dat het gedeelte vlak langs de naaigaatjes minder versleten is als de rest van het fragment. Deze rand moet dus door iets afgedekt zijn geweest. Bij 32.431 is de bovenzijde omgezoomd geweest. Bij een ander binnenpand is de bovenrand omgevouwen (196.73). Het is niet duidelijk of de gordelbeurzen aan de bovenzijde enigszins waren afgedekt met een klep. Op gravures lijkt dit vaak wel het geval.
Het meest complexe vondstnummer 196.69 bestaat uit fragmenten van één of twee tassen. Het is nog niet duidelijk hoe alle fragmenten in elkaar moeten worden gepast. Het meest kenmerkende fragment bestaat uit ongeveer een derde deel of de helft van een achterpand, in reconstructie circa 26 of 18 bij 11 cm (afb. 12.47 B). Het is gemaakt van stug leer waarop oorspronkelijk twee of drie buidelpanden waren genaaid. Het leer vertoond sleuven en indrukken van een buidel en er zijn fragmenten van buidelpanden met veters.
Een soepele leren 1,5 cm brede band die minimaal 25 cm lang is, was mogelijk onderdeel van de bovenrand van de tas of van het hengsel. Het grootste leerfragment (afb. 12.47 A) is 26 cm breed

Afb. 12.47 Groot fragment (A) en achterpand (B) van tassen BIR94-196.69. (schaal 1:2)

Afb. 12.48 Beurzen afgebeeld op tekening van A.van de Venne, circa 1626, (*collectie British Museum*).

en maximaal 18 cm hoog. Deze lap met naaigaatjes rondom langs de onbeschadigde delen is aan de onderzijde afgerond, aan een korte zijde tamelijk recht en aan de boven zijde sterker afgerond. Het leer heeft laag in het midden een grove beschadiging en naaigaatjes. Dit zou kunnen wijzen op het afscheuren van een gesp. Aan een uitstekend deel aan een korte zijde zou men een tashengsel kunnen bevestigen. De bovenzijde zou als omgevouwen klep kunnen hebben gefungeerd.
Verder is er een afsnijdsel van zeer soepel fragment met een ronde omgevouwen rand, vergelijkbaar met die van een afgeronde gordelbeurs. Het fragment is versierd met naaigaatjes en indrukken die op een opgenaaid sierkoordje of iets dergelijks wijzen. Vermoedelijk hoort dit fragment niet bij bovengenoemde tas.

Boekbanden

Er zijn drie fragmenten van leren boekbanden gevonden in de noordelijke sloot. Fragment 196.66 is eenvoudig met lijnen versierd. Het is circa 15,5 cm hoog en heeft een houten platkern. Als kern is er een radiaal gespleten stuk eikenhout gebruikt met een dikte van 4 mm. Aan de rand zijn er gecorrodeerde resten van de boeksluiting die met 3 nageltjes is vastgezet (afb. 12.49).

Tot de meest bijzondere vondsten van deze opgravingen behoren twee fragmenten van versierde boekbanden van een klein formaat. In een geval zijn drie hoeken schuin afgesneden en de randen gevouwen. De onderkant is rond afgesneden en niet gevouwen. Het andere exemplaar is ongevouwen en is aan drie zijden vrij recht afgesneden en in de rechterbovenhoek iets afgerond. Het betreft twee voorplatten die los zijn gesneden van de rugband. Mogelijke reden voor het afsnijden van de stukken is hun fraaie versiering. Ze zijn versierd met een ingeperst motief ingevuld met goudverf. Het gevouwen fragment heeft een zeer gedetailleerd versieringsmotief.

Binnen de kaderlijnen (7.5 x 5 cm) is een ovaal met de afbeelding van Prudentia. Daarboven staat Prudentia en er onder een kadertje met "Gerart Mertens" (afb. 12.50). Het is in uitgevouwen toestand 115 x 85 mm en hoort bij een boekformaat van circa 85 x 65 mm.

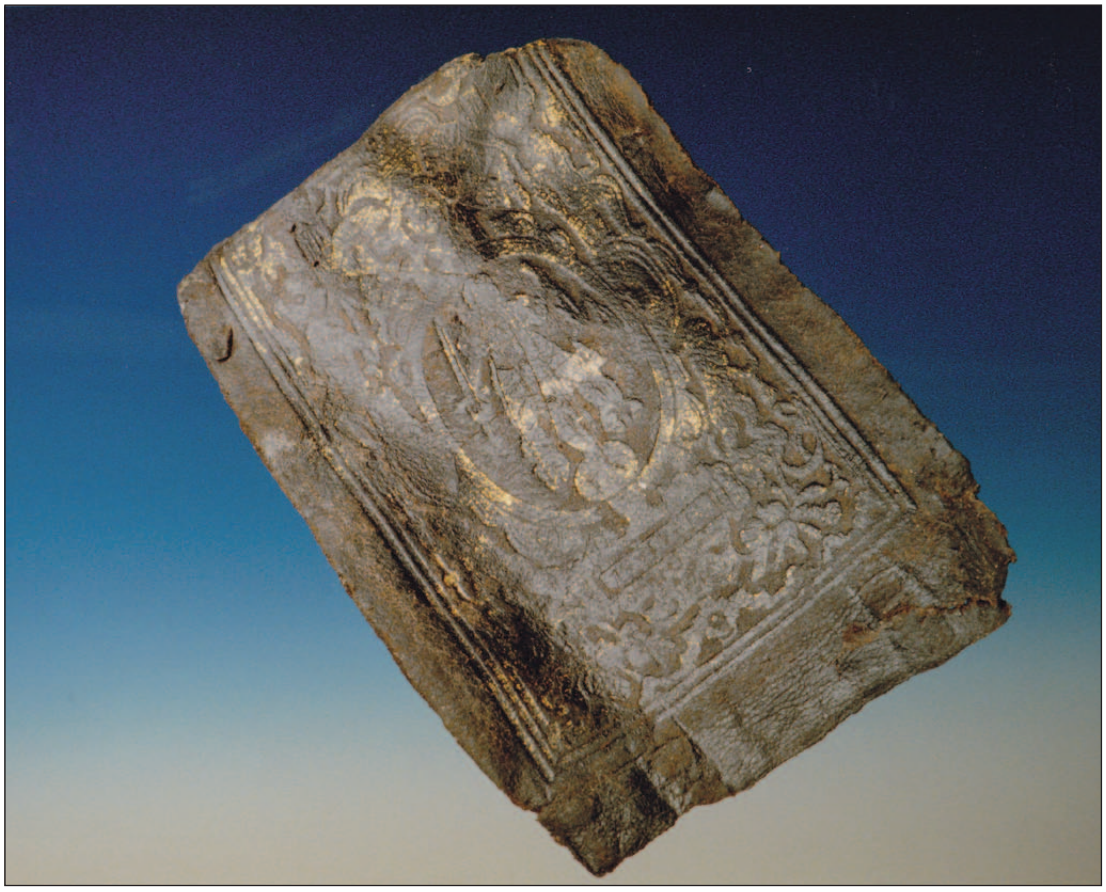
Het andere fragment meet 115 x 80 mm en hoort bij een boekformaat van 100 x 65 mm. Deze is getooid met een afbeelding van Justitia in een ovaal en de tekst Justitia in een kadertje (afb. 12.51). Gezien de vorm van de vouwen waren de ontbrekende platkernen zeer dun en waarschijnlijk van karton. Sporen van sluitingen ontbreken. Mogelijk is een extra omslag met sluitveter of sluitlint gebruikt.

Afb. 12.49 Boekband, leer met houten kern BIR94-196.66.

Afb. 12.50 Boekband Prudentia BIR94-196.6, voor- en keerzijde. (schaal 1:1)

Afb. 12.51 Boekband Justitia BIR94-196.22. (schaal 1:1)

De boekbanden zijn van een fijn leer dat glad gemaakt is en versierd met goudstempeling.[414] Dit is een techniek die rond 1550 in Antwerpen werd geïntroduceerd door Christoffel Plantijn, die het op zijn beurt in Parijs had geleerd. [415] Rondom werd een rechthoekig kader gemaakt met lijnen. Voor de afbeelding werd een paneelstempel gebruikt dat behulp van een pers in het leer werd gedrukt. De stempels waren rechthoekig, van koper of brons, met een in reliëf uitgediepte voorstelling.
De afbeelding van Justitia op een boekband is vrij algemeen in gebruik geweest. Zo werden alle boeken van het Hof van Friesland in de 17de en 18de eeuw voorzien op het voorplat met de afbeelding van Justitia en op de achterzijde met het wapen van Friesland. In de zuidelijke Nederlanden werden, in tegenstelling tot de Noordelijke Nederlanden, op grotere boekbanden vaak meerdere paneelstempels naast elkaar gebruikt. Justitia en Prudentia komen dan naast andere deugden voor op een voorplat. De oorsprong van deze twee deugden ligt in de Griekse klassieke filosofie en zijn via de Romeinse cultuur overgenomen. De vier kardinale deugden zijn: *Prudentia* (voorzichtigheid - verstandigheid - wijsheid), *Justitia* (rechtvaardigheid - rechtschapenheid), *Fortitudo* (moed - sterkte), *Temperantia* (gematigdheid - matigheid - zelfbeheersing). Ze vormen samen met geloof, hoop en liefde, de zeven deugden van het katholieke geloof. Deugden zijn in de kunst vaak afgebeeld als vrouwelijke personen met een of meer attributen.
Prudentia heeft op deze afbeelding een spiegel in haar rechterhand en een passer in haar linker. Achter haar is een slang of zijn twee slangen afgebeeld. Op andere afbeeldingen van Prudentia houdt zij een of twee slangen vast. De slang kan als symbool op verschillende manieren worden geïnterpreteerd, maar waarschijnlijk verwijst het naar de voorzichtigheid. De slang is in de bijbel een enkele maal genoemd als voorbeeld hoe behoedzaam en voorzichtig te werk te gaan. Zo zei Jezus tegen zijn volgelingen: *"Zie, Ik zend u als schapen te midden van wolven; weest dan voorzichtig als slangen en argeloos als duiven."* (Matteüs 10: vers 16). Een andere uitleg is ook mogelijk: een verwijzing naar de behoedzaamheid waar mee men met slangen moet omgaan. De spiegel is het zinnebeeld van wijsheid, (zelf-)inzicht en van de waarheid. De passer wordt gebruikt als symbool van de precisie en het onderscheidingsvermogen. Justitia is meestal, zo ook op deze boekband, afgebeeld met een weegschaal in haar linkerhand en een zwaard in haar rechterhand. De weegschaal is om argumenten voor en tegen af te kunnen wegen. Het dubbel snijdende zwaard staat voor de kracht van Reden en Rechtvaardigheid die tegen iedereen kan worden aangewend. Sinds het einde van de 15de eeuw wordt Justitia vaak afgebeeld met een blinddoek, als symbool van haar onpartijdigheid. De afbeelding op de boekband is helaas niet duidelijk genoeg om de aanwezigheid van een blinddoek te kunnen onderscheiden.
De hoekruimten tussen ovaal en omkadering is in het geval van de Prudentia-boekband opgevuld met afbeeldingen van insecten en bloemen. Op de Justitia-band zijn bloemen te onderscheiden.

Sinds de tweede helft van de vijftiende eeuw werden boeken gedrukt en vanaf de tweede helft van de 16de eeuw nam het boekbezit snel toe. Dat begon onder welgestelden waaronder ook hoge ambtenaren en verbreidde zich ook naar de middenklasse. De gewone Haagse burger had over algemeen echter niet veel meer dan een bijbel en een psalmenboek.[416] De uitgevers leverden boeken ongebonden of bijeen gehouden door een simpel naaiwerk, al dan niet met een slappe kaft. De eerste eigenaar van het boek ging vervolgens naar een boekbinder. Deze leren boekbanden zijn dus vervaardigd op bestelling voor een individuele klant. De luxe leren band met goudstempeling heeft duidelijk aan een persoon uit de elite behoord. Door het gebruik van een speciaal naamstempeltje

414 In de 16de eeuw werd voor de betere boekbanden meestal kalfsleer gebruikt.

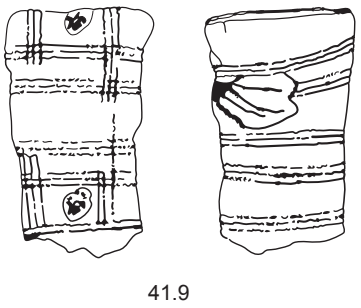
415 http://www.bibliopolis.nl op trefwoord goudstempeling.

416 Keblusek 1997.

naast de paneelstempels is de boekband Justitia nog exclusiever gemaakt. Er zijn twee verklaringen voor naamstempels. Soms is de naam van de boekbinder afgedrukt en in andere gevallen de eerste eigenaar. Op grond van de bijzondere gouddruk leek een herkomst in de zuidelijke Nederlanden aanvankelijk mogelijk.[417] Archiefonderzoek door mevrouw Cockx-Indestege, conservator van het museum Plantin-Moretus in Antwerpen, leverde helaas geen boekbinder met de naam Mertens op.[418] De herkomst is volgens dr. J. Storm van Leeuwen van de Koninklijke Bibliotheek toch waarschijnlijk Nederland en de datering is rond 1600.[419] Het is waarschijnlijker dat de naam Mertens een boekeigenaar betreft. Het ligt voor de hand om de oorsprong van deze familienaam in de zuidelijke Nederlanden te zoeken. In België staat deze naam hoog in de lijst van meest algemene familienamen. Na de val van Antwerpen (1585) zijn veel vermogende protestanten gevlucht naar het noorden, vooral naar Amsterdam en Haarlem maar ook naar Den Haag. Overigens speelde niet alleen het geloof daarbij een rol, maar ook economische redenen. Het blijkt namelijk dat circa 5-10% van de naar het noorden vertrokken Antwerpenaren katholiek was.[420] Gezien de luxe van de boekband moet de eigenaar uit de elite afkomstig zijn, een rijke handelaar of hoge ambtenaar. De naam Mertens komt helaas niet voor in de database van alle (bekende) ambtsdragers en ambtenaren, samengesteld door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.[421] Hoe kunnen we de vondst van deze boekband in de sloot achter het Spui verklaren? We kunnen alleen gissen. Er is geen enkele aanwijzing voor een bewoner met de naam Mertens aan het Spui. Is de boekband misschien afgedankt door een reiziger die in een van de herbergen aan het Spui overnachtte? Of is het boek als tweedehands exemplaar gekocht?

Messchede

Er is slechts een fragment van een messchede aangetroffen in het materiaal van de Bierstraat (afb. 12.53). Het fragment is 6,5 cm lang. De messchede is versierd met ingeperste en gestempelde lijnen. De naad van de messchede is gelijmd. Hiervoor zijn de zijkanten geschalmd. Het schalmen en lijmen is zo perfect gebeurd, dat het niet mogelijk is de naad te zien. De messchede is gemaakt van geitenleer.

Afb. 12.52 Messchede versierd met ingeperste lijnen, BIR92-41.9. (schaal 1:2)

417 Zie ook Cockx-Indestege en Storm van Leeuwen 2005.

418 Met dank aan mevr. E. Cockx-Indestege.

419 Mededeling via mevr. E. Cockx-Indestege.

420 Gelderblom 2000, p. 93.

421 http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Repertorium.

Afb. 12.53 Brandemmer BIR92-32.25.

Brandemmer

In de zuidelijke sloot werd de uitgeklapte wand van een brandemmer gevonden. De emmer is gemaakt van dik rundleer en is beschilderd met een huismerk in rode verf (afb. 12.53 en 12.54). De brandemmer is niet compleet: bodem, rand en hengsels ontbreken en de wand is in meerdere stukken gescheurd. Het is dus niet mogelijk de precieze maten te geven. De grootste lengte is nu 63,5 cm; dit was de omtrek van de bovenzijde van de emmer. De omtrek aan de onderzijde is nu 52,5 cm. De grootste hoogte is 30,5 cm. Bij benadering was de oorspronkelijke binnendiameter van de rand iets meer dan 20 cm met een voetdiameter van iets minder dan 17 cm.[422] De oorspronkelijke hoogte van de emmer was rond 35 cm.

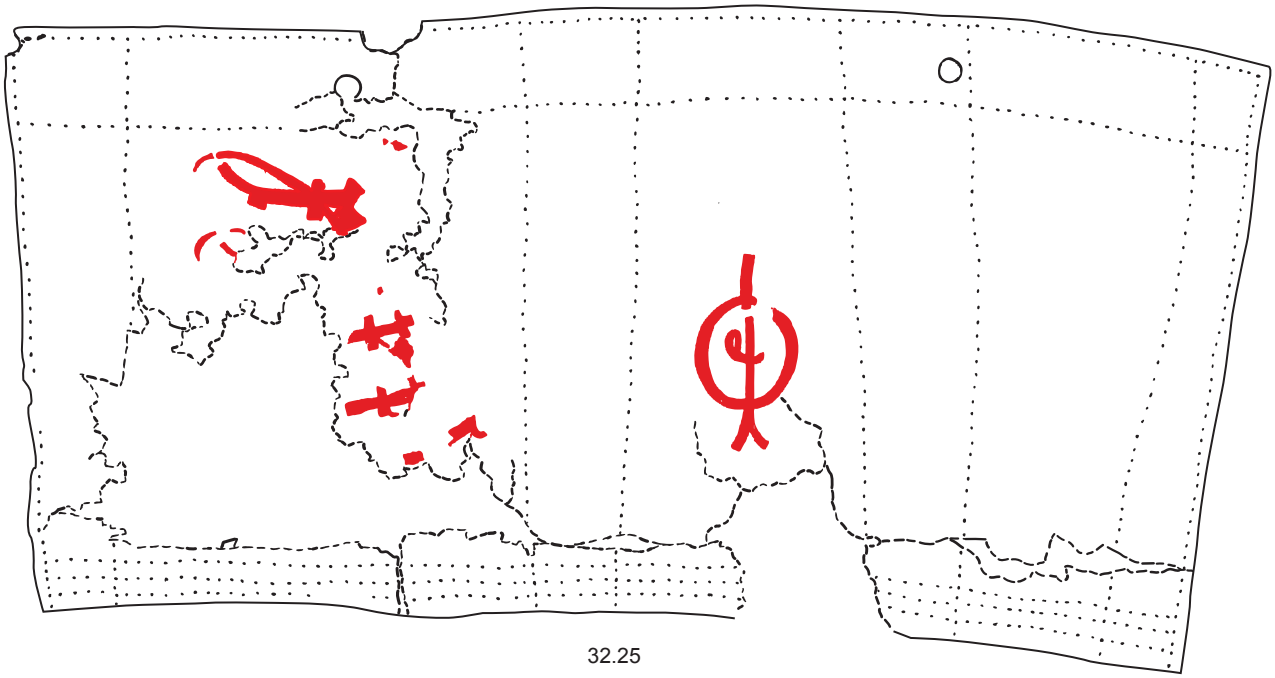
De brandemmer heeft aan de bovenzijde twee rijen naaigaten. Hier heeft een versterkte rand gezeten, waardoor ook het hengsel (zie de twee gaten in de rand) extra stevig bevestigd werd. Aan de onderzijde zijn drie rijen naaigaten. Zij geven de plaats aan waar een rand leer gezeten heeft, die als standring diende. Over de breedte van de lap leer lopen zes rijen van gaten. Zij geven de plaats aan waar afwisselend brede en smalle stroken leer vastgenaaid zijn geweest. Vergelijkbare brandemmers zijn afgebeeld op een tekening van Pieter Brueghel de Oude genaamd *Prudentia* die rond 1561/62 als gravure werd uitgevoerd door Philip Galle (afb. 12.55).[423] Op deze prent is ook ander brandgereedschap afgebeeld: een ladder, haken en een soort spuit.

In het verleden was brandbestrijding een zaak voor elke burger; er was geen brandweer. De stad legde de burgers verplichtingen op met betrekking tot hoeveel en welk blusmateriaal men in huis moest hebben. Leren brandemmers zijn eind 14de eeuw ingevoerd. Voor die tijd werden houten hoosvaten en met pek besmeerde manden gebruikt.[424] Met deze emmers werd uit een sloot water gehaald. De buren vormden een rij, waarin de emmers doorgegeven werden, ook de brandladder op.

422 Randdiameter= omtrek cirkel (63,5 cm)= 2pi x r (straal).

423 Bibliothèque Royale, Cabinet Estamps, Brussel.

424 Vermelding aankoop brandemmers in Sluis, 1397. Zie Van Dale 1872.

Afb. 12.54 Brandemmer BIR92-32.25. (schaal 1:4)

Boven werden de emmers dan leeggegooid waarna ze losgelaten werden. De vroegste ordonnantie op de brand die uit Den Haag bekend is, dateert uit 1533.[425] In 1587 herhaald met enkele veranderingen. Over de brandemmers wordt het volgende bepaald:[426]

1. Ieder moet zijn brandemmers in het voorste vertrek van zijn huis hangen. Zij mogen alleen in geval van brand gebruikt worden.
2. Ter controle tegen misbruik zal de emmermaker met twee brandmeesters van de buurt op ieder moment de brandemmers kunnen inspecteren.
3. Den Haag zal op advies van het Hof van Holland één of meer emmermakers aanstellen op onder meer de volgende condities:

a. De emmermakers moeten alle emmers onderhouden. Dat wil zeggen de bovenrand moet stijf zijn, zodat de emmer gevuld zijnde niet in elkaar klapt. Ook moet het hengsel voldoende sterkte hebben.
b. Als een emmer lek, versleten of verbrand is moet de emmermaker hem vervangen. Dit moet hij binnen twee maanden doen.
c. Als de emmermaker dit niet doet, moet de gebruiker/bewaarder van de emmer hierover klagen bij het stadsbestuur dat dan op kosten van de emmermaker een nieuwe emmer zal leveren.
d. Als de gebruiker/bewaarder niet binnen de gemelde termijn van twee maanden meldt dat een emmermaker in gebreke blijft, zal deze zelf een andere emmer moeten kopen.
e. Na een brand moet men de emmers ter plekke achterlaten ter visitatie van de emmermaker.
f. De emmermaker moet binnen Den Haag wonen.
g. Alle brandemmers moeten gemerkt zijn met het wapen of het teken van de gebruiker/bewaarder en met de letter van elk kwartier, zoals dat in het register achter elk huis genoteerd staat.

Uit de ordonnantie blijkt dat men ook moet hebben: een hoosvat, dweil en een brandleer.

425 HGA, OA inv.nr. 607, fol. 71 e.v.

426 Met dank aan V.L.C. Kersing, afd. archeologie.

Afb. 12.55 Prudentia door Pieter Brueghel de Oude (*collectie British Museum*).

In de steden moeten duizenden brandemmers geweest zijn, niet alleen bij burgers, maar ook bijvoorbeeld bij kloosters, kerken, weeshuizen en het stadhuis. In de collecties van veel stedelijke musea bevinden zich leren brandemmers. Tijdens opgravingen worden zij echter niet vaak gevonden. In Den Haag werd eerder de bodem van een leren emmer gevonden in een vroeg 17de-eeuwse context.[427] Uit een notarieel stuk van 18 februari 1666 dat betrekking heeft op de verhuur van pand Bierstraat 14 blijkt dat de huurder emmergeld moet betalen.[428] Er werd dus betaald voor het onderhoud van het brandweergereedschap.

427 In een slootvulling met materiaal tot 1640 onder de huidige Boekhorststraat werd een bodem van een leren emmer gevonden. Gemeentelijk Archeologisch depot gemeente Den Haag, BKH91-125.6.

428 HGA, NA, inv.nr. 89, fol. 48.

12.8 Conclusie

Het materiaal dat tijdens de opgraving aan de Bierstraat is teruggevonden kan ons iets vertellen over de mensen die het achtergelaten hebben. Wanneer we naar het schoeisel kijken zien we dat we te maken hebben met schoenen die over een periode van ongeveer honderd jaar zijn weggegooid. In het materiaal bevinden zich een versneden koeienbekschoen die uit de eerste helft van de 16de eeuw stamt. Een aantal bandschoenen van het gesloten type dateert uit het laatste kwart van de 16de eeuw. Daarnaast zijn er bandschoenen met uitgesneden kwartieren en voorbladen die 17de-eeuws zijn. De muilen uit dit vondstcomplex zijn zowel van het type met een schuine als met een rechte kap.
Het lijkt erop dat het merendeel van het materiaal uit het laatste kwart de 16e eeuw en de eerste helft van de 17de eeuw stamt. Aan het materiaal is te zien dat het weggegooid is door gezinnen met kinderen. In de grafiek met de schoenmaten kunnen we de kleinste kinderschoenen terugvinden, maar ook schoenen van volwassenen. Opvallend is dat er relatief weinig schoenen gevonden zijn met maten tussen de 27 en 33. Het feit dat hier ook kleine kinderen schoenen droegen duidt op een zekere welstand bij de gezinnen op dit deel van het Spui. Er zijn zelfs babyschoenen, voor baby's die nog niet konden lopen. Dit is te vergelijken met de baby-Nikes die tegenwoordig worden verkocht. Op enige luxe duiden ook de muilen die met stof overtrokken waren en de speciale winterschoenen.
Het versieren van schoenen komt vaak voor in de 16de en 17de eeuw. Circa de helft van de schoenen voor volwassen en 60% van de kinderschoenen van dit vondstcomplex is versierd. Het is niet bekend of dit een gebruikelijk percentage is voor de periode 1570-1640. Het wachten is op publicatie van andere grote vondstcomplexen.
Opvallend is verder dat er geen schoenen zijn met grote openingen aan de zijkant. Bovendien zijn er slechts vier bandschoenen met hakken gevonden. Enkele los gevonden hakken kunnen niet tot een bepaald schoentype worden herleid. Schoenen met (hoge) hakken en grote openingen aan de zijkanten vinden we op 17de-eeuwse schilderijen terug bij portretten van welgestelden (zie afb. 13.25 hoofdstuk textiel).
Verder is ook opvallend dat er zoveel gerepareerd is, zowel aan het bovenleer als de zolen. Voor het gebruik van gerepareerde schoenen lijkt er een aantal mogelijkheden. De eerste eigenaar kan ze volledig hebben afgedragen. Het is ook mogelijk dat de bewoners hun knechten en meiden schoenen lieten afdragen. Een derde mogelijkheid is, dat bepaalde schoenen tweedehands aangeschaft zijn. Aan de schoenen zelf is het niet te zien of de eerste eigenaar ze alleen gebruikt heeft of ze misschien heeft doorgegeven aan een volgende persoon.
Behalve schoenen zijn er ook resten van beurzen en andere tassen. Het aantal beurzen en tassen uit Den Haag is nog steeds vrij beperkt. In het materiaal van dit project overheersen de gordelbeurzen, al dan niet met een tussenvak. Dit kan ook een vertekening van het beeld zijn aangezien grote tassen zich meer leenden voor afsnijden van bruikbare stukken en er ook grote afsnijdsels zijn die mogelijk afkomstig zijn van tassen.
Verder zijn er voorwerpen die aanwijzingen geven voor welstand. De met gouddruk versierde boekbanden, die aan het uiteinde van de zuidelijke slootarm zijn gevonden zijn een duidelijk teken van welstand. In deze categorie past ook een degendrager die met borduurwerk was versierd. Het is echter opvallend dat de versierde boekbanden zijn versneden en ook de degendrader was ontdaan van de metalen gordelhaak.
Kortom de meerderheid van schoenen en andere leren voorwerpen zijn volledig benut en hebben mogelijk meerdere opeenvolgende eigenaren gehad.

13 Textiel

S.Y. Comis

13.1 Inleiding

Zowel in 1992 als 1994 werden in het centrum van Den Haag opgravingen verricht aan de even zijde van de Bierstraat (projecten BIR92 en BIR94).
Behalve resten van huizen werden ook delen van een slotencomplex aangetroffen. Deze sloten werden vanaf het einde van de 16de eeuw tot circa 1642 opgevuld met huishoudelijk afval en zand. In 1992 werd slootarm 1 onderzocht. In deze slootvulling werd behalve aardewerk, metaal, hout en bot ook leer en textiel gevonden (vondstnummers 24, 32 en 41). Vondsten met vondstnummer 41 zijn afkomstig van de slootvulling onder en naast een beerput s320 waarbij het slootafval vermengd is met afval uit de periode 1642-1660. Tijdens de opgraving in 1994 werd in het naastgelegen perceel nog het uiteinde van deze slootarm 1 gevonden. Hier boven waren beerkelders gebouwd die hoorden bij huis 16 dat voor 1643 aan de Bierstraat werd gebouwd en bij een daarachter liggend pand. Hierdoor is plaatselijk vermenging ontstaan met de bovenkant van de slootvulling. Het textiel dat in deze context werd geborgen kan dateren van het laatste kwart van de 16de eeuw tot circa 1660 (vondstnummer 126).
Tevens werd in 1994 de vulling van een tweede, de noordelijke, slootarm opgegraven. Deze sloot werd tussen 1614 en 1616 gedeeltelijk gedempt en in 1634 definitief afgedekt. Aangezien de textielvondsten uit de diepere lagen komen dateren de tientallen textielvondsten met vondstnummer 196 uit het laatste kwart van de 16de eeuw tot 1616.

In totaal zijn in de Bierstraat in beide opgravingscampagnes 214 fragmenten gevonden die afkomstig bleken te zijn van 87 verschillende textilia (tabel 13.1 en bijlage 13.1). Doel van het textielonderzoek is het analyseren van de gebruikte grondstoffen en technieken. Vrijwel alle fragmenten zijn in de bodem bruin geworden. Slechts bij drie fragmenten is de originele (paars)rode kleur nog zichtbaar. In een enkel geval is het textiel goudgeel van kleur (oorspronkelijk wit?). Maar voor de meeste fragmenten geldt dat de oorspronkelijke kleuren verdwenen zijn, omdat de toenmalige gebruikte kleurstoffen in de zure grond zijn opgelost. Het textiel heeft daarna de bruine kleur van de bodem aangenomen. Bij een smal bandje (41.8) zijn er twee kleuren bruin te zien. Oorspronkelijk was dit een tweekleurig weefsel. Hoewel het meestal gescheurde fragmenten betreft is het mogelijk om van een aantal stukken de oorspronkelijke functie te achterhalen. Tevens kunnen aan de hand van de samenstelling van het vondstcomplex uitspraken gedaan worden over de rijkdom van de textilia, hoewel dit niets hoeft te zeggen over de welstand van de eigenaar.[429]

13.2 Conservering in de bodem

De conservering van de beide complexen is zeer verschillend geweest. De textilia die in slootarm 1 zijn aangetroffen zijn beter bewaard gebleven in de bodem dan de vondsten uit slootarm 2. De vondsten uit slootarm 1 zijn eerst gewassen met leidingwater en nagespoeld met gedemineraliseerd

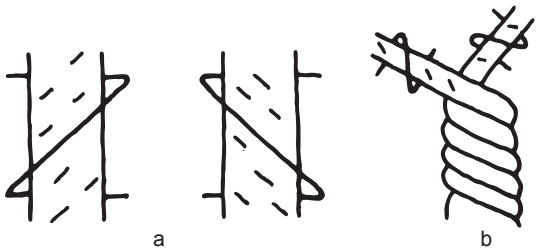
429 Comis 1990.

water om latere kalkaanslag te voorkomen. Door de textilia onder lichte druk te laten drogen zijn alle fragmenten vlak geworden.
De textilia met vondstnummers die beginnen met 196 zijn daarentegen veelal in een slechte conditie aangetroffen. Vele fragmenten hebben harde aankoeksels die niet of nauwelijks te verwijderen zijn. Deze concreties hebben de garens van vele weefsels ernstig beschadigd. Indien het textiel in goede staat uit de bodem komt kan men deze concreties met een lichte zuuroplossing verwijderen. Het materiaal uit slootarm 2 was echter in zo een slechte staat dat dit niet verantwoord was. Deze textielvondsten zijn, vanwege de slechte conditie, alleen gespoeld met leidingwater en nagespoeld met gedemineraliseerd water. Onder druk laten drogen was niet altijd mogelijk.

13.3 Grondstoffen en technieken

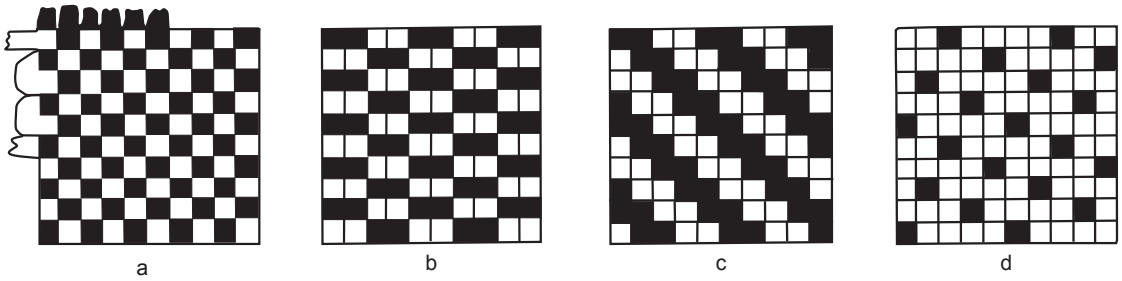
Voordat overgegaan wordt tot de beschrijving van de vondsten per vindplaats wordt eerst in het kort ingegaan op materialen en technieken die in de 17de eeuw werden gebruikt. In die periode werden alleen natuurlijke grondstoffen verwerkt tot textiel. Het gaat hierbij om dierlijke en plantaardige vezels. Plantaardige vezels, waartoe vlas - waar linnen van gemaakt wordt - en katoen behoren, blijven in de Nederlandse bodems alleen onder zeer bijzondere omstandigheden bewaard. In de Bierstraat waren de omstandigheden in de bodem ongunstig voor conservering van plantaardige textilia. In de natte en overwegende zure bodem van de Bierstraat zijn, op één uitzondering na, alleen textilia vervaardigd van dierlijke vezels, zoals wol en zijde, bewaard gebleven.

In de 17de eeuw werden talrijke technieken toegepast voor de vervaardiging van textiel. Zo was men in staat tot het maken van vilt, breiwerk, vlechtwerk, kant en weefsels in allerlei soorten en maten. Vilt wordt verkregen door een dik pakket wolvezels, doordrenkt met een zeepoplossing, stevig te kneden waardoor de schubben van de wolvezels in elkaar haken en zo een samenhangend geheel vormen. Vilt werd in die tijd voornamelijk toegepast voor het maken van hoeden, doch hergebruik in de vorm van bijvoorbeeld vilten inlegzolen is uit enkele vindplaatsen bekend zoals uit Nova Zembla en Spitsbergen.[430]
Voor alle andere technieken zijn gesponnen draden nodig. Men neemt een pluk vezels die men met behulp van een spintol of spinnenwiel in een bepaalde richting draait (= spinnen). Afhankelijk van de draairichting spreekt men van Z- of S-gesponnen garens (afb. 13.1). Wil men een stevige draad, bijvoorbeeld voor het naaien of borduren, dan draait men twee of meer draden, in tegengestelde richting, in elkaar. Heeft men twee Z-gesponnen garens in elkaar gedraaid dan draaien deze in S-richting in elkaar: S(Z,Z)-getwijnd garen.

Afb. 13.1 a. een Z- en een S-getwiste draad.
b. S-getwijnde draad, bestaande uit twee Z-getwiste draden.

430 Comis 1998a, p. 287. Spitsbergen: onderzoek Comis.

Afb. 13.2 Weefselbindingen:

a. effen - of platbinding, de witte inslagdraad gaat steeds over en onder een zwarte kettingdraad.

b. ribsbinding, waarbij twee kettingdraden steeds onder en over een inslagdraad gaan

c. keperbinding 2/2

d. k satijnbinding 1/4

Voor het breien heeft men minimaal een getwijnde draad nodig, die uit minimaal twee enkelvoudige draden bestaat. Met behulp van twee of meer breinaalden kan men zodanige lussen vormen die, omdat ze op een bepaalde wijze met elkaar verbonden zijn, een soepel, elastisch breiwerk vormen.

Bij vlechtwerk maakt men gebruik van minimaal drie draden die steeds worden gekruist. Bij vlechtwerk kan onderscheid worden gemaakt tussen plat en rond vlechtwerk.

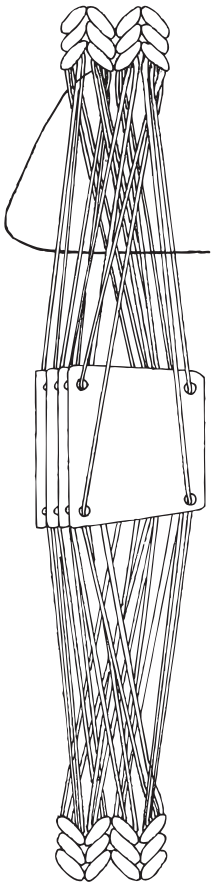
Kant, een open structuur, die ontstaat door minimaal drie draden met behulp van houten kantklosjes om elkaar heen te draaien, ontbreekt in de slootvullingen maar dat is begrijpelijk omdat voor het kantklossen voornamelijk linnen garens zijn gebruikt die, zoals eerder vermeld, in de bodem niet of nauwelijks bewaard blijven. Er zijn wel kantklosjes gevonden, zowel in slootarm 1 als 2.

Het meeste textiel uit de Haagse bodem is geweven. Men kan hierbij onderscheid maken tussen smalle weefsels (linten, banden) en brede weefsels. Voor het weven heeft men minimaal twee dradenstelsels nodig die elkaar loodrecht kruisen. Men spreekt hierbij van de ketting, bestaande uit draden die in de lengterichting van een weefsel lopen, en van de inslag, draden die in de breedterichting lopen. Afhankelijk van het aantal dradenstelsels en de manier waarop deze worden gekruist ontstaan er verschillende weefselbindingen.
Zo kunnen drie basis weefselbindingen worden onderscheiden: effen- of platbinding, keperbinding en satijnbinding (afb. 13.2). Bij de effen- of platbinding gaat de inslagdraad steeds over en onder een kettingdraad.
Binnen deze basisbindingen zijn allerlei varianten mogelijk, zoals ribsbinding waar een draad in plaats van over een en onder een kruisende draad ook over twee, drie of vier draden gaat.
In Den Haag zijn verder weefsels in keperbinding aangetroffen waarbij de kettingdraad bijvoorbeeld over twee en onder een inslagdraad (driebindige keper K 2/1) gaat maar ook is het mogelijk dat de kettingdraad steeds over en onder twee inslagdraden geleid wordt (vierbindige keper K 2/2). Door het kruispunt steeds te verschuiven ontstaat een karakteristieke, schuine keperlijn. Varianten op deze keperbindingen zijn ook aangetroffen zoals vierbindige keper K 3/1 en zigzagkeper.
Bijzonder is de vondst van enkele weefsels in satijnbinding. Hierbij gaat de kettingdraad bijvoorbeeld over vier of zeven inslagdraden, men spreekt dan over respectievelijk kettingsatijn 4/1 en kettingsatijn 7/1. Het omgekeerde heet inslagsatijn. Door ketting- en inslagsatijn op verschillende wijzen met elkaar te combineren kunnen motieven worden gevormd (damast).

Voor zogenaamde complexe bindingen worden minimaal drie dradenstelsels gebruikt, bijvoorbeeld voor het weven van fluweel, een poolweefsel waarbij men een extra dradenstelsel gebruikt om op ingenieuze wijze lussen te vervaardigen, die eventueel doorgesneden kunnen worden. In het laatste geval spreekt men van gesneden pool.

Aan de lange zijkanten van een weefsel bevinden zich zelfkanten, de plaats waar tijdens het weven de inslagdraad van richting verandert. Soms worden de zelfkanten versterkt door een aantal kettingdraden wat dichter tegen elkaar te weven of door de buitenste kettingdraden in een afwijkende weefselbinding te weven. De kwaliteit van een weefsel hangt af van de wijze waarop de garens zijn gesponnen en het aantal draden per cm: hoe meer draden per cm hoe fijner de kwaliteit.

Welke techniek voor een aantal smalle zijden bandjes is toegepast is niet duidelijk. Gezien de structuur zouden het kaartweefsels kunnen zijn. Voor deze techniek heeft men vierkante kaartjes nodig met in alle hoeken een gat. Door elk gat leidt men een (ketting)draad. Door een aantal kaartjes naast elkaar te nemen en deze allemaal in te rijgen krijgt men een bundel (ketting)draden die aan een uiteinde samengeknoopt wordt. Vervolgens bevestigt men de bundel kettingdraden aan een uiteinde aan een vast punt. Als men de stapel kaartjes kantelt ontstaat er tussen de kettingdraden een opening waar een inslagdraad door geleid kan worden (afb. 13.3). Door de kaartjes steeds in een richting te kantelen ontstaat een lang bandje, al dan niet met ingeweven motieven. Op een bepaald moment moet men echter de kaartjes in tegengestelde richting kantelen om te voorkomen dat de kettinggarens in de knoop raken. Deze omkering is duidelijk herkenbaar in dergelijke bandjes. Echter bij de tientallen vondsten uit het einde van de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw die in vele beerputten in Nederland zijn aangetroffen ontbreekt de voor deze techniek karakteristieke omkeerlijn.

Afb. 13.3 Kaartweven. Door elk gat van een kaartje wordt een kettingdraad geleid. De inslagdraad fixeert de kettingdraden voordat de kaartjes worden gekanteld. Afhankelijk van de wijze van inrijging en de richting waarin de kaartjes worden gedraaid kunnen patronen of figuren ontstaan.

Een andere mogelijkheid is dat dergelijke banden gemaakt zijn in een vingervlechttechniek, waarbij een bundel (ketting)draden aan een uiteinde aan een vast punt wordt bevestigd. De andere uiteinden van de draden worden in lusvorm om de vingers geleid. Vervolgens kan men de garens om elkaar heen vlechten en fixeren door er een aparte inslagdraad door te leiden.
De vondst van allerlei weefsels in de Bierstraat, waar men in een weefsel een combinatie van die zogenaamde kaartweefseltechniek met een andere weeftechniek aantreft, doet vermoeden dat dergelijke linten en bandjes toch op een geavanceerd getouw zijn gemaakt.

13.4 De textielvondsten van de Bierstraat

Tabel 13.1 Overzicht van de textilia uit de Bierstraat.

vondstnr	datering	linnen	wol		wol/zijde	zijde					
		weefsel	vilt	weefsel	weefsel	draad	vlechtwerk	lint	kaartweefsel	weefsel	totaal
sloot 1											
24	1570-1640					1				1	2
32	1570-1640		5	1	1	6		6	2	10	31
41	1570-1660					3	1	1	2	3	10
126	1570-1660		1			1				1	3
sloot 1-totaal			**6**	**1**	**1**	**11**	**1**	**7**	**4**	**15**	**46**
sloot 2											
196 (exclusief kleding van leer en textiel)	1570-1634	1	2	14	3	9	1	1	1	9	41
sloot 2-totaal		**1**	**2**	**14**	**3**	**9**	**1**	**1**	**1**	**9**	**41**
totaal		**1**	**8**	**15**	**4**	**20**	**2**	**8**	**5**	**24**	**87**

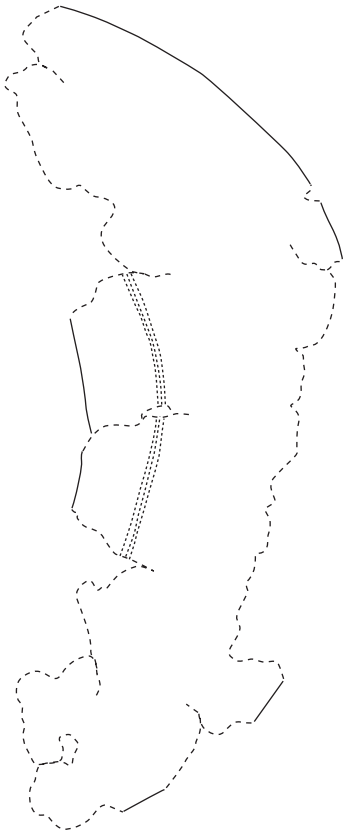
Slootarm 1, datering 1570-1640

In de vulling van slootarm 1 zijn voornamelijk zijden textilia geborgen (vondstnrs. 24, 32 en 41, zie voor technische details tabel 3). Alleen de fragmenten van vier of vijf vilthoeden en een weefsel zijn gemaakt van wol. Bij het vilt bevindt zich een smal reepje, dat hoogstwaarschijnlijk secundair versneden is uit een vilthoed. Bij alle andere fragmenten is het wel duidelijk dat het delen van hoeden zijn omdat een deel van de gebogen buitenrand nog aanwezig is (32.324 en 32.328; afb. 13.4 en 13.5), of omdat de volledige breedte van de hoedenrand vast te stellen is (32.325: breedte rand: 11,0 cm en 32.326: breedte rand: 13,0 cm; afb. 13.6).
Zes viltfragmenten (32.324), met de indruk van een 3 mm breed lint, zijn afkomstig van een hoed, met een hoedenmaat van 61 cm. Opvallend is dat grote delen van de hoedenrand zijn weggesneden.
Het enige wollen weefsel (32.308a) uit slootarm 1 is een weefsel van goede kwaliteit met 30 x 20 draden per cm. Dit dradental is relatief hoog voor een wollen weefsel. Voor eenvoudige daagse (werk)kleding zijn meestal stoffen in effenbinding genomen met gemiddeld 12 tot 18 kettingdraden per cm. Fijne weefsels die, net als fragmentnummer 32.308a, vrijwel altijd zijn geweven in vierbindige keper, treft men voornamelijk aan in wat rijkere beerputten. Vergelijkbare vondsten zijn bekend uit Den Bosch, Maastricht en Breda.[431] Als extra bijzonderheid kan worden vermeld dat één rand is afgewerkt met een goudgele S(Z,Z)-getwijnde draad (32.308b). Het betreft hier een echte sierrand, die uitgevoerd is in festonsteek (afb. 13.7).

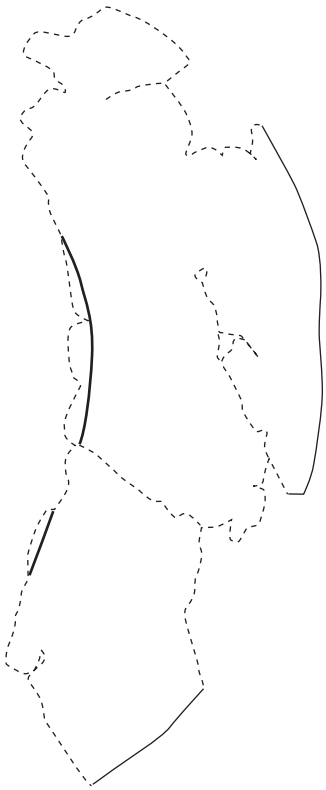
431 Den Bosch (Vons-Comis 1983), Maastricht (Comis 2007) en Breda (Comis in voorbereiding).

Afb. 13.4 Fragmenten van vilten hoed (32.325).

Afb. 13.5 Fragmenten van vilten hoed met de indruk van hoedenlint op de overgang van de 11,0 cm brede rand naar de bol (32.325).

Afb. 13.6 Twee fragmenten van vilthoed met 13,0 cm brede rand en indruk van hoedenlint (32. 326).

Legenda van 13. 5 en 13.6:
ononderbroken lijn: geknipte rand
streep-stippellijn: vouwlijn van naad of zoom
stippellijn: beschadigde rand
zone met stippels: indruk van hoedenlint

(schaal 1:4)

Afb. 13.7 Wollen stof met sierrand in festonsteek (32.308). (schaal 1:1)

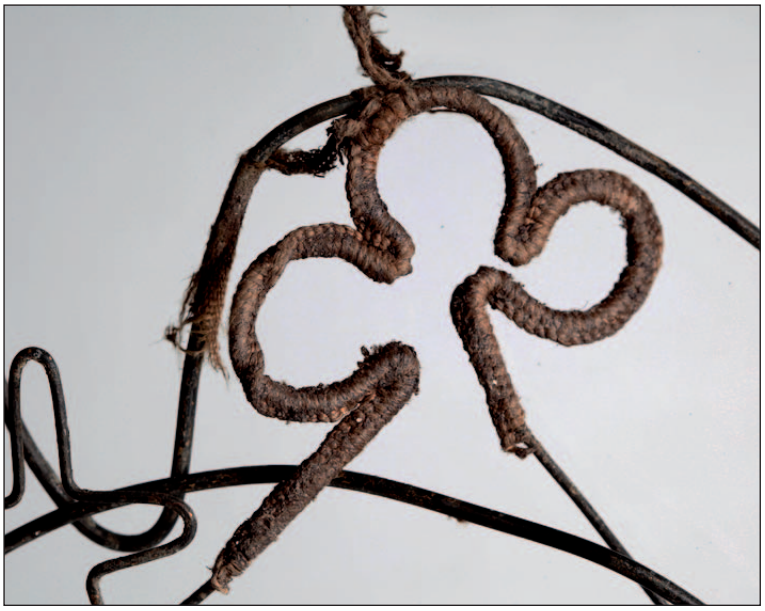

Afb. 13.8 Metalen draagconstructie van een staande kraag (32.17). (schaal 1:2)

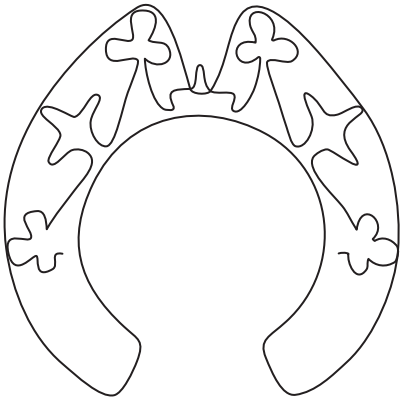
Alle andere textielvondsten zijn gemaakt van zijde. Zo zijn twee losse draden en acht naaigarens opgegraven. De naaigarens bestaan allemaal uit twee Z-getwiste draden die in S-richting getwijnd zijn.[432] Dit is voor die tijd een normale techniek voor naaigarens. In een beerput in Breda zijn ruim 150 garens aangetroffen die vrijwel allemaal S-getwijnd zijn (datering rond 1600).[433] De dikte van de garens uit de Bierstraat varieert van 0,3 tot 0,7 mm.
Een 1 mm dikke zijden draad is op een speciale wijze rondom een gebogen constructie, gemaakt van twee metaaldraden, genaaid (32.17, afb. 13.8-13.10). De ronde draadconstructie met gebogen figuren is de basis geweest van een kraag, die rechtop of achter op het vrouwenhoofd werd gedragen. Destijds zal deze draadconstructie aan beide zijden bedekt zijn met een linnen stof, die zo dun geweven was dat de gebogen figuren nog zichtbaar waren. Ook is het mogelijk dat de kraag versierd was met kant. Om beschadiging van de stof te voorkomen is de buitenste metaaldraad destijds geheel bedekt met een zijden lintje (32.17a). De dunnere metaaldraad met bloem/blad- en stervormige motieven is om dezelfde reden geheel bedekt met een zijden S-getwijnde draad in festonsteek (32.17b). Beide metaaldraden worden op een plaats bijeengehouden. De grootste diameter van deze kraag, in zijn huidige staat, bedraagt 20 cm.

432 Bij het spinnen van een draad wordt die enkele malen gedraaid (getwist). De enkele draad die na het spinnen is ontstaan, wordt met één of meer andere draden in elkaar gedraaid, waardoor een dikker en/of steviger resultaat ontstaat. Dit in elkaar draaien van meerdere draden heet twijnen en gebeurt meestal in de tegengestelde draairichting van het spinnen om het volume en de sterkte te verbeteren.(bron: wikipedia).

433 Comis in voorbereiding.

Afb. 13.9 Detail van staande kraag (32.17).

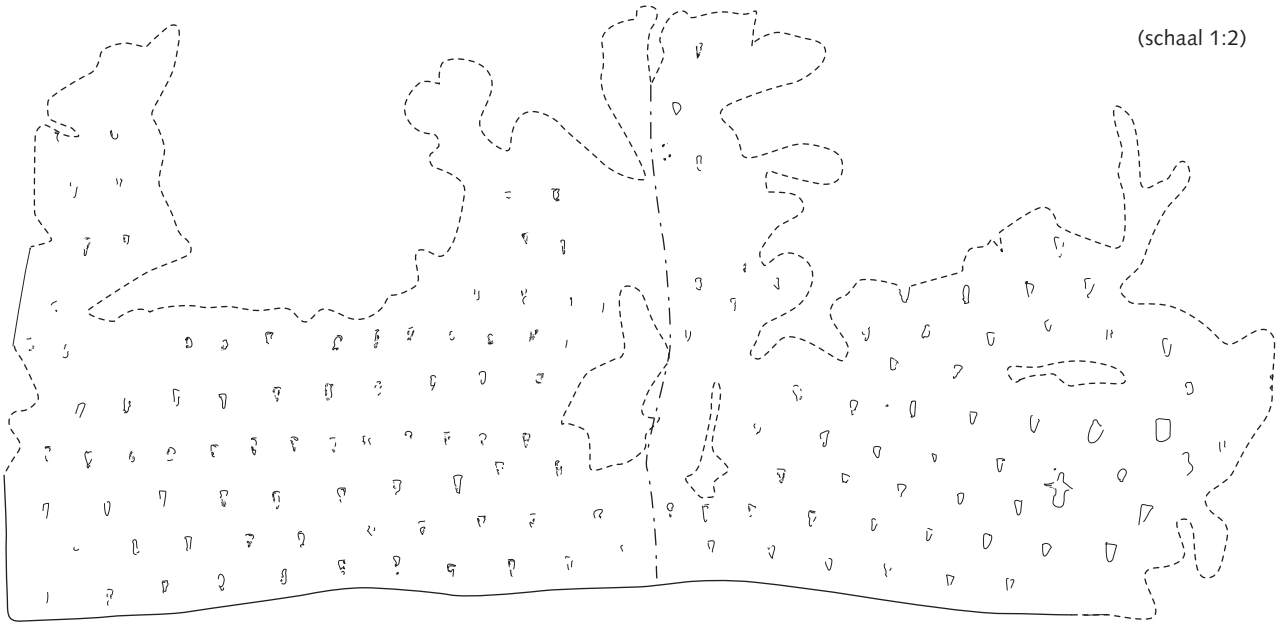
Afb. 13.10 Reconstructietekening van staande kraag (32.17).

Afb. 13.11 Zijden gevlochten bandje met bolvormig uiteinde: onderdeel van sluiting van jas (41.5). (schaal 1:1)

Opvallend is de aanwezigheid van een plat gevlochten bandje met aan een uiteinde een bolvormige knoop (nr. 41.5, afb. 13.11). Het is een 4,5 cm lang bandje gevlochten met 8 zijden S-getwijnde draden. Het andere uiteinde is afgebonden met een zijden draad. De vlechtdraden eindigen in een 3,5 cm lang kwastje. Het bolvormige uiteinde heeft een fraaie vlechtstructuur.

Bij de zijden weefsels kan onderscheid worden gemaakt tussen lintjes/bandjes en brede weefsels. Van de zestien brede weefsels zijn er slechts zes stuks in effenbinding geweven. Het zijn overwegend eenvoudige weefsels met 50-70 kettingdraden per cm en 21-60 inslagdraden per cm. Zowel voor de ketting als de inslag zijn enkelvoudige draden genomen die niet of nauwelijks in S-richting zijn getwist. Dergelijke weefsels kunnen bijvoorbeeld als voering van een kledingstuk hebben gediend.
Een weefsel in effenbinding wijkt af, het dradental bedraagt hier slechts 20 x 25 draden per cm (32.321). Het betreft hier een smal reepje textiel met langs een lange zijde een zelfkant en langs de andere lange zijde loshangende inslagdraden van het basisweefsel. Het geheel zou onderdeel kunnen zijn van de zelfkant, die dan versterkt is met extra dikke kettingdraden.

Afb. 13.12 Zijden weefsel in satijnbinding 7/1 met circa 160 ketting- en 50 inslagdraden per cm (32.323). Ter versiering zijn 0,5 cm lange insnijdingen aangebracht.

Legenda:

ononderbroken lijn: geknipte rand

streep-stippellijn: vouwlijn van naad of zoom

stippellijn: beschadigde rand

Langs een rand van een zijden geweven bandje bevinden zich enkele zeer kleine restanten van een fijn weefsel in keper (32.314 c). Welke keper is gebruikt is vanwege de geringe afmetingen niet vast te stellen.

In de slootvulling werden vier fragmenten van één zijden weefsel in satijnbinding S 7/1 aangetroffen (32.313 en 32.323). Het is een fijn weefsel in een satijnbinding die rond 1600 incidenteel voorkomt. Het bijzondere van deze fragmenten is dat na het weven, ter versiering, 0,5 cm lange insnijdingen zijn aangebracht (afb. 13.12 en 13). Door dit op regelmatige wijze uit te voeren ontstaat een extra patroon, dat vooral aan het einde van de 16de en begin van de 17de eeuw in de bovenkleding in de mode was. Hoewel men zou verwachten dat dergelijke stoffen, geweven met gladde zijden garens, snel gaan rafelen bij de insnijding is dat bij deze fragmenten, ondanks eeuwenlang verblijf in de bodem, niet het geval.

Opvallend is ook de aanwezigheid van een weefselfragment in damastbinding (41.12). Dit, thans goudgeel gekleurde, fragment heeft bloem- en bladmotieven die bij strijklicht goed zichtbaar zijn (afb. 13.14). Deze motieven zijn ontstaan door afwisselend satijnbinding 4/1 en 1/4 te weven. Helaas is het fragment te klein om het hele motief te bepalen, waardoor vergelijking met bekende stoffen niet mogelijk is.[434]

434 Markowsky 1976.

Afb. 13.13 Detail van de insnijdingen in zijden weefsel 32.323. (2,5 x vergroot)

Afb. 13.14 Zijden damastweefsel in satijnbinding 4/1 en 1/4 met 70 ketting- en 30 inslagdraden per cm (41.12). (schaal 1:1)

De overige fragmenten van de brede weefsels zijn in fluweelbinding geweven. Het betreft hier vijf verschillende weefsels die alle met een extra kettingstelsel geweven zijn (kettingfluweel). In vier gevallen is sprake van effen fluweel zonder motieven (32.315; afb. 13.15). De hoogte van de gesneden pool bedraagt 0,5 tot 1,5 mm. Van één van deze weefsels is alleen de zelfkant, geweven in spitskeper 3/1, nog intact: destijds is de zelfkant vlak langs het fluweelgedeelte afgeknipt. Van het fluweel is alleen een reepje van enkele mm nog aanwezig (32.310).
Bij één stuk fluweel is een motief ingeweven. Het bestaat uit ruitvormige motieven die van elkaar gescheiden worden door banen zonder pool, waar kleine vierkante blokjes met pool zijn ingeweven (31.319, afb. 13.16). Varianten van dergelijk fluweel met 'blokjesmotief' zijn bekend uit het eerste kwart van de 17de eeuw.[435]
Op fragmenten van twee effen fluwelen stoffen zijn ter versiering zogenaamde kaartweefsels genaaid (32.309a en 32.316a).
Zoals eerder vermeld zijn in de vulling van slootarm 1 ook één halfwollen/halfzijden en zes zijden linten gevonden. Een aantal lintjes is geweven in effenbinding. Een van deze bandjes, met 100 paarsrode kettingdraden en 12 lichtbruin inslagdraden per cm, is weliswaar in effenbinding geweven doch door het gebruik van dunne ketting- en dikke inslagdraden is een ribseffect ontstaan (41.6 a).
Dit geldt ook voor bandje nummer 32.311, maar daar zijn op verschillende plaatsen groepjes kettingdraden over meerdere inslagdraden geleid waardoor kleine vierkantjes gevormd werden die samen een bloemmotief vormen. Langs een zijde heeft men de inslagdraden op bepaalde plaatsen laten uitlopen waardoor een geschulpte rand is ontstaan (afb. 13.17).
Het vijfde bandje is een zogenaamd dubbelweefsel waardoor aan beide zijden de fraaie satijnbinding S 4/1 zichtbaar is (32.322; afb. 13.18). Door de goudgele glans en de zeer dunne kettingdraden, het weefsel heeft 2 x 160 kettingdraden per cm, is dit een kostbaar bandje.
Dit geldt ook voor een ander bandje, dat eveneens een complex weefsel is. Het is een donkerbruin, glanzend fluwelen bandje waar men evenwijdig aan de zelfkanten twee smalle, 3 mm brede, banen zonder pool heeft geweven (32.317). In deze banen is een soort vlechtwerk geweven. De hoogte van de pool bedraagt 1,5 mm (afb. 13.19). Het andere bandje is vervaardigd in een fantasiebinding (32.318).

In slootarm 1 zijn behalve gewone linten en bandjes ook vier zijden zogenaamde kaartweefselbandjes aangetroffen. Twee van deze bandjes zijn opgenaaid op fragmenten fluweel en hebben duidelijk gediend als versiering van kledingstukken. Het betreft hier twee eenvoudige bandjes met een ingeweven V-vormige structuur, geweven met vijf kaartjes (32.309b; afb. 13.20c).
Een soortgelijk bandje, nr. 41.8, geweven met zes kaartjes, bestaat uit twee dikke kettingdraden in het midden en heeft aan weerszijden twee dunne kettingdraden (afb. 13.20a).
Een afwijkend bandje is nr 41.9 waar slechts een deel van bewaard is gebleven. Langs een rand bevindt zich een 0,9 cm brede zelfkant in effenbinding met daarlangs een deel van een kaartweefselstructuur bestaande uit 1 dunne, 1 dikke en 1 dunne draad (afb. 13.20b). Het overige deel van minimaal 1,2 cm brede lint is afgescheurd.

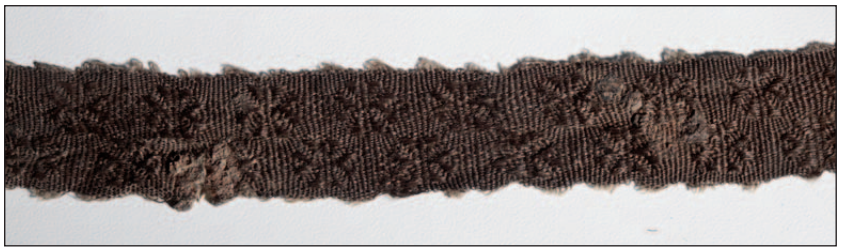
435 Markowsky 1976, p. 203.

Afb. 13.15 Twee fragmenten zijden fluweel, die oorspronkelijk aan elkaar waren genaaid (32.315). (schaal 1:4)

Afb. 13.16 Fragment van zijden fluweel met blokjesmotief (32.319).

Afb. 13.17 Zijden bandje met ingeweven motief en ribseffect (32.311).

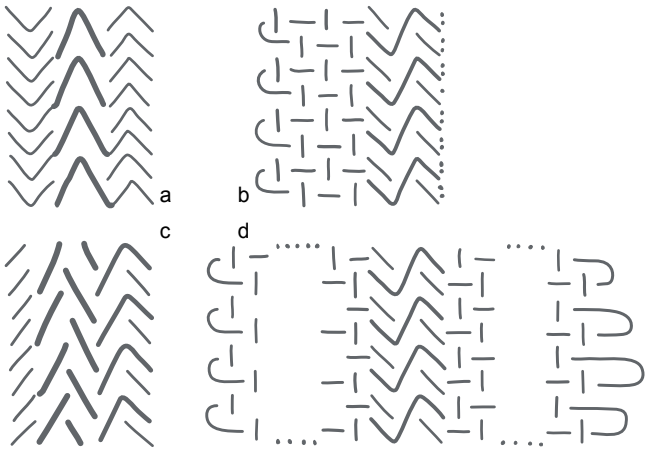

Afb. 13.18 Bandje, een dubbelweefsel waar aan beide zijden satijnbinding 4/1 zichtbaar is (32.322).

Afb. 13.19 Zijden fluwelen bandje met twee ingeweven banen met een vlechtmotief (32.317).

(schaal 1:1; tenzij anders vermeld)

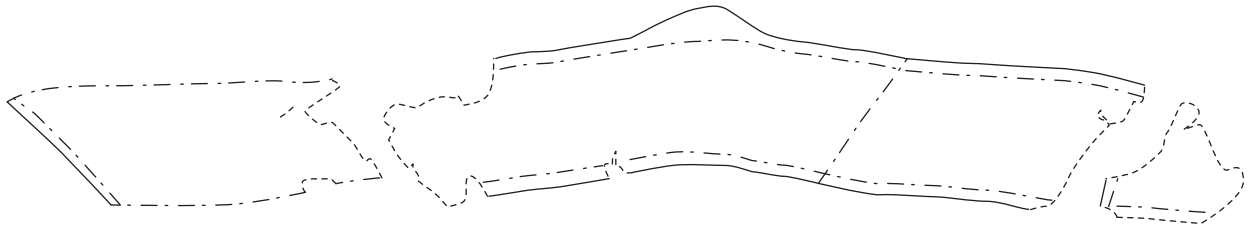
Afb. 13.20 Overzicht van verschillende types kaartweefsel. De dikke en dunne lijnen geven de dikke en dunne kettingdraden weer:
a: 41.8; b: 41.9;
c: 32.309b en 32.316b; d: 196.93a

Uiteinde slootarm 1, datering 1570-1660

In 1994 werd het perceel van huis 16 onderzocht. Hier is het afval uit de sloot vermengd geraakt met de vulling van de beerkelders s30-34, waarvan de datering tot circa 1780 loopt. De textielvondsten uit de beerkelder komen echter uit een laag met alleen vondsten van circa 1570 tot circa 1660. Deze textilia bestaan uit twee fragmenten vilt en vijf fragmenten van één zijden weefsel, die alle zo algemeen zijn dat ze niet preciezer te dateren zijn (vondstnummer 126).

Twee fragmenten bruin vilt zijn afkomstig van één stuk doch zijn in de bodem gescheurd (126.20). Gezien de vorm is het geen fragment van een vilthoed. Beide stukken zijn, gezien de hoekige randen, secundair uit een ander stuk vilt gesneden. Het is relatief dun vilt en men kan zich voorstellen dat deze fragmenten gediend hebben als inlegzool.[436]

Van het zijden weefsel in effenbinding zijn vijf fragmenten bewaard gebleven waarvan er twee aan elkaar genaaid zijn met een zijden draad (126.18; afb. 13.21). Langs de lange zijden bevindt zich een 0,5 cm brede naad. De langwerpige fragmenten hebben een enigszins gekromde vorm. Alle stukken zijn schuin uit de stof geknipt. Het is niet duidelijk of alle fragmenten naast elkaar aan elkaar genaaid waren of dat men twee lagen zijden op elkaar genaaid had. Het lijkt het meeste op een belegstuk van een kledingstuk.

(schaal 1:3)

Afb. 13.21 Vier fragmenten zijden weefsel in effenbinding met 60 ketting- en 24 inslagdraden per cm. Zowel de ketting als de inslag bestaat uit S(Z,Z)-getwijnde draden (126.18).
Legenda:
ononderbroken lijn: geknipte rand
streep-stippellijn: vouwlijn van naad of zoom
stippellijn: beschadigde rand

436 Vons-Comis 1988, p. 99.

Slootarm 2, westelijk deel, datering 1570-1634

Tijdens de opgraving BIR94 werd eveneens een noordelijke aftakking van de hoofdsloot gevonden. In deze slootarm 2 werd eveneens in de dieper gelegen vullingen een relatief groot aantal textielfragmenten aangetroffen die dateren uit het laatste kwart van de 16de eeuw tot uiterlijk 1634, het moment waarop er op een gedempt deel van de sloot werd gebouwd (vondstnummers 196).
Al eerder is opgemerkt dat het materiaal uit deze sloot slechter bewaard was gebleven. Maar het is wel opvallend dat de samenstelling ook afwijkt. In deze slootarm werden meer wollen textilia (2 vilt en 13 weefsels), 3 mengweefsels en relatief weinig kostbare zijden stoffen (10 stuks) geborgen.
Tot de wollen textilia behoren twee vondstnummers met viltvondsten en meerdere brede weefsels. Zo bestaat vondstnummer 196.92 uit een tiental donkerbruine viltfragmenten waarvan de meeste langs een of twee randen een verdikking hebben, alsof daar een naad heeft gezeten. De functie is onbekend maar het zijn zeker geen fragmenten van een vilthoed. De functie van het andere viltfragment is duidelijk: de halfronde vorm aan een zijde duidt op het gebruik als inlegzool (196.92; afb. 13.22).
In tegenstelling tot de vulling van slootarm 1 bevinden in de tweede slootarm maar liefst 14 wollen weefsels. Het merendeel, 8 stuks, is geweven in effenbinding met 10 tot 28 Z-gesponnen kettingdraden en 10 tot 26 S-gesponnen inslagdraden per cm. Bij slechts een weefsel is de zelfkant aanwezig. Voor deze zelfkant zijn geen bijzondere maatregelen getroffen, alleen de buitenste kettingdraad is licht van kleur, met andere woorden de garens zijn voor het weven geverfd.
De vier keperweefsels K 2/2 behoren tot de fijnere weefsels, met 18 tot 25 Z-getwiste ketting- en inslagdraden.
Twee andere keperweefsels, geweven in driebindige en vierbindige keper behoren tot de groep van mengweefsels met een zijden kettingstelsel en een wollen inslag. De zijden garens zijn thans goudgeel van kleur terwijl de wollen inslag, met in een geval 70 draden per cm, donkerbruin is. Dit zijn bijzondere weefsels die niet zo vaak bij een opgraving te voorschijn komen. Een ander opvallend wollen weefsel is nummer 196.169 geweven in damastbinding waarbij de motieven gevormd zijn door afwisselend satijnbinding S 1/4 en S 4/1 te weven. Helaas is het grootste fragment enkele malen geplooid en bedekt met allerlei aankoeksels waardoor het niet mogelijk is de vorm en afmetingen van het motief te achterhalen.

Afb. 13.22 Fragment van vilten inlegzool (196.92). (schaal 1:2)

De zijden textilia bestaan behalve uit twee losse draden en zeven naaigarens ook uit vlechtwerk en verschillende weefsels.
De twee losse zijden S(Z,Z)-getwijnde draden zijn om onbekende reden aan beide uiteinden samengeknoopt. Alle naaigarens zijn, net als de vondsten uit slootarm 1, S-getwijnd, bestaande uit twee Z-getwiste draden. De dikte varieert van 0,6 tot 2,0 mm.
Tijdens de opgravingscampagne in 1994 is een eenvoudig gevlochten zijden koordje gevonden (196.150a). Het is een 3 mm dik koordje, gevlochten met meerdere Z-getwiste of S-getwijnde draden. Aan een uiteinde van het 10 cm lange vlechtwerk bevindt zich een geknoopte lus. Restanten van zijden naaigaren duiden erop dat dit vlechtwerk oorspronkelijk ergens op of aan genaaid was en mogelijk een onderdeel van de sluiting van een kledingstuk was.
Bij de zijden weefsels kan men onderscheid maken tussen een smal lint en negen brede zijden weefsels, die overwegend in effenbinding zijn geweven. Het 2,7 cm brede lint is op eenvoudige wijze geweven in effenbinding met S(Z,Z)-getwijnde ketting en ongetwiste inslagdraden (196.57).
Een van de brede weefsels was geheel rond geknipt en had rondom een rij naaigaatjes op een afstand van 0,5 cm van de rand (196.92). De diameter van dit fragment in effenbinding is 14,5 cm. De functie is niet meer te achterhalen. Helaas is de conditie van een zijden damastweefsel zo slecht dat alleen de technische gegevens achterhaald kunnen worden maar niet het ingeweven motief (196.169).

Talrijke lange en korte fragmenten van een kaartweefsel bleken afkomstig te zijn van hetzelfde weefsel (196.93a). Ook hier is sprake van een 0,4 – 0,6 cm breed bandje waarin zowel effenbinding is toegepast als een soort kaartweefseltechniek (afb. 13.20d). Aan een zijde bevindt zich een rechte zelfkant in effenbinding. De andere lange zijde is geschulpt. In het midden bevindt zich een soort gevlochten kabel. Deze bandjes waren met een zijden draad vastgenaaid op een wollen keperweefsel (196.93c).
De functie van de weefsels met vondstnummer 196.173 is onbekend. Het complex bestaat uit diverse brokstukken die elk uit circa 6 lagen textiel zijn opgebouwd (afb. 13.23) Alle lagen textiel, gemaakt van wit linnen, zijn doordrenkt met een lichtbruine substantie (lijm?). Aan één kant zijn de witte brokken donkerbruin van kleur (geverfd?). Tegen de andere zijde zitten talrijke fragmenten van een donkerbruin wollen weefsel in keperbinding K 2/2 aangekoekt. Onduidelijk is of deze wollen stoffen met opzet of bij toeval vastgekoekt zijn. Opvallend is dat deze lagen textiel vlak op elkaar zijn gelegd, doch dat het geheel niet plat is. Het lijkt alsof het geheel in een bepaalde vorm rondom een bestaand voorwerp is geplakt. Het grootste stuk is 17 cm lang en 14 cm breed. Ook dit fragment heeft een golvende vorm met langs een zijde een smalle opstaande rand. Aanvankelijk werd gedacht aan wandbespanning of onderdeel van meubilair. De golvende vorm met lage opstaande rand met aan een zijde een wollen bekleding zou echter eerder duiden op een steun of mogelijk de voorloper van een gipskorset waar de opstaande rand aan de onderzijde bij de heupen heeft gezeten.

Afb. 13.23 Fragment van voorwerp met onbekende functie (corset?), bestaande uit 6 lagen linnen met lijm ertussen en beplakt met een wollen stof (196.173).
(schaal 1:2)

Leer- en haarvondsten

Hoewel archeologisch leer meestal afkomstig is van schoeisel, tassen/beursen, zwaard- en of dolkscheden wordt leer ook wel gebruikt voor kleding. Zo zijn enkele 16de-eeuwse wambuizen bekend uit onder andere Dordrecht, Groningen, Hoorn.[437] Ook zijn uit Drenthe resten bekend van een leren vest of wambuis.[438] Kenmerkend voor deze leren jasjes is dat ze getailleerd zijn en onderaan ter hoogte van de heupen apart aangezette rechthoekige stukken leer hebben: een zogenaamd schootje. In slootarm 2 zijn ook twee fragmenten leer aangetroffen met rijen relatief grote gaten (196.64, afb. 13.24). Het grootste fragment is zodanig gesneden dat er drie flappen zijn ontstaan die lijken op de fragmenten van een karakteristiek schootje. Aan de bovenzijde van de spleet tussen twee flappen bevinden zich twee grote gaten met rondom indrukken van metaalbeslag. Mogelijk is hier destijds, ter versiering, een gekleurd lint doorheen gehaald.
Aan de binnenzijde zijn langs de randen van de flappen enkele rijen naaigaatjes zichtbaar. Deze naaigaatjes en indrukken van textiel aan de achterzijde van de rij met grote gaten duiden erop dat de binnenzijde was gevoerd met een weefsel. Deze weefselindrukken, die verder niet te determineren zijn, komen niet overeen met het weefselfragment 196.64b dat los bij deze stukken leer is aangetroffen. Bij dit grote fragment zijn ook aan de voorzijde bij de grote gaten rondom naaigaatjes zichtbaar. Toch is de aanwezigheid van een rij met gaten, die gezien het voorkomen van kleine naaigaatjes oorspronkelijk rondom met garen waren afgewerkt, niet goed te verklaren. Bij een andere rij gaten zijn aan de voorzijde rondom indrukken/verkleuringen te zien die zouden kunnen duiden op de indrukken van rond metalen(?) beslag. Het kleinste fragment bestaat uit een smalle reep met een rij grote gaten. Aan de achterzijde zijn geen textielindrukken zichtbaar.

Tussen de textilia met vondstnummer 196.93 zijn twee plukken haar aangetroffen (196.319). Het zijn in beide gevallen relatief dikke, steile vezels, die 3 tot 5 cm lang zijn. Uit microscopisch onderzoek is gebleken dat de (licht)bruine vezels ongeveer 95 µm dik zijn en geen mergkanaal hebben. Helaas ontbreken de schubben die karakteristiek zijn voor de soort, waardoor determinatie niet mogelijk is. Gezien de grote dikte is het geen schapenwol. Mogelijk is het mensenhaar.

Afb. 13.24 Twee fragmenten leer, schootje van wambuis (196.64). (schaal 1:2)

437 Van de Walle-van der Woude en Van Zoonen-Zielman 1991.

438 Comis 1998b.

13.5 Kleding en mode rond 1600

Afhankelijk van de welstand van de eigenaar, en de werkzaamheden die hij/zij verrichte, droeg men wollen werkmanskleding of dure zijden kledingstukken.
Hoe deze kleding er echt uit gezien heeft is echter onbekend aangezien er nauwelijks kledingstukken uit die periode uit Nederland bekend zijn. In het buitenland zijn wel kledingstukken uit de 16de en 17de eeuw bekend.[439] Deze kleding is alleen bewaard gebleven omdat deze of zeer kostbaar was of omdat ze gekoppeld kunnen worden aan een bijzonder persoon of gelegenheid.
Dit geldt ook voor de oudste kleding uit Nederland. Zo zijn de hoed (met kogelgat) en ruitermantel van graaf Ernst Casimir van Nassau-Dietz bewaard gebleven, omdat dit de kleding was die Ernst Casimir droeg toen hij op 2 juni 1632 doodgeschoten werd. Een ander opvallend kledingstuk is de leren wambuis die door Hugo de Groot in 1621 gedragen zou zijn tijdens zijn ontsnapping uit Slot Loevestein.
Verder bevindt zich in het Gemeentemuseum in Den Haag nog een kostbaar zijden jasje dat vanaf het begin van de 17de eeuw bewaard is gebleven. Het is een kort jasje gemaakt van fluweel.[440]

Dankzij portretten op schilderijen en uit beschrijvingen is veel bekend over kleding. Vaak zijn vooral welgestelden afgebeeld (afb. 13.25), doch er zijn ook voldoende afbeeldingen van gewone mensen in hun dagelijkse kleding (afb. 12.48). Op de schilderijen van Avercamp zijn vele tientallen mannen en vrouwen van verschillende rangen en standen afgebeeld.[441] Talrijke vrouwenportretjes uit het einde van de 16de eeuw duiden op verschillen in kleding tussen verschillende steden en dorpen. Bovendien kan men bij sommige van deze portretten van dames uit Enkhuizen zien of de vrouw gehuwd is.[442]

Aan de hand van deze afbeeldingen kan worden achterhaald hoe de mensen toen gekleed waren. Aan het einde van de 16de eeuw gingen de dames gekleed in nauwsluitende kleding bestaande uit een hooggesloten rijglijfje dat aan de voorzijde aan de onderkant in een punt uitloopt. Aan dit lijfje zijn twee lange mouwen bevestigd. Daaronder werden een of meerdere lange wijde rokken gedragen. Onder het lijfje droegen de vrouwen een linnen hemd met aan de bovenzijde een platte kraag gemaakt van kant of een geplooide kraag, de zogenaamde molensteenkraag. Op het hoofd droegen zij een simpel mutsje of een witte hoofddoek. Alleen rijke dames droegen op hun hoofd een wit ondermutsje met daarboven een fraai kapje, al dan niet met een stevige opstaande rand, die aanvankelijk aan de voorzijde zat maar later meer naar achteren op het hoofd schoof. Omdat deze rand boogvormig was werd gesproken over een boogje.[443] Maar op schilderijen zijn ook staande kragen op of achter het hoofd zichtbaar (zie ook afb. 13.26). Zeer welgestelde dames droegen, in navolging van de Franse mode, kleding met een overwegend hoge halsuitsnijding met een staande kraag waarin voor de stevigheid metaaldraad was verwerkt. Een dergelijke 'portefraes' werd gemaakt van koperdraad.[444]

439 Arnold 1985, Pietsch en Stolleis 2008.
440 Arnold 1985, p. 72-73.
441 Du Mortier 2009.
442 Van Duijn 2004.
443 Der Kinderen-Besier 1933, p. 242.
444 Van Thienen 1951, p. 266 en plaat 33.

Afb. 13.25 Bruiloftsfeest, van ouds bekend als de bruiloft van Adriaen Ploos van Amstel en Agnes van Bijler (1616), circa 1625 geschilderd door Willem Cornelisz Duyster (*collectie Rijksmuseum Amsterdam*).

Afb. 13.26 Portefraes, detail van schilderij door Willem Cornelisz Duyster.

Deze dracht komt in Nederland zeer zelden voor.[445] De metalen constructie afkomstig uit slootarm 1 zou zo een steun kunnen zijn (afb. 13.8). Door gebruik te maken van een zeer dun, fijngeweven stof, die over dit boogje werd gespannen, of opvulling met kant kon men toch het motief met de krullen nog zien (zie ook afb. 13.28, foto Rijksmuseum). Vergelijkbare motieven zijn ook bekend van de platte kragen uit het einde van de 16de en begin van de 17de eeuw.[446]

445 Der Kinderen-Besier 1933, p. 235.

446 Arnold 2008, afb. 29-34.

De mannenkleding is minder vaak afgebeeld maar deze volgt in het algemeen de landelijke mode. De heren droegen een kort, getailleerd jasje met aan de onderzijde een schootje. Verder droegen ze een korte poffende broek die aanvankelijk zeer kort was maar later langer werd en tot de knie reikte. De benen werden bedekt door lange gebreide of geweven (= hosen) kousen, die meestal met een kousenband op de plaats werden gehouden. Bij deze kleding hoorde verder een ruime mantel en laag schoeisel. In sommige gevallen droeg men ook een leren vest of wambuis.[447]
Buitenshuis droegen de mannen, maar in enkele gevallen ook vrouwen, een zwierige vilthoed. Dergelijke hoeden zijn bekend van vele vindplaatsen zoals uit Nova Zembla, Hoorn, Enkhuizen en Spitsbergen.[448] Aanvankelijk waren dit tot 1600 hoge hoeden met een smalle rand zoals die in Hoorn en Nova Zembla zijn opgegraven, doch later domineren de lage hoeden met een brede rand zoals bijvoorbeeld bekend uit Enkhuizen en Spitsbergen.
Talrijke viltvondsten uit de Bierstraat zijn ongetwijfeld afkomstig van dergelijke hoeden. Het is vanwege de fragmentatie echter niet duidelijk of het om hoeden met een brede of een smalle rand gaat, met uitzondering van vondstnummers 32.325 en 32.326, waar de randbreedte respectievelijk 11 en 13 cm bedraagt (afb. 13.4 en 5). De functie van andere grote viltfragmenten is onbekend.

Zowel de mannen als de vrouwen droegen lange linnen (onder)hemden. Aangezien in de Bierstraat geen linnen bewaard is gebleven is onbekend hoe deze eruit gezien hebben. Tot nu toe is er slechts een linnen hemd bekend uit het einde van de 16de eeuw, dat in het Behouden Huys op Nova Zembla is aangetroffen.[449]
De vrouwen droegen boven hun rijglijf een halsdoek van fijngeweven linnen of zijden stof, zoals bijvoorbeeld het zijden weefsel 24.24a dat langs twee randen afgewerkt is met een rolzoompje dat 2-3 mm breed is (afb. 13.27). Het bruine textielfragment is geweven in effenbinding met 60 x 45 draden per cm. De garens zijn bijzonder dun waardoor het weefsel een open structuur heeft. De twee haaks op elkaar staande zoompjes zijn met overhandse steek vastgezet met een zijden draad.

Vele wollen en zijden weefselfragmenten kunnen onderdeel geweest zijn van de bovenkleding. De eenvoudige zijden weefsels in effenbinding kunnen bij voorbeeld restanten van een voering zijn. Een zijden geweven bandje dat is genaaid op een fijn zijden weefsel in keper kan het restant zijn van een stootbandje langs een kledingstuk (32.314c).

Afb. 13.27 Zijden halsdoek (24.24). (schaal 1:2)

447 Comis 1998b, Van de Walle-van der Woude en Van Zoonen-Zielman 1991.

448 Comis 1998a, p. 248. Van de Walle-van der Woude 2007, p. 109-111. Comis 2010. Vons-Comis 1988, p.99..

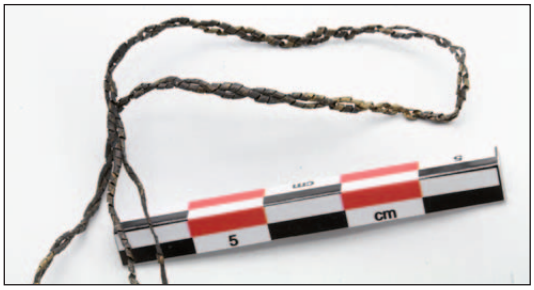
449 Comis 1998a, p. 247.

Vaak zijn deze opgegraven fragmenten te klein om de functie te achterhalen. Er zijn echter een paar uitzonderingen zoals het zijden weefsel in satijnbinding waar na het weven, ter versiering, 0,5 cm lange insnijdingen zijn aangebracht (32.323, afb. 13.12 en 13). Door dit op regelmatige wijze uit te voeren ontstaat een extra patroon, dat in de 16de eeuw in de mode was. Op prenten en schilderijen zijn vooral personen van de gegoede stand met dergelijke kleding afgebeeld. Door onder deze zogenaamde gepinkte stoffen een voeringstof in afwijkende kleur aan te brengen krijgt men een kleurrijk geheel.

Een zelfde kleurrijk effect is ontstaan bij de kleding van vooral de mannen uit de gegoede stand die jassen en zeer korte pofbroeken dragen die bestaan uit smalle repen, die zo bevestigd waren dat de stof van de onderkleding duidelijk zichtbaar was. Deze stofrepen werden vaak versierd met opgenaaide (kaartweefsel)bandjes. In slootarm 1 zijn 5,5 cm brede repen fluweel met twee opgenaaide kaartweefselbandjes gevonden, die onderdeel van dergelijke kleding geweest kon zijn. In slootarm 2 zijn vergelijkbare kaartweefselbandjes gevonden die niet op zijden maar op wollen stof waren genaaid. Dergelijke bandjes zijn aangetroffen op historische kledingstukken maar ook zichtbaar op geschilderde portretten.[450]

Ook de wollen en zijden damastweefsels waren zeer geliefd als kledingstof. Aan het einde van de 16de eeuw en begin van de 17de eeuw was een groot deel van de dure kleding gemaakt van gefigureerde stoffen. Dergelijke figuren zijn ontstaan door afwisselend een kettingsatijn en inslagsatijn te weven (= damast).

Kleding en andere textilia kunnen niet alleen worden versierd met opgenaaide lintjes, strikjes en kaartweefsels maar ook met borduurwerk. Voorbeelden van eenvoudig borduurwerk worden zelden opgegraven. Een grote uitzondering is het wollen borduurwerk op een grote doek met applicaties, opgegraven op Spitsbergen.[451] Verder is een viltband uit het Behouden Huys op Nova Zembla bekend dat een eenvoudige versiering heeft die bestaat uit een opgenaaide oorspronkelijk (verguld?) zilverdraad.[452] Tijdens de opgravingen werden er fragmenten van zeer dun en circa 2 mm breed zilverdraad en gedraaid messingdraad gevonden die voor borduurwerk werden gebruikt. Dit borduurgaren bestond uit een kern van linnen of zijde omwikkeld met reepjes metaal (afb. 13.28). Tussen het vondstmateriaal uit slootarm 2 bevindt zich een zwart geoxideerd voorwerp dat circa 30 cm lang en maximaal 2 cm breed is (196.149, afb. 13.29). De breedte varieert omdat het

Afb. 13.28 Gedraaide dubbele streng reepjes messing rond (verdwenen) draad (196.174).

Afb. 13.29 Borduurrand van messingdraden omwonden door textiel (196.149). (schaal 1:1)

450 Streiter en Weiland 1985.

451 Onderzoek Comis.

452 Comis 1998a, p. 255.

voorwerp bestaat uit meerdere metaaldraden die op regelmatige afstand op kunstige wijze boogvormige wijze zijn gebogen waardoor een klaverbladvormig motief is ontstaan. Het geheel is hoogstwaarschijnlijk het restant van een geborduurde rand met een versteviging van messingdraad. Helaas is het geheel zodanig geoxideerd dat de oorspronkelijke vorm niet te reconstrueren is.

In beerputten worden vaak eenvoudig gevlochten ronde of platte koordjes geborgen die dateren vanaf het einde van de 16de eeuw. Soms bevindt zich aan een uiteinde een metalen nestel en weet men zeker dat men te maken heeft met het restant van een veter. In slootarm 1 zijn dergelijke koordjes niet aangetroffen maar wel een 4,5 cm lang, plat gevlochten bandje met aan een uiteinde een bolvormige knoop (41.5; afb. 13.11). Dergelijke bolvormige structuren waren rond 1600 onder andere in gebruik als sluiting van korte nauwsluitende mannenjasjes, de zogenaamde wambuizen. Het rondgevlochten koordje uit slootarm 2, dat eindigt in een lus, kan eveneens een onderdeel van een sluiting zijn.
Opvallend is het ontbreken van breiwerk. Aan het einde van de 16de eeuw komt het gebruik van breiwerk voor kousen in de mode. Weliswaar zal een groot deel van het breiwerk zijn uitgehaald als een muts of kous werd afgedankt maar dan kan men toch nog een stukje breiwerk in de bodem verwachten. Waarschijnlijk droeg men op deze locatie nog hosen, kniekousen gemaakt van geweven stof. Dergelijke hosen zijn aangetroffen in een laat 16de-eeuwse grachtvulling in Groningen, maar ook op Spitsbergen.[453]
De voeten werden ook warm gehouden door laag leren schoeisel al dan niet met losse vilten inlegzolen, die gesneden werden uit de brede randen van de afgedankte vilthoeden. Ook in de Bierstraat zijn twee aanwijzingen dat de hoedenranden zijn versneden tot viltzolen.

Textiel werd niet alleen vervaardigd voor kleding maar ook voor huishoudelijk gebruik, beddengoed en ter verfraaiing van het interieur. Onduidelijk is in hoeverre de fragmenten uit de Bierstraat voor deze andere doeleinden zijn gemaakt.

13.6 Overeenkomsten en verschillen

De verhouding wol/zijde geeft vaak een goed beeld van de status van de bewoners die hun afval in de sloten hebben gegooid. Zo zal in een rijk huishouden meer zijden kleding worden gedragen terwijl het werkvolk juist in stevige, warme werkmanskleding van wol gekleed ging. Toch moet men oppassen met snelle conclusies te trekken omdat bekend is dat (delen van) afgedankte kleding vaak aan personeel werd geschonken.
Bekijkt men in tabel 2 de verschillen tussen de vondsten uit de beide slootarmen dan valt het op dat in slootarm 1 het merendeel van de vondsten gemaakt zijn van zijde, terwijl dat percentage in slootarm 2 lager is. Opvallend is ook het relatief hoge aandeel van fluwelen stoffen in slootarm 1. In slootarm 1 werd ook een kraagsteun gevonden. Daar staat tegenover dat in slootarm 2 een deel van een borduurwerk met messing reepjes is gevonden en een massieve messingdraad als onderdeel van een vermoedelijk kanten manchet. Hoewel de aantallen te klein zijn om definitieve uitspraken te doen, lijkt het toch alsof het vondstmateriaal uit slootarm 1 het afval is van rijkere huishoudens.

453 Zimmerman 2007, p. 211-219.

Tabel 13.2 Verschillen tussen beide slootarmen.

slootarm 1	slootarm 2
bijna alles zijde	25% wol, paar wol/zijde, 60% zijde
veel fluweel	weinig fluweel
een zijden damast	een wollen en een zijden damast
veel kaartweefsels deels genaaid op zijden fluweel	een kaartweefsel, genaaid op wollen weefsel
veel dure stoffen (satijn 7/1)	minder dure stoffen
complex geweven bandjes	eenvoudig geweven bandjes
ingewikkeld vlechtwerk	simpel vlechtwerk
een mengweefsel	paar mengweefsels
metalen kraagsteun	borduurwerk met messing

13.7 Zijdeproductie in Den Haag

M.M.A. van Veen

Karel V verordonneerde in 1550 dat alleen de hoogste klassen fluweel en andere zijden stoffen mochten dragen. Dat was geen absoluut verbod. Het was wel toegestaan om zijde te gebruiken voor het omboorden.
De toegenomen welvaart aan het eind van de 16de eeuw had invloed op de wijze waarop men zich kleedde. De rijk geworden burger kon zich nu fluweel en zijde veroorloven. Dat was voor de Gouden Eeuw voorbehouden aan de adel. Er werd dan ook geklaagd dat de manier van kleden het standsverschil liet wegvallen. De Staten van Holland reageerden hierop niet met een algemeen verbod tegen het dragen van luxe kleding door de gewone man of vrouw, maar wel met een belastingheffing. Zo werd er in 1585 gesproken van: "een gracieuse impost stellen op alle die goude keetenen, ringen, goude of silvere laakenen of passementen, ook gehele zijde of gevoerde kleederen dragen, geraamt twee en een gulden 's maands".[454] In 1589 werd belasting geheven op het dragen van "zijde en fluweele kleedren en goude en silvere boorden".[455] Ook later, zoals in 1596 werden er imposten geheven "op het dragen van gouden, silvere, zijde en fluweele lakenen". [456] Alleen gekwalificeerden en hun gezinsleden werden van deze belasting vrijgesteld.[457] De belasting werd in 1602 tijdelijk opgeheven maar dook later weer op.[458]

454 Generaale index op de registers der resolutien van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland en van der selver gecommitteerde raaden. Sedert den jaare 1580 tot den jaare 1590 beide incluis. Vermeldingen onder middelen Ordinaris, 5 oct. 1585.

455 Idem, 19 en 22 juli 1589.

456 Generaale index op de registers der resolutien van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland en van der selver gecommitteerde raaden. Sedert den jaare 1591 tot den jaare 1599 beide incluis. Vermeldingen op 14 juli, 5 sept. 14 sept.(citaat) en 20 sept 1596.

457 Van Deursen 1978, p. 218.

458 Generaale index op de registers der resolutien van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland en van der selver gecommitteerde raaden. Sedert den jaare 1600 tot den jaare 1609 beide incluis. Vermeldingen 4-21 dec. 1602. Zie voor nieuwe imposten bijvoorbeeld: Register van Holand en Westvriesland van de jaaren 1620, 1621 en 1622, zie p. 645.

We zien de rijke burgers op schilderijen en tekeningen uitgedost met zijden kleding en onpraktische kragen en dergelijke. Toch moeten we voorzichtig zijn met een eenzijdige associatie. Op een tekening uit 1626, van vrouwen die op een Haagse blekerij werken, dragen enkele vrouwen eenvoudige mutsjes, maar er zijn er twee die een boogje op het hoofd, respectievelijk in de hals dragen (afb. 13.30).[459] Het kan goed zijn dat de tekenaar (Adriaen van de Venne) de afbeelding wat heeft willen verfraaien aangezien deze dracht niet zo praktisch is. Maar we moeten ons aan de hand van deze tekening en de vondsten uit de sloot wel afvragen of er in de jaren twintig van de 17de eeuw mogelijk een verdere verschuiving is geweest, waarbij gewone burgers uit de middenklasse bepaalde klederdrachten van de rijkere burgers overnamen.

De zijde werd aangevoerd uit Italië en het gebied direct ten oosten van de Middellandse Zee. In de eerste helft van de 17de eeuw kwamen daar Perzië, China en Bengalen bij. De handel liep tot 1550 vooral via Antwerpen, maar vanwege nieuwe tollen na die tijd via Amsterdam. Na de val van Antwerpen in 1585 kwamen zijdewerkers naar het noorden en vestigden zich onder andere in Haarlem, Amsterdam, Utrecht, Rotterdam, Vlissingen, Middelburg, Delft en Den Haag. Daar brachten ze hun technische kennis in. Vooral in de eerste twee steden kwam de zijdenijverheid tot bloei, maar ook in Den Haag is zijde geproduceerd.[460] Er zijn vermeldingen van zijdeververs en wevers in Den Haag uit de periode 1622-27.[461] Er worden voor het kohier van de 500ste penning van 1627 drie kaffawerkers vermeld. Kaffa is gefigureerd fluweel dat tot het midden van de 17de eeuw in trek was bij de rijken.[462] Kaffa met vrij simpele figuren komt voor in de sloot van de Bierstraat en is ook van een locatie aan de oostzijde van het Spui bekend.
Het belang van de locale productie van de Haagse zijdewevers ten opzichte van importen uit andere steden is niet bekend. Maar dat het in Den Haag in 1627 al van groot belang was kan worden afgeleid aan de naamgeving van de Fluwelen Burgwal. Uit de belastinggegevens blijkt dat daar de kaffawerker Abraham Bremans woonde. Met een geschat vermogen van 30.000 gulden was hij ongetwijfeld de eigenaar van de weverij. Een andere producent, Cornelis Michielss. Soetens woonde aan de (Hof)Cingel. Het vermogen van deze kaffawerker werd geschat op 25.000 gulden. Verder woonde er in de Nieuwstraat de kaffawerker Lambrecht Pels met een vermogen van 2.000 gulden, duidelijk behorend tot een andere categorie dan Abraham en Cornelis. Wevers met een gering vermogen (minder dan 1.000 gulden) werden niet opgenomen in de lijsten.

459 Stal 2005, p. 49.

460 Colenbrander 2010, p. 9-17.

461 Brugmans 1909, p. 24-25, 1910. p. 64-65, Van Gelder 1913, p. 28, 47 en 53.

462 Colenbrander 2010, p. 132.

Afb. 13.30 Vrouwen aan het werk op een Haagse blekerij. Adriaen van de Venne, circa 1626 (*collectie British Museum*).

14 Archeobotanisch onderzoek

O. Brinkkemper

14.1 Inleiding

Tijdens de verschillende onderzoeken aan de Bierstraat zijn monsters ten behoeve van botanisch onderzoek uit de vullingen van sloten, beerkelders en een waterput genomen. Deze monsters zijn gekarakteriseerd door C. Vermeeren (BIAX Consult) en het karakteriseerteam van de afdeling Archeologie. De monsters uit de zuidelijke slootarm zijn geselecteerd voor een volledige analyse en deze werd in 1994/95 tot een rapport verwerkt.[463] Dit hoofdstuk is grotendeels aan dat rapport ontleend waarbij, in verband met voortschrijdend inzicht enkele aanpassingen zijn gemaakt.

In de sloot was een gedeelte door dicht opeen geplaatste palen en planken afgescheiden. Binnen de planken werd veel afval gevonden, waarin met het blote oog al pitten van pruimen en kersen herkend konden worden. Op grond van de archeologica kon deze opvulling worden gedateerd tussen 1570 en 1640. In die tijd lag de sloot aan de rand van de bebouwing van Den Haag. Door gunstige conserveringsomstandigheden, onder de grondwaterspiegel, kon veel organisch materiaal in onverkoolde toestand in de bodem bewaard blijven. Door deze bijzondere omstandigheden kunnen ook zeer veel botanische resten onderzocht worden.

Eén onderzocht monster (vondstnummer 18) bestond uit een standaard grondmonster, waarbij een hoeveelheid grond in zijn geheel was ingepakt. Dit monster is zowel op macroresten (voornamelijk zaden en vruchten) als op stuifmeel (pollen) en darmparasieten onderzocht.
Tevens waren voor botanisch onderzoek apart verzamelde (hand)vondsten van grotere zaden beschikbaar (vondstnummer 32 en 41). Ook hout, waaronder diverse voorwerpen, is door de conserveringsomstandigheden goed bewaard gebleven. Een deel van het hout is in het kader van dit onderzoek gedetermineerd en beschreven. Tenslotte zijn op de vindplaats enkele coprolieten (versteende uitwerpselen) gevonden, waarbij aan één exemplaar eveneens pollenonderzoek is verricht. Met behulp van deze onderzoeksmethoden kunnen diverse gegevens over mens en milieu uit de betreffende periode verkregen worden. De zaden en vruchten van voedselgewassen geven aanwijzingen over het plantaardige deel van het menu. Akkeronkruiden kunnen ons iets vertellen over de omstandigheden op de akkers en soms ook over landbouwsystemen. Zaden van de natuurlijke vegetatie rondom de sloot geven ons aanwijzingen over het milieu op die plaats, vooral over factoren als zoutgehalte, voedselrijkdom, openheid van de vegetatie en dergelijke.

Het pollenonderzoek kan hierbij aanvullingen geven. Sommige plantenresten, zoals van kruiden en specerijen kunnen namelijk soms alleen als pollen worden aangetoond. Daarnaast levert pollenonderzoek ook informatie over de natuurlijke vegetatie, vooral de bosbegroeiing, rond de monsterplaats. In vergelijking met de zaden van natuurlijke vegetaties levert het pollenonderzoek een beeld van een groter gebied, met een straal van enkele kilometers rond de monsterplaats. Met pollenonderzoek aan de coprolieten wordt eveneens een beeld verkregen van zowel het voedsel van de 'donor' als de vegetatie van het gebied waarin de donor rondliep. Met behulp van het houtonder-

463 Brinkkemper 1994.

zoek kunnen we vaststellen of ingevoerd hout werd gebruikt en of bepaalde houtsoorten voor een bepaald gebruik werden geselecteerd.
Het onderzoek van eieren van darmparasieten staat hier geheel los van. Dit geeft informatie over de hygiënische omstandigheden in de betreffende periode.

14.2 Methoden

Voor het onderzoek van botanische macroresten (voornamelijk zaden en vruchten) is één liter van grondmonster nummer 18 in het laboratorium gezeefd over een serie zeven met maaswijdten van 2, 1, 1/2 en 1/4 mm. De verschillende zeeffracties zijn met behulp van een binoculaire stereomicroscoop onderzocht bij vergrotingen tot 25x. De aanwezige zaden zijn hierbij geïsoleerd en vervolgens gedetermineerd met behulp van de literatuur en de vergelijkingscollectie van het Instituut voor Prehistorie (thans Archeologisch Centrum) in Leiden.
Voor het pollenonderzoek werd voor het grondmonster nummer 18 een standaard-pollenbereiding uitgevoerd met een bromoform-alcohol scheiding (s.g. 2). De coproliet werd uitgehold en het vrijkomende materiaal werd opgelost in fosforzuur (85%) gedurende 3 uur en geacetolyseerd. De analyse werd uitgevoerd met een doorvallend-lichtmicroscoop (vergroting 200-600x).
De parasieteneieren werden onderzocht door enkele cc's van monster 18 door een pollenzeefje (100 µm) te spoelen, waarna het doorgespoelde materiaal op een zeefje met maaswijdten van 10 µm werd opgevangen. Van deze zeeffractie werden enkele druppels met behulp van een doorvallend-lichtmicroscoop gescand op eventuele aanwezigheid van parasieteneieren bij een vergroting van 200x.

14.3 Resultaten

14.3.1 Botanische macroresten

Het onderzoek van de botanische macroresten van monster nummer 18 heeft een zeer lange soortenlijst opgeleverd (zie tabel 14.1 en bijlage 14.1). De conservering van zoveel vrijwel uitsluitend onverkoolde zaden in een monster van één liter kan alleen bij zeer gunstige omstandigheden. Het materiaal moet na dumping altijd onder de (grond)waterspiegel gelegen hebben, afgesloten van zuurstof, anders zou door biologische afbraak zeer veel van de informatie in de loop der eeuwen verloren zijn gegaan. De zeer grote hoeveelheid cultuurgewassen, waaronder veel fijngekauwde of -gemalen graanvelletjes, in combinatie met een groot assortiment akkeronkruiden maakt duidelijk, dat we hier voornamelijk met menselijke beer te maken hebben. Omdat stadsbeer vroeger een aanzienlijke waarde had voor de bemesting van akkers, is het niet aannemelijk dat het in een sloot werd gedumpt. Veel waarschijnlijker is dat de palen de restanten zijn van een zogenaamd privaat of secreet, dat boven de sloot was gebouwd.

Meelvruchten
Onder de geconsumeerde gewassen vinden we zowel verscheidene meelvruchten, die als stapelvoedsel dienden, als resten van fruit, noten en dergelijke. Onder de meelvruchten is rogge het talrijkst vertegenwoordigd, maar dit is deels terug te voeren op de goede herkenbaarheid van de zaadhuid, ook in wat gecorrodeerde staat. Van boekweit, dat in vroeger tijden een veel belang-

rijkere zetmeelbron was als tegenwoordig, is slechts één zaad aangetroffen in Den Haag. Of de gevonden haver-zaadhuid aan gekweekte haver of het akkeronkruid wilde haver (oot) moet worden toegeschreven, kan door het ontbreken van de karakteristieke kafbasis niet worden vastgesteld. De talrijk aangetroffen akkeronkruiden als bolderik, korenbloem en schapenzuring zijn duidelijk met het graan meegemalen, getuige de sterke fragmentatie van de aangetroffen zaden. Resten van meelvruchten, fruit en dergelijke worden altijd in goed geconserveerd beerputmateriaal gevonden. Het is interessant om het spectrum van aangetroffen cultuurgewassen te vergelijken met vondsten van andere vindplaatsen uit dezelfde periode (1500-1700). Hiermee kunnen we bepalen of we te maken hebben met het "normale" beeld van die tijd, of dat er ook opmerkelijke gewassen gegeten zijn.

Van de granen wordt rogge het talrijkst aangetroffen. Gierst is ook vrij algemeen gegeten. Opvallend is dat tarwe slechts in weinig andere monsters uit de 16de en17de eeuw aangetoond is. Dit is deels te wijten aan de slechtere herkenbaarheid van de zaadhuid vergeleken met rogge, maar ook geldt, dat tarwe een veel duurdere graansoort was dan rogge. Gekweekte haver komt ook weinig voor. Deze soort is nog een stuk moeilijker te herkennen. Het voorkomen van haver is daardoor moeilijk op zijn waarde te schatten. Behalve in tijden van hongersnood werd haver niet door mensen gegeten.[464] Rijst heeft wel heel goed herkenbaar kaf, toch is ook deze soort niet erg algemeen. Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit dat dit gewas veel warmte nodig heeft en niet in onze streken geteeld kan en kon worden. Vanaf de 16de eeuw wordt het regelmatiger in beerputten gevonden dan daarvoor. De Romeinen kenden dit gewas ook al, maar het zal om klimatologische redenen nooit in ons land verbouwd zijn. Voor rijst uit Kampen, eveneens uit de 16de eeuw, kon import uit het Middellandse Zeegebied worden aangetoond.[465] Aanvankelijk is rijst een luxe product maar vanaf de 17de eeuw werd het ook in lagere sociale milieus gegeten.[466] Het laatste stapelgewas, boekweit komt ook zeer algemeen voor in deze periode. Uit schriftelijke bronnen blijkt dat boekweit vanaf de 14de eeuw bij ons in cultuur was, maar pollendiagrammen lijken aan te geven dat hier al in de 12de eeuw sprake van was.[467]

Fruit en noten

Er zijn resten gevonden van tamme kastanje, gele kornoelje, vijg, aardbei, walnoot, appel, mispel, zwarte moerbei, zoete en zure kers, pruim, kroosjespruim, peer, aalbes, bes en druif. Van de vruchten en noten is de door de Romeinen in ons land geïntroduceerde tamme kastanje (*Castanea sativa*; afb. 14.1) in de periode 1500-1700 AD weinig gevonden. Toch werden kastanjes in deze periode op grote schaal aangevoerd.[468]

De grote pitten van de gele kornoelje (*Cornus mas*), met zijn kersrode, naar huidige begrippen enigszins wrange vruchten, zijn in de betreffende periode slechts weinig aangetoond (afb. 14.2). Ze worden sporadisch gevonden vanaf de 16de eeuw.[469] Er zijn slechts enkele vroegere historische vondsten van deze soort in Nederland bekend. Dodonaeus vermeldt in 1554 wel het gebruik van "kornoelie-boomen", die volgens hem wel in hoven groeiden. Wiethold vermeldt archeobotanische vondsten rond de 15de eeuw uit Duitsland.[470]

---

464 Van Haaster 2010, p. 5.

465 Brinkkemper en Vermeeren 1994.

466 Van Haaster 2010, p. 3.

467 Van Haaster 1997.

468 Van Haaster pers. comm.

469 Brinkkemper en Vermeeren 1994. Van Haaster 2008, p. 11.

470 Wiethold 1992.

Afb. 14.1 Compleet zaad van tamme kastanje (2 x vergroot).

Afb. 14.2 Gele kornoelje.

De vijg (*Ficus carica*) was een zeer algemene fruitsoort. Ook deze soort was al geliefd bij de Romeinen, maar het is onduidelijk of en wanneer vijgen in ons land gekweekt werden. Er zijn in elk geval enkele 16de-eeuwse schriftelijke vermeldingen van.[471]
De aardbei (*Fragaria vesca*)is een gebruikelijke verschijning in beerputten uit de nieuwe tijd. Het betreft gekweekte vormen van de bosaardbei. Uit 1397 stamt het vroegste schriftelijke bewijs voor teelt in tuinen. Onze huidige aardbei (*Fragaria ananassa*) stamt af van soorten, die pas in de 17de en 18de eeuw uit Zuid- respectievelijk Noord-Amerika in Europa zijn geïntroduceerd.[472]. In Den Haag is aardbei verder aangetroffen in drie beerkelders achter het Lange Voorhout uit de 17de en 18de eeuw maar in steden in de omgeving (Rotterdam en Leiden) komen ze vaker voor.[473]
De walnoot (*Juglans regia*) is weer een door de Romeinen geïntroduceerde soort die redelijk vaak voorkomt. Ook de mispel (*Mespilus germanica*) is een gebruikelijke verschijning in beerputten. Veel meer dan tegenwoordig stond deze na rotting pas eetbare vrucht op het menu. De mispel werd al in de Karolingische tijd (700-900 AD) in onze streken verbouwd.[474]
Appels (*Malus domestica*) en peren (*Pyrus communis*) zijn eveneens gewone verschijningen op het 16de-17de-eeuwse menu, die ook al vanaf de Karolingische tijd of eerder geteeld werden. Appels werden zelfs al door de Romeinen veredeld door middel van enten. Voor de zwarte moerbei (*Morus nigra*) geldt hetzelfde als voor de mispel; destijds was de consumptie aanmerkelijk gewoner tegenwoordig. Ook de moerbei was al in de Karolingische tijd bij ons op het toneel verschenen.[475]
De zoete kers (*Prunus avium*) en de zure kers (*Prunus cerasus*) zijn eveneens reguliere verschijningen in de 16de en 17de eeuw. Waarschijnlijk werden ze vanaf de 11de eeuw bij ons gekweekt, mogelijk zelfs eerder.[476] Van pruimen (*Prunus domestica* s.l.) waren er vanaf de Romeinse tijd al diverse rassen in omloop, wat zich vanaf de Middeleeuwen uitbreidde. Deze variëteiten zijn soms aan de vorm van de pitten te herkennen. De pitten uit de Bierstraat hebben deels een vorm van de huidige

471 Van Haaster, pers. comm.
472 Van Haaster 1997.
473 Vermeeren et al. 1997, p. 4-5.
474 Van Haaster 1997.
475 Van Haaster 1997.
476 Van Haaster 1997.

variëteit 'Kroosje' (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) en deels van de gewone pruim (*Prunus domestica* ssp. *domestica*). Pitten van pruimen (vaak niet tot op ondersoort gedetermineerd) komen heel algemeen voor. De goede herkenbaarheid en de grootte zullen hierbij een belangrijke rol spelen. De verschillende bessoorten aalbes (*Ribes rubrum*), zwarte bes (*Ribes nigrum*) en kruisbes (*Ribes uva-crispa*) zijn niet op grond van hun pitjes te herkennen. Slechts als er delen van de vrucht bewaard zijn, kan de soort worden vastgesteld. Naast de vele "bes"pitjes is in de Bierstraat ook aalbes aangetoond door de kenmerkende vijfhoekige bloembases. Schriftelijke vermeldingen van de aalbes zijn er pas vanaf de 15de eeuw, maar mogelijk werden ze al in de 12de eeuw gekweekt.[477]
Het allertalrijkst in beerputten aangetroffen fruit in de 16de-17de eeuw is de druif (*Vitis vinifera*), die overigens ook gedroogd als krent of rozijn gegeten kan zijn. De druivenpitten zijn zeer resistent en goed herkenbaar. De Romeinen kenden de druif, maar vroege vondsten uit ons land zijn mogelijk geïmporteerde krenten of rozijnen. Pitloze krenten zijn pas vanaf de 15de eeuw bekend, pitloze rozijnen nog later.[478] Krenten en rozijnen werden destijds massaal gegeten, vooral tijdens vastenperioden. Als er inderdaad sprake was van consumptie van krenten of rozijnen, dan zijn deze waarschijnlijk geïmporteerd uit zuidelijkere streken (Middellandse Zeegebied). Bovendien zijn er schriftelijke bronnen die aangeven dat de druiventeelt in ons land werd belemmerd door koudegolven in de 16de eeuw, zodat import hier des te meer waarschijnlijk is.[479] Zuidelijke import is ook aannemelijk voor vijgen, die in onze streken moeilijker te kweken zijn dan druiven. Vijgen werden eveneens tijdens de vastenperioden gegeten.

Groenten en oliehoudende gewassen

De oliehoudende zaden van koolsoorten (*Brassica sp.*) zijn lastig tot het soortniveau te determineren.[480] Een vergelijking met andere vindplaatsen loopt daarom al snel vast op verschillen in determinaties door verschillende auteurs.
Capsicum annuum, de Spaanse peper of paprika (afb. 14.3), is in de gehele periode vanaf 1400-1700 slechts enkele malen gevonden, waarvan tweemaal in Den Haag.[481] Deze soort is van origine een Zuid-Amerikaans gewas, dat dus pas na de terugkeer van Columbus (1493) in Europa verwacht kan worden. In alle gevallen gaat het om een plant waarvan de vruchten duidelijk meer op Spaanse of Cayenne peper lijken dan op onze huidige paprika's. Volgens Dodonaeus worden de pepers in de hoven van sommige cruytliefhebbers geplant (afb. 14.4).[482]
Koriander (*Coriandrum sativum*) is een keukenkruid, dat door de Romeinen in onze streken is geïntroduceerd. De macroresten zijn in beerputten uit de periode 1500-1700 geen alledaagse verschijning. Koriander was een belangrijk bestanddeel van twee beroemde oude kruidenwijnen: clareyt en ypocras. Dit zijn wijnen waarin afhankelijk van de soort veel kruiden, waaronder koriander, samen met suiker, lakmoes, saffraan etcetera in rode of witte wijn werden gekookt of opgewarmd.[483] Daarnaast werd het ook gebruikt voor het kruiden van vlees- en groentengerechten. Selderij (*Apium graveolens*) werd ondermeer voor het kruiden van soepen gebruikt.

477 Van Haaster 1997.

478 Van Haaster 2006, p. 7.

479 Van Uytven 1973.

480 Brinkkemper 1993.

481 Kuijper 1986 (16de eeuw); Vermeeren e.a. 1997, p. 8 (17de/18de eeuw); Van Haaster 2001 (17de/18de eeuw); Van Haaster e.a. 2001 (15de eeuw); Van Haaster 2006 (16de eeuw) en deze publicatie.

482 Dodoens 1544, p. 677. http://leesmaar.nl/cruijdeboeck/deel5/capitel065.htm

483 Van Haaster 2006, p. 16.

Afb. 14.3 Spaanse peper of paprika 10 x vergroot.

Van Peper van Indien. Cap. lxv.

Tgheslacht.

Van desen Peper vindtmen drye gheslachten/een met middelbaeren langhen ende dicken hauwen/een met langhen ende smallen hauwen/ende een met breeden corten hauwen/anders van wesen ende van fatsoene malcanderen niet seer ongheliick.

Tfatsoen.

Capsicum. Peper van Indien. Capsicum oblongius Läck Peper van Indien.

Afb. 14.4 Dodoens Cruijdeboek 1554, Van Peper van Indien.

Maanzaad (*Papaver somniferum*) is het talrijkst aangetroffen gewas met oliehoudende zaden uit deze periode. Al in de nieuwe steentijd was dit gewas bekend, maar daarna werd het pas door de Romeinen geherintroduceerd. Maanzaad werd vroeger veel verbouwd om de oliehoudende zaden, maar de vondst van de zaden in het secreet betekent waarschijnlijk dat de zaden in de voeding of als geneesmiddel werden gebruikt.

Opmerkelijk is dat de tweede belangrijke soort in dit opzicht, lijnzaad (*Linum usitatissimum*) volledig ontbreekt in de monsters uit de Bierstraat. In de overige onderzochte monsters uit deze periode komt lijnzaad regelmatig voor.

De categorie verzamelde gewassen bevat enkele soorten, die in ons land van nature voorkomen, maar daarnaast ook gekweekt kunnen zijn. Hierbij moeten we vooral denken aan hazelnoten, dauwbramen en frambozen. Zaden van het genus *Vaccinium* (blauwe bosbes, rode bosbes, rijsbes, veenbes) zijn veelal niet met zekerheid tot het soortniveau te determineren. Op grond van de vorm en het celpatroon zal het in de Bierstraat hoofdzakelijk om de bosbes gaan. Verder zijn er fragmenten van een of enkele vlierpitten *(Sambucus spec.)* gevonden.

Eikels werden algemeen gewaardeerd als varkensvoer, maar daarnaast vermeldde Dodonaeus in het midden van de 16de eeuw ook het gebruik van een aftreksel in wijn of water van eikels voor het stelpen van allerlei bloedingen en het tegengaan van buikloop. Ook de bladeren en tot poeder vermalen schors kenden een medische toepassing.[484]

484 Buis 1985, p. 821.

Naast de lange lijst gegeten plantaardige producten uit de Bierstraat, zijn er ook nog veel die niet zijn gevonden. Naast het al genoemde lijnzaad kunnen hier bijvoorbeeld genoemd worden: komkommer, radijs, paradijskorrel, perzik, abrikoos, kweepeer, peper, kokosnoot en granaatappel. In totaal zijn er tenminste 93 gegeten gewassen voor de 16de en 17de eeuw in geheel Nederland aangetoond, wat de 32 soorten uit de Bierstraat relativeert.[485]
Al deze cultuurgewassen geven ons veel informatie over het plantaardige deel van het menu van de producenten van de beer. De zaden van wilde planten geven ons hierbij interessante aanvullingen. In bijlage 14.1 zijn de wilde planten gegroepeerd naar huidige vegetatietypen op grond van de publicatie "Plantengemeenschappen in Nederland".[486] Ondanks dat we met een sloot te maken hebben, is het aantal water- en oeverplanten zeer beperkt. Veel talrijker zijn allerlei soorten akkeronkruiden. Dit geeft aan dat het betreffende monster 18 vrijwel zuiver uit beerputvulling bestaat. De reconstructie van de vegetatie rondom de sloot is daarmee maar zeer beperkt mogelijk. Over de omstandigheden op de akkers zijn we door de akkeronkruiden veel beter geïnformeerd. Ook de soorten die niet onder de akkeronkruiden gerangschikt staan, kunnen heel goed toch via het secreet in de sloot terecht zijn gekomen. Het was namelijk heel gebruikelijk ook ander afval in het secreet te gooien. Ook het voorkomen van de grote walnoot- en hazelnootschalen is hieraan te wijten.
Onder de akkeronkruiden blijken zowel soorten van zomergraan- als van wintergraanakkers voor te komen. Akkers, voor zover ze niet op zware zeekleigronden liggen, verschillen in hun onkruidbegroeiing door het tijdstip van ploegen. Wintergraanakkers worden in de herfst geploegd en voor de winter ingezaaid. In die tijd van het jaar kiemen in het algemeen tweejarige planten. Deze hebben een winterrust als plant nodig, alvorens ze in het tweede jaar bloeien en zaad produceren. In een in het voorjaar geploegde en ingezaaide zomergraanakker is geen winterrust tussen ploegen en oogsten, waardoor wintergraanakkeronkruiden daar geen rijpe zaden kunnen produceren. De pas in het voorjaar kiemende, éénjarige zomergraanakkeronkruiden moeten na kieming in het voorjaar in een al dicht begroeide wintergraanakker de concurrentie aangaan. Hierdoor kunnen ze over het algemeen niet tot zaadvorming komen. Op open plekken in wintergraanakkers komen echter nog wel vaak zomergraanakkeronkruiden tot ontwikkeling. Andersom komt nauwelijks voor, wintergraanakkeronkruiden komen niet of nauwelijks in zomergraanakkers voor. Op zware zeekleigronden komen echter ook in wintergraanakkers nauwelijks wintergraanakkeronkruiden voor.[487] De aanwezigheid van wintergraanakkeronkruiden mag al met al als aanwijzing voor het bestaan van wintergraanakkers worden opgevat. Het feit dat zoveel zomergraanakkeronkruiden voorkomen in het monster van de Bierstraat is echter een sterke aanwijzing, dat er ook zomergraanakkers waren. Het feit dat zowel rogge als gierst is aangetroffen, bevestigt het voorkomen van zomer- en wintergraanakkers. Gierst is namelijk zeer vorstgevoelig en kan dus alleen als zomergraan verbouwd worden, terwijl rogge vrijwel altijd als wintergraan verbouwd is.

De gevonden wintergraan-akkeronkruiden zijn in veel gevallen soorten van vrij voedselarme gronden. De zandgronden rond Den Haag zullen gebruikt zijn om de akkers op aan te leggen. Maar of deze voldoende graan opleverden moet worden betwijfeld. Voor invoer van graan uit verder gelegen streken zijn geen aanwijzingen. In een op de Waddenzee gezonken graanschip uit de 16de of 17de eeuw komen enkele onkruidsoorten voor die ver ten oosten van ons land hun westelijke verspreidingsgrens hebben, zoals vinkenzaad (*Neslia paniculata*). Dit wijst op import van graan uit

485 Stand van zaken in publicaties tot en met 2007.

486 Westhoff en Den Held 1969.

487 Bannink e.a. 1974.

Polen, wat ook door schriftelijke bronnen bevestigd wordt.[488] In het monster van de Bierstraat is hiervan geen sprake, alle soorten hebben een natuurlijke verspreiding in Nederland.

Tabel 14.1 Gebruiksgewassen.

monsternummer	DHBIR18	DHBIR32	DHBIR41	Nederlandse naam
cultuurgewassen				
meelvruchten				
Avena spec.	1			haver
Fagopyrum esculentum	1			boekweit
Oryza sativa	1			rijst
Panicum miliaceum	63			gierst
Secale cereale	1000-en			rogge
Triticum spec.	1			tarwe
Fruit en noten				
Castanea sativa		1		tamme kastanje
Cornus mas	2		1	gele kornoelje
Ficus carica	1961			vijg
Fragaria vesca	201			aardbei
Juglans regia (in fragm.)		4		walnoot
Malus domestica	10			appel
Malus domestica endocarp	19			appel klokhuis-vellen
Mespilus germanica	35	3		mispel
Morus nigra	1			zwarte moerbei
Prunus avium	34	106	12	zoete kers
Prunus cerasus	164	191	6	zure kers
Prunus domestica domestica	23	37	5	pruim
Prunus domestica insititia	28	12		kroosjes-pruim
Pyrus communis	13			peer
Ribes rubrum bloembodem	4			aalbes
Ribes spec.	65			bes
Vitis vinifera	157			druif
groenten en oliehoudende gewassen				
Apium graveolens	1			selderij
Brassica rapa	9			raapzaad
Capsicum annuum	1			paprika/spaanse peper
Coriandrum sativum	1			koriander
Papaver somniferum	8			maanzaad
Sierplanten				
Buxus sempervirens blad	5			buxus
Verzamelde vruchten				
Corylus avellana (in fragm.)	2	4		hazelnoot
Quercus spec.		2		eikel
Rubus caesius	15			dauwbraam
Rubus idaeus	9			framboos
Sambucus spec. (in fragm.)	1			vlier
Vaccinium spec.	12			bosbes/veenbes/rijsbes

488 Manders 1993.

14.3.2 Pollenonderzoek

Het onderzoek van pollen heeft enige aanvullende informatie geleverd over de aangetroffen cultuurgewassen (zie bijlage 14.2). 23 gevonden stuifmeelkorrels van graan behoorden overwegend tot rogge of waarschijnlijk tot rogge, maar daarnaast is ook een stuifmeelkorrel van haver (gekweekte of wilde) gevonden (*Avena spec.*) en mogelijk één van tarwe (*Triticum spec.*). Tenslotte is ook van het cultuurgewas boekweit (*Fagopyrum esculentum*) een stuifmeelkorrel aangetroffen. Enkele pollenkorrels zijn mogelijk afkomstig van kastanje (*Castanea sativa*), maar deze kleine pollenkorrel is zeer moeilijk te onderscheiden van enkele kruiden.
De overgrote meerderheid van de aangetroffen pollenkorrels behoorden aan wilde grassen toe. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien op historische gronden duidelijk is dat het gebied westelijk van de Bierstraat tot circa 1630 uit weilanden bestond. Met het geconsumeerde graan zullen tegelijkertijd ook veel pollen van wilde akkeronkruiden zijn meegegeten.[489]

De verhouding tussen boompollen en stuifmeel van kruiden wordt vaak gebruikt als maat voor de geslotenheid van de vegetatie. Naar verhouding weinig boompollen zou wijzen op een open landschap met weinig bosbegroeiing. Omdat er echter veel pollen afkomstig zal zijn van de akkervegetatie, mogen we dit niet zonder meer concluderen. Het lokale pollenbeeld wordt zozeer door kruiden gedomineerd, dat het schijnbaar lage aandeel van bomen hierdoor bepaald kan zijn. Wel mogen we uit het schaarse voorkomen tot ontbreken van stuifmeel van bomen uit gesloten primaire bossen, zoals eik, iep, linde en beuk en de relatieve talrijkheid van hazelaar en els concluderen, dat er weinig ongestoord bos in de omgeving van de Bierstraat geweest zal zijn. Het pollen van elzen zal vooral afkomstig zijn uit elzenbroekbossen van vochtigere milieus, die minder geschikt waren om in cultuur te brengen. Ook heel aannemelijk is dat de bomenrij direct langs de sloot ook uit elzen bestond, zoals in de vele elzensingels die tot voor kort de Nederlandse landschappen sierden.
Opvallend is het hoge aandeel van de klimop. Deze insektenbestuiver bereikt zelden een dergelijk hoog percentage als in het monster van de Bierstraat. Het kan uitgesloten worden dat deze soort via consumptie van de bladeren of vruchten in de beerput is geraakt, want deze zijn zowel giftig als uitgesproken onsmakelijk. Waarschijnlijk zal de klimop gewoon talrijk in de tuinen rond de huizen gegroeid hebben.

14.3.3 Darmparasieten

In het monster dat gescand is voor darmparasieten, blijken twee soorten parasieteneieren aanwezig. Het betreft *Trichuris* en *Ascaris*.[490] Beide worden vrijwel altijd aangetroffen in beerputmateriaal. Naast de mens kan ook het varken "gastheer" zijn van deze parasieten, de verschillende betrokken soorten zijn namelijk niet op grond van de eieren te onderscheiden. Door de vondstomstandigheden is de mens als gastheer echter hoogst aannemelijk. Opmerkelijk is, dat van beide soorten slechts enkele eieren werden aangetroffen, wat op relatief goede hygiënische omstandigheden zou kunnen wijzen.

489 Hiermee wordt afgeweken van de conclusie in Brinkkemper 1994.

490 zie Thienpont e.a., 1986.

14.3.4 Coprolieten

Eén coproliet is naar de polleninhoud onderzocht. De vorm en grootte van de coproliet geeft aan, dat er twee donoren in aanmerking komen, hond en mens. Vrijwel altijd bevatten coprolieten met vergelijkbare vorm grove botresten en zand, zodat aannemelijk is dat ze van honden afkomstig zijn. De onderzochte coproliet van de Bierstraat bevatte echter slechts enkele minuscule botstukjes. Tevens kon op het oppervlak een grote hoeveelheid graanvelletjes worden waargenomen, wat meer in de richting van de mens als donor wijst.
Een zeer kleine hoeveelheid van de coproliet is op dezelfde wijze als monster 18 onderzocht op de aanwezigheid van darmparasieten. Dit heeft één ei van *Ascaris* opgeleverd. Deze darmparasiet komt voor bij het varken en bij de mens. De eieren van deze twee soorten darmparasieten (*Ascaris suum* bij het varken en *Ascaris lumbricoides* bij de mens) zijn niet van elkaar te onderscheiden. Omdat de vorm van de coproliet wijst op mens of hond en de parasiet op mens of varken, is het dus zeker dat de coproliet van de mens afkomstig is. De polleninhoud kunnen we daarmee goed vergelijken met die van monster nummer 18, die ook in hoofdzaak uit menselijke beer bestaat. De polleninhoud van de coproliet is niet nauwkeurig geteld, maar alleen gescand. De twee talrijkste soorten zijn schapen- of veldzuring (*Rumex acetosa*-type) en zandblauwtje (*Jasione montana*). Beide soorten horen thuis in open terreinen, vooral in wei- en hooilanden. Schapenzuring was daarnaast een heel algemeen akkeronkruid. Deze soorten kwamen niet of nauwelijks als pollen in het beermonster voor. De graanpollen zijn van rogge en enkele van haver, wat goed aansluit op de graanpollen uit het beermonster.
Een interessante aanvulling op het verkregen beeld is de vondst van een stuifmeelkorrel van kruidnagel (*Syzygium aromaticum)*, een oosters keukenkruid. Kruidnagels zijn gedroogde bloemknoppen van de kruidnagelboom en bevatten dus in principe geen zaden of andere relatief grote resistente delen. Het stuifmeel blijft echter wel goed bewaard waardoor het gebruik van kruidnagel alleen aangetoond kan worden door pollenonderzoek. Hoewel kruidnagel een in principe duur importproduct is uit tropische gebieden, werd het vanaf de 16de eeuw door alle lagen van de bevolking gebruikt.[491]

14.4 Conclusies

De opgraving aan de Bierstraat in Den Haag heeft veel botanisch materiaal opgeleverd. De zaden behoren voor een belangrijk deel toe aan veel verschillende cultuurgewassen. De samenstelling van het monster, met zeer veel graanvelletjes en andere voedselgewassen, is onmiskenbaar die van menselijke beer. Hoewel de opgraving een afgepaald gedeelte van een sloot betrof, vinden we niet veel resten van de natuurlijke vegetatie rond een sloot. Wel zijn er aanwijzingen voor graslanden en elzenbroeklanden. Langs de sloot stonden vermoedelijk wilgen en/of elzen. Akkers waren er in de wijdere omgeving.
Het onderzoek heeft veel informatie opgeleverd over de voedingsgewoonten van de 17de-eeuwse bewoners. Rogge met daarnaast gierst waren de belangrijkste granen. Soorten als boekweit, rijst en tarwe worden elk door één macrorest vertegenwoordigd. Het assortiment van gecultiveerd fruit en noten is niet uitzonderlijk voor de 17de eeuw. De meeste soorten worden overigens nog steeds gegeten. Destijds was de consumptie van zwarte moerbei en mispel aanmerkelijk gewoner dan tegenwoordig. Een soort als gele kornoelje wordt nu niet meer gegeten.

491 Van Haaster 2006, p. 16.

Een aantal van de gevonden gewassen is betrekkelijk zeldzaam in de 16de en 17de eeuw. Van paprika of Spaanse peper zijn maar enkele vondsten uit de betreffende periode bekend en tarwe was toen geen alledaagse verschijning. Deze vondst getuigt van een zekere welstand bij de producenten van de beer. Dit vermoeden is echter in tegenspraak met de nogal alledaagse archeologische inventaris van de slootvulling.
Een coproliet is op grond van de vorm en een erin voorkomende darmparasiet afkomstig van de mens. Pollenonderzoek hiervan heeft als interessante aanvulling de kruidnagel opgeleverd.
Het onderzoek van darmparasieten heeft het voor deze tijd gebruikelijke duo van soorten opgeleverd, maar in opmerkelijk geringe aantallen. Dit wijst op behoorlijke hygiënische omstandigheden.

15 Dierlijk botmateriaal

E. Esser en H.J. Beerenhout

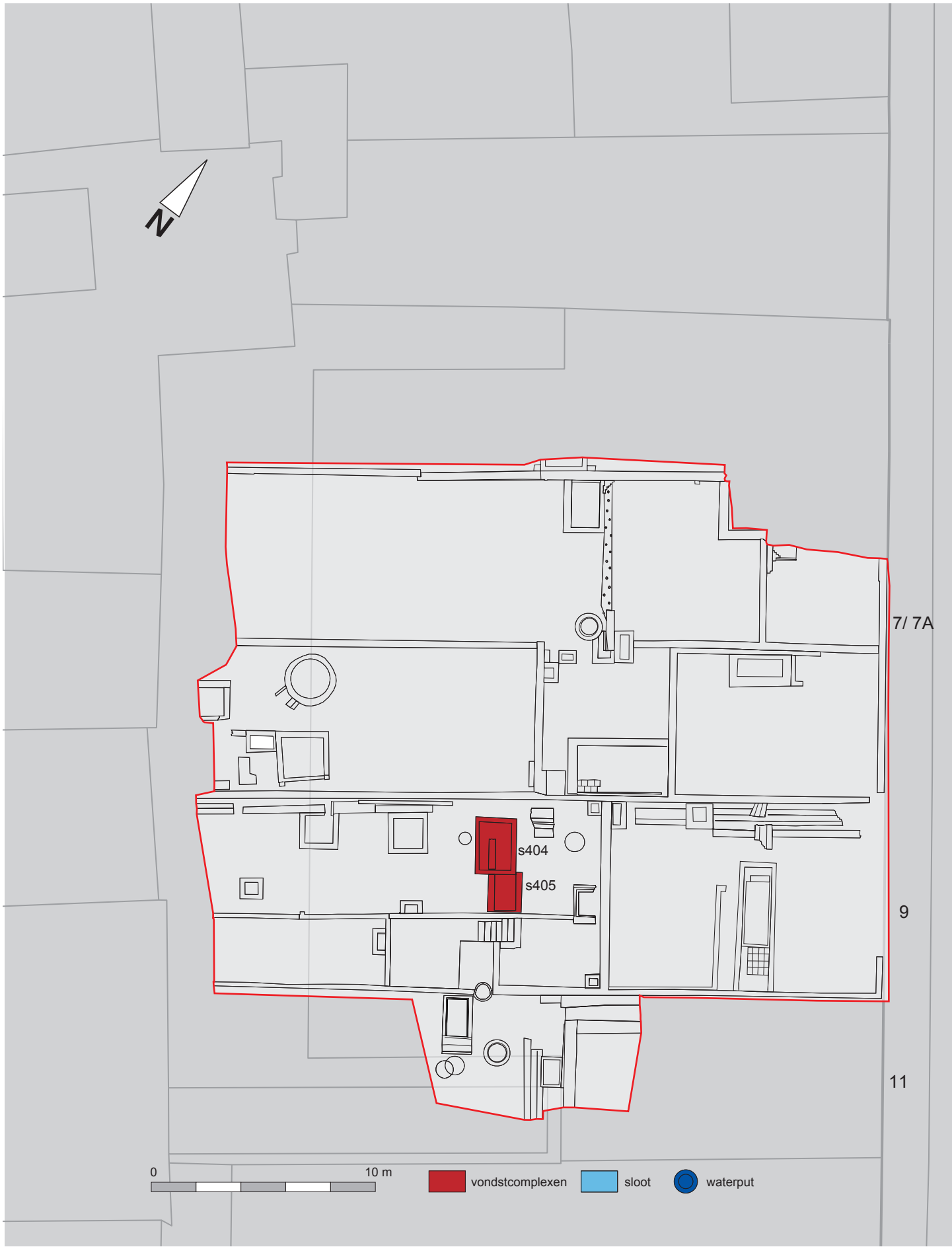
15.1 Inleiding

Het archeozoölogisch onderzoek heeft betrekking op een deel van de opgegraven dierlijke resten. De onderzochte resten zijn afkomstig uit twee sloten, een waterput en drie beerkelders uit de periode vanaf de late 16de eeuw tot en met het begin van de 19de eeuw (afb. 15.1).
De beide sloten zijn zijsloten van een noord-zuid lopende hoofdsloot. De vulling van de zuidelijke sloot, dateert voornamelijk uit de periode 1580-1642. De noordelijke sloot is vermoedelijk voor 1634 geheel gedempt. Vlak naast de sloot is het skelet van een rund (s174) aangetroffen dat daar al vóór het dichtgooien van de sloot is begraven. Het skelet dateert waarschijnlijk uit het eind van de 16de eeuw, in ieder geval van voor 1634. In dat jaar werd er op het perceel een huis gebouwd. De onderzochte vulling van de drie beerkelders stamt uit de 18de eeuw. De ene beerkelder (s34) was op de gedempte sloot gebouwd en lag op het perceel van Bierstraat nr. 16. Aan de overzijde van de straat liggen op het perceel van Bierstraat 9/9a twee aan elkaar grenzende beerkelders. De meest zuidelijk gelegen kelder (s405) was strak tegen de iets grotere en noordelijker gelegen kelder (s404) aangebouwd. De kelders hebben waarschijnlijk met elkaar in verbinding gestaan. De kleinste kelder (s405) bevat ook enig 19de-eeuws materiaal.

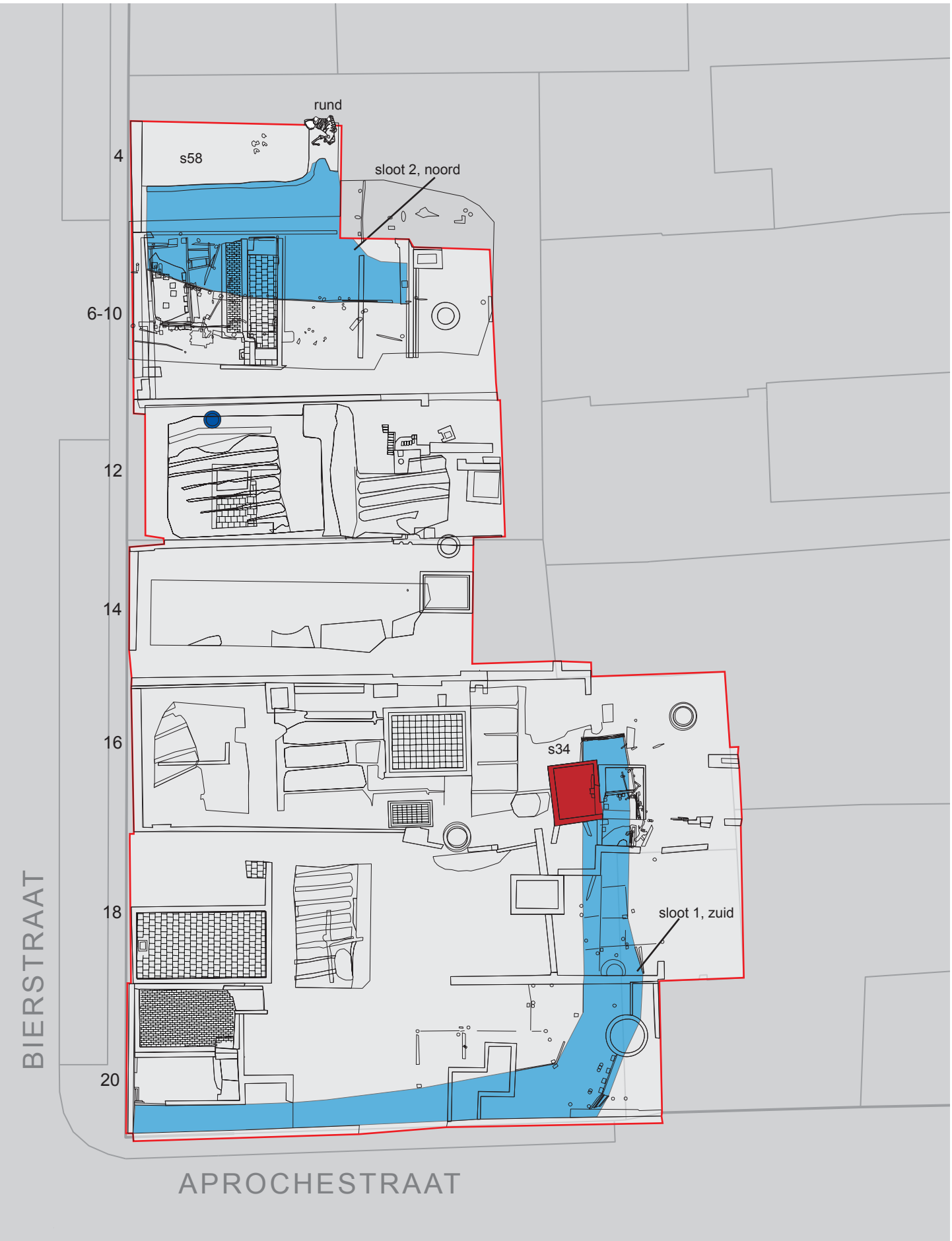
15.2 Vraagstellingen

Aan de hand van de onderzoeksgegevens wordt getracht antwoord te geven op de volgende vragen:

- Welke diersoorten zijn in het materiaal vertegenwoordigd?
- Wat voor soort(en) afval zijn er in het materiaal te onderscheiden?
- Hoe is men met kadavers van zieke dieren omgegaan?
- Hoe heeft de veestapel eruitgezien (met aandacht voor de onderlinge verhouding tussen de landbouwdieren, de slachtleeftijden, tractie, melk en vleesconsumptie)
- Welke plaats heeft de veeteelt binnen de stadsgrenzen (komt ruwweg overeen met de grachtengordel) en daarbuiten gehad?
- Wat is de rol van jacht en vogel- en visvangst geweest?
- Welke voedingsmiddelen zijn in- of aangevoerd en wat is hun herkomst?
- En is er op basis van de dierlijke resten iets te zeggen over de sociale achtergrond van de bewoners aan de Bierstaat?

Afb. 15.1 Sporenkaart Bierstraat met de sporen met onderzocht botmateriaal.

rund
s58
sloot 2, noord
4
6-10
12
14
16
18
20
s34
sloot 1, zuid
BIERSTRAAT
APROCHESTRAAT

15.3 Onderzoeksgeschiedenis en onderzoeksmethoden

Drie onderzoeksbureaus hebben bijdragen geleverd aan het onderzoek aan dierlijke resten. Het materiaal uit de zuidelijke slootarm is, met uitzondering van de schelpen en de vogel- en visresten, onderzocht en gedetermineerd door Osteo, bureau voor skeletonderzoek.[492]
Het overige materiaal is onderzocht door Archeoplan-Eco, die de analyse van de zoogdier- en vogelresten en de weekdieren zelf ter hand heeft genomen. De visresten zijn overgedragen aan de visspecialist van bureau Archaeo-Zoo. De drie onderzoeken zijn verwerkt tot een publicatie van Archeoplan-Eco door E. Esser en H.J. Beerenhout.[493] In dit hoofdstuk zijn de meeste onderdelen van het rapport overgenomen met kleine wijzigingen.[494] De paragraaf over de onderzoeksmethoden is echter verkort weergegeven.

Het onderzoek heeft enerzijds betrekking op resten die met de hand zijn verzameld en anderzijds op resten uit monsters. Het gaat daarbij om drie monsters. Een is afkomstig uit de zuidelijke sloot. De twee andere monsters zijn afkomstig uit één van de aan elkaar grenzende beerkelders van Bierstraat 9 met een 18de-eeuwse inhoud (s404).
Het onderzoek aan de monsters is speciaal gericht op de visresten. Daarvoor zijn de monsters (circa 2 liter groot) over de 4-, 2 en 1-mm zeef gevoerd, waarna de zeeffracties zijn gedroogd. Na droging werden de monsters (merendeels) onder de microscoop bij een vergrotingsfactor van 10x op visresten onderzocht. Daarna zijn alle skeletfragmenten die mogelijk op naam kunnen worden gebracht uit het monster gehaald. Deze "vangst" is vervolgens onder de microscoop onderzocht.

Er zijn diverse gegevens over de dierlijke resten vastgelegd. Ten eerste betreft het informatie over de dierklasse en de diersoort, familie of diergroep waarvan het skeletfragment afkomstig is. De diergroep staat vermeld bij zoogdierresten die niet meer op soort te brengen zijn, maar waarvan nog wel de diergrootte is vast te stellen. Daarvoor is een onderverdeling in groot, middelgroot en klein zoogdier gehanteerd. Dieren ter grootte van een rund, paard of edelhert zijn grote zoogdieren, terwijl schaap, geit, varken en hond middelgrote zoogdieren zijn. Kat, konijn en haas zijn kleine zoogdieren.
Voorts is vastgelegd van welk skeletelement het botfragment afkomstig is, evenals de positie van het element in het lichaam (links, rechts of axiaal). Bij de zoogdieren en vogels is ook de grootte van het fragment aangegeven en welk deel van het skeletelement aanwezig is.[495] Het is voor de visresten ongebruikelijk om de compleetheid van een skeletelement aan te geven. De resten uit de 18de-eeuwse beerkelder gaven echter aanleiding dit gegeven voor de wervels (*vertebrae*) wel te noteren.

Informatie over de (slacht)leeftijden van de landbouwdieren kan worden afgeleid uit enerzijds de doorbraak- en slijtagestadia van de gebitselementen en anderzijds de vergroeiingstadia van de skeletelementen.[496] De schattingen op basis van de skeletresten berusten voornamelijk op de

492 Storm 1995.

493 Esser en Beerenhout 2007.

494 De wijzigingen aangebracht door E. Esser zijn verduidelijkingen van termen. De wijzigingen van M.M.A. van Veen hebben vooral betrekking op de sporen.

495 Deze informatie is niet voor de zoogdierresten uit de zuidelijke sloot (BIR92) vastgelegd.

496 De slijtage van de kiezen is gecodeerd volgens de methode van Grant 1982. De leeftijdindicaties op grond van het gebit zijn gebaseerd op Higham 1967 en Payne 1973.

pijpbeenderen. De leeftijd waarop de uiteinden van een pijpbeen vergroeien met de schacht van het bot is daarvoor een indicatie.[497]
Voor het berekenen van de vislengte zijn metingen verricht aan de rompwervel en het *cleithrum* (een element uit de schoudergordel) van de paling en het *posttemporale* (een element uit de hersenschedel) van de schelvis.[498]
Daarnaast is er gekeken of er op de botfragmenten hak- of snijsporen, sporen van verbranding, vraat en distorsie (verwringing) of andere bijzonderheden zichtbaar zijn.

Naast het aantal skeletelementen dat van een soort of familie is aangetroffen, is bij de vissen ook het minimum aantal individuen (MAI) bepaald. Hiermee wordt inzicht verkregen in het aantal vissen (individuen) dat is aangetroffen. Daardoor is het mogelijk om aan de hand van de onderlinge verhouding tussen de skeletresten op familieniveau enerzijds en het MAI anderzijds accenten te leggen in het consumptiepatroon. Het MAI wordt bepaald door het hoogste aantal gelijksoortige gepaarde (links of rechts van het lichaam) of eenmalig voorkomende skeletelementen.

15.4 Algemene onderzoeksresultaten

Het is voor de betrouwbaarheid van het visonderzoek van cruciaal belang dat de onderzoeker naast handmatig verzameld materiaal ook over zeefmonsters kan beschikken. En daarbij gaat het vooral om materiaal van de 2-mm zeef, waarmee ook kleine vissen en vissoorten worden getraceerd. Het is uiterst lastig om tijdens archeologisch onderzoek in het veld klein botmateriaal te verzamelen. Daardoor levert het onderzoek aan handmatig verzameld materiaal vooral grote soorten en grote individuen op en blijven kleine soorten onderbelicht of afwezig. Een goed voorbeeld in deze is het vaak geringe voorkomen of de afwezigheid van de paling in assemblages uit stedelijke context. De paling is een vis die historisch goed gedocumenteerd en veelvuldig gegeten is en rond de 110 wervels telt, maar dan wel vooral kleine wervels die de 4-mm en soms zelfs 2-mm zeef passeren.

Tabel 15.1 Overzicht van de onderzochte en in de zeefresiduen achtergebleven resten. Het aantal pinnae is geschat.

verzamelwijze	met de hand onderzocht	zeefmaas						totaal zeef onderzocht	totaal onderzocht	totaal 'pinnae'
		4-mm	'pinnae'	2-mm	´pinnae´	1-mm	´pinnae´			
context	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**
zuidelijke sloot	67	550	540	197	220	25	240	772	839	1.000
noordelijke sloot	86	-	-	-	-	-	-	-	86	-
waterput S38	36	-	-	-	-	-	-	-	36	-
beerkelder S34	5	-	-	-	-	-	-	-	5	-
beerkelder S404	1	307	500	1.968	1.075	-	650	2.275	2.276	2.225
beerkelder S405	3	-	-	-	-	-	-	-	3	-
totaal	**198**	**857**	**1.040**	**2.165**	**1.295**	**25**	**890**	**3.047**	**3.245**	**3.225**

Dat het verschil tussen handverzameld en gezeefd materiaal groot kan zijn, moge blijken uit tabel 15.1.[499] Zoals uit de tabel is af te lezen, is het aantal skeletelementen uit de onderzochte zeef-

497 Deze indicaties zijn gebaseerd op Habermehl 1975 en 1985.

498 Resp. Lepiksaar en Heinrich 1977 en Brinkhuizen 1989 voor de paling, Beerenhout 1994 voor de schelvis.

499 Het verschil tussen de naast elkaar gelegen beerkelders is echter niet zo groot. Het zeefresidu van monster m411 uit beerkelder s405 bevatte eveneens veel fijn vismateriaal. Dit is niet geanalyseerd.

monsters zeer hoog. Daarbij viel op dat het merendeel van het vismateriaal niet aan een familie of soort toegekend kan worden. Het gaat dan om vinstraalelementen uit de vinnen (*lepidotrichia*), vinstekeldragers (*pterygiophores*), ribfragmenten (*costa*), werveluitsteeksels (*neuro- en hemacanthe*) etcetera, in tabel 15.1 weergegeven onder de verzamelnaam 'pinnae'. Het is goed de aanwezigheid van dit soort materiaal vast te stellen en te onderzoeken op eventuele snijsporen. Het uitnemen uit het zeefresidu en registreren van deze resten vergt echter veel tijd, terwijl de informatieve waarde relatief gering is. Daarom is besloten de 'pinnae' in de zeeffractie te laten en er slechts een beperkt aantal willekeurig of juist vanwege de aanwezigheid van snijsporen uit te nemen. Vervolgens is een raming van het aantal in het zeefresidu achtergebleven 'pinnae' gemaakt. Deze raming geeft inzicht in de hoeveelheid van deze resten in de monsters. Bij de beerkelder gaf de quick-scan van de 1-mm zeef geen aanleiding om elementen voor nader onderzoek te verzamelen. Uiteindelijk zijn 3.245 visresten onderzocht en beschreven.

Tabel 15.2 Fragmentatiegraad van de resten van rund (*Bos taurus*).

context	**noordelijke sloot**			**waterput**		**beerkelders**	
botvolume	**n**	**%**	**g**	**n**	**g**	**n**	**g**
0-10%	62	27,3	1773,1	4	32,4	3	109,4
10-25%	50	22,0	3064,4	1	70,1	2	43,5
25-50%	59	26,0	6731,1	1	20,6	1	198,0
50-75%	18	7,9	1801,0			1	144,3
75-100%	20	8,8	2718,0				
100%	18	7,9	2482,8			2	54,9
totaal	**227**	**100,0**	**18570,4**	**6**	**123,1**	**9**	**550,1**
gemiddeld gewicht			81,8		20,5		61,1
aantal losse gebitselementen	7			-		3	

Het botmateriaal is over het algemeen goed geconserveerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het gewicht van de resten van rund, dat gemiddeld circa 79,5 gram per botfragment bedraagt (tabel 15.2). Het zijn dus over het algemeen behoorlijk stevige fragmenten. De fragmentatie van dit skeletmateriaal is eveneens gering. Slechts iets meer dan een kwart van de runderresten vertegenwoordigt botsplinters ter grootte van hooguit 10% van het oorspronkelijke element. Ook het geringe aantal losse gebitselementen is een teken voor goede conservering. Van de zuidelijke sloot zijn gewichtgegevens niet beschikbaar. Het aantal losse gebitselementen bedraagt voor de zuidelijke sloot 6 op de 101 resten van rund.

Tabel 15.3 Determinatiemogelijkheden van de zoogdier- en vogelresten.

context		**sloten**		**waterput**	**beer-kelders**	**totaal**	
dierklasse	**determinatie**	**n**	**%**	**n**	**n**	**n**	**%**
zoogdier	op soort of familie	589	68,2	13	30	632	66,9
	op diergrootte	257	29,7	9	26	292	30,9
	niet te determineren	18	2,1	3		21	2,2
totaal		**864**	**100,0**	**25**	**56**	**945**	**100,0**
vogel	op soort of familie	88	80,7	7	4	99	81,8
	niet te determineren	21	19,3		1	22	18,2
totaal		**109**	**100,0**	**7**	**5**	**121**	**100,0**

De goede conservering en de vrij geringe fragmentatie hebben ertoe geleid dat circa 67% van de zoogdierresten en ruim 80% van de vogelresten op soort of familie is te brengen (tabel 15.3). De schelpresten van de weekdieren zijn allemaal te determineren.
Iets anders is het met de visresten en dan vooral de visresten uit de 18de-eeuwse beerkelder s404. Op de achtergrond daarvan wordt in paragraaf 15.8.2 uitgebreid ingegaan.

Kenmerken van consumptie

Verschijnselen en sporen die niet van nature thuishoren op het skeletmateriaal maar regelmatig zijn waar te nemen, zijn te rangschikken in drie categorieën:
- sporen van voedselbereiding en consumptie
- sporen van het passeren van het maag/darmkanaal
- sporen van ambachtelijke activiteiten

Standaard wordt tijdens onderzoek aan skeletdelen op deze onnatuurlijke sporen gelet.

Er zijn diverse kenmerken die op voedselbereiding of voedselconsumptie kunnen wijzen.
Op meerdere resten uit de Bierstraat zijn hak- en snijsporen aangetroffen. Bij haksporen gaat het om brede, soms diepe sporen. Regelmatig loopt het spoor zelfs geheel door het bot heen. Ze zijn waar te nemen op zoogdier- en vogelresten en op de grote(-re) skeletelementen van grote vissen, bijvoorbeeld grote kabeljauwen. Bij snijsporen gaat het om de sporen van een scherp mes, waarmee het bot geraakt of doorgesneden is. De sporen kunnen ontstaan tijdens de slacht van het dier, de voedselbereiding in de keuken, maar ook tijdens de maaltijd wanneer een stuk vlees of vis wordt afgesneden en al doende een skeletelement wordt geraakt.
De aanwezigheid van verbrandingssporen is een indicatie dat het vlees, vis of gevogelte eens in de keuken is bereid en niet rauw is gegeten, maar werd gestoofd of gebakken en gebraden. Met het laatste werd toentertijd het roosteren op een rooster of aan het spit bedoeld.[500] Een combinatie van bereidingswijzen, zoals eerst koken en vervolgens bakken of roosteren en dan koken, werd volgens de kookboeken geregeld toegepast. Daarnaast is het niet uit te sluiten dat soms wat afval in de haard werd geworpen. Het afval verbrandde dan grotendeels, de restanten verdwenen met de as op de mestvaalt. Daar kan overigens ook afval zijn verbrand. Op het materiaal uit de Bierstraat komen verschillende graden van verbranding voor: verbrand (aangetast door vuur), verkoold (het resultaat van onvolledige verbranding) en gecalcineerd (alleen de kalkstructuur is na verbranding nog over).

Soms wordt er op botmateriaal gekauwd. De op deze wijze platgedrukte resten zijn meestal klein en afkomstig van jonge zoogdieren, vogels of vissen. Af en toe wordt zelfs een skeletelement ingeslikt. Zoiets zal een fijnkauwer als de mens niet zo snel overkomen, maar onmogelijk is het niet. Het zijn echter uitzonderingen. Wanneer een geplet of vervormd element wordt aangetroffen moet eerder worden gedacht aan huisgenoten van de mens, in het bijzonder de hond. Zeker wanneer naast kenmerken van digestie ook scherpe tand- en/of kiesindrukken worden opgemerkt. Het spijsverteringsstelsel van carnivoren is relatief kort en de kans dat ingeslikt bot met de feces (ontlasting) het lichaam weer verlaat is daardoor zeker aanwezig. Maar ook het mestvarken is als omnivoor een goede gegadigde, al is het spijsverteringsstelsel van dit dier aanmerkelijk langer dan van een hond of kat waardoor de kans op onverteerde resten een stuk kleiner is. Uit een experiment waarbij mens, hond en varken betrokken waren, bleek minder dan 10% van een visskelet in de feces terug-

500 Jansen-Sieben en Van Winter 1989.

Afb. 15.2 Een ingedrukte wervel van een wijting met snijspoor.

gevonden te worden. Daarvan was bij de hond nog ongeveer 12% soortindicatief, bij het varken 9% en de mens 1%.[501]

In het materiaal zijn naast platgekauwde wervels (afb. 15.2) ook wervels aangetroffen met de typische kenmerken van metabole processen (stofwisselingsprocessen). Door de contracties van maag en darmen zijn de, onder normale omstandigheden symmetrisch gevormde, articulatievlakken (*processus*) van wervels en soms zelfs de gehele wervels, vervormd. Niet onvermeld mag blijven dat enzymen en zuren de wanden van wervels soms zodanig aantasten, dat het moeilijk is vast te stellen of er sprake is van een lichte graad van verbranding of van metabole effecten.

Dierlijke producten worden niet alleen gegeten, ze worden ook gebruikt voor het vervaardigen van voorwerpen. De bewerking, verwerking en het gebruik van dierlijke materialen laat regelmatig sporen op bot na. Soms zijn die sporen duidelijk herkenbaar, zoals de glanzende oppervlakten op glissen ten gevolge van polijsting door veelvuldig gebruik. Maar lang niet altijd zijn de sporen op het bot direct te onderscheiden van sporen die ontstaan bij de voedselbereiding. Het is dan de combinatie tussen het type hak-, snij- of zaagspoor, de diersoort en het skeletelement en soms zelfs de plaats waar het spoor zich bevindt, dat wijst op de verwerking of het gebruik van dierlijke materialen. Zo bevatten hoornpitten geen vlees, maar het hoorn dat zich om pitten bevindt is wel voor producten zoals kammen, inktpotjes en zelfs vensterglas te gebruiken. Een afgezaagd stukje hoornpit van rund uit de zuidelijke sloot is dan ook afval van hoornbewerking.[502]

501 Jones 1986.

502 Het fragment is niet in de determinatielijst van Storm opgenomen.

15.5 Een kadaver in een kuil

Vlak naast de noordelijke sloot is het skelet van een rund aangetroffen. Het skelet is ouder dan de slootvulling en dateert van vóór 1634. Wellicht is het naast de open sloot begraven. Het kadaver lag op zijn linkerzijde. De kop was gedraaid en omdat er bakstenen bovenop lagen (een latere verstoring) is die enigszins ingedrukt en in stukken uiteengevallen. Behalve de kop zijn de hals, de wervelkolom en de ribben inclusief het borstbeen, de beide voorpoten en de linker achterpoot compleet aanwezig (Ass.1, bijlage 15.1). Het bekken, het heiligbeen en het rechter dijbeen ontbreken echter. Waarschijnlijk is bij het graven van een greppel dit deel van het skelet verstoord. Ook de staart ontbreekt, maar misschien heeft men deze van het kadaver gehaald voordat het is begraven. Ook de hoornpitten zijn namelijk van de kop afgehakt. Hiervan zijn haksporen dwars op de schedel, direct achter de oogkassen zichtbaar. Waarschijnlijk heeft men met een ferme klap het achterhoofd verwijderd, want ook op de kopzijde van de atlas is een hakspoor te zien. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor het onthuiden van het rund. Snijsporen zijn op de skeletresten niet waargenomen. Op basis van de gebitsslijtage is het skelet afkomstig van een volwassen rund met een leeftijd van 4-5 jaar (bijlage 15.2). Alle gewrichtsuiteinden van de pijpbeenderen zijn dan ook met de botschacht vergroeid. De gemiddelde schofthoogte van het dier bedraagt 123 cm (bijlage 15.17), een gangbare schofthoogte voor postmiddeleeuwse runderen.[503] Het is onduidelijk of het een koe of een stier is geweest. Juist de skeletelementen die hierover informatie verschaffen, ontbreken namelijk.

Waarschijnlijk is het rund begraven omdat het één of andere nare ziekte onder de leden had, waardoor het niet mocht worden opgegeten. Het botmateriaal vertoont geen ziekteverschijnselen, maar de meeste ziektes laten ook geen sporen op het bot na. Wel lijkt het kadaver direct na het begraven te zijn afgedekt. Sporen die erop wijzen dat het een tijdje open en bloot heeft gelegen, zijn er namelijk niet. Zo lag het kadaver nog in anatomisch verband en zijn er op de botten geen vraatsporen van carnivoren of knaagdieren te zien.

Ernstig zieke dieren mochten niet voor menselijke consumptie worden geslacht.[504] Zij moesten meestal buiten de stad worden begraven, maar dat wil nog niet zeggen dat de dieren geheel nutteloos waren. Want in de 17de eeuw werden vaak nog wel de huid en de hoorns van deze dieren verhandeld. Het is daarom opmerkelijk dat men van dit begraven rund wél de hoornpitten van de kop heeft afgehakt, maar er geen aanwijzingen zijn gevonden dat de huid is verwijderd. Hooguit kan de afwezigheid van de staart daarop wijzen. In later tijd (de 18de eeuw) werd het verhandelen van producten van zieke dieren steeds meer aan banden gelegd omdat men, vooral bij de runderpest, vreesde voor besmetting.[505]

15.6 Slootvullingen en een waterput uit het einde van de 16de, begin 17de eeuw

De sloten zijn aan het eind van de 16de eeuw tot uiterlijk 1642 opgevuld met allerlei soorten afval (afb. 15.1). Een deel van dat afval bestaat uit dierlijke resten. Het is een respectabele lijst met in totaal minstens 43 diersoorten! De meeste soorten zijn gevonden in de zuidelijke sloot (33 soorten

503 De Boer 2004.

504 Koolmees 1995.

505 Barten 1983.

tegenover 26 uit de noordelijke sloot). Dat heeft simpelweg te maken met het nemen van monsters uit deze sloot. Dat is voor de noordelijke niet gedaan. De monstername heeft ervoor gezorgd dat vooral het aantal vissen en weekdieren is toegenomen.
In de waterput s38 zijn maar enkele dierlijke resten gevonden. Het aantal is zo gering dat een vergelijking met de inhoud uit de sloten weinig zin heeft. De beide slootvullingen zijn deels wel met elkaar te vergelijken. Dat kan alleen gebeuren met de resten van de zoogdieren en de vogels, dat wil zeggen de handverzamelde resten. Omdat er uit de noordelijke sloot geen monster is onderzocht, heeft de vergelijking bij de vissen en weekdieren weinig zin.

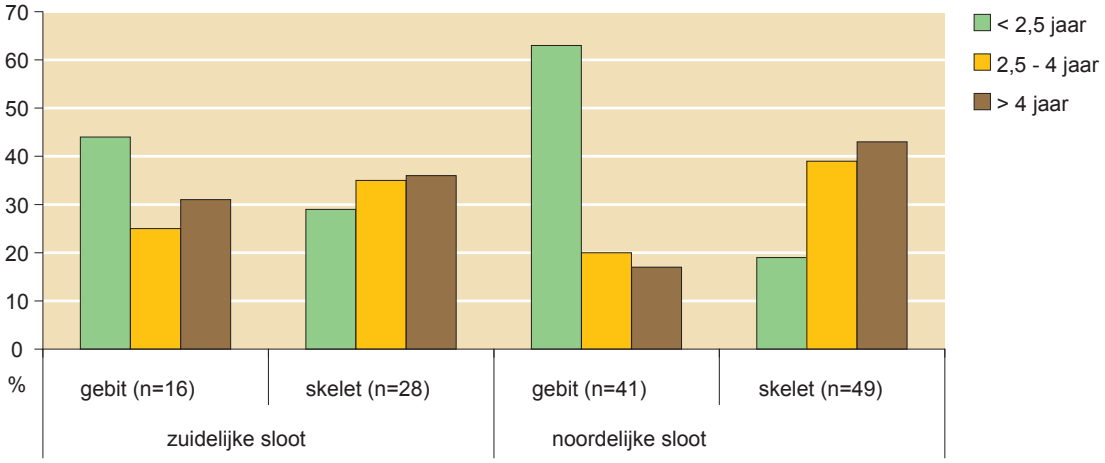
15.6.1 Zoogdieren

De zoogdierresten zijn afkomstig van landbouwdieren, huisdieren en wild (tabel 15.4). In beide sloten komen resten van landbouwdieren verreweg het meest voor. Dit houdt in dat ook de resten in de groepen groot en middelgroot zoogdier hoogstwaarschijnlijk van landbouwdieren zijn. Deze beide groepen bevatten voornamelijk wervels en ribben waarvan de fragmenten moeilijk op soort te brengen zijn. De resten van grote zoogdieren zullen afkomstig zijn van rund; die van middelgrote zoogdieren kunnen zowel van schaap/geit als van varken zijn.

Tabel 15.4 De zoogdierresten uit de 16de/17de eeuw. n: aantal; g: gewicht in grammen.

context	**zuidelijke sloot***	**noordelijke sloot**		**waterput s38**		
soort/diergroep	**n**	**n**	**g**	**n**	**g**	**Nederlandse naam**
Bos taurus	101	234	18.623,1	6	123,1	rund
Equus caballus	8	2	298,9	-		paard
Ovis aries	12	8	388,2	-		schaap
Capra hircus	-	1	36,5	-		geit
Ovis aries / Capra hircus	63	86	1.787,0	5	49,6	schaap/geit
Sus domesticus	18	29	1.008,8	1	14,6	varken
Cervus elaphus	-	1	87,3	-		edelhert
Dama dama	2	-	-	-		damhert
Lepus europaeus	-	2	7,5	-		haas
Leporidae	-	1	0,4	-		konijn/haas
Canis familiaris	6	3	80,3	1	4,4	hond
Felis catus	5	7	22,9	-		kat
large mammal (indet.)	47	109	3.108,8	4	76,8	groot zoogdier
medium mammal (indet.)	33	66	291,5	5	22,1	middelgroot zoogdier
small mammal (indet.)	2	-	-	-		klein zoogdier
mammal, indet.	-	18	24,9	3	0,9	zoogdier, niet te determineren
totaal	**297**	**567**	**25.766,1**	**25**	**291,5**	

* Het gewicht van de zoogdierresten uit de zuidelijke sloot (BIR 92) is niet vastgelegd.

Afb. 15.3 Leeftijdsverdeling van Rund (*Bos taurus*).

Landbouwdieren

Zowel op basis van het aantal als het gewicht van de resten (tabel 15.4) is het rund het best vertegenwoordigd, gevolgd door schaap/geit en vervolgens varken.
Uit de verdeling van de resten over het lichaam (bijlage 15.1) blijkt dat van het rund alle lichaamsdelen aanwezig zijn, maar dat er een gebrek is aan hoornpitten, staartwervels en voetelementen. Het enige hoornpitfragment dat is gevonden, betreft het afgezaagde puntje. Ook is er slechts één staartwervel, maar daarvan worden meestal maar heel weinig exemplaren gevonden. Verder komen er relatief weinig teenkoten uit de sloten. In totaal zijn het er maar zeven, terwijl één rund toch op 24 koten rondloopt. De hoornpitten zijn samen met het hoorn elders terechtgekomen. Ook het hoorn van de hoeven kan bij de hoornbewerking zijn gebruikt en de reden zijn voor het ontbreken van teenkoten. De staart kan aan de huid zijn blijven zitten. Het nagenoeg ontbreken van al deze lichaamsdelen wijst erop dat van het rund in de sloten nauwelijks ambachtelijk afval is weggegooid. Wat rest is het voedselafval. Daar liggen de sloten vol mee.
De meeste skeletfragmenten van de runderen komen uit de kop en de ledematen. De leeftijdsverdeling op basis van deze lichaamsdelen laat zien dat het merendeel van de runderen niet ouder dan een jaar of 4 is geworden (afb. 15.3). Hieruit is te concluderen dat het vooral om vleesrunderen gaat, dieren die speciaal voor het vlees zijn gefokt.

In detail laat met name de leeftijdsverdeling van de noordelijke sloot een interessant beeld zien. Op basis van de gebitselementen is het merendeel van de runderen niet ouder geworden dan 2½ jaar (afb. 15.3), maar op basis van de skeletelementen zijn de meeste runderen juist ouder geworden! Dit verschil geeft aan dat de gebitselementen, c.q. de runderkoppen, afkomstig zijn van andere dieren dan de skeletelementen van de ledematen. De koppen zijn grotendeels afkomstig van kalveren in de leeftijd van 5-9 maanden (bijlage 15.2); de ledematen van (nagenoeg) volwassen dieren (bijlage 15.3). Bij de zuidelijke sloot is dit verschil minder waar te nemen (bijlage 15.4 en 5).
Aan de hand van enkele complete middenhands- en middenvoetsbeenderen is de schofthoogte van de runderen te berekenen. Die bedraagt gemiddeld 134 cm, variërend van 128 tot 140 cm (bijlage 15.17). Dit zijn normale schofthoogten voor runderen uit die tijd.

Skeletfragmenten van schaap en geit zijn vaak moeilijk uit elkaar te houden. In beide sloten zijn echter schedeldelen gevonden die duidelijk afkomstig zijn van schapen (*Ovis aries*). Daarbij gaat het

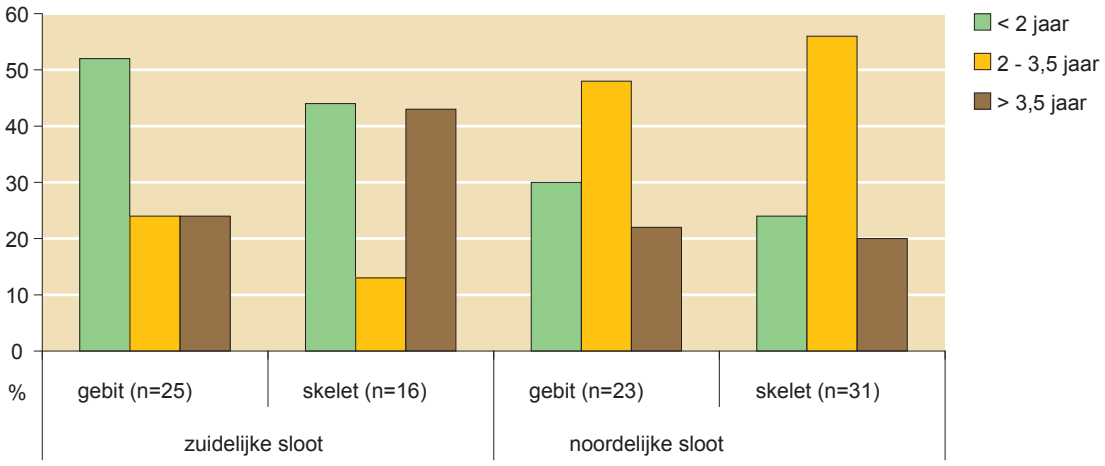

Afb. 15.4 Drents heideschaap.

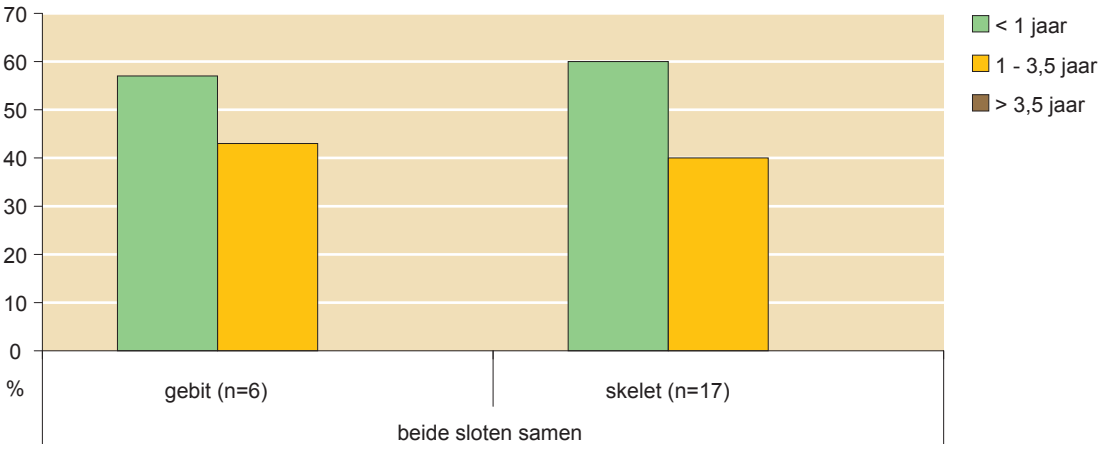
om zeven schedelhelften van ongehoornde dieren. Twee schedelhelften hebben hoorns gehad. In Nederland komen tegenwoordig niet veel soorten gehoornde schapen voor. Sterker nog, er is eigenlijk maar één ras dat hoorns heeft: het Drents heideschaap. Dit is een oud schapenras. Het is met zijn schofthoogte van circa 60 cm een vrij klein en rank gebouwd dier met een sluik afhangende vacht (afb. 15.4).
De rammen bezitten spiraalvormige hoorns. De ooien zijn meestal ongehoornd maar dragen soms stikken (korte, rechte hoorns). Drentse heideschapen zijn sobere schapen. De wol is van matige kwaliteit en ook als vleesproducent is het schaap niet erg geschikt, maar het heeft weinig zorg nodig en kent een hoge mate van zelfredzaamheid. Hoewel het geenszins is gezegd dat we hier van doen hebben met het Drents heideschaap, kan het heel goed een dergelijk type schaap zijn geweest.

Niet alleen de schedels zijn duidelijk afkomstig van schapen. Ook drie rechter schouderbladen en een linker en rechter middenvoetsbeen zijn van deze soort. Van een compleet middenvoetsbeen is de grootste lengte gemeten. De daaruit te berekenen schofthoogte bedraagt 63 cm (bijlage 15.17).
Toch zijn niet alle resten van schapen. Een linker bekkenhelft is namelijk afkomstig van een geit (*Capra hircus*). Het gaat om het bekken van een oud, vrouwelijk dier.
Van de schapen (en geiten) zijn skeletelementen uit alle delen van het lichaam gevonden, maar is er een gebrek aan voetelementen (bijlage 15.1). Waarschijnlijk zijn die aan de huid blijven zitten. De hoornpitten van de (oorspronkelijk) gehoornde schedels zijn afgezaagd en evenmin in de sloten terechtgekomen.

Over het geheel genomen zijn de skeletresten grotendeels van dieren jonger dan 3½ jaar (afb. 15.5). Ook hier gaat het dus vooral om vleesvee. Indien de schapen voornamelijk voor hun melk of wol zouden zijn gehouden, hadden de meeste een hogere leeftijd bereikt. De resten uit de noordelijke sloot zijn voornamelijk van dieren in de leeftijd van 2-3½ jaar (bijlage 15.2 en 3). Jongere of oudere dieren komen daar relatief weinig voor. Dit in tegenstelling tot de zuidelijke sloot waar de resten juist vooral van dieren uit deze leeftijdsklassen afkomstig zijn (bijlage 15.4 en 5). In beide sloten is een deel van de resten van lammeren in de leeftijd van ½-1 jaar). Een enkel dier is zelfs op nog jongere leeftijd geslacht. De dieren die ouder zijn geworden dan 3½ jaar hebben een leeftijd van 4-6 jaar en éénmaal zelfs 6-8 jaar bereikt. Deze dieren kunnen wel in eerste instantie voor hun melk of wol zijn gehouden.

Afb. 15.5 Leeftijdsverdeling van Schaap (*Ovis aries*) / Geit (*Capra hircus*).

Afb. 15.6 Leeftijdsverdeling van varken (*Sus domesticus*).

In beide sloten zijn relatief weinig resten van varken (*Sus domesticus*) aangetroffen. Leeftijdgegevens zijn dan ook nauwelijks voorhanden, maar daaruit komt wel naar voren dat geen enkel dier een leeftijd boven de 3½ jaar heeft bereikt (afb. 15.6). Op zich is dit niet verwonderlijk want varkens zijn vleesleveranciers bij uitstek. Het merendeel van de dieren is al in het eerste levensjaar geslacht. In de zuidelijke sloot zijn mogelijk alle skeletresten afkomstig van varkens in de leeftijd van 7-10 maanden (bijlage 15.4 en 5). De resten uit de noordelijke sloot zijn van iets oudere dieren. Enkele hebben een leeftijd van 8-11 maanden bereikt. Andere zijn in hun tweede levensjaar geslacht en minimaal één dier is ongeveer 3½ jaar oud geworden (bijlage 15.2 en 3). Aangezien geen enkel pijpbeen is volgroeid, ontbreekt er informatie over de schofthoogte van de dieren.

Van de varkens zijn skeletelementen uit de kop, romp en de poten gevonden, maar voetelementen ontbreken (bijlage 15.1). Op zich is dit enigszins opvallend want varkenspootjes bevatten relatief veel vlees. Aan de andere kant bestaat het voetskelet uit kleine elementen die bij het opgraven vrij gemakkelijk over het hoofd worden gezien. Onder de elementen bevindt zich het bekken van een beer, een mannelijk varken. Twee borstwervels van een wat ouder dier zijn door botaangroei bijna met elkaar vergroeid. Deze aandoening, *spondylose* genoemd, zal het dier een stijve (en pijnlijke) rug hebben bezorgd.

In de sloten zijn in totaal tien skeletresten van paard (*Equus caballus*) gevonden. De resten zijn, voor zover de gegevens reiken, van tenminste twee dieren die beide een leeftijd boven de 3½ jaar hebben bereikt (bijlage 15.3 en 5). De kans is echter groot dat in ieder geval één dier veel ouder is geworden.[506] Rond de basis van een middenvoetsbeen is namelijk wat 'lipping' te zien, dat wil zeggen wat extra botvorming aan de buitenzijde van het been. Deze botwoekeringen zijn het gevolg van artrose, een aandoening die kan ontstaan bij overbelasting of door ouderdom. Het paard heeft een schofthoogte gehad van circa 144-145 cm (bijlage 15.17), een schofthoogte die te vergelijken is met dat van een hedendaagse grote pony.
Van de paarden zijn alleen skeletelementen uit de ledematen gevonden (bijlage 15.1). Bijzonder daaraan is dat de helft van deze skeletresten hak- en snijsporen vertonen (tabel 15.5). Dergelijke sporen zijn bij paarden schaars omdat paardenvlees maar weinig wordt gegeten. De hak- en snijsporen op twee middenvoetsbeenderen zijn nog wel te verklaren met 'onthuiden' en 'beenbewerken'. Maar de sporen door de vleesrijke beenderen als het opperarmbeen, de ellepijp en het dijbeen wijzen toch eerder op de slacht van deze dieren voor consumptie.

Consumptiesporen

Niet alleen op de paardenbotten zitten slachtsporen. Ook op de resten van de echte vleesleveranciers, rund, schaap en varken komen ze voor. Het wemelt er zelfs van. Tabel 15.5 geeft een overzicht van de waargenomen sporen op de zoogdierbotten. Daaruit is af te lezen dat op 76 van de 101 resten van rund uit de zuidelijke sloot haksporen zijn gevonden. Dat is 75% van de skeletresten! Bij de runderresten uit de noordelijke sloot bedraagt het percentage runderresten met haksporen 44%.

Tabel 15.5 Sporen op zoogdierbotten. n: aantal waarnemingen.
SH: hakspoor; SS: snijspoor; SZ: zaagspoor; G: gat; BK: aankoling; BC: gedeeltelijk verbrand; C: gecalcineerd

	slacht- en bewerking										verbranding		
context	zuidelijke sloot					noordelijke sloot					noordelijke sloot		
type spoor	SH	SH?	SS	SS?	SZ	G	G?	SH	SH?	SS	BK	BC	C
soort	n	n	n	n	n	n	n	n	n	n	n	n	n
rund	76	2	28	-	1	-	1	107	6	38	1	8	8
paard	3	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
schaap	9	-	2	-	2	-	-	5	1	-	-	-	-
geit	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-
schaap/geit	19	1	12	4	-	1	1	32	2	15	1	-	-
varken	6	-	7	-	-	-	-	14	-	9	-	-	2
edelhert	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
damhert	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
haas	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
hond	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kat	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
groot zoogdier	46	-	44	-	-	-	-	65	1	4	5	8	13
middelgroot zoogdier	25	1	23	-	-	-	-	47	-	2	2	-	4
zoogdier, niet te determineren	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
totaal	**185**	**4**	**119**	**5**	**3**	**1**	**2**	**272**	**11**	**71**	**9**	**16**	**30**

506 Storm 1995.

Slachtsporen komen op de skeletresten dus veelvuldig voor. Het gaat daarbij niet alleen om haksporen. Regelmatig zijn ook snijsporen op de botten te zien en sommige fragmenten vertonen zowel hak- als snijsporen. Een deel van de sporen heeft duidelijk te maken met het slachten van dieren. Zo tonen de haksporen op verschillende atlassen en draaiers dat de koppen zijn afgehakt. Haksporen op teenkoten geven aan dat de hoeven zijn verwijderd. Bij het in tweeën verdelen van het karkas zijn niet alleen haksporen in de lengterichting van de wervels ontstaan, maar ook in de lengterichting van het heiligbeen. Sommige wervels vertonen daarnaast haksporen dwars op de wervel. Die sporen zijn ontstaan bij het in stukken verdelen van de karkashelften, waarbij elke helft is verdeeld in een 'voorvoet' en een 'achtervoet'. Het verder opdelen van de voorvoet heeft er vervolgens voor gezorgd dat er vele hak- en snijsporen op de ribfragmenten zichtbaar zijn.
Ook zijn er op dat moment hak- en snijsporen door het schouderblad en op of nabij het schouder- en ellebooggewricht ontstaan. Het opdelen van de achtervoet heeft ertoe geleid dat er haksporen op de bekkenfragmenten en rond de knie- en enkelgewrichten zichtbaar zijn. Daarnaast wijzen de vele haksporen dwars door de pijpbeenderen op het in kleine porties verdelen van het vlees en de verwerking van schenkelstukken. Bij het lossnijden van het vlees zijn diverse snijsporen op de botten terechtgekomen.
Enkele sporen komen ons heden ten dage vreemd voor. Zo zijn de haksporen op schedeldelen opvallend. Bij sommige runderschedels zijn haksporen direct achter de oogkassen zichtbaar terwijl ook nog is te zien dat men, van dezelfde kop, de snuit heeft afgehakt. Het zo ontstane wangstuk werd vroeger in de keuken verwerkt, iets wat tegenwoordig niet meer gebeurt.
Sommige snijsporen aan de onderkant van enkele runderkaken zijn ontstaan bij het lossnijden van de tong. Eenmaal heeft dat zelfs geresulteerd in een snijspoor op een tongbeen. Daarnaast wijzen haksporen in de lengterichting van de schedel erop dat sommige koppen overlangs zijn gekliefd. Op deze wijze zijn niet alleen de schedels van runderen in de lengte doormidden gehakt maar ook de schedels van schapen/geiten.

Volgens "De Verstandige Kock", een kookboek uit de 17de eeuw, kan het kopvlees van dieren worden ingemaakt:[507]
Om 't hooftvlees tot een kaes te parssen, soo neemt het hooft als 't wel verwatert is. Snijt al het vleesch wel van de beenen af en doet'er de klieren uyt. Of anders: bint het hooft heel toe en laet'et soo gaerkoken. Getuige het recept "*Om de pens, voeten en muyl in te leggen en voor het schimmelen en bederven te bevrijden*". In hetzelfde boek, werd ook de snuit gebruikt.
Enkele middenhands- en middenvoetsbeenderen van rund en schaap/geit zijn overlangs gespleten. Zo kon men gemakkelijker het merg uit de botten koken. Bij een schouderbladfragment van een rund en één van een schaap/geit lijkt het alsof er een gat in is gemaakt. Het is onduidelijk of dit ook echt is gebeurd en zo ja, waarom dat dan is gedaan. Misschien heeft men de schouders gerookt.
Ook een onderkaak van een schaap/geit vertoont een gat. Het is enigszins ovaal en bevindt zich op de *ramus*, het verticaal opgaande gedeelte van de kaak. Wellicht heeft men ook deze kaak gerookt, zoals dat wel bij varkenskaken gebeurde: *Oock worden de kakebeenen wel in de roock gehangen, die men kinnebackshammetjes noemt.*[508]

In de noordelijke sloot zijn skeletfragmenten gevonden die sporen van aankoling vertonen of gedeeltelijk zijn verbrand (tabel 15.5). Soms is het vuur waar de resten in hebben gelegen zo heet geweest dat de resten zijn gecalcineerd. De meeste resten zijn niet meer te herkennen, maar aan

507 De Verstandige Kock 1669, p. 27.

508 De Verstandige Kock 1669, p. 27.

enkele is nog te zien dat ze van de vleesleveranciers rund, schaap/geit of varken afkomstig zijn. Het gaat, voor zover is na te gaan, bijna uitsluitend om vleesbevattende skeletelementen, dus skeletfragmenten van pijpbeenderen, ribben en wervels. Wellicht komen deze resten uit de as van de haard waarin men kookte en braadde en waarin men onder andere het afval uit de keuken als brandstof gebruikte.

Wild

Het haarwild (een term voor jachtwild op vier poten) is vertegenwoordigd door drie soorten. De meest algemeen voorkomende soort is de haas (*Lepus europeus*). Van dit dier zijn alleen in de noordelijke sloot resten gevonden. Het gaat om een rib en een onvolgroeid scheenbeen. Dit scheenbeen is van een hooguit 5-6 maanden oud dier. Snijsporen op de schacht van het bot geven aan dat dit diertje is gegeten.
Op basis van het gewicht wordt onderscheid gemaakt in halfwassen hazen, driekwart hazen en volle jonghazen.[509] Een halfwassen haas is ongeveer 2 maanden oud en weegt circa twee kilo, een driekwart haas is 3-4 maanden en weegt drie kilo, terwijl een volle jonghaas op een leeftijd van bijna 6 maanden ongeveer 4 kilo weegt. Volgens het 17de-eeuwse *Jacht-bedryff* is *Een halfwassen oft drijelingh haes* [*is*] *wonder goet eeten, een oudt haes een slecht eeten, oft men moet hem in pasteij leggen, oft soo men hem braedt de vellen af trecken, ofte en sal niet doorbraeden, maer verdroogen*.[510]

Het tweede dier komt in de 17de eeuw veel minder vaak voor. Het betreft het edelhert (*Cervus elaphus*), waarvan - eveneens in de noordelijke sloot - een dijbeenfragment is gevonden. Dit bot vertoont een hakspoor dwars door het distale (verst van de lichaamsas liggende) gewricht en de schacht van het bot. Het dijbeen is afkomstig van een volgroeid dier van minimaal 4 jaar oud. Consumptieresten van edelhert worden in deze periode eigenlijk alleen maar in afvalcomplexen van adellijke families gevonden, zoals het Hof van Heeckeren te Zutphen of, dichter bij huis, het Huis Ter Kleef in Haarlem.[511] In niet-adellijke contexten zijn ze uiterst zeldzaam en dan betreft het meestal geen mooi bevleesde stukken maar slachtafval.[512] De enige uitzondering vormt het ellepijpfragment uit een 17de-eeuwse beerput van het Haarlemmerplein te Amsterdam.[513]

Het derde dier is bijna uniek te noemen. De vondst betreft de schedelresten van een damhert (*Dama dama*). Voor zover bekend zijn er in Nederland verder slechts vijf maal resten van damhert gevonden.
De oudste stamt uit de Romeinse tijd en betreft een bewerkt middenvoetsbeen uit het castellum van Valkenburg.[514] De tweede vondst is afkomstig uit 16de-eeuws voedselafval dat zich in een stortkoker van de Nassau's in hun kasteel Breda bevond.[515] De derde komt ook uit Breda en is ge-

509 Habermehl 1985.

510 Swaen 1948.

511 Spitzers 1998; Esser e.a. 1994. Overigens dateren de resten van Huis ter Kleef uit de 15de-16de eeuw.

512 Bijvoorbeeld in een 15de-16de-eeuwse stedelijke context te Deventer (IJzereef en Laarman 1986) of een 17de-eeuwse beerput in een commandeurswoning te Bourtange (Lauwerier 1993). De (bewerkte) geweifragmenten zijn buiten beschouwing gelaten.

513 Het ellepijpfragment (met hakspoor) is gevonden in beerput 6, vondstnummer HAP53. De beerput hoorde bij het huis dat later nummer 26 had. Het materiaal uit deze beerput is gedetermineerd, maar de gegevens zijn niet uitgewerkt. Mededeling R. Maliepaard Amsterdams Archeologisch Centrum.

514 Prummel 1977.

515 De Jong e.a. 1997.

Afb. 15.7 Schedelresten van Damhert (*Dama dama*) uit de Bierstraat.

Afb. 15.8 Complete schedel van modern Damhert (*Dama dama*).

daan in de beerput van de herberg De Drye Mooren. De vondst dateert uit 1661-1663 en stamt uit de tijd dat statusrijke gasten in de herberg verbleven.[516] Verder heeft de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in zijn collectie twee damherten die waarschijnlijk uit de Franse tijd stammen en uit het hertenkamp van een landgoed in Honselersdijk komen. Zekerheid over de datering is er echter niet.[517] Een vondst uit het 15de-eeuwse gasthuis van Delft is omschreven als damhert/ree. De kans is groot dat dit geen damhert betreft.[518] Verder is er een nog niet gepubliceerde vondst (1300-1573) uit het kasteel Brederode.[519]

Het Haagse damhert is gevonden in de zuidelijke sloot. Het gaat om twee fragmenten, het linker gedeelte van het achterhoofd en de waarschijnlijk daarbij behorende linker bovenkaak (afb. 15.7 en 15.8). De resten zijn van een hinde (vrouwelijk dier). Het gebit is volgroeid wat aangeeft dat het dier minstens 2 jaar oud is geworden, maar gezien de slijtage van de kiezen waarschijnlijk een stuk ouder. Het gaat maar om de fragmenten van een halve schedel omdat die, net als de schapenschedels, in de lengte is gekliefd. Daarvan zijn de haksporen nog te zien. Ook hier gaat het dus om voedselafval.

516 Hupperetz 2004, p. 149 en bijlage I.

517 Mededeling F. Laarman, medewerker RCE.

518 Esser 1992.

519 Toevoeging M.M.A. van Veen. http://www.nottingham.ac.uk/zooarchaeology/deer_bone/results.php

Huisdieren

Resten van huisdieren komen in de sloten weinig voor. Toch gaat het in de zuidelijke sloot om de resten van minstens drie honden (*Canis familiaris).* Eén is hooguit 2-4 maanden oud geworden, de tweede heeft een leeftijd van circa 10 maanden bereikt en de derde is iets ouder, maar waarschijnlijk hooguit een jaar of 3 geworden. In de noordelijke sloot zijn eveneens de resten van minimaal drie honden gevonden. De skeletelementen geven leeftijdsindicaties die lijken op die van de dieren uit de zuidelijke sloot: een juveniel diertje en twee dieren van een ½ tot hooguit 3 jaar oud. Het is niet te controleren, maar het is in principe mogelijk dat het in totaal maar om drie honden gaat waarvan de resten over beide slootarmen verspreid zijn geraakt. Het gaat in alle gevallen om de resten van kleine honden.
De resten van kat (*Felis catus*) in de zuidelijke sloot zijn van minstens twee dieren. Eén daarvan is ongeveer 1 jaar oud geworden, de andere is ouder. Uit de noordelijke sloot komen de resten van minstens drie dieren. Eén daarvan is hooguit ½ jaar geworden, de andere twee zijn in de tweede helft van hun eerste levensjaar gestorven. Op de onderkaak van één van deze diertjes zijn snijsporen zichtbaar die erop wijzen dat de kat is gevild.

15.6.2 Vogels

De vogelresten zijn deels afkomstig van de gangbare consumptiesoorten kip, eend en gans (tabel 15.6).

Tabel 15.6 De vogelresten uit de 16de/17de eeuw.

context	**zuidelijke sloot**	**noordelijke sloot**	**waterput**	
soort/familie	**n**	**n**	**n**	**Nederlandse naam**
Gallus gallus domesticus	18	8	4	kip
Anas platyrhynchos / domesticus	12	14	1	wilde / tamme eend
Anas crecca / querquedula	-	1	-	wintertaling / zomertaling
Anas penelope	1	1	-	smient
Bucephala clangula	-	2	-	brilduiker
anatinae	-	4	-	eend
Anser sp / Branta sp	-	1	-	gans
Larus argentatus	1	6	-	zilvermeeuw
Larus canus	-	1	-	stormmeeuw
Larus hyperboreus	1	-	-	grote burgermeester
Larus marinus	-	12	1	grote mantelmeeuw
Larus ridibundus	2	1	-	kokmeeuw
Larus sp	-	2	-	meeuw
Melanitta fusca	-	-	1	grote zee-eend
aves indet.	16	5	-	vogel, niet te determineren
totaal	**51**	**58**	**7**	

Kip, eend en gans

Onder de resten van kip (*Gallus gallus*) uit de zuidelijke sloot bevinden zich minstens acht skeletelementen van een heel grote haan (ass.2, bijlage 15.6). Of beter gezegd, een kapoen. De constatering dat het om een kapoen gaat, stoelt op de aanwezigheid van een spoor op het

Afb. 15.9 Smient (*Bucephala clangula*).

loopbeen (*tarsometatarsus*). Hennen bezitten die niet. Een kapoen is een gecastreerde haan die door de castratie wel twee keer groter kan worden dan een ongecastreerde haan. De castratie vindt plaats om het beest vet te mesten. Na de castratie verspreidt het vet zich over de spieren, wat het vlees zacht en heel smakelijk maakt. Een kapoen is na 23 weken nog steeds mals, terwijl je een gewone (hedendaagse) braadkip het beste uiterlijk na 16 weken kunt slachten. Hoe groot het dier is geweest, illustreert de grootste lengte van het loopbeen. Die heeft een afmeting van 106 mm. Ter vergelijking; de grootste lengte van enkele 16de-17de- eeuwse hanen/kapoenen uit Den Bosch varieert van de 88-93 mm.[520] De hennen hebben daar een lengte tussen de 63-82 mm. Ook in Den Bosch is het partiële skelet van een grote kapoen gevonden. Dit dier was, met een loopbeenlengte van bijna 116 mm nog groter dan die uit de Bierstraat.

De skeletelementen van de eenden zijn voornamelijk afkomstig van de gewone eend (*Anas platyrhynchos/domesticus*). Aan de hand van de skeletelementen is niet te zien of het de wilde eend of zijn tamme broer betreft. Beide zijn mogelijk. Enerzijds worden al eeuwenlang eenden gehouden, anderzijds zijn ze prima in eendenkooien te vangen. Daarvan waren er vroeger honderden, zoals de kooi die nu in het Zuiderpark ligt.[521] Het is één van de oudste kooien in Nederland. In de eendenkooien werden ook smienten en talingen gevangen. De smient (*Anas penelope*) is een wintergast die van oktober tot april in ons land verblijft (afb. 15.9). De winter- of zomertaling (*Anas crecca/querquedula*) - het is aan de skeletelementen niet te zien om welke soort het gaat - is de kleinste eendensoort in ons land. De wintertaling komt het meest voor en hoewel de vogel het hele jaar door in ons land is aan te treffen, nemen de aantallen in het koude jaargetijde enorm toe door de komst van overwinteraars. Na de gewone eend zijn de smient en de taling de meest gevangen eendensoorten in een eendenkooi.

De aanname dat de kippen, eenden en de gans (waarvan slechts één skeletfragment is gevonden) zijn gegeten, berust voornamelijk op het feit dat deze vogelsoorten toentertijd tot de gangbare

520 Esser 1997.

521 Blom e.a. 1990.

Afb. 15.10 Brilduiker (*Bucephala clangula*).

consumptievogels behoorden. Daarnaast wijzen snijsporen op enkele resten van de gewone eend eveneens op consumptie (bijlage 15.6). De sporen bevinden zich op de proximale zijde van twee middenhandsbeentjes en de distale zijde van een ellepijp, dus ter hoogte van het polsgewricht op het punt waar beide skeletelementen samenkomen. Ze geven aan dat de vleugeluiteinden van de vleugels zijn gesneden. Verder is er nog een snijspoor waargenomen op een schedel van een eend, nabij de oogkas. Vermoedelijk is dat ontstaan bij het lossnijden van het vel. In een borstbeen zit een driehoekig gat. Wellicht is dat afkomstig van een vork, net zoals de drie vierkante gaatjes in het borstbeenfragment van een gans.
Of de grote kapoen ook als maal heeft gediend, is onzeker. Ten eerste is het halve skelet van dit dier gevonden en ten tweede zitten er op de elementen geen hak- of snijsporen. Aanwijzingen dat het dier in stukken is verdeeld, ontbreken dus, terwijl dat bij zo'n groot dier toch wel te verwachten is.
Hoewel resten van de brilduiker (*Bucephala clangula*) lang niet zo vaak voorkomen als resten van de andere eendensoorten, wordt hij toch regelmatig tussen het voedselafval aangetroffen. De brilduiker is een wintergast die van oktober tot april in ons land aanwezig is (afb. 15.10). Het is een duikeend. Deze eenden zijn moeilijk in een eendenkooi te vangen. De vangst zal eerder met slagnetten hebben plaatsgevonden.

Meeuwen

Zeer opmerkelijk zijn de vele skeletelementen van meeuwen die in beide sloten zijn gevonden. Het gaat om de resten van diverse soorten. Skeletelementen van de grote mantelmeeuw (*Larus marinus*, afb. 15.11) komen het meest voor. Ze zijn gevonden in de noordelijke sloot én in de waterput. De resten zijn van minstens vier exemplaren (bijlage 15.6). De zilvermeeuw (*Larus argentatus*) staat op basis van het aantal resten op de tweede plaats. Hoewel hier over deze meeuwensoort wordt gesproken is het in principe mogelijk dat één of meer skeletresten afkomstig zijn van de kleine mantelmeeuw (*Larus fuscus*) of de geelpootmeeuw (*Larus cachinnans*). Op basis van de skeletelementen zijn deze drie soorten niet of nauwelijks van elkaar te onderscheiden. De zilvermeeuw komt echter in ons land verreweg het meest voor; daarom is de kans groot dat het om deze soort gaat. De noordelijke sloot bevat de resten van minstens twee exemplaren. Het skeletelement uit de

Afb. 15.11 Grote mantelmeeuw (*Larus marinus*).

zuidelijke sloot is waarschijnlijk van een derde exemplaar. Daarnaast zijn er nog enkele resten van de kokmeeuw (*Larus ridibundus*) en een skeletelement van de stormmeeuw (*Larus canus*) gevonden. Eén skeletelement is mogelijk afkomstig van de grote burgemeester (*Larus hyperboreus*).

Het aantreffen van meeuwen in een plaats vlakbij de kust is op zich niet vreemd. Wie langs het strand of door de duinen wandelt, zal dat beamen. In archeologische context worden ze echter niet vaak gevonden. En als dat al zo is, gaat het veelal om een enkel skeletelement. Bovendien stammen deze vondsten meestal uit vroegere perioden, zoals het neolithicum of de vroege middeleeuwen. Ook uit de Romeinse tijd zijn enkele vondsten bekend, waaronder de vondst van een grote mantelmeeuw aan de Scheveningseweg.[522] Postmiddeleeuwse vondsten zijn gedaan in het 17de-eeuwse walvisvangststation op Spitsbergen.[523]

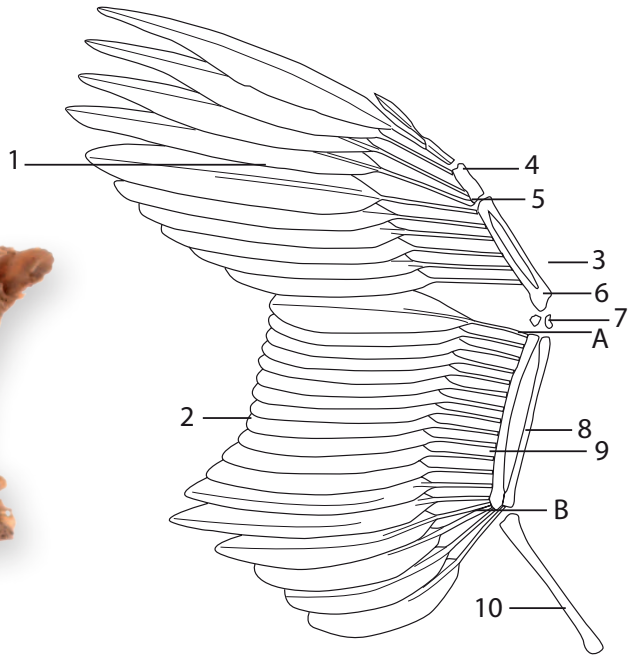
522 Carmiggelt e.a. 1998.

523 Zeiler 2001.

Veelal wordt ervan uitgegaan dat de meeuwenresten per toeval tussen het voedselafval terecht zijn gekomen. Sporen die op menselijk toedoen wijzen, worden dan niet op de skeletelementen aangetroffen. Het walvisstation op Spitsbergen vormt daarop een uitzondering. Daar zijn enkele resten van meeuwen gevonden die zijn verbrand.
De resten die uit de sloten van de Bierstraat komen, zijn eveneens niet door toeval daar terechtgekomen. Daarvan getuigen de hak- en snijsporen die op enkele skeletelementen zijn gevonden. Zo is er op het scheenbeen (*tibiotarsus*) van een grote burgemeester een hakspoor te zien. Het hakspoor loopt schuin door het distale gewricht en wijst erop dat de onderpoot is afgehakt. Verder zijn er op diverse opperarmbenen (*humerus*) en ellepijpen (*ulna*) snijsporen waargenomen (bijlage 15.6).

Afb. 15.12 Snijsporen op opperarmbenen van meeuwen.(2x vergroot)

Afb. 15.13
De voornaamste structurele kenmerken van de vogelvleugel waarop de plaats van de snijsporen is aangegeven bij eenden (A) en meeuwen (B).

1. grote slagpennen
2. kleine slagpennen
3. eerste vinger
4. tweede vinger
5. derde vinger
6. samengegroeide middenhandsbeentjes
7. handwortelbeentjes (polsgewricht)
8. spaakbeen
9. ellepijp
10. opperarmbeen.

De snijsporen op de opperarmbenen bevinden zich telkens op het distale gedeelte van het been (afb. 15.12), soms op het gewricht en soms vlak daarboven. Bij een ellepijp is een stukje van het proximale gewricht afgehakt en een andere ellepijp vertoont op deze plaats een snijspoor.
De sporen zijn enigszins een raadsel. Normaliter worden ze geïnterpreteerd als sporen die wijzen op consumptie van de vogels. Maar meeuwen staan niet als consumptievogel bekend, althans niet in Holland. Slechts in Duitse literatuur wordt melding gemaakt van de consumptie van meeuwen en dan gaat het uitsluitend om jonge kokmeeuwen.[524]
Toch is er in onze streken wel degelijk op meeuwen gejaagd, al is het volgens Westerbaen om een heel andere reden:[525]
En komt er nu en dan een storm van't West te Noorden,
Daer's op de duynen kans, die onse kusten boorden
Om onder 't dom gedrocht van meeuwen velerhand
Een wreede moord te doen aen het naeburigh strand
Is 't vleesch de schoot niet waerd, men doet het om de veeren

Ook het "Jachtbedryff" geeft aan dat het om de veren gaat. Volgens dit boek werden ze *veel aen strandt geschooten nae October, en soo de winter over, vermits op de wint aen strandt al hangen en hangen, en so licht geschooten werden. … De veeren zijn seer goet voor deckbedden ende wiltmen seggen dat se rijsen metten vloet, en sacken metter ebbe."*[526]
Volgens Chomel gaat de jacht inderdaad: *… enkel om de vederen, die men hun met de huid tegelijk, van het lijf afstroopt*.[527]
Deze laatste melding geeft een goede verklaring voor de snijsporen op de skeletelementen.
Vogels hebben twee typen veren, contourveren en donsveren.[528] De belangrijkste contourveren zijn de gevlagde veren waarvan de grote slagpennen voor de voortstuwing in de lucht zorgen en de kleine slagpennen de opwaartse druk voor het vliegen creëren. De lichaamveren (ook contourveren) zijn eveneens gevlagd en beschermen de vogel. Onder de contourveren liggen de donsveren. Zij hebben een isolerende werking en zorgen ervoor dat de vogel het niet koud krijgt. Vanwege dit laatste bezitten zeevogels en soorten die in arctische gebieden leven, de meeste donsveren.
De dons- en lichaamsveren worden voor vullingen van kussens en dekbedden gebruikt. Meestal worden het dons en de veren van de vogels gehaald door ze te plukken. De bovenstaande tekst van Chomel geeft aan dat dit bij de meeuwen echter niet gebeurt. Bij hen zijn de veren met huid en al van het lijf gestroopt. Aangezien de slagpennen - die zich vanaf het ellebooggewricht aan de vleugels bevinden, als kussen- of dekbedvulling ongeschikt zijn, begint het stropen op dit punt (afb. 15.13). Vandaar dat de hak- en snijsporen zich op dit punt bevinden en niet, zoals bij de hiervoor genoemde sporen bij de eenden, op het polsgewricht. Want vanaf het polsgewricht zit er al wel vlees aan de botten en gebraden eendenvleugels zijn immers ook niet te versmaden.

524 Dam 1954. De auteur verwijst naar het werk van G.F.D. aus dem Winckell 1898. Een facsimile van dit boekwerk is te vinden op internet: http://caliban.mpiz-koeln.mpg.de/~stueber/winckell/band3/index.html. De mededeling van Dam dat het wildbraad van jonge Kapmeeuwen (Larus ridibundus) volgens Winckell zeer smakelijk is, is daarin echter niet terug te vinden.

525 Westerbaen 1654, p 135.

526 Swaen 1948, p. 77.

527 Chomel 1778, dl. 4, p. 2014.

528 Taapken en Lichtenbeld 1975.

Afb. 15.14 Grote zee-eend (*Melanitta fusca*).

Behalve de veren, waren ook de eieren van meeuwen in trek. Het eiland Texel werd daarom ook wel Eierland genoemd. Chomel zegt daarover dit: "*De kastelein die er door de Provintie van Holland wordt onderhouden, geniet veel voordeel door 't verkoopen deezer eijeren, welke tot spijze worden gebruikt, en door geheel Holland verzonden; ook mag niemand dan Hij, of zijne Dienaars, en die Hij daar toe verlof geeft, dezelve opraapen*."[529] Dit zal wel bij menigeen kwaad bloed hebben gezet. Gelukkig was het niet de enige plaats waar eieren werden geraapt, want: "*Aen de Hil buijten op de gars* [gors] *van Terheijde nae de Maes vintmen veel van die eijeren, die daer veel werden gehaelt ende gegeten*.", zegt 't Jachtbedryff om verder te gaan met: "*Hier te Landt inde venen voeden ende broeden de meeuwen met groote menighten, ende werden de eijeren mede gegeten*."[530]

Nu zijn er in de zuidelijke sloot de resten van minstens vier eieren gevonden. Het zijn duidelijk geen ganzeneieren, daarvoor zijn ze te klein en de schalen te dunwandig. Maar of het hier om meeuweneieren gaat of dat het kippen- of eendeneieren betreft, blijft een vraag. De eieren van deze vogels hebben ongeveer dezelfde afmetingen. De kleuring van de eieren is door het eeuwenlange verblijf in de grond verdwenen en levert geen informatie meer. Ook de vorm van de eieren is niet meer vast te stellen. Ten eerste zijn ze incompleet en ten tweede enigszins geplet.

Ofschoon in de waterput s38 maar weinig vogelresten zijn gevonden, is de samenstelling wel interessant. Zo komt ook hieruit een skeletelement van een grote mantelmeeuw en een soort die nog niet eerder tussen het 16de/17de-eeuwse materiaal is gesignaleerd: een zee-eend (afb. 15.14). Het gaat om een scheenbeen (*tibiotarsus*) van deze vogel. Het is niet helemaal duidelijk van welke soort die afkomstig is. Op basis van de lengte van het been gaat het om de grote zee-eend (*Melanitta fusca*).[531] Deze soort komt echter in ons land (tegenwoordig) veel minder vaak voor dan zijn fami-

529 Chomel 1778, dl. 4, p. 2014.

530 Swaen 1948, p. 76.

531 De lengte bedraagt 88 mm. Op basis van diverse metingen (Wölfle 1967) kan de scheenbeenlengte van een grote zee-eend (Melanitta fusca) variëren van 83.1-95,5 mm en die van een Zwarte zee-eend (Melanitta nigra) van 76,9-87,2 mm. De afmetingen liggen echter dermate dicht bij elkaar dat een overlap in de maten niet is uit te sluiten.

lielid de zwarte zee-eend (*Melanitta nigra*). Ook is hij, voor zover bekend, nog nooit in archeologische context aangetroffen. Van de zwarte zee-eend zijn wel enkele vondsten bekend, waaronder één uit Kijkduin (Den Haag).[532] Het gaat dan overigens allemaal om vondsten uit veel vroegere contexten, daterend van het neolithicum tot en met de ijzertijd. Beide zee-eenden verblijven op zee en komen maar zelden landinwaarts. Tegenwoordig broeden ze in het noorden van Europa en trekken in de tweede helft van het jaar over zee, net buiten de brandingslijn, langs de kust om in de kustwateren van Noord- en West Europa (en de zwarte zee-eend ook langs de kust van West-Afrika) te overwinteren. In de wintermaanden zijn ze ook hier en daar op de binnenwateren en langs de grote rivieren te vinden.[533] Of dit echter ook in de 17de eeuw het geval was, is onbekend.

15.6.3 Vissen

In het materiaal uit de sloten en de waterput komen negen visfamilies voor, vertegenwoordigd door elf soorten (tabel 15.7). De soortenrijkdom in de zuidelijke sloot is het grootst, maar daarvan staat dan ook de inhoud van een grondmonster ter beschikking. De noordelijke sloot bevestigt, net als de inhoud van de waterput, dat in deze tijd vooral leden van de kabeljauwfamilie (*Gadidae*) met het accent op kabeljauw (*Gadus morhua*) en in mindere mate schelvis (*Melanogrammus aeglefinus*), alsmede leden van de platvisfamilie (*Pleuronectidae*) werden gegeten. Dit stemt overeen met de inhoud van de zuidelijke sloot én met vondstcomplexen elders in Holland.[534]

Tabel 15.7 De visresten uit de 16de/17de eeuw.

n: aantal; %*: percentage per visfamilie; MAI: minimum aantal individuen

		zuidelijke sloot			noordelijke sloot		waterput		
familie	**soort**	**n**	**%***	**MAI**	**n**	**MAI**	**n**	**MAI**	**Nederlandse naam**
Rajidae	*Raja clavata*	2	0,6	1	-	-	-	-	stekelrog
Anguillidae	*Anguilla anguilla*	1	0,3	1	-	-	-	-	paling
Clupeidae	*Clupea harengus*	3	0,9	1	-	-	-	-	haring
Cyprinidae	onbekend	10	3,6	-	-	-	-	-	witvisfamilie
	Abramis bjoerkna	2	-	1	-	-	-	-	blei
Gadidae	onbekend	20	13,0	-	8	-	9	-	kabeljauwfamilie
	Gadus morhua	16	-	2	27	2	25	3	kabeljauw
	Melanogrammus aeglefinus	7	-	1	1	1	-	-	schelvis
Triglidae	*Trigla lucerna*	1	0,3	1	-	-	-	-	rode poon
Percidae	*Perca fluviatilis*	2	0,6	1	-	-	-	-	baars
Bothidae	*Scophthalmus maximus*	1	0,3	1	-	-	-	-	tarbot
Pleuronectidae	onbekend	114	79,8	8	41	5	2	1	platvisfamilie
	Pleuronectus platessa	148	-	10	7	1	-	-	schol
	Platichthys flesus	3	-	2	-	-	-	-	bot
onbekend	niet herkend	2	0,6	1	-	-	-	-	onbekend
Pisces, indet	onbekend	507	-	-	2	-	-	-	vis, niet te determineren
totaal		**839**	**100,0**	**31**	**86**	**9**	**36**	**4**	

532 IJzereef e.a. 1992.

533 SOVON 1987, p. 138-141.

534 Dijk e.a. 2006.

Wanneer de 'vangst' van de zuidelijke sloot wordt bekeken, blijkt het bij de platvis vooral om schol (*Pleuronectus platessa*) en een enkele bot (*Platichthys flesus*) te gaan. Dit moet te maken hebben met de ligging van Den Haag in de nabijheid van het vissersdorp Scheveningen. Wat eveneens opvalt, is het grote aantal soorten. Behalve de hierboven genoemde leden van de kabeljauw- en de platvisfamilie en algemeen gangbare consumptiesoorten zoals haring (*Clupea harengus*) en paling (*Anguilla anguilla*), zijn ook resten van minder bekende soorten gevonden. Een voorbeeld daarvan is de stekelrog (*Raja clavata*). De tarbot (*Scophthalmus maximus*) is een vis die qua leefwijze en vorm sterk op platvis (Pleuronectidae) lijkt. De rode poon (*Trigla lucerna*) is een bodembewoner met een gepantserde kop die in de zomer met het toenemen van de watertemperatuur voor korte tijd vanuit het Kanaal naar de Noordzee verhuist. Van de uitgebreide witvisfamilie (*Cyprinidae*), allemaal zoetwatervissen, zijn procentueel maar weinig skeletresten aangetroffen. Daarvan is slechts één soort herkend: de blei (*Abramis bjoerkna*). Uitgebreide informatie over de aangetroffen vissoorten is te vinden in bijlage 15.7. Een overzicht van de aangetroffen skeletelementen staat in bijlage 15.8.
Uitgaande van de samenstelling van de visresten kan worden vastgesteld dat hoofdzakelijk zeevis werd geconsumeerd (95%; MAI 27), op afstand gevolgd door zoetwatervis (5%; MAI 3). Daarbij is voor het gemak de bot tot de zeevis gerekend, hoewel hij ook in het zoete water van riviermondingen voorkomt, en is de katadrome paling tot de zoetwatervis gerekend omdat die alleen in het zoete water gevangen wordt.[535]
Dat accent op zeevis is in zoverre niet opmerkelijk, omdat in die tijd de zoetwatervis minder werd geapprecieerd. Die voorkeur werd ingegeven door de groeiende watervervuiling rond de steden.[536]

Zowel in de sloten als in de waterput werden visresten met snijsporen aangetroffen (bijlage 15.9). Verreweg de meeste sporen zijn ontstaan bij het schoonmaken en prepareren van de vis in de keuken. De haksporen komen bij de stevige botten van de kabeljauw voor. Zo werden het stevige *cleithrum,* waaraan de borstvinnen zijn bevestigd, en de onderkant van de hersenschedel (*parasphenoideum*) doorgehakt. Het laatste wellicht om de kop te vierendelen. Het hakspoor op het *basioccipitale (neurocranium*) wijst erop dat men de kop van de romp heeft gescheiden.
Snijsporen komen veel meer voor en zijn meestal het gevolg van het opdelen van de romp in moten (snijspoor dwars op de wervelkolom: transversaal). Ook heeft men vaak de vinnen bij het voorbereiden van de vis afgesneden, waarbij het mes door de vinstralen (*lepidotriche*) ging. Wat ook regelmatig voorkomt is het doorsnijden van het dorsale werveluitsteeksel (neuraalboog of *neuracanthe*). Waarschijnlijk is dat gebeurd bij het maken van filets. Op die procedure wijzen ook laterale snijsporen die van kop naar staart lopen.
In het materiaal is slechts één skeletelement met tekenen van verhitting aangetroffen (bijlage 15.10). Het gaat om een verkoolde rompwervel van een kleine kabeljauw.
Voor vraat zijn geen aanwijzingen aangetroffen, wel voor digestie (bijlage 15.11). Eenmaal is dat gesignaleerd bij een doorgesneden haringwervel die bovendien licht samengedrukt bleek. Dat kan niet bij het snijden zijn ontstaan, daarvoor is de wervel in "verse" toestand te stevig. Vervorming en verschillende graden van samendrukking, fenomenen die eveneens in verband gebracht kunnen worden met digestie, kwamen bij staartwervels van de platvis voor, in het bijzonder bij de gewrichtsuitsteeksels (*processus)* van de wervels. De wervels met kenmerken van digestie lijken te groot om onbewust het maag/darmkanaal van een mens te hebben gepasseerd. De gedachten gaan eerder uit naar resten in de fecaliën van een hond.

535 Katadrome vissen zwemmen naar zee om daar te paaien.

536 Beerenhout 2006.

De deels handverzamelde visresten zijn over het algemeen afkomstig van grote vissen. Zo zijn fragmenten en complete elementen aanwezig van grote kabeljauwen en schelvissen. Enkele skeletelementen zijn opgemeten, omdat daar een regressieformule of vuistregel van bekend is die een berekening van de totale lengte van de vis mogelijk maakt. Wat de paling betreft gaat het - met de lengte van circa 50 cm - om een jongvolwassen, maar nog niet paairijp individu. De platvis is van commerciële grootte, zoals gezien de ligging van Den Haag bij zeevis is te verwachten. Schol (*Pleuronectus platessa*) bereikt een maximale lengte van 90 cm, bot (*Platichthys flesus*) 60 cm en schar (*Limanda limanda*) 42 cm. De indruk is dat het voornamelijk om schol gaat, waarvan de lengte varieert van circa 24-64 cm (bijlage 15.17).

15.6.4 Weekdieren

Tussen het afval in de sloten bevindt zich ook een hoeveelheid schelpen. Het merendeel komt uit de zuidelijke sloot (tabel 15.8) en dat heeft te maken met het feit dat hier een monster is genomen. Uit de noordelijke ontbreekt die. In de waterput zijn geen resten van weekdieren gevonden. Nagenoeg alle resten zijn afkomstig van soorten die in zee langs de Nederlandse kust leven. Mosselen (*Mytilus edulis*) komen het meest voor, gevolgd door oesters (*Ostea edulis*). Daarnaast zijn er enkele (fragmenten van) wulken (*Buccinum undatum*) en een alikruik (*Littorina littorea*) gevonden. Waarschijnlijk zijn dit allemaal voedselrestanten.
Of de kokkels (*Cerastoderma edule*) daar (allemaal) ook toe behoren is de vraag. Er zit een klein, juveniel exemplaar tussen waarvan consumptie onwaarschijnlijk lijkt. Wellicht is deze schelp met een maaltje mosselen meegekomen of op een andere manier in de slootvulling terechtgekomen. Dit kan ook voor de strandschelpen (*Spisula* sp.) opgaan en voor de tepelhoorn (*Polinices* sp.). Er worden zelden levende tepelhoorns op het strand gevonden, maar lege schelpen zijn op alle stranden te vinden in de vloedlijn of in het aanspoelsel na aflandige wind. Tepelhoorns zijn roofslakken en een vijand voor andere weekdieren, zoals mosselen. Ze boren een gaatje door hun schelp en zuigen ze vervolgens leeg. Van de platte slijkgaper (*Scrobicularia plana*) is een doublet gevonden, wat vaak voorkomt. Het is een mooi ovale, erg platte schelp waarvan de beide klephelften niet helemaal sluiten. Dikwijls zijn de doubletten dan ook met slijk (slik) gevuld; vandaar de Nederlandse naam. Hoewel de Duitse naam, Pfeffermuschel, en de Engelse naam Peppery Furrow Shell naar de smaak van dit schelpdier schijnen te refereren, valt moeilijk te zeggen of deze schelp door de Haagse bewoners is gegeten. Ze worden in Nederland niet vaak in archeologische context gevonden en al helemaal niet in grote hoeveelheden.

Tabel 15.8 De weekdieren uit de 16de/17de eeuw.

context	**zuidelijke sloot**	**noordelijke sloot**	
soort/familie	**n**	**n**	**Nederlandse naam**
Mytilus edulis	260	5	mossel
Ostrea edulis	25	-	oester
Buccinum undatum	4	-	wulk
Cardium edule	8	2	kokkel
Littorina littorea	1	-	gewone alikruik
Policines sp	2	-	tepelhoren
Scrobicularia plana	1	-	platte slijkgaper
Spisula sp	4	2	strandschelp
Cepaea hortensis	2	-	tuinslak
Sepia officinalis	-	1	zeekat
totaal	**307**	**10**	

De enige niet in water, maar op het land levende soort is de tuinslak (*Cepaea hortensis*). Ook deze slak is eetbaar. De kans is echter groter dat hij langs de slootkant heeft geleefd en door toeval in de sloot terecht is gekomen dan dat iemand de resten van zijn maaltje slakken in de sloot heeft gedumpt.
Ten slotte komt er uit de noordelijke sloot nog een rugschildfragment van een gewone zeekat (*Sepia officinalis*). Bijna iedereen kent dit ding wel van het strand onder de naam zeeschuim en menigeen heeft het in zijn vogelkooi hangen. Zeeschuim wordt wel eens gebruikt als gietmal voor het maken van kleine voorwerpen, maar dat is met dit exemplaar niet het geval geweest. Het kan heel goed zijn dat men de inktvis heeft gegeten.

15.7 Beerkelders uit de 18de eeuw

In drie beerkelders is een vulling aangetroffen die dateert uit de 18de eeuw. De ene beerkelder (s34) lag op het erf van Bierstraat nr. 16, de twee andere hoorden bij nr. 9/9a. De beide kelders bij nr. 9/9a (s404 en s405) waren niet alleen vlak naast elkaar gelegen maar stonden waarschijnlijk ook met elkaar in verbinding.
De resten uit de beerkelders zijn onderzocht omdat er nog maar weinig onderzoek is gedaan naar vondstcomplexen uit deze periode. Het aantal resten van zoogdieren, vogels en weekdieren uit de kelders is niet bepaald groot, maar dat wordt ruimschoots goedgemaakt door de visresten. Het onderzoek naar dit 18de-eeuwse materiaal heeft dan ook vooral betrekking op deze dierklasse. De andere dieren komen maar kort aan bod.

15.7.1 Zoogdieren, vogels en weekdieren

Gezien het geringe aantal resten van de zoogdieren, vogels en weekdieren (tabel 15.9) is er geen vergelijking te maken tussen de inhouden van de beerkelders.

Tabel 15.9 De resten van zoogdieren, vogels en weekdieren uit de 18de eeuw.

	context	**kelder s34**	**kelder s404**	**kelder s405**	
klasse	**soort/diergroep**	**n**	**n**	**n**	**Nederlandse naam**
zoogdier	*Homo sapiens*	-	1	2	mens
	Bos taurus	5	1	6	rund
	Ovis aries	1	-	-	schaap
	Ovis aries / Capra hircus	2	1	-	schaap/geit
	Sus domesticus	-	2	4	varken
	Lepus europaeus	-	3	-	haas
	Oryctolagus cuniculus	-	-	1	konijn
	Felis catus	2	-	-	kat
	large mammal (indet.)	3	-	8	groot zoogdier
	medium mammal (indet.)	2	9	4	middelgroot zoogdier
vogel	*Gallus gallus domesticus*	-	2	-	kip
	Anas platyrhynchos/ domesticus	-	-	1	wilde/tamme eend
	Anas clypeata	-	-	1	slobeend
	aves indet.	-	1	-	vogel, niet te determineren
weekdier	*Mytilus edulis*	-	4	-	mossel
	Littorina littorea	-	2	-	gewone alikruik
	Spisula sp	-	-	1	strandschelp
totaal		**15**	**26**	**28**	

Over het geheel genomen zijn de meeste zoogdierresten van de vleesleveranciers rund (*Bos taurus*), schaap (*Ovis aries*), wellicht geit en varken (*Sus domesticus*). Het gaat om de resten van vleesrunderen tot een leeftijd van 4-5 jaar, waaronder een dier van hooguit 1½ jaar. Onder de schapen bevindt zich een dier met een leeftijd boven de 3 jaar. De varkens hebben echter hooguit een leeftijd tot 3½ jaar bereikt. De afzonderlijke leeftijdgegevens staan in bijlage 15.3 en 12. Van de dieren zijn skeletelementen uit allerlei delen van het lichaam gevonden waarop zich diverse slachtsporen bevinden (bijlage 15.13). Een wervelfragment van een groot zoogdier heeft half in het vuur gelegen waardoor het verbrandingssporen vertoont. Twee skeletfragmenten van middelgrote zoogdieren vertonen vraatsporen van een carnivoor. Een derde fragment - een ribstuk- lijkt de kauwsporen van een mens te bevatten.
De beide middenvoetsbeentjes van de haas (*Lepus europeus*) uit beerkelder s404 zijn waarschijnlijk van hetzelfde dier. Ze zijn nog niet volgroeid en dus van een onvolwassen exemplaar. Als het bekkenfragment uit dezelfde kelder ook van dit dier is, heeft het wel minstens de leeftijd van 5-6 maanden bereikt. Door het bekken loopt een hakspoor. Op het scheenbeen van een konijn (*Oryctolagus cuniculus*) zijn snijsporen te zien. Dit konijn is minstens 9 maanden oud geworden.

De overige resten van zoogdieren zijn niet afkomstig van voedselafval. Frappant daartussen zijn de drie kiezen van mens (*Homo sapiens*) die in de aan elkaar grenzende beerkelders zijn gevonden. De kies uit kelder s404 betreft een valse kies (*premolaar*) met aan twee kanten cariës. De twee kiezen uit de kelder s405 zijn echte kiezen *(molaren*) zonder cariës of gaten. De slijtage van de kiezen verschilt. De kans is daarom klein dat de kiezen allemaal van dezelfde persoon afkomstig zijn.
De resten van kat (*Felis catus*) uit kelder s34 zijn van een jong diertje van circa een half jaar oud. Hoewel in de andere beerkelders geen resten van huisdieren zijn gevonden, wordt hun aanwezigheid, waaronder die van kat, verraden door de vraatsporen op de voedselresten.

De vogelresten zijn afkomstig van kip (*Gallus gallus*), wilde of tamme eend (*Anas platyrhynchos/ domesticus*) en slobeend (*Anas clypeata*). De laatste soort is te herkennen aan zijn grote, lepelvormige snavel. Menigeen, waaronder 't Jacht-bedryff', noemt het de lekkerste eendensoort die er in een eendenkooi te vangen is.[537]
De gebruikers van de beerkelders hebben ook wel eens een maaltje mosselen (*Mytilus edulis*) en alikruiken (*Littorina littorea*) gegeten. Bovenin de top van de kruikjes bevindt zich een rond gaatje. Wellicht heeft men dit gemaakt om het dier makkelijker uit de schelp te kunnen trekken. Maar het kan ook zijn dat de kruikjes niet zijn gegeten, maar zich per ongeluk tussen de mosselen hebben bevonden. Het gaatje kan namelijk ook zijn gemaakt door slakken zoals de tepelhoorn, die door het gaatje het weekdier opeet. De strandschelp (*Spisula* spec.) is zeker niet (door de mens) gegeten. Op de klep bevinden zich mortelresten.

15.7.2 Vis

Uit beerkelder s34 zijn slechts vijf visresten met de hand geborgen. Zoals te verwachten bij handmatig verzameld materiaal gaat het om resten van grote vis (tabel 15.10). Representatief voor een visconsumptie is deze vangst niet. De grote resten van de leden van de kabeljauwfamilie worden vrijwel altijd in beerputten aangetroffen; andere veel gegeten soorten ontbreken.

537 Swaen 1948.

De grootste aandacht is uitgegaan naar de twee andere beerkelders. Uit beerkelder s404 zijn twee monsters genomen. Van beide is de helft onderzocht. De resultaten van dit onderzoek kunnen als representatief voor, en een afspiegeling van, de gehele inhoud van de beerkelder worden beschouwd. Bovendien leek bij de eerste waarneming van de zeefresiduen de visassemblage dermate opmerkelijk, dat aan de uitwerking extra aandacht is geschonken. Uit beerkelder s405 staat alleen handmatig verzameld materiaal ter beschikking, bestaande uit drie niet op soort te brengen vinstralen (*lepidotriche*).[538]

In grote lijnen stemt de inhoud van beide monsters overeen (bijlage 15.14). In monster M408 komen dertien families met zeker zestien soorten voor, in monster M409 zijn ook dertien families vertegenwoordigd, maar nu met zeker achttien soorten. Op twee uitzonderingen na gaat het telkens om dezelfde families. In monster M408 zijn resten van de vleet (*Raja batis*) gevonden, behorende tot de roggefamilie (*Rajidae*). Deze familie ontbreekt in monster M409. Daaruit komen enkele plaatfragmenten van steur (*Acipenser sturio*), een visfamilie die weer in monster M408 ontbreekt. Het groter aantal soorten in monster M409 moet het resultaat zijn van het veel rijkere zeefmonster, dat het dubbele aantal visresten ten opzichte van monster M408 opleverde.

In totaal gaat het om elf zeevissoorten (74% van de resten, exclusief de migrerende fint en houting; MAI=38), drie migrerende soorten (2%, inclusief fint en houting; MAI=5) en zeven zoetwatersoorten (24%, inclusief de paling; MAI=17).

Tabel 15.10 De visresten uit de 18de eeuw. Aantal en percentage resten per familie.

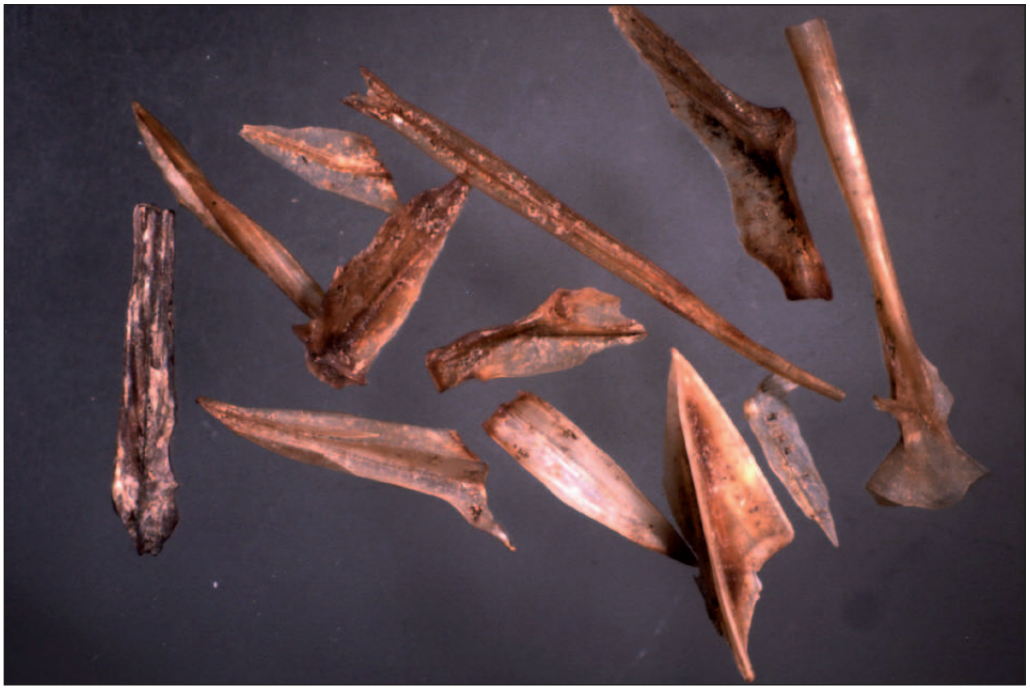
	context	**s34**		**beerkelder s404**				**s405**	
familie	**soort**	**n**	**MAI**	**n**	**MAI**	**n***	**%***	**n**	**Nederlandse naam**
Rajidae	onbekend	-	-	2	1	15	1,5	-	onbekend
	Raja batis	-	-	13	1			-	vleet
Acipenseridae	*Acipenser sturio*	-	-	7	1	7	0,7	-	steur
Anguillidae	*Anguilla anguilla*	-	-	16	4	16	1,6	-	paling
Clupeidae	*Clupea harengus*	-	-	202	3	204	21,0	-	haring
	Alosa fallax	-	-	2	1			-	fint
Cyprinidae	onbekend	-	-	74	2	95	9,8	-	witvisfamilie
	Abramis bjoerkna	-	-	7	2			-	blei
	Abramis brama	-	-	8	2			-	brasem
	Cyprinus carpio	-	-	5	2			-	karper
	Rutilus erythrophthalmus	-	-	1	1			-	rietvoorn
Esocidae	*Esox lucius*	-	-	54	2	54	5,6	-	snoek
Salmonidae	onbekend	-	-	5	2	7	0,7	-	zalmfamilie
	Coregonus spec.	-	-	2	1			-	houting?
Gadidae	onbekend	1	-	44	3	68	7,0	-	kabeljauwfamilie
	Gadus morhua	2	1	9	1			-	kabeljauw
	Merlangius merlangus	-	-	3	2			-	wijting
	Melanogrammus aeglefinus	1	1	12	3			-	schelvis
Triglidae	onbekend	-	-	68	2	69	7,1	-	poonfamilie
	Trigla lucerna	-	-	1	1			-	rode poon
Percidae	*Perca fluviatilis*	-	-	68	2	68	7,0	-	baars
Scombridae	*Scomber scombrus*	-	-	7	2	7	0,7	-	makreel
Bothidae	*Scophthalmus maximus*	-	-	18	2	18	1,9	-	tarbot; schub
Pleuronectidae	onbekend	-	-	247	6	340	34,9	-	platvisfamilie
	Pleuronectus platessa	-	-	19	7			-	schol
	Platichthys flesus	-	-	74	2			-	bot; schubben
Soleidae	*Solea solea*	-	-	5	2	5	0,5	-	tong
Pisces	onbekend	1	1	1303	3			3	onbekend
totaal		**5**	**3**	**2276**	**63**	**973**	**100,0**	**3**	

538 Uit beerkelder s405 is eveneens een monster genomen, maar dit monster is niet onderzocht.

Zowel op basis van het aantal resten als het MAI maakt de zeevis ongeveer driekwart van het materiaal uit, de zoetwatervis min of meer een kwart en de migrerende (anadrome) vis is schaars aanwezig.
De meeste zeevissoorten waren ook al in de sloten gevonden. In de beerput zijn daarnaast, behalve de reeds genoemde vleet, nog resten van de wijting (*Merlangius merlangus*), de makreel (*Scomber scombrus*) en de tong (*Solea solea*) aanwezig. De migrerende vis ontbreekt in de sloten. In de beerkelder is deze vis niet alleen vertegenwoordigd door de steur, maar ook door de fint (*Alosa alosa*) en mogelijk de houting (*Coregonus* cf. *oxyrinchus)*. Ook het assortiment zoetwatervissen is in de beerkelder een stuk groter dan in de sloten. De witvisfamilie is nu present met vier soorten, waaronder de brasem (*Abramis brama*), de karper (*Cyprinus carpio*) en de rietvoorn (*Rutilus erythrophthalmus*). Bovendien zijn nu ook resten van snoek (*Esox lucius*) en de baars (*Perca fluviatilis*) gevonden. Uitgebreide informatie over al deze vissoorten is te vinden in bijlage 15.7. De aangetroffen skeletelementen zijn weergegeven in bijlage 15.15.

Op een deel van de skeletelementen zijn snijsporen aangetroffen; haksporen blijken te ontbreken. De bewerkingssporen komen bij de meeste visfamilies voor (bijlage 15.16). De snijsporen wijzen op voedselbereiding. Dit is te zien aan het wegsnijden van de vinnen (snijsporen op vinstralen, *lepidotriche* of *acantotriche*), het opdelen van de romp (transversale snijsporen door wervels, dat soms een afgesneden *processus* opleverde), of het verwijderen van de schoudergordel met de borstvin. Van de meeste kleine vis is de kop verwijderd, die immers een groot aantal botstructuren bevat en hoogstens een bijdrage aan een soepbouillon kan leveren. Vaak is na het schoonmaken de wervelkolom verwijderd, wat laterale snijsporen op de wervels heeft opgeleverd, evenals doorgesneden werveluitsteeksels (*hemacanthe* of hemaalboog en *neurocanthe* of neuraalboog). Het *os anale* van de platvissen, dat vlak voor de buikholte is gelegen, kan ook tijdens de maaltijd beschadigd raken (snijspoor), maar komt ook transversaal doorgesneden voor, wat op fileren wijst.

Een respectabel aantal snijsporen bevindt zich op skeletelementen die niet soortspecifiek zijn (afb. 15.15). In bijlage 15.16 staan niet alle elementen met een snijspoor uit de zeefmonsters ver-

Afb. 15.15 Vinstekeldragers, deels doorgesneden.

meld, maar een ad random keuze uit deze groep (paragraaf 15.4). Het merendeel van de sporen heeft betrekking op het verwijderen van de vinnen van borst, rug, staart en buik. Het gaat vooral om vinstralen uit de borstvin (*lepidotriche*) en vinstekeldragers van de rugvin (*pterygiophore*). Afhankelijk van waar men het mes in de borstvin zette, bleef alleen het articulerende deel, de *processus* aan de vissenkop (of de schoudergordel) zitten. Tijdens of na de consumptie van de vis raakten die los en werden zij als maaltijdrest afgevoerd. Resten van afgesneden borstvinnen, c.q. de vinstralen, hebben derhalve geen *processus*.
Het afsnijden van de rugvin heeft op een iets andere manier plaatsgevonden. Het mes ging veelal door de vinstekeldrager. De *processus* waarmee de bovengelegen vinstraal articuleerde, verdween dan met de afgesneden vin in de emmer met visafval. Hier is dus juist het deel zonder *processus* de maaltijdrest. Dit niet-soortspecifieke materiaal geeft kortom een duidelijke aanwijzing dat er sprake is van zowel keuken- als maaltijdafval.
Sommige skeletresten vertonen verbrandingsverschijnselen (bijlage 15.10). De sporen van verhitting en (gedeeltelijke) verbranding kunnen zijn veroorzaakt bij de voedselbereiding. Vijf platviswervels zijn zo heet geworden dat ze zijn gecalcineerd. Zij hebben in het vuur gelegen.

Het aantal visresten met kenmerken van vraat of digestie is opmerkelijk hoog (bijlage 15.11). Net als de snijsporen en verbrandingsverschijnselen zijn zij niet aan een bepaalde vissoort voorbehouden. Het samendrukken van een skeletelement kan zowel het resultaat zijn van vraat (tussen de kiezen geweest; er is op gekauwd) als van metabole (stofwisselings-) processen ten gevolge van het passeren van het maagdarmkanaal. In het laatste geval treedt echter geen versplintering op en kan het samendrukken gepaard gaan met metabole distorsie (verwringing). Uiteraard kan een platgekauwde wervel ook het maagdarmkanaal passeren, maar wanneer die in het materiaal wordt teruggevonden, onderscheidt die zich toch van de zuiver metabole categorie. Als voorbeeld wordt verwezen naar een staartwervel van de paling in monster M408 (bijlage 15.11). Er is sprake van vraat, want de wervel is door een stomp voorwerp, waarbij de gedachten uitgaan naar een kies, ingedrukt. Daarna is de processus tijdens de metabole processen nog licht vervormd.
Naast kiesindrukken zijn ook tandindrukken waargenomen. Die komen bijvoorbeeld voor in de rand van een processus van een kleine wervel van een brasem en een rompwervel van een haring en een platvis. De indrukken zijn spits en scherp en er is geen sprake van knaagsporen. De gedachten moeten dan uitgaan naar een predator als de kat.

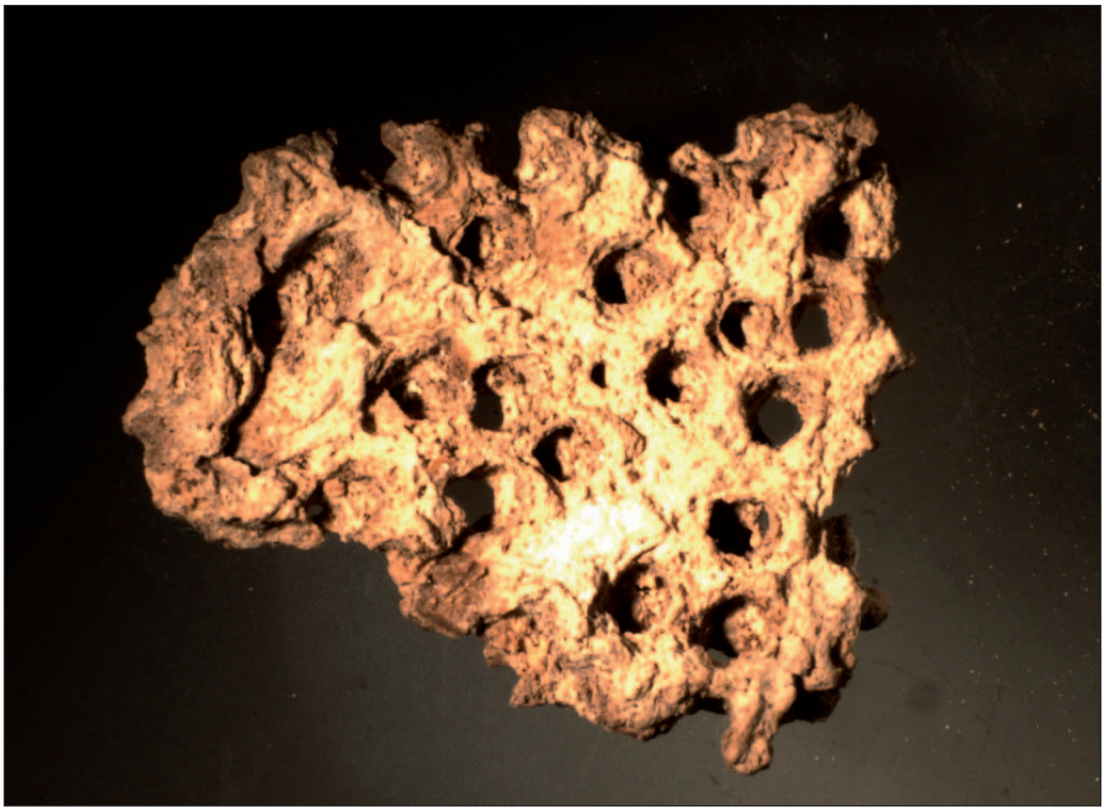
Er is uiterst weinig compleet materiaal uit de beerkelder gekomen, waardoor het aantal metingen ten behoeve van lengtereconstructies beperkt is gebleven. Uit het geringe aantal metingen blijkt (bijlage 15.17) dat grote vis ontbreekt. Voor zover gegevens van de paling zijn verzameld, kan worden vastgesteld dat zowel paling als aal voorkomt. Aal is de benaming voor nog jonge paling tot een lengte van zo'n 25 cm. Drie metingen wijzen op een lengte van circa 16 tot ruim 24 cm. Eén element is van een paling met een lengte van circa 37 cm. Paling wordt gestoofd of gebakken, aal gaat altijd in een stoofpot. Van de kabeljauwfamilie, die toch in beerkelders meestal ruim en van redelijke grootte zijn vertegenwoordigd, is de lengte van een klein schelvisje te bepalen. Dit had een afmeting van bijna 29 cm. De wervels van de aangetroffen wijting wijzen op een klein exemplaar van vergelijkbare grootte. Al met al geven de visresten uit de beerkelder toch een heel andere indruk dan het materiaal uit de laat 16de-eeuwse sloten.

15.8 Voedselafval uit de 18de-eeuwse beerkelders

15.8.1 Samenstelling

Met uitzondering van de mensenkiezen, de twee skeletelementen van kat en de strandschelp met de mortelresten, zijn de dierlijke resten uit de 18de-eeuwse beerkelders als voedselafval te beschouwen. Over de zoogdierresten valt niet veel meer te zeggen dan dat het vlees van (vooral) runderen, schapen en varkens is gegeten. Meestal is dit vlees van niet al te oude dieren afkomstig. Af en toe is het menu aangevuld met haas of konijn. Daarbij gaat het om de consumptie van jonge haas, die een stuk lekkerder is dan de oude taaie. Als gevogelte heeft kip en (tamme) eend op tafel gestaan, wel eens afgewisseld met een smakelijke slobeend. Daarnaast vond men ook mosselen en alikruiken niet te versmaden.

Wat de vis betreft, is ook nu weer het soortenspectrum groot. Op familieniveau is er een hoge mate van overeenstemming tussen de vis uit de late 16de en de 18de eeuw. Blijkbaar was er geen verandering gekomen in de aanvoer en die is ook niet te verwachten met Scheveningen als aanvoerhaven van verse vis. Ook in de 18de eeuw ligt de nadruk op zeevis. In de kelder is dat bijna driekwart van de aangetroffen visresten, terwijl de zoetwatervis samen met de migrerende vis een krappe vierde kwart uitmaken.
De soort die er echt uitspringt, is de steur. Van deze vis zijn enkele, in zeer slechte staat verkerende, plaatfragmenten gevonden (afb. 15.16). Het is niet bekend welke status de steur toentertijd op de vismarkt innam. Het is mogelijk dat de schamele resten een reflectie zijn van een jaar met een groot aanbod aan steur met derhalve een naar verhouding lage prijs, anders was het een duur product.
De tarbot is een delicate vis en behoort net als de tong ook tot de dure vis die slechts in lage aantallen op de markt verscheen.

Afb. 15.16 Resten van steurplaten.

Het aantal soorten zoetwatervis maakt duidelijk dat ook deze vis niet werd versmaad. Dat snoek en baars daarbij op de voorgrond treden is niet verwonderlijk en een blijk van bewuste keuze. Beide soorten zijn gewild omdat zij veel minder "graterig" zijn dan de witvis. Ook houden baars en snoek van helder water omdat zij op zicht op prooivis jagen, terwijl de witvis in troebel, licht vervuild water kan voorkomen wat de viskwaliteit niet ten goede komt.

Steur, tarbot, tong en goede zoetwatervis: vanuit die invalshoek wijzen de voedselresten op enige welstand van de consumenten en zeker niet op een uitgesproken armeluisbestaan. Maar past die samenstelling wel in een neringdoende buurt? Het voorkomen van rog is daar beter mee te verklaren. Rog is in de 18de eeuw in grote aantallen verhandeld. Die handel speelde zich bij voorkeur in de wintermaanden af, omdat de vis dan beter en langer houdbaar was en de rog minder snel een ammoniakgeur verspreidde, die overigens bij het koken en bakken verdween.[539]

15.8.2 Een mestvarken?

Wat opviel aan de visresten en om een verklaring vroeg, was de grote uniformiteit en de hoge fragmentatiegraad, iets wat (voor zover bekend) tot nu toe nooit bij eerder beerputonderzoek is waargenomen. Normaliter is er een mengeling van grote en kleine visresten. In dit geval zijn op de 4 mm en 2 mm zeef louter kleine resten aangetroffen (tabel 15.1). Slechts één skeletelement is met de hand verzameld. Wanneer deze visrest aan de 4-mm categorie wordt toegewezen, komt 13,5% van de 4 mm-zeef (en is dus groter dan 4 mm) en 86,5% van de 2 mm-zeef (grootte dus tussen 4 en 2 mm). Overigens komen "graatvormige" botfragmenten groter dan 4 mm ook op de 2 mm-zeef voor. Die zijn dan door hun vorm en eenzijdige geringe diameter toch de mazen gepasseerd.

Tabel 15.11 Compleetheid en relatieve grootte van de wervels uit beerkelder s404..

zeefmaas	**4 mm zeef**				**2 mm zeef**					
element	**rompwervel**	**staartwervel**	**fragment**	**subtotaal**	**rompwervel**	**staartwervel**	**fragment**	**subtotaal**	**totaal**	
botvolume*	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**n**	**%**
10%	-	1	6	7	4	6	238	248	255	33,2
20%	-	-	2	2	-	2	33	35	37	4,8
30%	1	-	1	2	1	7	20	28	30	3,9
40%	-	-	1	1	4	11	10	25	26	3,4
50%	-	-	-		2	6	11	19	19	2,5
60%	1	2	-	3	-	8	5	13	16	2,1
70%	2	2	-	4	6	12	1	19	23	3,0
80%	-	-	-		4	10	-	14	14	1,8
90%	1	1	-	2	5	8	-	13	15	1,9
100%	18	30	-	48	114	171	1	286	334	43,4
totaal	**23**	**36**	**10**	**69**	**140**	**241**	**319**	**700**	**769**	**100,0**

* Volume ten opzichte van het complete skeletelement

539 Gravendeel e.a. 2002.

Om een idee te geven van de fragmentatiegraad is van alle wervels en wervelfragmenten de mate van compleetheid genoteerd (tabel 15.11). Uit deze informatie blijkt dat wervels of wervelfragmenten groter dan 4 mm gering in aantal zijn ten opzichte van dito resten van de 2 mm-zeef (69 versus 700, tabel 15.11). Een respectabel aantal komt als "fragment" voor, dusdanig beschadigd dat niet meer duidelijk is of het om een romp- of een staartwervel (43%) gaat. Vooral het aantal losse articulatievlakken (*processus*) is groot (categorie 10-20%: 33%). Uit deze gegevens wordt duidelijk dat de fragmentatiegraad zeer hoog is en het aantal "onbeschadigde" wervels nog niet de helft uitmaakt.
De hoge fragmentatiegraad van de assemblage uit de beerkelder is er tevens debet aan dat veel (waarschijnlijk) neurocraniaal materiaal zo gefragmenteerd en onherkenbaar is, dat het niet op soort is te brengen. Zeker is wel dat het aanwezig is en dus vissenkoppen in principe niet ontbreken.
Fragmentatie kan op verschillende manieren ontstaan. Ten eerste kan dat het gevolg zijn van menselijk handelen bij het schoonmaken, bereiden en nuttigen van de vis. Daarvoor zijn vele aanwijzingen gevonden. Nicholson onderzocht de effecten van het koken op visbot en stelde vast dat gekookte visbotten breekbaarder zijn dan 'verse'. Bij het experiment werden drie vissoorten gebruikt die vrijwel altijd in beerputten worden aangetroffen, een kabeljauw, een schol en een haring, alle van gelijke grootte. Het meest resistent bleken de 'verse' botjes van de schol te zijn, gevolgd door kabeljauw, op grote afstand gevolgd door de haring. Van de haring zijn het vooral de wervels die overblijven.[540] Die bleken ook opmerkelijk bestand tegen erosie. Vooral vorm blijkt een belangrijke factor te zijn om bewaard te blijven, maar ook de grootte. Bij het onderzoek naar de effecten van "trampling" bleken de kleinere elementen zonder al te opmerkelijke uitsteeksels zich het beste aan de effecten van betreding en druk te onttrekken en dus heel te blijven. Inderdaad is het aantal (kleine) haringwervels en (grotere) platviswervels in de beerkelder opmerkelijk (bijlage 15.15). Mogelijk geldt hetgeen voor "trampling" werd vastgesteld ook voor het passeren van het maag/darmkanaal. Of de fragmentatie van de wervels het gevolg is van al dan niet koken, is niet meer vast te stellen, maar gezien de uitkomsten van het experiment en de gemelde broosheid van gekookte viselementen, zal voornamelijk ongekookt materiaal in de feces voorkomen.
Ten tweede kan fragmentatie natuurlijk ook het gevolg zijn van het eten en verteren van visbot. Het is echter zo goed als uitgesloten dat zoveel visresten eens het menselijke maag/darmkanaal passeerden en dus menselijke consumptie de hoge fragmentatiegraad veroorzaakt heeft.

Uit de beerkelder kwam een zeer groot aantal visresten te voorschijn met kenmerken van vraat en digestie (bijlage 15.11). Alle kies- en tandindrukken komen voor op elementen van de 2 mm-zeef (grootte tussen 4 en 2 mm).
De tandindrukken zijn scherp en spits, reden te veronderstellen dat die door een kat of eventueel jonge hond zijn veroorzaakt. De kiesindrukken zijn breed en vlak. Daarbij kan gedacht worden aan een mens, maar deze wervels zijn wel wat te groot om door een mens geconsumeerd te zijn. Uiteraard kunnen ze tijdens het eten uit de mond zijn genomen en via het etensafval zijn afgevoerd, maar het gaat dan wel om veel exemplaren.
Wanneer een andere veroorzaker voor de kiesindrukken wordt gezocht, gaan de gedachten uit naar een bekend huisdier: het varken (*Sus domesticus*). Bijna alle elementen met enigerlei vorm van distorsie of samendrukking (tussen de kaken geweest of het maag/darmkanaal gepasseerd) komen van de 2 mm-zeef, op 31 stuks van de 4 mm-zeef na. Het is mogelijk dat kleine wervels van bijvoorbeeld de haring door een mens zijn ingeslikt, maar het merendeel gezien de grootte en vorm toch

540 Nicholson 1992.

niet. Ook voor de huiskat is dat waarschijnlijk zo. Een hond zou een mogelijkheid zijn, maar mede gezien de kiesindrukken is een varken een betere optie.

Het varken is een omnivoor en net als de mens gewend zijn eten goed te vermalen alvorens dat door te slikken. Het doorslikken vindt pas plaats wanneer het eten een min of meer homogene massa is geworden met ingrediënten tot een zekere diameter. In dat verband is het opmerkelijk, dat (met uitsluiting van de kleine rompwervels van de haring) eigenlijk grote rompwervels en procentueel vooral grotere elementen van de 4 mm-zeef ontbreken. Het is een aantrekkelijke aanname te veronderstellen dat die door het varken zijn vermalen en zo uiteindelijk onherkenbaar zijn geworden of hooguit als wervelfragment zijn te herkennen. De articulatievlakken zijn bij het metabole proces het meest resistent gebleken, maar werden tijdens het passeren van het maag/darmkanaal wel vervormd. Kortom is de aanname van de aanwezigheid van een varken een plausibele verklaring voor de vastgestelde fragmentatiegraad en het hoge percentage viselementen met kenmerken van digestie.
Maar eet een varken ook vis?

Varkensvoer

Een mestvarken pleegt men te voeren met keuken- en maaltijdafval dat een plantaardige en een dierlijke component bevat, tezamen swill of slobber genoemd.[541] Het lijkt wellicht vreemd dat men een varken swill voorzet waarin ook vis voorkomt. Het eten van vis vormt voor het varken echter geen probleem, zoals ook uit het experiment van Jones blijkt.[542] In de 19de eeuw werd op de Zuiderzee ondermaatse vis gevangen die niet geschikt was voor menselijke consumptie, "nest" genoemd. Grote vis was door overbevissing schaars geworden en om toch in het levensonderhoud te voorzien begonnen sommige vissers het broed op de markt te brengen, dat met succes als eenden- en varkensvoer werd afgezet.[543] Wanneer die lijn wordt doorgezet, is het niet onmogelijk dat de bewoners van het 18de-eeuwse pand voor hun varken visafval kochten in de wetenschap dat een eiwitrijke voeding een vet varken zou opleveren.[544]

Een andere aanwijzing in de richting van het gebruik van visafval is het zeer grote aantal snijsporen. Wanneer minder dan 10% van een gegeten vis wordt teruggevonden na een dagenlange maag/darmpassage, dan is het opmerkelijk dat er zoveel snijsporen en vooral afgesneden vinnen in het materiaal voorkomen (bijlage 15.16). Natuurlijk, de vinnen bezitten een groot aantal vinstralen, zeker bij de platvissen, maar rekening houdend met het grote verlies door metabole processen en het lage MAI is het aantal toch ongekend groot. Het is niet ongebruikelijk in de vishandel dat bij het schoonmaken of fileren van de vis de vinnen worden afgesneden en vervolgens bij het visafval belanden.

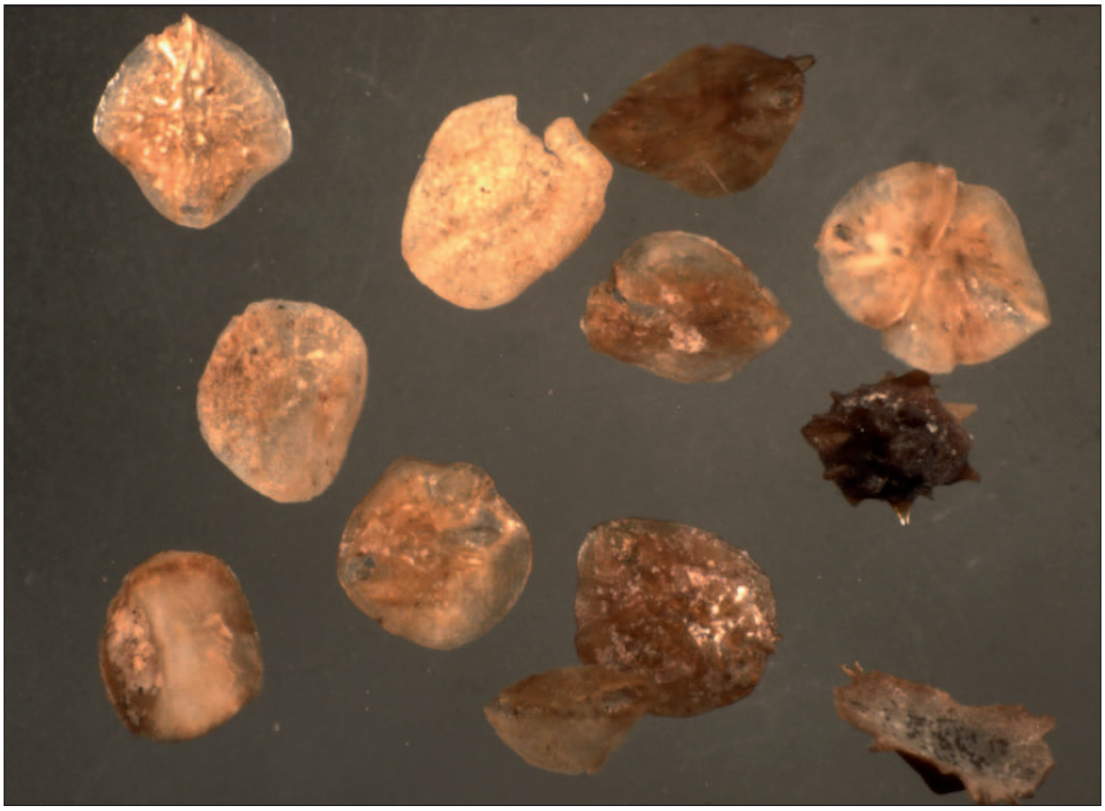
Wat ook op visafval van een visverkoper kan wijzen, is het grote aantal huidverbeningen. Die van de tarbot zijn donker en net zo aangetast als het merendeel van de skeletelementen uit de beerkelder. Het wijst erop dat de resten van deze (dure) vis het maagdarmkanaal hebben gepasseerd. Daar staan de 'frisse' schubben van de bot tegenover (afb. 15.17). Die zijn blijkbaar rechtstreeks

541 Fokkinga en Felius 1997, p. 60.

542 Jones 1986.

543 Ypma 1962.

544 Fokkinga en Felius 1997 noemen ook vis als voedingscomponent van het varken; zelfs menselijke fecaliën worden met graagte gegeten, p. 61 en 63.

Afb. 15.17 Diverse huidverbeningen: de lichte, "verse" zijn van de bot, de donkere, bruine van de tarbot.

in de kelder terecht gekomen en daarmee afkomstig uit de keuken, waar men de (goedkope) bot zelf bereid en geschubd heeft en men zich realiseerde dat schubben geen voedingswaarde voor het varken hadden.

Ook de huidverbeningen van de vleet (*Raja batis*) vertonen geen enkele aantasting en zien er 'vers' uit. Daarbij gaat het om een tiental grote, scherpe stekels, de overige verbeningen zijn klein en onvervaarlijk. Indien inderdaad swill voor een mestvarken is bereid, is het aannemelijk dat men bewust de harde, scherpe rogstekels uit de brei heeft willen houden en deze rechtstreeks in de beerkelder heeft geworpen.

Uit de beerkelder komt niet alleen vis. Met de hand zijn een twintigtal botresten van zoogdier en vogel verzameld (tabel 15.10) en ook uit de zeefresiduen komen wat botfragmenten van deze dieren. Bij het merendeel van de resten uit de zeefresiduen sluit de hoge fragmentatiegraad aan bij die van de vis. Deze fragmentatie kan ontstaan zijn door het kauwen van het varken op kleine de botdelen. De handmatig verzamelde resten zijn weliswaar geen complete skeletelementen, maar de stukken zijn wel veel te groot om in swill voor een varken te hebben gezeten. Deze voedselresten zijn waarschijnlijk rechtstreeks in de beerkelder gedeponeerd.
Dat kan ook zijn gebeurd met de visresten die in het vuur hebben gelegen en verbrandingsverschijnselen vertonen. Niet al het keuken- en maaltijdafval hoeft immers aan het varken te zijn gevoerd. Daarnaast is uit eigen waarneming bekend dat de kleine varkenshouder de swill graag verhit - zeker in koude tijden - om hem warm in de trog te doen.[545]

545 Zie ook Fokkinga en Felius 1997.

De binnenplaats van huis 9

De aan elkaar grenzende beerkelders behoren kadastraal tot hetzelfde perceel en bedienen dus één huishouding. Er zijn geen aanwijzingen dat meerdere huishoudingen van deze kelders gebruik maakten, zoals wel voorkomt. De tweede kelder is tegen de eerste gemetseld. Een varken met een uiteindelijk ideaal slachtgewicht van 50 kg produceert dagelijks 1 tot 3 kg uitwerpselen, die voor 55 tot 75% uit water bestaan.[546]

De sporenkaart (afb. 15.1) laat zien dat de beerkelders liggen op een binnenplaats. De binnenplaats biedt genoeg ruimte voor het houden van een mestvarken. De binnenplaats was bereikbaar via een gang tussen het huis en naastgelegen pand. Dat was praktisch voor aan- en afvoer van ligstro en op het moment dat de beerkelders geleegd dienden te worden. Dat hoefde nu niet door het voorhuis plaats te vinden. Wanneer op de nabijgelegen markt vis- en mogelijk ander afval gekocht was om swill te bereiden, was het ook niet nodig via het woonhuis de binnenplaats te bereiken. Swill zal in de schuur of bijkeuken zijn bereid. Een volwassen varken heeft daarvan minstens 2 kg per dag nodig. Het ideale slachtgewicht van 50 kg werd vóór 1800 in drie jaar bereikt.[547] De aangetroffen visresten zijn in dit geval niet de reflectie van hetgeen de huishouding zelf heeft geconsumeerd, maar een mengeling van huishoudelijk afval en vooral afval van de vismarkt.

Hoewel de schaarse gegevens over de voedselvoorziening niet direct wijzen op een armeluisbestaan, is het de vraag of men zich in dit huishouden (Bierstraat 9) dure steur, tarbot en tong kon veroorloven. Zo nee, dan is de vondst van deze resten te verklaren als zijnde behorende tot het visafval van een vishandelaar op de vismarkt, dat werd verkocht aan lieden die er hun swill mee wilden verrijken. De welgestelde buren van huis 7-7a zijn misschien een nog waarschijnlijker bron van het afval. Zij maakten immers gebruik van dezelfde poort.[548]

Wordt in dit licht rekening gehouden met de mogelijkheid dat men op de markt vis- en ander afval heeft opgehaald om die bij het keuken- en maaltijdafval te voegen, dan is er zeker geen sprake van een welvarende huishouding, maar eerder van een zorgvuldig geplande. Het was tot in de 19de eeuw niet ongebruikelijk dat varkens op de erven van minder welgestelde burgers werden gehouden, reden dat zij in Engeland wel *the poor man's friend* werden genoemd.[549]

15.9 Vraag en antwoord

Aan het begin van dit verhaal zijn een aantal vragen gesteld waarop met dit onderzoek wordt getracht antwoord te geven. In de onderstaande paragrafen wordt getracht op deze vragen antwoord te geven.

Bij de 16de/17de-eeuwse slootvullingen is het onduidelijk van wie het afval afkomstig is en ook of het afval van één of juist meerdere huishoudens betreft. De uitspraken die aan de dierlijke resten zijn te ontlenen over voedseleconomie, voedselkwaliteit, welstand en status kunnen daarom alleen algemeen van aard zijn. Het is bovendien niet gezegd dat hiermee een algemeen beeld voor Den Haag in deze periode wordt geschetst, of juist een afwijkende. Daarvoor is een synthese nodig van al het archeozoölogisch onderzoek dat in Den Haag is (en nog wordt) verricht.

De hoeveelheid dierlijke resten uit de 18de eeuw en de samenstelling daarvan biedt eveneens alleen de mogelijkheid om algemene uitspraken over de voedingseconomie te doen. Het materiaal is niet

546 Fokkinga en Felius 1997.

547 Fokkinga en Felius 1997.

548 Toevoeging van M.M.A. van Veen.

549 Fokkinga en Felius 1997, p. 64.

geschikt voor het maken van een vergelijking door de tijd. Bovendien zijn er geen aanwijzingen dat er in de loop der tijd veel is veranderd. Bij de beantwoording van de vraagstellingen is de 18de eeuw daarom niet apart behandeld. Het zou deels een opsomming van herhalingen worden.
Dit neemt niet weg dat - zowel ten aanzien van de 16de/17de als van de 18de eeuw - verrassende aspecten aan het licht zijn gekomen.

15.9.1 Het soortenspectrum

De dierlijke resten uit de slootvullingen en de beerkelders zijn afkomstig van een respectabel aantal soorten. Het gaat om maar liefst twaalf verschillende zoogdieren - waaronder de mens (*Homo sapiens*) -, dertien vogelsoorten, tien weekdieren en het niet geringe aantal van minstens 22 soorten vis! In totaal zijn dat er minimaal 47, een bijzonder hoog aantal.
De meeste zoogdierresten zijn afkomstig van landbouwdieren en huisdieren, soorten waarvan bijna altijd resten worden gevonden. Enkele resten zijn van wilde dieren zoals de haas (*Lepus europeus*) en het konijn (*Oryctolaguscuniculus*). Bijzonder is echter de aanwezigheid van edelhert (*Cervus elaphus*) en al helemaal van damhert (*Dama dama*). Vooral de laatste wordt zelden gevonden.
De vogelresten zijn deels afkomstig van pluimvee en vaak voorkomende wilde eendensoorten. Hier zijn de diverse meeuwen opvallend. De meest voorkomende is de grote mantelmeeuw (*Larus marinus*), maar ook resten van de zilvermeeuw (*Larus argentus*) en van een enkele kokmeeuw (*Larus ridibundus*), stormmeeuw (*Larus canus*) en grote burgemeester (*Larus hyperboreus*) zijn gevonden. Daarnaast is een skeletelement van een grote zee-eend (*Melanitta fusca*) of zwarte zee-eend (*Melanitta nigra*) geen alledaagse vondst.
Dat het assortiment aan weekdieren vrij uitgebreid is, hoeft zo dicht bij de kust niet te verbazen. Het gaat daarbij niet alleen om de bekende eetbare schelpdieren, maar ook om de minder bekende zoals de wulk (*Buccinium undatum*) en de alikruik (*Littorina littorea*). Daarnaast zijn de platte slijkgaper (*Scrobicularia plana*) en de tepelhoorn (*Policines* spec.) gevonden. Dit zijn soorten die niet op het menu hebben gestaan, maar op het strand zijn te vinden en zo vlakbij de kust door allerlei oorzaken in de sloten terecht kunnen zijn gekomen. Dat laatste geldt ook voor de tuinslak (*Cepaea hortensis*). Het aantreffen van schildfragmenten van de zeekat (*Sepia officinales*), beter bekend als 'inktvis', is een blijk van de goede conserveringsomstandigheden van het materiaal.
De visassemblage bestaat zo dicht aan zee voornamelijk uit resten van zeevis. Buiten de vrijwel altijd voorkomende soorten zijn ook skeletelementen van de rode poon *(Trigla lucerna*), makreel (*Scomber scombrus*), de stekelrog (*Raja clavata*) en de vleet (*Raja batis*) aanwezig. Ook dure vis zoals tarbot (*Scophthalmus maximus*), tong (*Solea solea*) en steur (*Acipenser sturio*) ontbreekt niet. De laatste soort is, evenals de fint (*Alosa fallax*) en de houting (*Coregonus* spec.), een migrerende vis die zich zowel in zoet als zout water ophoudt. Hoewel minder goed vertegenwoordigd dan de zeevis, ontbreekt echte zoetwatervis evenmin. Het merendeel van de resten is van witvis, waaronder de karper (*Cyprinus carpio*) één van de bekendste soorten uit deze visfamilie is. Daarnaast zijn er ook resten van snoek (*Esox lucius*) en baars (*Perca fluviatilis*) aanwezig. Doordat er grondmonsters zijn genomen ontbreken kleine vissoorten als de overbekende haring (*Clupea harengus*) en paling (*Anguilla anguilla*) evenmin.

15.9.2 Afvaltypen

De grote hoeveelheid slachtsporen op de botten, de sporen van contact met vuur en de vele sporen van digestie geven onomstotelijk aan dat zowel in de sloten als in de beerkelders voedselafval terecht is gekomen.
Welk afval uit de sloten tot het voedselafval moet worden gerekend, is niet altijd duidelijk. De resten van de gangbare vleesleveranciers rund, schaap/geit en varken kunnen daar weliswaar gerust onder worden gevat. Ook de skeletresten van konijn, haas, edelhert en damhert zijn waarschijnlijk voedselafval. Maar hoe het zit met de paardenresten is onzeker. Gezien de samenstelling van de resten en de slachtsporen op de botten gaat het om voedselafval. Er zijn al eerder in Den Haag paardenresten gevonden met slachtsporen erop.[550] Bij het fokken van deze dieren was de vleesleverantie echter nooit een uitgangspunt. Het werd gebruikt als rij- of trekdier. Het paard werd daarom sporadisch in de voedselvoorziening gebruikt, misschien zelfs alleen in noodgevallen.
De redenen om de huisdieren hond en kat te houden kunnen veelledig zijn geweest, van puur gezelschapsdier of bewaker van het erf tot medestander in de jacht (op wild en ongedierte).
Het is onwaarschijnlijk dat deze dieren zijn gegeten. Eén van de katten is gevild.
Onder het gevogelte bevinden zich resten die niet als voedselafval zijn te interpreteren. Want, om met Westerbaen te spreken: *Is 't vleesch de schoot niet waerd, men doet het om de veeren*. Het gaat dan om de resten van diverse meeuwen en waarschijnlijk is ook het skeletelement van de zeeeend hiertoe te rekenen. Deze resten verwijzen naar het uitvoeren van een ambacht of nijverheid: de vogels zijn geschoten om de veren te kunnen gebruiken in de vullingen van dekbedden en kussens. Een nijverheid waarvan, voor zover bekend, nog nooit sporen zijn teruggevonden!
Het lijkt erop dat ook de grote kapoen niet is gegeten. De reden daarvoor is onduidelijk. Normaliter verschenen deze dieren wel, lekker klaargemaakt, op tafel. Wellicht was het dier ziek en is het kadaver in de sloot gegooid.
Natuurlijk is het mogelijk dat enkele visresten afkomstig zijn van vissen die in de sloot hebben geleefd. Het kan dan hooguit om de blei, de paling en een jong baarsje gaan. De andere vissen leven in zee en kunnen alleen door toedoen van de mens in de sloot terecht zijn gekomen. Het is voedselafval. Ook de visresten uit de beerkelders zijn voedselafval. Op basis van de samenstelling van de resten en de sporen op de botten wordt zelfs duidelijk dat het hier zowel om keukenafval als om maaltijdresten gaat. Maar dat niet alleen, de aard van het materiaal noopt de vraag te stellen van wie die maaltijdresten eigenlijk zijn. Niet alle visresten met kenmerken van consumptie kunnen namelijk aan de mens worden toegeschreven, of aan zijn huisgenoten de hond en kat. Het is voor zover bekend de eerste keer dat visonderzoek de aanwezigheid van een mestvarken op een erf aannemelijk maakt! De visresten zijn via de fecaliën van het varken in de beerkelder terechtgekomen. Dit varken is dan vetgemest met swill (als varkensvoer gebruikt voedselafval), waarin visresten zijn verwerkt die rechtstreeks van de lokale vismarkt kwamen. Het uitzonderlijk hoge aandeel vinelementen, veelal met snijsporen, wijst daar onder andere op.
De meeste weekdieren zijn gegeten, een enkeling kan per toeval tussen het vondstmateriaal terecht zijn gekomen. De mortel op een enkele strandschelp geeft aan dat deze schelpen ook in de bouw zijn gebruikt.

550 Storm 1994. Jacobs 2007, p. 58.

15.9.3 Kadavers

Dieren die men niet meer durfde te eten, bijvoorbeeld omdat ze ziek waren of door onbekende oorzaak waren overleden, begroef men meestal buiten de nederzetting (of gooide ze in de sloot, zoals de kapoen). Aan het eind van de 16de eeuw lag het opgegraven terrein nog buiten de stad. Het rund dat daar toen is begraven, heeft men nog wel eerst ontdaan van bruikbare delen: het hoorn. Om dat te verkrijgen zijn de hoornpitten afgehakt. Er zijn geen sporen gevonden die wijzen op het onthuiden van het dier, iets wat toentertijd nog geregeld voorkwam. Waarom men dit nu achterwege heeft gelaten, is onbekend. Dit is niet het geval bij één van de katten die in de sloot terecht is gekomen. Die heeft men eerst keurig van zijn velletje ontdaan.

15.9.4 Veeteelt, jacht en visvangst en de herkomst van de voedingsmiddelen

Bij het rund geven de leeftijdsverschillen tussen de gebitselementen en de skeletelementen aan dat de consumptie van rundvlees aan het eind van de 16de eeuw deels betrekking heeft gehad op kalfskoppen en daarnaast op vlees van oudere runderen. In de sloten zijn dus niet de resten van ter plekke gehouden en geslachte dieren terechtgekomen. Het gaat duidelijk om voedselafval, afkomstig van allerlei dieren. Ook de meeste zoogdierresten uit de beerkelders zijn voedselafval. Het is daarom de vraag of deze resten inzicht geven in de veeteelt in en rond de stad. Het geeft eerder een consumptiepatroon weer.

Hoewel een enkel varken (paragraaf 15.8.2) en wat pluimvee (te oordelen naar het partiële skelet van een kapoen) wellicht binnen de grachtengordel zijn gehouden, zal het meeste vee veeleer van de omliggende boerderijen komen. Deels zal dat het Westland zijn geweest, waarvandaan boeren hun koopwaar naar de markt in de stad brachten. Het vee dat ze daar naartoe brachten, was duidelijk voor de voedselvoorziening bestemd: vetgemeste kalveren in de leeftijd van ½ -1 jaar en volgroeide, maar nog geen echt oude runderen. Beslist geen koeien die eerst voor de melkgift zijn gehouden en bij de terugloop daarvan als vleesrund dienst hebben gedaan, al kan een enkele melkkoe zich wel tussen het geslachte vee hebben bevonden. Aanwijzingen voor het gebruik van de trekkracht van runderen ontbreken.
Bij de schapen (en geiten) is de variatie wat groter. Een deel van de dieren betreft lammeren, geslacht in het jaar dat ze zijn geboren. Zij waren duidelijk voor de vleesvoorziening bestemd en hebben heerlijk mals lamsvlees geleverd. Daarnaast zijn er dieren in de leeftijd van 1-3½ jaar geslacht. Ook deze dieren waren voor de vleesvoorziening bestemd, maar hebben bovendien nog een enkele vacht wol en mogelijk wat nakomelingen geleverd. De schapen die 4-8 jaar oud zijn geworden, waren hoogstwaarschijnlijk wel wol- of melkschapen en zijn bij het teruglopen van hun productie geslacht.
Varkens worden uitsluitend voor de productie van vlees gefokt. Dat blijkt ook duidelijk uit de slachtleeftijd: geen enkel dier heeft een leeftijd boven de 3½ jaar bereikt. Het merendeel is zelfs al in het eerste levensjaar geslacht.

Het haarwild en veerwild zijn voor de voedselvoorziening nauwelijks van belang geweest. De jacht op meeuwen is daarvoor zelfs niet eens uitgevoerd. Wel zal het uitvoeren van de jacht zelf, en dan met name die op edelhert en damhert, een speciale betekenis hebben gehad. De jacht op dit edele wild mocht alleen met toestemming van het Hof plaatsvinden. Het was dus met veel egards om-

geven en het zal menigeen de adrenaline door de aderen hebben doen stromen. Dit laatste zal ook zeker zijn gebeurd bij degenen die zonder toestemming op deze dieren jaagden: de stropers.
De jacht heeft in de omgeving van Den Haag plaatsgevonden; het Haagse Bos, de eendenkooien, de kust en de duinen en de weilanden rondom de stad. Alle aangetroffen wilde dieren kunnen op deze plaatsen zijn gevangen.

Nagenoeg alle verse zeevis kwam uit het nabijgelegen vissersdorp Scheveningen. Dat gold voor de 16de, maar zeker ook nog voor de 18de eeuw. Daar werd kustvisserij bedreven op kabeljauw, schelvis, haring, platvis als tarbot, schol en tong, evenals poon. In de 16de eeuw, maar ook in later eeuwen, liepen de vrouwen dagelijks met hun manden vis op het hoofd door de duinen naar Den Haag (afb. 15.18). Dat vervoer gebeurde ook met door honden of paarden getrokken karren.[551] Het was verboden in de stad buiten de vismarkt de vis uit te venten. Dat gebeurde daarom op het platteland achter de zeereep.

Afb. 15.18 Visverkoopster uit Scheveningen; afgebeeld zijn zalm, schelvis, wijting, tarbot en rog, A. van Beijeren 1666.

551 Egmond 1997, p. 17; Dillen 1970, p. 247-249.

Voor de kust van Scheveningen werd het hele jaar door gevist. De daar gevangen kabeljauw en schelvis waren zelden groot. Grote exemplaren werden hooguit in het winterseizoen gevangen, als deze populaties door het kouder geworden kustwater dichter onder de kust foerageren.[552] Wanneer er sprake is van echt grote exemplaren, kunnen die via Maassluis, Rotterdam of Vlaardingen zijn aangevoerd. Vers betekent in dat geval licht gezouten (gesteurd) om het bederf te vertragen. In genoemde steden was de kabeljauwvisserij op open zee geconcentreerd. Met hoekers voer men in eerste instantie naar de Doggersbank ("Doggevaart"), sedert het einde van de 16de eeuw beviste men in de zomerperiode ook de IJslandse wateren.[553] Hoewel deze vis van verre komt, is hij in de steden nabij Den Haag aan wal gebracht en verhandeld. Aanwijzingen voor de aanschaf van producten uit de verre afstandshandel, stokvis bijvoorbeeld, zijn niet aangetroffen.
In december en januari werd op haring gevist. Het was de vissers uit de dorpen aan de Noordzee tot in de 16de eeuw niet toegestaan hun gevangen haring te kaken. Dat was voorbehouden aan geprivilegieerde steden. Daarom werd de haring deels vers verkocht, deels gerookt (bokking) en nadien als visproduct op de markt gebracht. Iets vergelijkbaars gold de gevangen schol. Voor een deel ging die vers naar de consument, een ander deel werd in het duingebied in zogenaamde "droogtuinen" gedroogd, een ideaal product om op voorraad in te kopen in een tijd waarin het conserveren bestond uit roken, drogen en inzouten.
Vanaf de 15de eeuw is sprake van een gestage afname van het aanbod van zoetwatervis op de vismarkten.[554] Dit heeft meerdere oorzaken. Ten eerste nam het areaal zoetwater voortdurend af door inpoldering en droogmakerijen, ten tweede verziltte de Zuiderzee, ten derde was er sprake van constante overbevissing en ten slotte raakte het water in en rond de steden steeds meer vervuild. Daar stond een ruimer aanbod van zeevis tegenover, waarvan men graag gebruik maakte. Zeevis had bovendien het voordeel, dat het minder "graterig" is dan zoetwatervis, de witvisfamilie in het bijzonder. Het is mogelijk dat men (een deel van) de zoetwatervis niet van de markt betrok, maar zelf ving.
De anadrome, trekkende vissoorten kwamen merendeels van elders. Zeeforel of zalm werd bij gelegenheid ook wel mondjesmaat in zee voor Scheveningen gevangen.[555] Het zou echter uitzonderlijk zijn wanneer de steur in de omgeving van Den Haag gevangen is. De monding van de Oude Rijn speelde nog slechts een bescheiden rol en zal slechts weinig trekvis hebben gehuisvest. Daarentegen werd steur in de 16de eeuw nog gevangen in de IJsselmonding en de mondingen van Rijn en Maas.[556] Steur was lange tijd voorbehouden aan de adel. Een tractaat uit 1344/5 van de Graaf van Holland beschrijft diens rechten op viswater rond Rotterdam en noemt "die vischerie binnen" en "buten dijcs", met andere woorden op stand- en riviervis waaronder trekvis.[557] Daar zal ongetwijfeld ook steur toe behoord hebben. Zo werd in 1306 al schriftelijk vastgelegd dat alle steur die in het IJ, in Krommenie of in Limmen werd gevangen de graaf van Holland toekomt.[558] Hoe een en ander er in de 16de en 18de eeuw voorstond is onbekend, maar een exclusieve vis zal het gebleven zijn. Het is aannemelijk dat een dergelijke vis de markt van Den Haag bereikte, waar er ongeacht de prijs zeker afnemers voor te vinden waren. Dat zal ook voor de andere in de Maas en Rijn soms

552 Ypma 1962, p. 23.

553 Dillen 1970, p. 245.

554 Ypma 1962, p. 26.

555 Egmond 1997, p. 88-90; volgens de aantekeningen van Coenen waren die uit de grote rivieren vetter en lekkerder.

556 Ypma 1962, p. 33; Breejen 1988, p. 38; Lobregt en Van Os 1977, p. 72.

557 Lobregt en Van Os 1977, p. 60.

558 Lobregt en Van Os 1977, p. 67.

overvloedig gevangen trekvis hebben gegolden, die jaarlijks periodiek in grote scholen de rivieren op zwom, zoals de zalmen, de houting en de fint.[559] Riviervis had immers altijd de voorkeur boven meervis en betekende een welkome afwisseling op de tafel.

15.9.5 Consumptie en sociale status

Het is lastig om aan de hand van dierlijke resten een uitspraak te doen over de welstand van een huishouding. Status en welstand zijn veelal verbonden met exclusiviteit. Soms is sprake van een voorrecht, een andere keer gaat het om de financiële draagkracht die het mogelijk maakt schaarse doch hooggewaardeerde producten aan te schaffen. De aankoop van dure voedingsmiddelen levert dan prestige op en is een teken van een hoge sociale status.

Wanneer voor de waardering van het voedsel het criterium van diversiteit wordt gehanteerd, is er voor de 16de/17de eeuw met de aanwezigheid van zeker twintig diersoorten weliswaar sprake van enige welstand, maar overdadig lijkt het niet.[560] Daar zitten echter wel twee bijzondere soorten tussen: het edelhert en het damhert. De jacht op dit grofwild was zelfs de 'gewone' edelman verboden en alleen toegestaan aan die hoge heren die een stuk grond te leen hadden van het grafelijk Hof en ervoor toestemming hadden gekregen.[561] En natuurlijk de leden van het Hof zelf (afb. 15.19).
De damherten in het Haagse Bos had Prins Maurits, zoals Storm al in zijn verslag over de zoogdierresten uit de zuidelijke sloot opmerkte, in 1593 eigenhandig laten uitzetten.[562] Aan het begin van de 17de eeuw zouden er door Maurits eveneens herten, afkomstig uit Engeland zijn uitgezet.[563] Helaas waren daar in 1635 nog maar een handjevol van over, omdat, zo zegt 't Jachtbedryff': *sijnder veel bijde huijslieden bij nach en ontijden gevangen ende vernielt*.[564] Het kan natuurlijk zijn dat het hert uit de sloot daar één van is. Ook het edelhert werd door het gewone volk verwoed gestroopt en was geregeld (illegaal) op de markt verkrijgbaar.[565]
In het materiaal uit de 18de eeuw vertoont de samenstelling van de zoogdieren geen bijzonderheden en bij de vogels gaat het maar om drie soorten. Hier komt de diversiteit aan diersoorten vooral voor rekening van de vissen. De vissamenstelling wordt echter vooral bepaald door de diversiteit aan vissoorten op de vismarkt en geeft geen inzicht in het consumptiepatroon van een huishouden.
Wat het vlees betreft is op basis van het aantal en het gewicht van de resten (tabel 15.4) aan het eind van 16de, begin 17de eeuw voornamelijk rundvlees gegeten, gevolgd door het vlees van schaap/geit.[566] Varkensvlees is minder gegeten. De weinige resten uit de 18de eeuw wijzen in dezelfde richting. Het vlees van de overige dieren zal mondjesmaat zijn gegeten en om speciale redenen op tafel zijn gezet.
De samenstelling van de skeletresten wijst enerzijds op het vermogen om kwaliteitskeuzes bij de voeding te maken. Niet alleen is het gegeten vlees afkomstig van dieren die daar speciaal voor zijn gefokt. Ook bij de keuze van de te consumeren lichaamsdelen lijkt gelet op de kwaliteit. Dat is

559 Breejen 1988, p. 101.

560 Het 15de/16de-eeuwse afval van het St. Nicolaasgasthuis te Den Haag bijvoorbeeld, bevatte minstens 32 diersoorten en daar zitten de weekdieren niets eens bij (Esser e.a. 2003).

561 Swaen 1948.

562 Storm 1995.

563 Kuyper 1897, p. 288.

564 Swaen 1948, p. 7.

565 Liesenborghs 2005.

566 Het gewicht van de resten is voor het opgegraven materiaal uit 1992 niet genoteerd.

Afb. 15.19 Jachtpartij in Den Haag, A. van de Venne, ca. 1626 (*collectie British Museum*).

bijvoorbeeld te zien aan de schedels. Die zijn afkomstig van kalveren. Begrijpelijk als je het 18de-eeuwse kookboek 'De Volmaakte Hollandse Keukenmeid' moet geloven, want: *Menschen van eenig vermogen gebruiken geen pooten en geen kop*, maar áls je hooftvlees wil maken: *Neemt een van de grootste kalfskoppen*.[567] Anderzijds wijzen de gekliefde middenhands- en middenvoetsbeenderen eerder op een modaal huishouden. Mensen van enig vermogen gebruiken immers geen poten.

Het assortiment gevogelte is niet bijzonder. In beide perioden gaat het om vrij algemeen gangbaar gevogelte, soorten die nagenoeg altijd wel worden aangetroffen. Ze komen bijvoorbeeld voor tussen de vogelresten uit het klooster aan de voormalige Zuilingstraat in Den Haag.[568] Maar de daar gevonden luxe soorten als kalkoen en patrijs, ontbreken in de slootvullingen en beerkelders.

Bij de vis werd er in de 16de/17de eeuw - met een assortiment van acht tot elf soorten - blijkbaar prijs gesteld op enige afwisseling, wellicht deels ingegeven door het marktaanbod. De vis werd ongetwijfeld op de nabijgelegen markt gekocht, aangezien 95% van de visresten afkomstig is van zeevis. Bij grote vis als de kabeljauw kunnen ook moten zijn gekocht. Dankzij informatie van Coenen kan de waardering voor vis meer worden gepreciseerd. Zo meldt hij dat rog minder lekker gevonden wordt dan platvis.[569] Haring is *een goede hartighe spijse (..) voor den cloecken arbeitsman.* Kabeljauw was voor arm en rijk, maar die met het net onder de kust werden gevangen zijn

567 Anoniem, 1752, De volmaakte Hollandsche keuken-meid, Amsterdam, p. 2 en 4. http://www.dbnl.org/tekst/_vol002volm01_01/_vol002volm01_01_0002.php

568 Zeiler 1996.

569 Egmond 1997, p. 167-168.

het best: *Dit weeten die rijcke weeldighe luijden van Den Haghe ende Delft wel*.[570] Hier gold dus "klein, maar fijn". De schelvis werd minder geapprecieerd dan de kabeljauw, waarschijnlijk omdat die sneller tot ontbinding overgaat en dus eerder stinkt. Daar hielden die *weeldighe luijden* dan ook rekening mee.
Het is niet mogelijk onderscheid te maken tussen de resten van vers bereidde, gerookte (bokking) en gezouten haring. Gezouten haring en bokking waren het hele jaar verkrijgbaar en een relatief goedkoop product, verse haring was alleen in het visseizoen beschikbaar. De gezouten haring werd met brood en bier gegeten, de verse haring werd gebakken of gestoofd. Ook gezouten paling en kabeljauw waren permanent verkrijgbaar en ook dan is geen onderscheid mogelijk tussen een dergelijk visproduct en verse vis. Platvis was eveneens het gehele jaar beschikbaar, hetzij gedroogd, dan wel vers. Kortom was het mogelijk het gehele jaar vis te eten en lijkt hier sprake van een modaal milieu dat zijn inkopen op de Haagse markt deed.
Er is niet veel verschil tussen de gegeten vis uit de 16de/17de en de 18de eeuw als de vissen op familieniveau worden bekeken. Blijkbaar was er geen verandering gekomen in de aanvoer en die is ook niet te verwachten met Scheveningen als aanvoerhaven van verse vis. Ook voor de 18de eeuw ligt de nadruk op zeevis. Dan is bijna driekwart van de aangetroffen visresten van zeevis, terwijl de zoetwatervissen een krappe vierde kwart uitmaken. Op basis van de grote diversiteit aan vis – minimaal 21 soorten! – en het voorkomen van enkele bijzondere en delicate vissoorten zoals steur, tarbot en tong, zou je kunnen concluderen dat een welvarend huishouden gebruik heeft gemaakt van in de 18de-eeuwse beerkelder aan de Bierstraat 9. Niets is echter minder waar als het hier gaat om afval van de vismarkt of van de welgestelde buren van Bierstraat 7-7a. Dan wijst het voeren van een mestvarken met onder andere visafval, samen met de doodgewone samenstelling van het keukenafval, eerder op een zelfbewust arbeidersmilieu zonder uitgesproken welstand.

Tot slot

Onder de dierlijke resten uit de Bierstraat bevinden zich enkele bijzondere vondsten. Edelherten, maar vooral damherten, meeuwen en zee-eenden worden zelden bij archeologisch onderzoek aangetroffen.
Daarnaast heeft het onderzoek aan de dierlijke resten heel nieuwe aspecten van het gebruik van dieren aan het licht gebracht. Meeuwen blijken gejaagd voor het gebruik van hun veren in dekbedden en varkens zijn onder andere vetgemest met visafval. Ook dat maakt het bot uit de Bierstraat bijzonder.

570 Egmond 1997, p. 85.

16 Synthese

Aan de hand van archeologisch onderzoek uit de jaren 1992-1995 en historische bronnen kan een beeld worden geschetst van de ontwikkeling van een uitbreidingswijk ten westen van het Spui en zijn bewoners, specifiek de Bierstraat. Hieronder wordt ingegaan op verschillende met elkaar verweven onderzoeksthema's: de ruimtelijke en demografische ontwikkeling van de wijk en straat, voedseleconomie en de materiële cultuur. Hierbij zal worden ingegaan op de in de inleiding genoemde onderzoeksvragen.

16.1 Ontwikkeling van wijk en straat

De bebouwde kom was in het midden van de 16de eeuw beperkt tot een klein gebied op de oude duinruggen westelijk en noordelijk van het Binnenhof, de aangrenzende veengebieden en langs de uitvalswegen. De belangrijkste verkeersader voor het goederenverkeer was het Spui. Het onderzoeksgebied grenst aan het uiteinde van de bebouwing langs de westzijde van het Spui. Deze bebouwing kwam voor een deel al in het midden van de 15de eeuw tot stand. Een deel van de hier wonende beroepsbevolking was direct betrokken bij het vervoer over het water zoals schippers en scheepstimmerlieden en herbergiers. Achter de Spuibebouwing werd er verder gebouwd langs achterpaden. Deze werden slopjes genoemd. De achtererven werden begrensd door een sloot, daarachter lagen weilanden. Op enkele achtererven waren moestuinen aangelegd.
Na de woelige tijd van de opstand tegen de Spanjaarden, waarbij ook een deel van het woningbestand verloren ging, traden er rustige tijden aan. De omslag voor Den Haag kwam in 1577 toen het Hof van Holland en de Rekenkamer uit Delft vertrokken en zich weer in Den Haag vestigden. Met hen kozen ook andere bestuurscolleges voor Den Haag. In 1585 besloot prins Maurits zich te vestigen op het Binnenhof en vervolgens kwamen er nog vele kapitaalkrachtigen die de locale economie een impuls gaven. Het was het begin van een spectaculaire groei van de bevolking. De economie werd verder gestimuleerd door aanleg van binnenhavens aan de oostzijde van het Spui vanaf 1595. Dit is de reden dat juist daar de woningbouw daar het eerste op gang kwam. De groei verliep van 6.900 inwoners in 1585 naar 10.000 in 1600, 16.000 in 1622 en circa 30.000 in 1700.[571]
Prins Maurits begon met de aanleg van een grachtensysteem rond Den Haag om haar beter verdedigbaar te maken. Deze gordel zou in 1620 worden voltooid. De weilanden aan de westzijde van het Spui werden (tegen de prijs van landbouwgrond) opgekocht door de Magistraat om grondspeculatie tegen te gaan en verkaveld voor woningbouw. Bij de achterven van de Spuibebouwing lag dat wat anders. Dat was versnipperd bezit en kon daardoor niet in een keer aangekocht worden. Daarom zijn die erven ontwikkeld door particulieren, zoals ter plekke van de latere Bierstraat 14-24. Langs de grachten, de Bierkade en de Amsterdamse Veerkade, werden de mooiste huizen gebouwd. De Bierkade trok specifiek de bierhandelaren. Vanwege stedelijke regels mochten zij zich alleen hier vestigen. De middenklasse trok in de nieuwe woningen die in de straten tussen de Bierkade en de Amsterdamse Veerkade werden aangelegd, zoals de Bierstraat en de Kranestraat.
Voor de aanleg van de Bierstraat werd eerst de achtererfsloot van de Spuibebouwing gedempt, daar kwam de straat. Weilanden en voormalige achtererven werden opgehoogd met duinzand. Bewoners van twee slopjes van het Spui kwamen daarbij in de problemen: ze hadden altijd afgewaterd op een doodlopend slootje (dat in verbinding stond met de grote sloot) en daarboven stonden hun

571 Stal 2005, p. 38, 53. Wijssenbeek 2005, p. 59.

secreten. Die mogelijkheden raakten ze in 1641 kwijt. Zij zijn vermoedelijk ook verantwoordelijk voor een groot deel van het afval in de zuidelijke slootarm.

16.2 Het platteland in de stad

De tegenstelling die we nu kennen tussen stad en het omringende platteland was er in het 16de-eeuwse Den Haag nog niet. Den Haag werd overigens officieel tot het platteland gerekend aangezien het geen stadsrechten had. De fysieke scheiding kwam er pas aan het begin van de 17de eeuw met de aanleg van de grachtengordel. Maar ook toen was er nog ruimte voor boerderijen en veeteelt binnen de stad. Aan het begin van de 16de eeuw scharrelden er nog volop varkens rond in de stad. Deze werden geduld, maar wel geweerd op specifieke plekken zoals het Voorhout (sinds 1425), de Vijverberg en op het kerkhof. In 1537 kwam er een algemeen verbod om varkens op straat te laten lopen.[572]Dit geeft al aan dat die praktijk vrij veel voorkwam en tot overlast leidde. Hoewel andere loslopende dieren werden geweerd op het Voorhout, werden er in 1570 wel schapen geweid.[573]
Boeren woonden aan de buitenkant van de bebouwde kom. Aan de oostzijde van het Spui lagen graslanden die als bleekvelden werden gebruikt. Aan de westzijde grensden de weilanden direct aan de sloot die de achtererven van de stadshuizen begrensde. Uit het voorkomen van een begraving van een koe op het achtererf van Spui 231/233 en de indrukken van koeienpoten, kunnen we aannemen dat plaatselijk ook aan de andere zijde van de sloot werd geweid. Helaas is de rol van de landbouw en veeteelt in en rond Den Haag in de 16de eeuw, maar ook eerder, niet duidelijk. Op grond van diverse historische bronnen kan wel een inschatting worden gemaakt van de verhoudingen tussen de beroepsgroepen in de jaren zeventig van de 17de eeuw. Er waren toen twaalf veeboeren gevestigd aan de zuidzijde van Den Haag en er was nog geen procent van de bevolking werkzaam in de landbouw.[574]
Met de groei van Den Haag in de 17de eeuw werden er maatregelen tegen overlast van veehouderij genomen. Het gebied waarbinnen hooibergen mogen worden geplaatst wordt beperkt vanwege brandgevaar. Uit de kaart van Bos en van Harn mag duidelijk zijn dat er anno 1616 nog vele hooibergen in de stad zijn. In 1614 komt er een verbod op het houden van varkens "binnen het vierkant van den Haghe" op straffe van een boete van 17 pond.[575] Tegelijkertijd kwamen er ook regels voor het verwijderen van mest op erven in geval van overlast voor de buren. Krengen van dode dieren moesten worden begraven op tenminste een voet diepte en overdekt met aangestampte aarde. Het koeienkreng dat naast de achtererfsloot werd gevonden was keurig begraven. Overigens zijn de horens van dit dier afgehakt om als nuttige grondstof voor een werktuig of iets dergelijks te dienen. Dezelfde omgang met dieren zien we ook bij de enkele kattenbotten, deze vertonen sporen van het villen.

Het op kleine schaal houden van vee en gevogelte op het eigen erf is in de Bierstraat wel aan te tonen.
Het zelf houden van kippen of ander gevogelte op het achtererf is vermoedelijk vrij gewoon geweest, maar dat is moeilijk te bewijzen. Een aanwijzing daarvoor is een 18de-eeuwse drinkbak

572 Pabon 1936, p. 186.
573 Wijssenbeek 1998 p. 34.
574 Wijssenbeek 2005, p. 59.
575 Hoogwerf 1895, p. 52.

voor kuikens. Een enkele scherf van een spreeuwenpot verwijst naar het gebruik om spreeuwen een nest te bieden en vervolgens de jonge spreeuwen te consumeren. Er werden ook vogels gehouden voor hun zangkwaliteiten, daarop wijzen aardewerken en glazen drinkbakjes die aan vogelkooitjes hebben gehangen. Op grond van Delftse boedelinventarissen, waarin weliswaar nauwelijks vogels worden genoemd maar wel de kooitjes, werden zangvogels, althans in de 18de eeuw, door alle lagen van de bevolking gehouden.[576]

Er zijn voor huis 4 en huis 7 meldingen van een stal, respectievelijk in 1666 en 1675. Dergelijke vermeldingen slaan waarschijnlijk op paardenstallen. Paarden vervulden een belangrijke functie als rijdier maar ook als trekdier. In het geval van huis 4 lijkt de aanwezigheid van een stal te verklaren door het beroep van de bewoner namelijk houtkoper. Bij huis 7 het grote dubbelhuis past het bezit van een paard bij de status van de bewoners.
De vondst van paardenbotten met slachtsporen in de noordelijke sloot geeft te denken. Er is lang een taboe geweest op het eten van paardenvlees vanwege een decreet van Paus Gregorius III in 732. Het eten van paardenvlees werd geassocieerd met heidense praktijken en deze moesten in het kader van de kerstening worden uitgeroeid. Paarden werden alleen in geval van uiterste nood gegeten. Zo werd in 1614 door Jan Orlers in zijn *Beschrijvinge der stad Leiden* gemeld dat tijdens het beleg van Leiden paarden werden geconsumeerd.[577] Misschien is dat ook het geval geweest in Den Haag. Een mogelijke andere verklaring, namelijk het aan andere dieren voeren van het vlees van afgedankte paarden kan bij gebrek aan knaagsporen niet worden aangetoond.

Vanwege de duidelijke aanwijzingen voor het houden van een mestvarken op de binnenplaats van Bierstraat 9 is er nieuwe onderzoeksvraag opgeworpen, namelijk: hoe gebruikelijk was het om een mestvarken te houden in de stad en welke welstandsklassen hielden zich daarmee bezig? Er is niets bekend over het houden van mestvarkens in de 18de en 19de eeuw in Den Haag. Het is niet duidelijk in hoeverre het 17de-eeuwse verbod op het houden van varkens in de stad in de praktijk werd gehandhaafd.
Een varken wordt in Engeland ook wel "a poor man's friend" genoemd. De dieren hebben niet veel ruimte nodig en kunnen worden gevoed met etensresten, eikels en bladeren. De vraag is tot welke welstandsgroep de eigenaar van het mestvarken behoorde. Geldt de Engelse uitspraak ook voor stedelijk Holland, specifiek Den Haag, in het begin van de 19de eeuw? Het zeer uitgebreide boedelonderzoek in Delft vermeldt ook vee. Varkens komen daarin nauwelijks voor. Er zijn drie vermeldingen bij de laagste belastingsklasse in de periode 1770/1794.[578]
Wat weten wij via historische en archeologische gegevens over de eigenaar van het varken? Op grond van de snelheid waarmee een mestvarken mest produceert en de sluitdatum van de beerkelder is dat waarschijnlijk Jan Konijnenburg, (commissaris der buitenschepen), de inwonende rentenier Greij, of de zoon of neef Konijnenburg die er later woonde. Eerst genoemden komen uit de middenklasse, maar in hoeverre de erfgenaam was verarmd weten we niet.
Uit het onderzoek van het botmateriaal uit de beerkelder van huis 9 is duidelijk geworden dat het mestvarken is gevoed met onder meer visafval. Vanwege de grote diversiteit aan vis – minimaal 21 soorten – en het voorkomen van enkele bijzondere en delicate vissoorten zoals steur, tarbot en tong, zou je kunnen concluderen dat het afval is van een welvarend huishouden maar dit afval zou ook als het visafval bij een vishandelaar kunnen zijn gekocht om het varkensvoer mee te verrij-

576 Wijssenbeek-Olthuis, T., 1987, p. 458.

577 Zijlmans 2011, p. 46.

578 Wijssenbeek-Olthuis, T., 1987, p. 458.

ken.[579] Beerenhout komt tot de conclusie dat het laatste het geval moet zijn. Een andere mogelijkheid is dat een deel van het visafval afkomstig is van de veel rijkere buren (huis 7/7a).
Vooralsnog is de informatie uit deze beerkelder en dat van het historisch onderzoek ambivalent. Bij nieuwe onderzoeken zal aandacht moeten worden besteed aan de hierboven genoemde nieuwe onderzoeksvragen.

16.3 De huizen

In de Bierstraat werden vanaf 1634 huizen met een of twee verdiepingen gebouwd. Door middel van subsidies probeerde men de bouw van huizen met twee verdiepingen te stimuleren. Huizen met slechts één verdieping werden op staal gefundeerd. Enkele huizen, waarvan bekend is dat ze meteen twee verdiepingen hadden, stonden op een palen- en plankenfundering.
In de Bierstraat was plaatselijk ruimte voor een deftiger huis waarvoor een dubbele kavel werd benut, namelijk huis 7/7a. Dit lijkt vrij uitzonderlijk te zijn voor zo'n zijstraat in deze buurt.
De indeling van de huizen is de loop der eeuwen aangepast. Bij enkele panden zijn resten gevonden van de oorspronkelijke indeling uit de periode 1634-1642: via de voordeur stapte men in het voorhuis, een kleine kamer van ongeveer 3 m diep (in het geval van huis 11 bijna 4 m) die dienst deed als entree en in veel gevallen als werk- en verkoopruimte. Daarachter was een gang die toegang gaf tot de woon-slaapkamer-keuken, de *camer*. Tussen beide ruimtes was er in een aantal gevallen een dwars geplaatste steektrap naar boven. Onder de trap was een ruimte voor een voorraadkelder met een bedstede daarboven. Bij sommige huizen was er vermoedelijk een spiltrap, eveneens met een betegelde voorraadkelder of voorraadkast eronder. Bij enkele huizen werd er meteen bij de nieuwbouw al een smalle achterkeuken of bijkeuken gebouwd. Bij andere huizen kwam die uitbouw er later of nooit.
In veel gevallen deelden twee huishoudens een waterput. De put ligt in dat geval op de perceelgrens. De 17de-eeuwse putten zijn door de veenlaag heen gegraven naar het waterhoudende strandzand. De onderzijde bestaat uit hergebruikte tonnen, de bovenzijde is van baksteen.[580]
Rondom de put is schoon zand ingebracht. In een geval was er met behulp van een schelpenlaag in de bovenste ton een filtersysteem gecreëerd. Dit hangt waarschijnlijk samen met de aanvoer van regenwater via een zinkput en een goot vanaf de 19de eeuw, misschien al vanaf de 18de eeuw. Regenwater werd opgevangen in waterkelders die tegen achtergevels en onder binnenplaatsen zijn aangebracht. Dit water werd gebruikt voor de was, de schoonmaak, maar ook voor de bereiding van bepaalde gerechten.
Het dubbelhuis 7-7a heeft aan de noordzijde een vrij gebruikelijke indeling met een ondiepe voorkamer en grotere achterkamer. Maar daarnaast is er een grote (ontvangst-)kamer extra die iets verhoogd ligt zodat er ruimte is voor een kelder. Verder is er een aparte keuken en zeer lange smalle uitbouw tot de achterkant van het perceel met daarin vermoedelijk een bijkeuken. Het is ook het enige pand waar aantoonbaar al vanaf aanvang gebruik werd gemaakt van rechthoekige beerkelders. In een later stadium waren deze door middel van een goot verbonden met een ronde verzamelput op het achtererf. Bij andere panden in de Bierstraat zijn er aanwijzingen dat er eerst ingegraven tonnen zijn gebruikt voor de opvang van de ontlasting.

579 Esser en Beerenhout in deze publicatie.

580 De stenen opbouw van s38 ontbrak en is vermoedelijk in de 17de eeuw verwijderd.

Achter de huizen 16 en 18 grenzen de beerkelders aan elkaar en zijn mogelijk in een keer opgezet. De beerkelder van huis 16 is dubbel. Een kuil met beergrond naast deze kelders wijst erop dat de beerkelders weliswaar geleegd werden maar dat de inhoud niet altijd werd afgevoerd.

De panden 18 en 20 en 7/7a waren voorzien van half verdiept liggende kelders aan de voorzijde van het huis. De muren zijn hier ouder dan de bewaard gebleven vloeren. Vanaf de straatzijde van huis 20 was er een gang die toegang gaf tot de achtergelegen vertrekken en tot de keldergang. De kelderbakken zijn los tegen de bouwmuren aangebouwd. De bovenzijde van de bak bestaat uit een soort vensterbankje. Dit was ook bij het buurpand te zien. Waarschijnlijk lagen de kamers hierboven verhoogd om zodoende een bruikbare opslagruimte te creëren. Vanwege overlast van grondwater werden de vloeren opgehoogd.[581] Een constructie met een vensterbank was ook te zien in de grote voorkamer van het dubbelpand 7/7a. Half verdiept aangelegde kelderbakken zijn vaker in de Spuibuurt aangetroffen, onder meer in huis Spui 237.[582] Maar deze liggen niet, zoals in de Bierstraat, direct aan de voorzijde van het pand.

In de Spuibuurt werd in de 17de eeuw al gebruik gemaakt van brandgangen om de toegang tot achterterreinen en achterbebouwing mogelijk te maken. Transport van afval en de aanvoer van brandstoffen werd daardoor vergemakkelijkt. Aan de even zijde van de Bierstraat kon worden aangesloten op al bestaande poorten en stegen van het Spui. In het geval van de oneven zijde van de Bierstraat werd daar bij de nieuwbouw rekening mee gehouden door het maken van een gemeenschappelijk te gebruiken poort die behalve door de bewoners van de huizen aan weerszijden ook door bewoners van een huis ernaast mocht worden gebruikt.

16.4 De bewoners

Tot 1633

De eigenaren, tevens vaak ook bewoners van de huizen aan het Spui hadden in veel gevallen een beroep dat samenhing met de functie van het Spui als binnenhaven. In de periode 1560-1600 waren er onder de huiseigenaren op dit gedeelte van het Spui schuitvoerders (Spui 231/233 en 227). Ook onder de huurders was er een schuitvoerder die in een huisje achter Spui 241 woonde. Verder worden er scheepmakers (Spui 235 en 239) en een timmerman (achter Spui 237) vermeld. Maar ook een kuiper (233), een hoefsmid (241), een ambtenaar en een tamboer (231/233). In de periode tot 1633 lijkt daar weinig verandering in te komen: er komen herbergiers bij (227 en in het slop 245/247), timmerlieden (237 en 239) en een bakker (237). In 1627 behoorden de eigenaars van de woningen direct aan het Spui tot de groep kleinbezitters, de onderlaag van de middenklasse.[583] Vraag is of het afval in de beide slootarmen kan worden gerelateerd aan de bewoners aan het Spui en de slopjes achter het Spui. Uit de koppeling van historische bronnen en de archeologische gegevens blijkt dat in ieder geval het doodlopende stuk van de zuidelijke slootarm (vondstcomplex 1) gebruikt te zijn geweest door de bewoners van de slopjes die er hun secreten boven hadden staan. Het was in hun eigen belang dat de sloot zo lang mogelijk open bleef: ze konden er hun afvalwater en aflopende regenwater in kwijt en konden het slootwater als bluswater gebruiken. Er is tijd en moeite geïnvesteerd om een beschoeiing en een trapje te maken. Uit de vondsten blijkt

581 Er is hier geen sprake van een drijvende kelder.

582 Rosenberg en De Booij 1992, p. 50-51. Spui 237 ligt achter Bierstraat 14.

583 Gebaseerd op Van Gelder 1913, p. 58.

dat ver voordat de sloot werd gedempt er al afval in is gestort. Gezien de ligging van deze sloot is het aannemelijk dat dit vooral is gedaan door de bewoners van de slopjes maar mogelijk ook door de bewoners aan het Spui. Voor de noordelijke slootarm (vondstcomplex 2) zijn er geen historische aanwijzingen voor een gebruik voor lozing van water en fecaliën. Rond 1615 moet het grootste deel van de arm al zijn gedempt (complex 2a) omdat er een toen een huisje stond helemaal aan de achterzijde van het achtererf van Spui 231/233. Het ligt voor de hand dat de eigenaars van dat perceel iets van doen hebben met de demping maar juist daarover zijn er onduidelijkheden.

Vlak voor de nieuwbouw in 1633-4 is er nog een dempingsfase geweest waarbij zand en puin en ander afval is gestort voordat er een alles bedekkende laag zand overheen ging.
Vraag is of er aan de hand van verschillen en overeenkomsten in de vullingen van beide sloten iets afgeleid kan worden over de welvaart. Op grond van het aardewerkspectrum (zie ook hieronder materiële cultuur) zijn er geen grote onderlinge verschillen te zien. Het lijkt allemaal vrij eenvoudig spul. In beide sloten komt ook b-keuze aardewerk voor. Daarentegen komt er ook een fragment van een luxe tegelkachel voor die gevonden is op het uiteinde van de zuidelijke sloot (1e). Een dergelijke tegelkachel verwacht je niet aan het Spui. Verder zijn er enkele vondsten in de puinlaag (2c) boven de noordelijke sloot en in de zuidelijke sloot die opvallend zijn, namelijk kraakporselein en ander vroeg porselein en (afgesneden stukken van) boekbanden met goudopdruk. Het is dan ook goed mogelijk dat een deel van het materiaal niet afkomstig is van de bewoners aan of achter het Spui.
Uit vergelijkingen met andere vondstcomplexen in West-Nederland valt de geringe hoeveelheid geïmporteerd aardewerk op. Uit een onderling vergelijk van Haagse vondstcomplexen blijkt dat een vrij algemeen beeld te zijn. Er zijn wel verschillen in het percentage witbakkend aardewerk. Hierdoor bestaat de indruk dat dit ofwel veel duurder was, of importen betreft. Verder geeft de aanwezigheid van b-keuze aardewerk ook aan dat de personen die deze spullen weggooiden niet tot de middenklasse behoorden maar een stapje lager stonden. De kleipijpen geven ook een beeld van zuinigheid. Het grootste deel van het materiaal komt dan waarschijnlijk ook van de bewoners van de slopjes.

Het spectrum van de schoenen is heel divers: een groot deel bestaat uit zwaar versleten eenvoudige schoenen, maar er zijn ook aanwijzingen voor een enkele luxe schoenen. Daarbij lijken er geen duidelijke verschillen tussen beide slootarmen. Dit kunnen heel goed schoenen zijn die zijn gedragen door werklieden en hun vrouwen en kinderen uit de slopjes maar voor een deel ook door de middenklasse aan het Spui. Een aantal bijzondere leren voorwerpen is mogelijk beroepskleding geweest: een leren wambuis en twee degendragers waarvan er een fraai versierd was met borduurwerk en een aantal riemen, alle uit de noordelijke sloot. Het is verleidelijk om dat gegeven te combineren met de aankoop in 1610 van een tuin achter Spui 237 door Philip Staets, hellebardier van de Prins van Oranje, maar er is geen enkele zekerheid dat hij hier ook afval heeft achtergelaten.
Bij het textiel zijn er duidelijke verschillen tussen beide slootarmen. In de noordelijke slootarm is wel afval van wollen werkkleding gevonden, in de zuidelijke nauwelijks. Daar overheersen de duurdere zijden en gemengde stoffen. Enkele fragmenten, zoals een met zijde omwikkeld boogje voor op het hoofd of als opstaande kraag, zijn zelfs aan de elite gerelateerd. In de noordelijke sloot zijn meer voorwerpen die op luxe wijzen, zoals een restant van een chique manchet maar ook een fragment van een ebbenhouten fineerplaat en de resten van twee luxe goudgestempelde boekbanden. Het is echter goed mogelijk om deze voorwerpen te zien als secundair afval. Welvaartsresten die niet meteen zijn gedumpt maar waarmee een tweede eigenaar nog iets heeft geprobeerd te maken.

1633-1700

De bewoners van de Bierkade zijn vaak gerelateerd aan de bierhandel. In tegenstelling tot wat de naam Bierstraat doet vermoeden is dat niet het geval met deze straat. In de 17de eeuw wonen er vooral beambten en kleine zelfstandigen.

Voor het jaar 1680 zijn we ingelicht omtrent het aantal bewoners per huis en hun beroepen. Aan de even zijde wonen twee slagers, een zilversmid, een klerk, een bode en een borduurwerkster. Er lijkt voor deze huizen weinig verschil te zijn in het aantal bewoners. In elk huis, behalve huis 20 woonden twee of drie volwassen met drie tot vijf, gemiddeld vier, kinderen. De volwassenen zijn ofwel een echtpaar met of zonder een meid ofwel een eenoudergezin met een meid. In huis 20 woont een weduwe met een inwonende vrouw die borduurwerkster is. Van de zes huizen aan de oostzijde van de straat (nummer 4-20) worden in 1680 alleen de nummers 12 en 20 bewoond door de eigenaars, de rest is verhuurd.

Een andere belangrijke bron van informatie zijn de belastinggegevens uit 1674. Hieruit blijkt dat de zilversmid uit huis 6-10 een vermogen heeft van f 1000,-. De weduwe in huis 16 en haar buurman van huis 18 worden beide aangeslagen voor f 2333,75 en de buurman daarnaast voor f 2000,-. Helaas is door onevenwichtigheden in de samenstelling en grootte en datering van de verschillende vondstcomplexen het niet goed mogelijk om uitspraken te doen over de relatie tussen de complexen en de welvaart van de bewoners aan deze zijde van de straat. Het enige wat opvalt, is het voorkomen van enkele statusobjecten zoals een zeer grote roemer, een fraai gedraaide ivoren mesheft en een stemschroef voor een snaarinstrument in de beerkelders van huis 16. De meervoudige uitvoering van die beerkelders is waarschijnlijk een later, 18de-eeuws verschijnsel.

Aan de overzijde van de Bierstraat zijn de bewoners allemaal huiseigenaar. In het grote dubbele huis woont een (hoog geplaatste) klerk met vrouw en zes kinderen en natuurlijk een meid. Daarnaast een weduwe met 4 kleine kinderen en in huis 11 twee volwassenen: een adellijke jonker van Nassau met een meid.

Uit de belastinggegevens van 1674 blijkt dat de eigenaar van huis 7/7a boven iedereen uitsteekt met een vermogen van f 35.000,-. Zijn buren van huis 9 werden aangeslagen voor f1000,-. De bewoners van huis 11 zijn van adel en zijn niet voor hun vermogen aangeslagen. De gewone huizen (9 en 11) aan deze zijde hebben grotere percelen dan aan de overzijde en konden in opzet daarom ook groter worden aangelegd. Het dubbel formaat huis 7/7a is de enige waarin een grote hoeveelheid 17de-eeuws materiaal werd gevonden. In de beerkelders van huis 9 ligt de nadruk op de 18de eeuw. Onderling vergelijk van deze complexen is dan ook niet zo zinvol. Zij zijn wel vergeleken met andere complexen in Den Haag. Daarbij komt de welvaart van de bewoners van huis 7-7a wel duidelijk naar voren.

Uit met name de historische gegevens blijkt dat nog een halve eeuw na het ontstaan van de Bierstraat een verschil te constateren is tussen de beide zijden van de straat, een verschil dat voortkomt uit de omstandigheden waarin de straat ontstaan is. De even zijde is “kariger” van opzet en dat weerspiegelt zich in het gebruik en de bewoning.[584]

584 Zie hoofdstuk 2.2.

1700-1800

Den Haag maakte net als de andere Hollandse steden een langdurige bloei mee die in de tweede helft van de 17de eeuw terugliep. Uit belastinggegevens (belasting op begraven) blijkt dat de verschillen tussen rijk en arm steeds groter werden. Aan het begin van de 18de eeuw behoorde al 66% van de bevolking tot de armen en aan het eind van die eeuw al driekwart. De nieuwe woonwijk tussen Amsterdamse Veerkade en Bierkade bleef lang een respectabele wijk. Dit in tegenstelling tot de havenbuurt aan de overzijde van het Spui. De 18de-eeuwse vondsten aan de even zijde van de Bierstraat zijn vrij gering in aantal. Van het huis 4 is een beperkte hoeveelheid materiaal dat een eenvoudige indruk maakt. In huis 16 is de hoeveelheid ook beperkt. In huis 9 is het beeld van de welvaart niet consistent, de grote hoeveelheid roodbakkend aardewerk wijst op een karig bestaan, andere vondsten wijzen weer op enige welvaart. Dit heeft vermoedelijk te maken met verschillen in status van de opeenvolgende bewoners.
Het materiaal van huis 7 en huis 9 leent zich wel voor vergelijking met andere Haagse complexen. Het enige dat daar uit komt is dat de welvaart van de bewoners van huis 7/7a nog steeds hoog is maar niet extreem hoog.

1800-2000

Toch zou ook hier de verloedering toeslaan, zoals we kunnen zien in de Bierstraat. Aan het begin van de 19de eeuw waren veel woningen aan de even zijde van de Bierstraat omgezet in stallen of pakhuizen. Er zijn daar ook huizen met meerdere inwonenden, een soort pensions voor alleenstaanden. Zo werd bijvoorbeeld Bierstraat 4 aan het begin van de 19de eeuw bewoond door een beeldhouwer, een turfdrager, een kabinetwerker, een koopman en een timmermansknecht. Huis 20 werd bewoond door een melkboer, een oude weduwe, een schoenmakersknecht, een timmermansknecht en een ambachtsman. Aan de overzijde blijft men op nummer 7/7a op stand leven met twee dienstbodes. Huis 9 wordt bewoond door twee renteniers en in huis 11 vestigen zich gewone gezinnen. De verschillen tussen beide straatkanten bleven dus gehandhaafd.
Eind 19de eeuw kwamen er een aantal werkplaatsen en kleine fabriekjes die in de 20ste eeuw weer werden ontmanteld. Na de sloop en nieuwbouw aan het einde van de 20ste eeuw werd de Bierstraat weer omgezet in een echte woonstraat met twee complexen voor jongerenhuisvesting aan weerszijden. De bewoning aan beide kanten van de straat is voor het eerst in evenwicht gebracht.

16.5 Voeding

Het onderzoek heeft veel informatie opgeleverd over de voedingsgewoonten van de 17de-eeuwse bewoners. Rogge met daarnaast gierst waren de belangrijkste granen. Soorten als boekweit, rijst, haver en tarwe worden elk door één macrorest vertegenwoordigd. Haver wordt over het algemeen tot diervoedsel gerekend. Boekweit werd toen vrij algemeen gegeten. Tarwe was toentertijd een duurdere graansoort. Rijst was aanvankelijk een luxeproduct maar werd vanaf de 17de eeuw meer algemeen gegeten. Het assortiment van gecultiveerd fruit en noten is niet uitzonderlijk voor de 17de eeuw. De meeste soorten worden overigens nog steeds gegeten. Maar er zijn ook soorten die niet meer of nauwelijks nog worden gegeten zoals zwarte moerbei en mispel en gele kornoelje. Een aantal van de gevonden gewassen is betrekkelijk zeldzaam in de 16de en 17de eeuw. Van paprika of Spaanse peper zijn maar enkele vondsten uit de betreffende periode bekend.

Het grootste deel van zuivelproducten en consumptievlees moest van buiten worden aangevoerd. De botten die in de sloten en beerputten zijn gevonden geven een indruk van de consumptie, niet van de veestapel.
Runderen vormden de belangrijkste bron van vlees, daarna schapen/geiten en vervolgens varkens. Uit de leeftijden van het geslachte vee blijkt dat deze dieren speciaal voor het vlees zijn gehouden en op optimale leeftijden zijn geslacht. Die optimale leeftijd kon overigens voor sommige gerechten zoals hoofdkaas iets anders liggen, daarvoor gebruikte men bij voorkeur kalfskoppen.
Er zijn drie wildsoorten gevonden: de resten van haas, een dijbeen van edelhert en een halve kop van een damhert. Aangezien de jacht voorbehouden was aan de adel zijn het edelhert en het damhert waarschijnlijk gestroopt. Vondsten van damhert zijn uiterst zeldzaam in Nederland. Voor het voorkomen in dit Haagse vondstcomplex is echter een plausibele verklaring. Damherten werden in het Haagse Bos in een omheind gedeelte gehouden maar het is bekend dat men veel hinder van stroperij ondervond. Prins Maurits heeft het wildbestand aangevuld ondermeer met damherten uit Engeland,
De vondst van dit damhertbot is ook internationaal van belang. Recent is vanuit Nottingham University een verzoek gekomen om materiaal ter beschikking te stellen voor een onderzoek naar de verspreiding en betekenis van het damhert vanaf 6000 voor Chr. tot 1600 na Chr. in Europa.[585]

In Den Haag werden dagelijks verse zeevis en schelpdieren aangevoerd. De Scheveningse visverkoopsters droegen hun koopwaar in manden op het hoofd en gingen te voet van het dorp aan zee door de duinen naar het centrum van Den Haag. Vanaf 1591 tot 1938 was de verkoop van zeevis geconcentreerd op de visbanken in de Schoolstraat. Uitgaande van de samenstelling van de visresten kan worden vastgesteld dat in de periode 1580-1640 maar ook in de 18de eeuw hoofdzakelijk zeevis werd geconsumeerd, op afstand gevolgd door zoetwatervis.

De gewone consumptievogels zoals kippen en wilde of tamme eenden zijn gegeten. Bijzondere eendensoorten als zomer of wintertaling zijn samen met wilde eenden gevangen in eendenkooien. Er is weinig aanwijzing voor het eten van gans.
In de waterput bij het huisje van rond 1614 dat aan de sloot lag, zijn resten van vogels gevonden die niet als voedselafval zijn te interpreteren. Meeuwen en ook een zee-eend zijn geschoten om de veren te kunnen gebruiken in de vullingen van dekbedden en kussens. Een nijverheid waarvan, voor zover bekend, nog nooit sporen zijn teruggevonden. Alhoewel de slachtsporen duidelijk zijn, kunnen we deze activiteit niet met zekerheid koppelen aan de bewoners van het huisje. De botten kunnen met aangevoerd duinzand in de waterput terecht zijn gekomen.

16.6 Materiële cultuur

De kennis over de materiële cultuur in de periode vanaf de tweede helft van de 16de eeuw tot het begin van de 19de eeuw in het zuidelijk deel van Den Haag is door de uitwerking van het vondstmateriaal sterk toegenomen. Met name voor de periode 1570-1640. Het voert te ver om alle materiaalcategorieën nogmaals te behandelen. De drie voornaamste onderwerpen waarin kenniswinst is geboekt zijn: 1.Schoeisel, kleding, accessoires. 2. Keuken- en tafelgerei. 3. Handelstromen.

585 Dama International: Fallow Deer Project. http://www.fallow-deer-project.net/

Ad. 1

Onze kennis over de kledij uit de periode 1570-1640 in Nederland is vooral gebaseerd op gravures en schilderijen. Afhankelijk van de welstand van de eigenaar, maar ook zijn bezigheden, droeg men wollen werkmanskleding of dure zijden kledingstukken. De kleding zelf is op enkele museale stukken na en de vondsten op Nova Zembla en Spitsbergen nauwelijks bewaard gebleven.
Aangezien textiel kostbaar was werd kapotte kleding zo goed mogelijk gerepareerd of versneden tot lappen die als reparatiestukken konden worden gebruikt of als voeringstof konden dienen. Alleen de onbruikbare resten verdwenen in het afval. Ook afgedankte vilten hoeden werden versneden, daar werden onder andere inlegzooltjes van gemaakt. De textielvondsten uit de opgraving betreffen vooral afvalstukken die in enkele gevallen zijn te herleiden tot kledingstukken.
Op grond van de locatie werden vooral resten van wollen werkkleding verwacht. De wollen stoffen zijn echter in de minderheid. Het enige wollen weefsel uit de zuidelijke slootarm is een weefsel van hoge kwaliteit, dat vermoedelijk niet voor werkkleding is bedoeld. In de noordelijke slootarm zijn meer eenvoudige wollen weefsels gevonden. Er is ook een met een wollen stof gevoerd leren kledingstuk. Het betreft de onderkant (het schootje) van een kort, getailleerd herenjasje. Voor onderkleding werden vooral linnen stoffen gebruikt. Deze zijn op een geval na vergaan. Zeer bijzonder is een fragment van een golvend stijf stuk van zes op elkaar geplakte lagen grof linnen dat bedekt is met een wollen stof. Mogelijk betreft het een stuk van een gipscorset.
Een belangrijk deel van het opgegraven textiel behoort tot de luxe stoffen. Het zijn fijne zijden bandjes, een complete zijden halsdoek, een zijden gepinkte stof, damast, fluweel met een blokjespatroon etc.
De toegenomen welvaart aan het eind van de 16de eeuw had invloed op de wijze waarop men zich kleedde. De rijk geworden burger kon zich nu fluweel en zijde veroorloven. Dat was daarvoor voorbehouden aan de adel.
Behalve gewone zijden linten en bandjes zijn er ook kaartweefselbandjes aangetroffen waarvan er twee zijn opgenaaid op smalle repen fluweel. Mogelijk waren deze stofrepen onderdeel van een korte pofbroek voor mannen uit de gegoede stand. Uit een vondst van een muil met opgenaaide kaartweefselbandjes blijkt dat de bandjes ook zijn gebruikt als versiering op met textiel overtrokken muilen.
Andere vormen van versiering zijn gemaakt door het op de stof naaien van een soort pseudo-gouddraad gemaakt van dunne reepjes messing gewikkeld om (een nu verdwenen) zijden draad.
Enkele voor Nederland zeer bijzondere vondsten zijn combinaties van zijde en metaal. Het ene is een constructie van twee gebogen messingdraden omwikkeld met zijden draad en een zijden bandje. Deze constructie was een zogenaamd boogje, onderdeel van een opstaande kraag, die rechtop of achter op het hoofd werd gedragen in combinatie met een fraai kapje. Een dergelijke dracht zien we vooral op schilderijen waar de elite op is afgebeeld. Verder moet men oppassen met snelle conclusies te verbinden aan het voorkomen van fragmenten van luxe kledingstukken omdat bekend is dat (delen van) afgedankte kleding vaak aan personeel werd geschonken. Datzelfde geldt ook voor het schoeisel.
Mannen en vrouwen droegen over hun kleding een of meerdere riemen of ceintuurs waaraan accessoires konden worden gehangen. De riemen komen in allerlei maten, versierd en onversierd, voor in de sloten.
Aan de riem om het middel werden beurzen, tassen en messchedes gedragen. Deze accessoires zijn ook in de sloten terecht gekomen. Aan de voorwerpen is meestal niet te zien of ze door mannen of vrouwen werd gedragen. Dat is wel het geval bij een met een IHS monogram versierde messing riemdrager die over de riem werd geschoven. Dit model werd alleen door mannen gedragen. Dat is

ook het geval met de twee degendragers. Eén was versierd met borduursel, de andere was onversierd. Van beide voorwerpen was de metalen gordelhaak afgescheurd. Deze haken, maar ook sierknopen en schoengespen werden hergebruikt.
Enkele kettingen, respectievelijk van zilver en van messing, zijn vermoedelijk per abuis in de sloten terecht gekomen. Ook in later tijd (eind 18de eeuw) is er zo iets aan de hand, namelijk als enkele kleine gouden sierraden in een beerkelder van huis 9 belanden.
Niet behorend tot de accessoires maar in dit verband wel vermeldenswaardig zijn de resten van drie boeken in de noordelijke sloot. In twee gevallen gaat het om afgesneden stukken van leren boekbanden versierd met goudopdruk, die rond 1600 dateren. In die periode bezat vrijwel ieder huishouden uit de middenklasse meerdere boeken, maar dergelijke kostbare boekenbanden kwamen alleen bij de elite voor die ze speciaal bij een boekbinder bestelde.
De grote hoeveelheid schoenen uit de sloten vormt een staalkaart voor de schoenmode voor mannen, vrouwen en kinderen uit de periode 1570-1640. De nadruk ligt op de voor deze periode gebruikelijke bandschoenen en muilen. De jeugdschoenen zijn voor een deel uitgevoerd als bandschoenen of gespbandschoenen. Schoenen met gespsluitingen waren favoriet bij de jeugdschoenen. Het feit dat hier ook kleine kinderen schoenen droegen duidt op een zekere welstand. Op enige luxe duiden ook de muilen die met stof overtrokken waren, de speciale huisschoenen en de winterschoenen (voor volwassenen). Wat ontbreekt, zijn de ver uitgesneden bandschoenen die alleen door de elite werden gedragen.
Circa de helft van de schoenen voor volwassen en 60% van de kinderschoenen uit de periode 1570-1640 is versierd. Bij gebrek aan grote gepubliceerde vondstcontexten is vergelijking met andere steden nog niet mogelijk.
Er is opvallend veel gerepareerd, zowel aan het bovenleer als de zolen. Voor het gebruik van gerepareerde schoenen lijken er een aantal mogelijkheden. De eerste eigenaar kan ze volledig hebben afgedragen. Het is ook mogelijk dat de bewoners hun knechten en meiden schoenen lieten afdragen. Een derde mogelijkheid is, dat bepaalde schoenen tweedehands aangeschaft zijn.[586]
Kortom: hoewel er betrekkelijk weinig gevonden van de typische wollen werkkleding is er wel een ruime hoeveelheid afgedragen schoeisel dat door werklieden kan zijn gedragen. Daarnaast is er een redelijke hoeveelheid schoeisel dat met de middenklasse kan worden geassocieerd. Resten van verschillende zijden stoffen, bandjes en lintjes zijn, op een enkele halsdoek na, vermoedelijk het afval van verstelwerk en het vermaken van kleding. Een boogje voor op het hoofd of als kraag en de resten van een manchet worden, net als de met goudopdruk versierde boekbanden en de geborduurde degendrager, met de elite geassocieerd, al hoewel er voor de degendrager ook andere verklaringen denkbaar zijn (zie hierboven paragraaf 16.4).
De vondstcomplexen in de Bierstraat zijn de eerste, en tot nu toe enige, die een uitgebreid beeld geven van de Haagse schoenmode in de periode 1570-1640.

Ad. 2

Bij deze opgraving is geprobeerd een totaal overzicht te maken van de samenstelling en de variatiebreedte van het dagelijkse gebruiksgoed van aardewerk in de periode 1570-1640 in Den Haag door het determineren van twee slootvullingen. De overige periodes hebben wel interessant materiaal opgeleverd maar in kleine aantallen, zodat we daar niet van een volledig spectrum kunnen spreken.

586 Zie hoofdstuk 12.

Op grond van de historie van de ontwikkeling van het terrein en de vondsten is het aannemelijk dat de vulling van de noordelijke sloot voor 1616 bijna compleet was. De toplaag dateert van voor 1634. Voor de andere sloot is een langere gebruiksduur geweest namelijk tot uiterlijk 1642. Toch lijken er niet veel verschillen in de samenstelling van de vullingen te zijn.
De relatieve hoeveelheid roodbakkend aardewerk in beide slootvullingen lijkt met een gemiddelde van 87%, zeer hoog en de percentages voor witbakkend aardewerk zeer laag, namelijk 3,5 tot 5,6%.[587] Er zijn vergelijkingen gemaakt met andere vondstcomplexen binnen en buiten Den Haag. Het beeld dat daaruit komt is dat in den Haag tot circa 1620 een hoeveelheid van minimaal 75% roodbakkend aardewerk gebruikelijk is bij arm en rijk en dat men weinig majolica bezit. De aardewerk- en glascomponenten van de slootcomplexen wijzen op armoede. Dat is niet alleen af te leiden uit het hoge percentage roodbakkend aardewerk maar ook aan het voorkomen van misbaksels.

Er lijken nu aanwijzingen te zijn dat naast glas ook witbakkend aardewerk mogelijk een indicator is voor het bepalen van de relatieve welstand in deze periode. Maar er zijn meer statische gegevens nodig om dat te kunnen aantonen.
Ten aanzien van de herkomst van het rood- en witbakkend aardewerk zijn er tendensen te zien. Bij het roodbakkend aardewerk uit het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw overheersen twee pottenbakkerstradities: die uit Bergen-op-Zoom die vooral tot uiting komt bij de borden en een deel van de grapen en dat van de traditie van Oosterhout, vooral bij de grapen en pispotten, in mindere mate ook bij borden. Juist in Den Haag en Delft komen grote hoeveelheden van typisch Oosterhoutse grapen en pispotten voor. Beide worden gekenmerkt door lage modellen met twee ribben op de buik en een insnoering onder de rand. Grapen van het type r-gra-59, r-gra-100, r-gra-148, pispotten van het type r-pis-23, r-pis-32 en verwante types lijken hier de overhand te hebben. Dat wil niet zeggen dat die en andere voorwerpen alle in Oosterhout zijn gemaakt. Het is denkbaar dat potterbakkers uit West-Brabant zich in Delft en/of Den Haag hebben gevestigd om dichter bij hun markt te zitten. Nadeel was wel dat alle potaarde dan moest worden aangevoerd.
Er zijn echter nog geen duidelijke aanwijzingen in de vorm van pottenbakkersafval gevonden. Wel zijn er wrakke potten (vooral van de typen r-gra 59, r-gra-100 en r-gra-148) en een wrak vergiet die naar een lokale of regionale pottenbakker zouden kunnen wijzen. De historische aanwijzingen voor producenten van roodbakkend aardewerk in Den Haag zijn echter miniem. Van het bestaan van Delftse pottenbakkers van roodbakkend aardewerk weten we, maar er is nog geen pottenbakkersafval uit de late 16de of begin 17de eeuw gepubliceerd waardoor vergelijkingen mogelijk zouden zijn.
Ander aardewerk, kommen, schalen en vuurklokken is in de traditie van Noord-Hollands slibaardewerk gemaakt. Een deel van de vuurklokken is waarschijnlijk in Alkmaar en omstreken gemaakt maar een ander deel zou in Gouda kunnen zijn geproduceerd. Een enkel kommetje met een afwijkende kleuring zou eventueel uit Zeeuws-Vlaanderen kunnen komen.
Witbakkend aardewerk werd vermoedelijk uit Gouda aangevoerd. We kennen daar vooral de producten met een groen geglazuurde buitenkant die daar hoogst waarschijnlijk vanaf 1625 werden geproduceerd.

In de slootarmen is verder tingeglazuurd aardewerk gevonden, voornamelijk majolica maar ook enkele scherven faience. Het aandeel van majolica is in vergelijking met andere vondstcomplexen uit West- Nederland laag. Heeft dat te maken met een geringe aanvoer vanuit het noorden (Haarlem), of met armoede? Voor onderzoek naar die laatste mogelijkheid zijn er meer statistische gegevens

587 Zie tabel 5.1.

nodig. Dat de hoeveelheid Hollandse faience gering is, is niet zo vreemd aangezien die productie pas rond 1625 (langzaam) op gang komt en dergelijke nieuwe producten eerst bij welgestelden werden geïntroduceerd. Bij de huishoudens aan de oneven zijde van de Bierstraat (na 1634) zien we wel een groot aandeel van faience. Dit is echter in vergelijking met een ander complex uit de Boekhorststraat niet extreem veel.
De nu ontstane catalogus kan binnen Den Haag gebruikt worden voor vergelijkingen met nog niet gepubliceerde complexen in andere wijken. De vraag is ook in hoeverre het aardewerkassemblage verschilt van die in Delft. Veel wordt verwacht van de toekomstige mogelijkheden om vergelijkingen op regionaal niveau te trekken zodra omringende steden ook in het hier gebruikte classificatiesysteem gaan publiceren.[588]

Het glasmateriaal uit de Bierstraat leent zich goed voor de beschrijving van een algemene ontwikkeling in het gebruik van glazen voorwerpen in de 16de tot 19de eeuw. Daarbij is een bijzonder object gevonden, namelijk een onderdeel van een fopglas. Vanwege de beperkte hoeveelheid glas zijn in dit geval beschouwingen over welvaart aan de hand van statistische gegevens problematisch. Enkele bijzondere vondsten wijzen echter direct op welvaart: dat betreft het glaszegel van de familie Van Wassenaar in huis 7 en de vondsten van lichtkroonelementen in huis 9 en in de beerkelders achter huis 16.

Ad. 3. Handelsstromen

Het belangrijkste vervoer van producten en mensen verliep via het water, via de Vliet naar het Spui. Vooral aan het Spui en directe omgeving woonden schippers. Deze waren in veel gevallen gebonden aan vervoer naar een enkele stad. Zo worden er in 1674 schippers op Antwerpen, Breda, Bergen op Zoom, Rotterdam, Dordrecht, Leiden en Amsterdam genoemd.[589] In tegenstelling tot steden als Delft en Leiden lag Den Haag niet direct aan een doorgaande route. Het is dan ook niet vreemd dat in Leiden veel meer schippers woonden, die op Delft, Den Haag, Den Bosch, Dordrecht, Gorkum, Gouda, Haarlem, Rotterdam, Utrecht en Zeeland (Middelburg) voeren.[590] En andersom vertrokken uit bovengenoemde steden ook weer schepen die Den Haag ook aandeden.
Een van de bronnen van informatie over handelsstromen wordt gevormd door de munten. Er is echter maar een beperkt aantal munten gevonden die op een na uit de Nederlandse provincies of van net over de huidige grens (Gulik) afkomstig zijn. De enige afwijkende munt, een Spaanse dubbele reaal, is vermoedelijk een relict van de Spaanse bezetting.

Zoals hierboven al is genoemd, ligt er bij de aanvoer van aardewerk in de 16de en begin 17de eeuw de nadruk op materiaal uit het zuiden (Bergen-op-Zoom, Oosterhout) en in mindere mate uit Noord-Holland. Enkele vuurstolpen die waarschijnlijk uit Alkmaar komen zijn daarbij echte uitzonderingen. Niet eerder werden zover zuidelijk van Alkmaar fragmenten gevonden.[591] De rol van Delft en Gouda als aardewerkleverancier is voor het einde van de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw nog onduidelijk.
Daarnaast is er vanouds al aanvoer van steengoed uit Duitsland en het gedeelte van België dat aan Duitsland grenst. Weser- en Werra-aardewerk werd vanuit Duitsland naar havensteden vervoerd

588 In 2012 zal de eerste Delftse publicatie waarin het Deventersysteem is gebruikt worden gepubliceerd.

589 Van Gelder 1915.

590 Peltjes 2005. Zoeken op beroep: schipper.

591 Mededeling P. Bitter, archeologie Alkmaar.

en daar verder overzee verhandeld. In de tweede helft van de 17de eeuw gaan de producten uit Gouda (witbakkend en roodbakkend) en Delft (faience) een grotere rol spelen. In de 18de eeuw komt daar de aanvoer van goedkope roodbakkende producten uit het Nederrijnse gebied bij.
Een andere bron van informatie komt uit het onderzoek van de kleipijpen. Duco ziet voor de vroegste periode, tot circa 1630 aanvoer uit verschillende plaatsen in de regio zoals Gouda en Rotterdam maar ook uit Amsterdam. Bij de zogenaamde eerste generatiepijpen uit de periode na 1595 tot 1620 valt een aantal pijpen op met een spoor dat langer en slanker is dan in andere Hollandse plaatsen gebruikelijk is en dat ook niet in Engeland bekend is. Dit type is nu van drie locaties uit Den Haag bekend en lijkt alleen in Den Haag voor te komen. Het is mogelijk hier, of eventueel in Delft geproduceerd. Helaas zijn er geen archivalische bewijzen voor.
Rotterdam en Amsterdam waren de aanvoerhavens voor de tabak uit de Spaanse en Portugese koloniën. Er is mogelijk een verband tussen die aanvoer en de Rotterdamse kleipijpen aangezien de tabakshandel aanvankelijk vaak werd gecombineerd met de verkoop van pijpen. In de periode 1610-1620 kwam ook tabaksteelt in Utrecht, Gelderland en Overijssel op gang. De producten werden in Amsterdam versneden en deze stad werd vervolgens ook de belangrijkste aanvoerplaats voor Amerikaanse tabaksbladeren.[592] In de periode 1620-1650 worden er in veel steden tabakspijpen gemaakt. De belangrijkste productiecentra zijn Amsterdam, Gorkum en Gouda die elk hun eigen afzetgebied hadden. In andere steden werd er voor de regionale markt geproduceerd. In de Bierstraat zijn er voor deze periode pijpen uit Gouda, Rotterdam en Delft en mogelijk een enkele pijp uit Leiden. Het valt op dat er met uitzondering van de mogelijke Leidse pijp en een oudere pijp die mogelijk uit Amsterdam komt geen kleipijpen uit het gebied ten noorden van Den Haag lijken te komen.
Gouda werd rond 1650 na een kwaliteitsverbetering toonaangevend in Holland. Het blijft tot in de 20ste eeuw de voornaamste bron voor kleipijpen in Den Haag.

Den Haag kende al een lange traditie van plaatselijke lakenproductie (wol). Er werd ook laken van elders aangevoerd. Lakenloodjes kunnen soms aanwijzingen geven over de herkomst van de stoffen. Er zijn lakenloodjes uit Leiden en Den Haag gevonden, maar ook een aantal waarvan de herkomst onduidelijk is. Na 1585 werden in verschillende Noord-Nederlandse steden zoals Amsterdam, Haarlem maar ook in Den Haag zijde geweven. Met name het gefigureerde zijdefluweel dat in de sloten werd gevonden kan in Den Haag (1622-27) zijn geproduceerd.

Den Haag kende een bescheiden eigen bierproductie die niet voldoende was voor de hele bevolking. Dat er maar één Haagse bierbrouwerij was, was een gevolg van de druk die de stad Delft uitoefende. Ze konden zwaaien met het verbod van de Staten van Holland uit 1531 op het brouwen van bier buiten de stad. Den Haag was officieel geen stad en had geen zitting in de Staten van Holland. Delft had geen behoefte aan concurrentie en probeerde via de Staten het verbod af te dwingen, wat niet helemaal lukte. Die protesten kwamen er weer toen er in 1643 een tweede Haagse brouwerij van start ging en toen er in 1687 plannen waren voor een derde.[593] In ieder geval waren en bleven Delft en Rotterdam de grootste bierleveranciers voor de Haagse bevolking. In Den Haag werd het bier aangevoerd per schip en afgeladen op de nabijgelegen Bierkade. Een van de Rotterdamse leveranciers van bier kon worden geïdentificeerd aan de hand van een merkteken op een ton.

592 Eillebrecht, e.a. 1986, p. 10.

593 Wijssenbeek 2005, p. 68-69.

Wijn werd aangevoerd en opgeslagen in houten wijnvaten. Zogenaamde tappers verkochten de wijn dan weer door aan de consumenten. Er zijn tonnen gevonden afkomstig uit Zuid-Duitsland en het Saar/Moezel gebied (begin 17de eeuw), Noord-Frankrijk en Oost-Frankrijk (rond 1643). In de 17de en 18de eeuw nam het gebruik van wijnflessen een grote vlucht. We zien die ontwikkeling ook in de verschillende vondstcomplexen. Aanvankelijk moesten alle flessen worden geïmporteerd uit Frankrijk, Noord-Duitsland en Engeland. Pas in de eerste helft van de 18de eeuw kwam de productie van flessen in de Noordelijke Nederlanden op gang. Overigens moest er uit het Mediterrane gebied ook kurk aangevoerd worden. Niet alleen voor de afsluiting van flessen, die overigens pas in de 18de eeuw van kurken werden voorzien, maar in eerste instantie voor de tussenzolen van schoeisel.
De aanvoer van drinkglazen verloopt hier volgens een bekend patroon: eerst vooral aanvoer vanuit Duitsland, vervolgens in de loop van de 17de eeuw overname door producenten in Amsterdam, Antwerpen en andere steden in de Nederlanden. Aan het einde van de 17de eeuw is er aanvoer vanuit Engeland en in de 18de eeuw de opkomst van glas uit Bohemen.

16.7 Afsluitend

Aan de hand van archeologisch onderzoek uit de jaren 1992-1995 en met historische bronnen is een beeld geschetst van een ontwikkeling aan de zuidkant van Den Haag. Veel interessant materiaal komt van de bewoners van de slopjes achter het Spui. Uit de vondsten kan een veelzijdig beeld worden opgebouwd van een belangrijk deel van de gebruiksvoorwerpen van aardewerk, glas, hout, metaal, leer en textiel die bij deze groep in gebruik was tot de nieuwbouwwijk na 1633 werd gebouwd. Door een uitgebreide behandeling van de materiaalcategorieën en grote hoeveelheid afbeeldingen hopen we een bijdrage te leveren die binnen maar ook buiten Den Haag kan worden gebruikt.
De botanische en archeozoölogische gegevens geven een inzicht in de etenspatronen maar ook in een aantal bijzondere activiteiten zoals de jacht op meeuwen en het stropen van herten.
Vanaf 1633 werd het onderzoeksgebied onderdeel van een uitbreidingswijk van Den Haag. Weilanden en tuinen op de achterven maakten plaats maakten voor nieuwe bewoners uit de sterk groeiende middenklasse. Door de resten van hun huizen en hun achtergelaten afval hebben we een beter inzicht gekregen in de huizenbouw in de uitbreidingswijken en in de materiële cultuur van de 17de-19de eeuw.
Afsluitend kan worden gezegd dat de onderzoeksvragen zijn beantwoord, en dat er zoals gebruikelijk is ook nieuwe zijn opgeworpen. Een van de belangrijkste zaken is verder onderzoek naar productie van aardewerk in deze regio. De resultaten van het onderzoek aan de Bierstraat kunnen gebruikt worden voor meer vergelijkend onderzoek naar de materiële cultuur, productie en handelsstromen in West-Nederland.

Literatuur

Aken-Fehmers, M.S. van, L.A. Schledorn, A-G Hesselink, en T.M. Eliëns, 1999, *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*. Zwolle.

Arnold, J. 1985, *Patterns of fashion. The cut and construction of clothes for men and women c. 1560-1620.* London.

Arnold, J., 2008, *Patterns of Fashion 4. The cut and construction of linen shirts, smocks, neckwear, headwear and accessories for men and women c. 1540-1660.*

Baart, J., e. a., 1977, *Opgravingen in Amsterdam. Twintig jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam.

Bannink, J.F., H.N. Leys, en I.S. Zonneveld, 1974, *Akkeronkruidvegetatie als indicator van het milieu, in het bijzonder van de bodemgesteldheid. (*Bodemkundige Studies 11). Wageningen.

Barten, E., 1983, *…. en rukte overal alles weg, waer zij trof… De runderpest in Nederland, met nadruk op de Langedijk, in de 18de eeuw (1713-1784)*. Noord-Scharwoude.

Bartels, M., 1999, *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900).* Amersfoort.

Bartels, M., 2009, *Tussen de muren bij de Zandpoort. Archeologisch en historisch onderzoek naar de ontwikkeling van de oever en de Deventer stadsmuren aan de voet van het Bergkwartier.* (Rapportages Archeologie Deventer 26). Deventer.

Barwasser, M., 1996, *Opgraving Bierstraat, Den Haag. Ledervondsten*. Intern rapport. Den Haag.

Barwasser, M., en O. Goubitz., 1990, 'Leder, hout en textiele vondsten' in: H. Clevis en M. Smit, *Verscholen in vuil.* Kampen. p. 71-99.

Beerenhout, B., 1994, 'What conclusions can be drawn from mature haddock bones in a neolithic site in the Netherlands?' in: D. Heinrich (red.), *Archaeo-Ichthyological Studies.* (Offa 51). Neumünster. p. 341-347.

Beerenhout, B., 2006, 'Vissen' in: C.P. Schrickx en T.Y. van der Walle-van der Woude (red.**)**, *Het onderzoek op het terrein van de voormalige Winston bioscoop in Hoorn. Het ecologisch materiaal van de campagne 2004*. (Verslagen van de Archeologische Dienst Hoorn 4). Hoorn. p. 39-68.

Behre, K.-E. 1969, 'Der Wert von Holzartenbestimmungen aus vorgeschichtlichen Siedlungen (dargestellt an Beispielen aus Norddeutschland)' in: *Ausgrabungen und Forschungen aus Niedersachsen* 4. p. 348-358.

Bitter, P., 2006, *Opzoekschema's classificatiesysteem, deel 1 t/m 7.* Alkmaar.

Bitter, P., 1995, *Geworteld in de bodem. Archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar*. Zwolle.

Blazy, S., G. Dilly,,1986, *Terres vernissées 17e-19e siècles dans les musées du Nord-Pas-de-Calais*. (Tresors des musées du Nord de la France). Lille.

Blok, P.J., en P.C. Molhuysen (red.), 1911, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 1.* Leiden.

Blom, C., J. de Brabander, en J. Buisman, 1990, 'Unieke situatie in Zuiderpark. Natuur en educatie voeren boventoon in Haagse eendenkooi' in: *Alles over eendenkooien*, speciale uitgave Zuid-Hollands landschap 1990-1.

Boer, M. de, 2004, *De ontwikkeling van de gemiddelde schofthoogte van het rund van neolithicum tot volle middeleeuwen.* Intern rapport AAC. Amsterdam.

Bordewijk, H., 1979, 'De aanleg van de Bierkaden' in: *Holland* 11. p. 104-111.

Breejen, K.Azn., P. den, 1988, 'De visserij in de 16e eeuw' in: D.J. de Jong, e.a. (red.), *Hardinxveld en de riviervisserij.* Hardinxveld-Giessendam. p. 21-51.

Brinkhuizen, D.C., 1989, *Ichthyo-archeologisch onderzoek. Methoden en toepassing aan de hand van Romeins vismateriaal uit Velsen (Nederland).* Groningen.

Brinkkemper, O. 1993, *Wetland farming in the area to the south of the Meuse estuary during the Iron Age and Roman Period. An environmental and palaeo-economic reconstruction*. (*Analecta Praehistorica Leidensia* 24). Leiden.

Brinkkemper, O., 1994*, Van buxus tot bolderik. Beerputinhoud uit de Bierstraat (Den Haag) botanisch gezien.* (BIAXiaal 1). Zaandam.

Brinkkemper, O., en C. Vermeeren, 1994, *Mediterrane rijst en oosterse kruidnagels. Botanisch onderzoek aan een beerkelder uit Kampen (1575-1650*). (BIAXiaal 3). Zaandam.

Brinkkemper, O., 1995*, Een plantaardig feestmaal uit Den Haag. Botanisch onderzoek aan een zeventiende eeuwse beerkelder van de opgraving Zuidwal.* (BIAXiaal 10). Zaandam.

Brongers, J. A., en H.F. Wijnman, 1968, 'Chronological classification of roemers with help of 17th century paintings in the Low Countries' in: *Rotterdam Papers* I. Rotterdam. p. 15-22.

Brugmans, H., 1909, 'Uit de Protocollen der Haagsche notarissen II' in: *Die Haghe* 1909. p. 1-78.

Brugmans, H., 1910, 'Uit de Protocollen der Haagsche notarissen III' in: *Die Haghe* 1910. p. 1-113.

Bruijn, 1992, 'Werra-keramiek uit Enkhuizen' in: A. Bruijn, H. L. Janssen, en E. Hoffman-Klerkx *Spiegelbeelden, Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605.* Wageningen. p. 25-140.

Buis, J. 1985, *Historia forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*. Wageningen.

Bult, E.J., e.a., 1992, *IHE/Delft bloeit op een beerput. Archeologisch onderzoek tussen de Oude Delft en Westvest.* Delft.

Bult, E.J., 2003, 'Friese schotels van De Porceleyne Fles' in: *Delf. Cultuurhistorisch Bulletin Delft* jrg 5, nr. 4. p. 7-8.

Bulten, E.E.B., A. Pavlovic, E.C. Rieffe, H.A.R. Siemons, M.M.A. van Veen, en J.A. Waasdorp, 2009, *Gemeentelijke onderzoeksagenda archeologie (GoaA) gemeente Den Haag.* (Rapport 0908). Den Haag.

Bijlsma, R., 1911, 'De brouwerij "de twee witte klimmende leeuwen"' in: *Rotterdams Jaarboekje* 9. p. 127-138.

Carmiggelt, A., 1991, *Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit*. (VOM-reeks 1991-4). Den Haag.

Carmiggelt, 1992, Tussen Hof en Herberg : Archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag. (VOM-reeks 1992-1). Den Haag.

Carmiggelt, A., en E.J. van Ginkel, 1993, *De archeologie van Den Haag. Deel 3: de middeleeuwen*. (VOM-reeks 1993-1). Den Haag.

Carmiggelt, A., 1993, 'MAE wat doen we er mee' in: H. Clevis, en J. Thijssen (red.), *Assembled articles 1. Symposium on medieval and post-medieval ceramics Nijmegen 2 and 3 september 1993*. Zwolle. p. 55-86.

Carmiggelt, A., en M.M.A. van Veen, 1995, *Laat- en postmiddeleeuws afval afkomstig uit zes vondstcomplexen te Den Haag.* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 2). Den Haag.

Carmiggelt, A. (red.), 1997, *Boorbalans 3. Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam*. Rotterdam.

Carmiggelt, A., F.J. Laarman en J.A. Waasdorp, 1998, 'Het archeozoölogisch onderzoek' in: A. Carmiggelt (red.), *Romeinse vondsten van de Scheveningseweg te Den Haag; De dieren- en plantenresten.* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 4). Den Haag. p. 11-37.

Casparie, W.A., 1988, 'Het houtgebruik' in: P.H. Broekhuizen, A. Carmiggelt, H. van Gangelen, en G.L.G.A. Kortekaas (red.), *Kattendiep deurgraven. Historisch-archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Gedempte Kattendiep te Groningen.* Groningen. p. 132-140.

Casparie, W.A., en K. Helfrich, 1992, 'De houten voorwerpen' in: P.H. Broekhuizen, H. van Gangelen, K. Helfrich, G.L.G.A. Kortekaas, R.H. Alma, en H.T. Waterbolk (red.),*Van boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalige Wolters-Noordhoff-complex te Groningen.* Groningen. p. 431-473.

Casparie, W.A., en J. Schoneveld, 1995, 'Het hout in vier beerputten aan het Martinikerkhof' in: K. Helfrich, J.F. Benders, en W.A. Casparie (red.), *Handzaam hout uit Groninger grond. Houtgebruik in de historische stad.* Groningen. p. 16-27.

Casparie, W.A., en K. Helfrich, 1995, 'Houtgebruik in historisch Groningen' in: K. Helfrich, J.F. Benders, en W.A. Casparie (red.), *Handzaam hout uit Groninger grond. Houtgebruik in de historische stad.* Groningen. p. 28-37.

Casparie, W.A., M.C. van Heuvelen, G.L.G.A. Kortekaas, en I.L.M. Stuijts, 1995. 'Vijftig houtsoorten in Groningen' in: K. Helfrich, J.F. Benders, en W.A. Casparie (red.), *Handzaam hout uit Groninger grond. Houtgebruik in de historische stad.* Groningen. p. 38-43.

Chomel, N., 1778, *Algemeen huishoudelijk-, natuurkundig-, zedenkundig- en konstwoordenboek*. Leiden.

Claeys, J., N.L. Jaspers, en S. Ostkamp (red.), 2010, *Vier eeuwen leven en sterven aan de Dokkershaven in Vlissingen. Een archeologische opgraving.* (ADC Monografie 6/ADC rapport 1635). Amersfoort.

Clevis, H., en J. Kottmann (red.), 1989, *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*. Kampen.

Clevis, H., en H. Hasselt, 1993, 'Vingerhoeden, vondsten uit de Kleine Aa' in: *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle* 1. Zwolle. p. 92-100.

Cockx-Indestege, E., en J. Storm van Leeuwen, 2005, *Blind gestempeld en rijk verguld. Boekbanden uit zes eeuwen in het Museum Plantin-Moretus. Catalogus bij de tentoonstelling 15 oktober 2005 - 15 januari 2006*. Antwerpen.

Colenbrander, S., 2010, *Zolang de weefkunst bloeit. Zijdeweverijen in Amsterdam en Haarlem 1585-1750.* Amsterdam.

Comis, S.Y., 1990, 'Zijde voor arm en rijk. Bodemvondsten uit de 13e-18e eeuw' in: B. Brommer (red.), *Van kimono tot ruimtepak, zijde-kunstzijde-kunstvezel*. Helmond. p.61-79.

Comis, S.Y., 1998a, 'Textielvondsten' in: J. Braat e.a. (red.), *Behouden uit het Behouden Huys.* Amsterdam. p. 150, 218-219, 243-255, 287.

Comis, S.Y., 1998b, 'Zestiende-eeuwse wollen en leren kledingstukken uit het veen bij Wijster' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 11. p. 71-97.

Comis, S.Y., 2007, 'Textiel' in: J.J. Arts, R.J.M. van Genabeek, en E.P.G. Wetzels (red.), *Maastricht. Entre-Deux*. (BAAC rapport 04.201). 's-Hertogenbosch. p. 218-232.

Comis, S.Y., 2010, *Kledingresten en andere vroeg zeventiende-eeuwse textielvondsten uit Enkhuizen.* (Rapport Jacobs en Burnier). Amsterdam.

Comis, S.Y., in voorbereiding, *De inhoud van een naaimand (?) van rond 1600 aangetroffen in een beerput te Breda*.

Creveld, I.B. van, 1989, *De verdwenen Buurt. Drie eeuwen centrum van joods Den Haag*. Den Haag.

Dale, J.H. van, 1872, 'Brand te Sluis in 1393' in: J. ter Gouw, *De oude tijd*. Haarlem. p. 209-214.

Dam J.D., van, 1988, *Nederlandse tegels*. Utrecht.

Dam, J.H. 1954, *Het jachtbedrijf in Nederland en West-Europa.* Zutphen.

Derkinderen Besier, J.H., 1933, *Mode-metamorphosen. De kleedij onzer voorouders in de zestiende eeuw.* Amsterdam.

Deursen, A.Th., van,1978. *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden eeuw.* Amsterdam.

Derks, T., en W. Vos, 2010. 'Houten kammen uit Romeins Vechten. Lichaamsverzorging in een soldatengemeenschap' in: *Archeobrief* 14. p. 2-6.

Dillen, J.G. van, 1970, *Rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*. Den Haag.

Dodoens, R., 1554. *Cruydeboeck*. Antwerpen.

Dubbe, B., 1978, *Tin en tinnegieters in Nederland.* Lochem.

Duco, D.H. 1976 e.v., *Biografische gegevens van pijpenmakers in Nederland*, Amsterdam.

Duco, D.H., 1981, *De kleipijp in de zeventiende eeuwse Nederlanden*. Oxford.

Duco, D.H., 1987, *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*, Leiden.

Duco, D.H., 1999, 'Kleipijpen. Van datering naar vondstinterpretatie' in: *Westerheem* 48. p. 166-174.

Duco, D.H., 2003, *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.

Duco, D.H., 2004, 'Kleipijpen uit de eerste-generatie. Mogelijkheden en onmogelijkheden bij het determineren' in: *Westerheem* 53. p. 50-57.

Duco, D. H., 2006, *Een groep eerste-generatie pijpen uit Den Haag*. http://www.pijpenkabinet.nl/Artikelen/Eerste%20generatie%20Den%20Haag/eerste%20generatie%20DH.html

Duco, D. H., 2007, *Tabakspiipen uit een gedempte gracht in de Bierstraat 's-Gravenhage*. http://www.pijpenkabinet.nl/Artikelen/arch-bierstraat/arch-bierstraat.html

Durian-Ress, S., 1991, *Schuhe vom späten Mittelalter bis zur Gegenwart*. München.

Duijn, G. van, 2004, 'Het Enkhuizer vrouwenkostuum 1550-1650' in: *Kostuum* 2004. p. 65-70.

Dijk, J. van, B. Beerenhout, en A.L. de Sitter-Homans, 2006, 'Het onderzoek op het terrein van de voormalige Winston bioscoop te Hoorn. Het ecologische materiaal van de campagne 2004' in: C.P. Schrickx, en T.Y. van der Walle-van der Woude (red.), *Het onderzoek op het terrein van de voormalige Winston bioscoop in Hoorn.* (Verslagen van de Archeologische Dienst Hoorn 4). Hoorn.

Dijkstra, M., en S. Ostkamp, 2006, 'Vondsten uit een beerput van huis Rosendaal te Lisse (ca. 1590-1630). Een kijkje in de keuken van een VOC-beambte' in: H. Clevis, en S. Ostkamp (red.) *Assembled articles 3. Symposium on medieval and post-medieval ceramics*. Zwolle. p. 139-183.

Dijkstra, J, M.C. Houkes, en S. Ostkamp (red.), 2010, *Over leven aan de rand van Gouda*. (ADC rapport 1770). Amersfoort.

Egan, G., 2010, *The medieval household. Daily living c.1150 - c.1450*. (Medieval finds from excavations in London 6). Woodbridge.

Egmond, F, 1997, *Een bekende Scheveninger Adriaen Coenen en zijn Visboeck van 1578.* Den Haag.

Eillebrecht, A., J. Grimbergen, en P. Schipper, 1986, *De sigarennijverheid in Culemborg. Mensen en fabrieken.* Culemborg.

Elling, G., en W. Elling, 2002, *Hausrat und Arbeitsgerät im Westermünsterland*. Vreden.

Encyclopedia Britannica, 11de druk, 1911. London.

Esser, E., 1992, *Resten van leven: eten om te genezen. Dierlijke en plantaardige resten uit twee beerputten van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft.* Scriptie AAC (voormalige IPP). Amsterdam.

Esser, E., M. Verhagen, en J. van Dijk, 1994, *Huis ter Kleef. Biologisch-archeologisch onderzoek gracht en koker SS.* (Ossicle 4). Delft.

Esser, E., 1997, *Eén huis en twee beerputten aan de Boerenmouw. Een zoöarcheologisch onderzoek*. (Ossicle 24). Delft.

Esser, E., W.J. Kuijper, en D.C. Brinkhuizen, 2003, *Eten in het 15e-16e eeuwse St. Nicolaasgasthuis te Den Haag. Archeozoölogisch onderzoek aan dierlijke resten*. (Ossicle 65). Delft.

Esser, E., en B. Beerenhout, 2007, *Bijzonder bot uit de Bierstraat. Archeozoölogisch onderzoek aan botmateriaal uit de 17e en 18e eeuw*. (Ossicle 124). Delft.

Fokkinga, A., en M. Felius, 1997, *Het varken.* Bussum.

Gaimster, D., 1997, *German stoneware 1200-1900. Archaeology and cultural history*. London.

Gangelen, H. van, P. Kersloot, en S. Venhuis, 1997, *Hoorn des overvloeds. De bloeiperiode van het Noord-Hollands slibaardewerk (ca. 1580- ca. 1650).* Wormerveer.

Gangelen, H. van, E. Knol, G. Kortekaas, en R. Wuite, 2012, 'Haagse terracotta schouwwangen' in: *Vormen uit vuur* 215/216. p. 60-79.

Gelder, H.E., van, 1913, 'Haagsche cohieren I (1627)' in: *Jaarboek Die Haghe* 1913. p. 9-67.

Gelder, H.E., van, 1915, 'Haagsche cohieren II (1674)' in: *Jaarboek Die Haghe* 1914/15. p. 1-117.

Gelderblom, O., 2000, Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630). Hilversum.

Generaale Index op de Registers der Resolutien van de Staaten van Holland en Westvriesland van 1524-1790. Den Haag, 1772-1792.

Golinkin, D., 2000, 'On the origin and development of the dreidl, card playing and other Hanukkah customs' in: N. Zion en B. Spectre (red.) *A different light. The Hanukkah book of celebration.* New York/Jerusalem. p. 177-182.

Goubitz, O., 1983, 'Kinderschoen uit beerput Pletterstraat' in: *Overijsselse Historische Bijdragen. Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 98. p. 126-127.

Goubitz, O., 1985, 'Modeschoenen uit een Waddenwrak' in: *Westerheem* 34. p. 223-228.

Goubitz, O., 1987a, 'Versierd schoeisel' in: *Kostuum* 1987. p. 19-28.

Goubitz, O., 1987b, 'Lederresten uit de stad Groningen. Het schoeisel' in: *Groningse Volksalmanak* 1987. p. 147-169.

Goubitz, O., 1989, 'Verborgen schoeisel' in: *Westerheem* 38. p. 233-239.

Goubitz, O., 1994, 'De Ledervondsten', in: P.H. Broekhuizen, H. van Gangelen, K. Helfrich, G.L.G.A. Kortekaas, en R.H. Alma (red.), *Oudheden onder de Hunze. Archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk.* Groningen. p. 189-198.

Goubitz, O., C. van Driel-Murray, en W. Groenman-van Waateringe, 2001, *Stepping through time. Archaeological footwear from prehistoric times until 1800.* Zwolle.

Goubitz, 0., 2007, *Purses in pieces. Archaeological finds of late medieval and 16th-century leather purses, pouches, bags and cases in the Netherlands*. Zwolle.

Grant, A., 1982, 'The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates', in: B. Wilson, C. Grigson & S. Payne (eds.), *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites, BAR British Series* 109. Oxford. p. 91-108.

Gravendeel, R., W. van Neer, en D.C. Brinkhuizen, 2002, 'An identification key for dermal denticles of Rajidae from the North Sea' in: *International Journal of Osteoarchaeology* 12. p. 420-441.

Grew, F., en M. de Neergaard, 1988, *Shoes and Pattens.* (Medieval Finds from excavations in London 2). London.

Groeneweg, G., 1992, *Bergen op Zooms aardewerk. Vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom*. (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 35). Waalre.

Groeneweg, G., 1996, 'Grenzen aan de de groei van de Bergse potmakers-nijverheid. Poging tot het identificeren van de 17de-eeuwse concurrent' in: H. Clevis (red.), *Assembled articles 2. Symposium on medieval and post-medieval ceramics Antwerpen 25 and 26 january 1995*. Zwolle. p. 87-94.

Groenman - van Waateringe, W., 1984, *Die Lederfunde von Haithabu*. (Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 21). Neumünster.

Grootveld, E., en D. Olthof, 2010, *Ga je mee naar toen? Op tijdreis door Leiden.* (Bodemschatten en bouwgeheimen 5). Leiden.

Gunst, E. van, 1990, 'Haagse straatmakerij in een periode van wederopbouw en groei, 1574-1600' in: *Jaarboek Die Haghe* 1990. Den Haag. p. 135-151.

Haaster, H. van, 1997, 'De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de middeleeuwen' in: A.C. Zeven (red.), *De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tot 1500*. Wageningen. p. 53-104.

Haaster, H. van, 2001: *Botanisch onderzoek naar de voedingsgewoonten in de herberg van het Karthuizerklooster te Amsterdam (1600-1750)*. (BIAXiaal 128). Zaandam.

Haaster, H. van, D.C. Brinkhuizen, en J.T. Zeiler 2001, *Archeobotanisch en archeozoölogisch onderzoek aan twee beerputten uit de Voorstraat in Kampen*. (BIAXiaal 125). Zaandam.

Haaster, H. van, 2006, *'Tot yeders believen'. Een botanisch onderzoek naar de voedingsgewoonten op de Oudezijds Voorburgwal in Amsterdam tussen 1550 en 1900*. (BIAXiaal 263). Zaandam.

Haaster, H. van, 2008, *Archeobotanica uit 's-Hertogenbosch. Milieuomstandigheden, bewoningsgeschiedenis en economische ontwikkelingen in en rond een (post)middeleeuwse groeistad.* Eelde.

Haaster, H. van, 2010, *Archeobotanisch onderzoek aan enkele 18e-eeuwse beerputmonsters uit Amsterdam.* (BIAXiaal 457). Zaandam.

Habermehl, K.-H., 1975, *Die Altersbestimmung bei Haus- und Labortieren*. Berlin.

Habermehl, K.-H., 1985, *Altersbestimmung bei Wild- und Pelztieren (2e Auflage)*. Berlin.

Helfrich, K., J.F. Benders, en W.A. Casparie (red.), *Handzaam hout uit Groninger grond. Houtgebruik in de historische stad.* Groningen.

Henkes, H.E.,1994, *Glas zonder Glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800 / Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries 1300-1800.* (Rotterdam Papers 9). Rotterdam.

Henkes, H.E., en G. Stam 1990, 'Glaszegels uit Nederlandse bodem' in: *Westerheem* 39. p. 234-252.

Higham, C.F.W., 1967, 'Stock rearing as a cultural factor in prehistoric Europe', in: *Proceedings of the Prehistoric Society* 33. p. 84-106.

Holtman, R.J., 2000, 'Gepegelde steengoed drinkkannen' in: D. Kicken e.a., *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen*. (Rotterdam Papers 11). Rotterdam. p. 208-213.

Hulst, M., 2010, 'Vis moet zwemmen. Een 17e-eeuws fopglas uit de Amsterdamse grachtengordel' in: *Westerheem* 49. p. 118-120.

Hupperetz, W., 2004, *Het geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de vissersstraat te Breda*. Utrecht.

Hurst, J.G., D.S. Neal, en H.J.E. van Beuningen, 1986, *Pottery produced and traded in north-west Europe, 1350-1650. A contribution to medieval archaeology*. (Rotterdam papers VI). Rotterdam.

Jacobs, E., 1995, *Achter kerk en klooster. Opgraven aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat*. (VOM-reeks 1995-2). Den Haag.

Jacobs, E., en M.M.A. van Veen, M.M.A., 1996a, *Tussen koor en controle, opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer* (VOM-reeks 1996-3), Den Haag.

Jacobs, E., en M.M.A. van Veen, 1996b, *Van kerk tot rekenwerk. Laat- en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout.* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 3), Den Haag.

Jacobs, E. (red.), 2007, *Achterom 36-44, Den Haag. Definitief onderzoek*. (Rapport 0708). Den Haag.

Janse, H., 1998, *Van aaks tot zwei. Historische handgereedschappen in de Nederlandse en Vlaamse bouwwereld*. (RV bijdrage 19). Zeist/'s-Gravenhage.

Jansen-Sieben, R., en J.M. van Winter, 1989, *De keuken van de late middeleeuwen. Een kookboek uit de Lage Landen.* Amsterdam.

Jörg, C.J.A., 1982, *Porcelain and the Dutch China Trade*. Den Haag

Jones, A.K.G., 1986, 'Fish bone survival in the digestive systems of the pig, dog and man. Some experiments' in: D.C. Brinkhuizen, en A.T. Clason (red.), *Fish and archaeology. Studies in osteometry, taphonomy, seasonality and fishingmethods* (BAR Internat. Series 294). Oxford. p. 53-61.

Jong, T. de, A. Carmiggelt, en G. van den Eynde, 1997, 'Met de Nassaus aan tafel. Dierlijk botmateriaal uit het kasteel van Breda onderzocht' in: *Brabants Heem* 49. p.121-129.

Keblusek, M., 1997, *Boeken in de Hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. (Hollandse Studiën 33). Hilversum.

Kersing, V.L.C., 1997, '"Als men ter stove waert gaet." Haagse topografie in de 14de eeuw' in: *Jaarboek Die Haghe* 1997. p. 11-37.

Kist, J.B. e.a. (red.) 1986, *Van VOC tot Werkspoor. Het Amsterdamse industrieterrein Oostenburg*. Utrecht.

Klein, P.W., 1981, 'Nederlandse glasmakerijen in de zeventiende en achttiende eeuw' in: *Economisch- en sociaal-historisch Jaarboek* deel 44, p. 31-43.

Klesse, B., en G. Reineking von Bock, 1973, *Glas.* (Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln 1). Köln.

Kleij, P., 2007, *Archeologie van het platteland. Zeventiende- en achttiende-eeuwse vondsten van de Buurtweg te Akersloot*. Zwolle.

Kohnemann, M., 1996, *Inschriften auf Raerener Steinzeug.* Raeren.

Koolmees, P.A., 1995, 'Over slachten en keuren in Nederland vanaf de late middeleeuwen tot 1795' in: *Argos* 13. p. 95-104.

Korf, D., 1981, *Nederlandse majolica.* Haarlem.

Kottmann, J., 1999, 'Glaswerk' in: M. Bartels, *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900).* Amersfoort. p. 261-274.

Kottmann, J., 2010, 'Soo langh daer wat in is. De geschiedenis van de vroegmoderne wijnfles in onze streken' in: *Vormen uit vuur* 209. p. 50-71.

Kuyper, J., 1897, 'Het Haagsche Bosch' in: *Jaarboek Die Haghe* 1897. p. 270-312.

Kuijper, W.J. 1986. 'Planten- en dierenresten in laatmiddeleeuwse beerputten op het terrein van het St. Agnietenklooster in Leiden' in: *Bodemonderzoek in Leiden 1984. p. 131-142.*

Lägers, H., 2006, *Hertsteen en cronenment. Haardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw.* (Utrechtse materiaalcatalogus 2). Utrecht.

Lauwerier, R.C.G.M., 1993, 'Bot uit een beerput (1650-1670)' in: J.J. Lenting, H. van Gangelen, en H. van Westing (red.), *Schans op de Grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingen.

Lenting, J.J., 1993, 'Archeologisch onderzoek en waarnemingen. De vondstcomplexen' in: J.J. Lenting, H. van Gangelen, en H. van Westing (red.), *Schans op de Grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850.* Sellingen. p. 33-53.

Lepiksaar, J., en D. Heinrich, 1977, *Untersuchungen an Fischresten aus der frühmittelalterlichen Siedlung Haithabu*. (Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 10). Neumünster.

Liesenborghs, P., 2005, *Het edele vermaak. De jacht in de Spaanse Nederlanden onder de aartshertogen*. Leuven. (http://www.ethesis.net/jacht/jacht_inhoud.htm).

Lobregt, P., en J. van Os, 1977, *De laatste riviervissers.* Heerewaarden.

Magendans, J.R., J.A. Waasdorp, 1986, *Putten uit het verleden. Opgravingen in Loosduinen, Kazernestraat en Mauritshuis.* (VOM-reeks 1986-1). Den Haag.

Magendans, J.R., en P.J.W.M. Schulten, 1987, *Onderdelen van het Spuikwartier. Opgravingen aan het Spui*. (VOM-reeks 1987-3). Den Haag.

Magendans, J.R., 1989, *Het verleden in de toekomst. Het gemeentelijk archeologisch beleid 1990-1995.* (VOM-reeks 1989-5). Den Haag.

Manders, M., 1993, 'Twee graanschepen. Een botanische studie van de lading' in: R. Reinders, en A. van Holk (red.), *Scheepslading. Inleidingen gehouden tijdens het zesde Glavimans symposion Rotterdam, april* 1992. Groningen, p. 19-31.

Markowsky, B., 1976, *Europäische Seidengewebe des 13.-18. Jahrhunderts*. Köln.

McCarthy, M.R., en C.M. Brooks, 1988, *Medieval pottery in Britain AD 900-1600*. Leicester.

Meulen, A. van der, P. Smeele, 2010, 'Een kwestie van overleven. Een korte geschiedenis van de Goudse pottenbakkersnijverheid 1600-1900' in: J. Dijkstra, M.C. Houke, en S. Ostkamp (red.), *Over leven aan de rand van Gouda. Een archeologische opgraving en begeleiding in het plangebied Bolwerk*. (ADC rapport 1770). Amersfoort. p. 113-123.

Meijden, R. van der, 1983, *Heukels Flora van Nederland*. Groningen.

Mitchiner, M., 1988, *Jetons, medalets and tokens, 1. The Medieval period and Nuremberg.* London.

Mortier, B.M. du, 2009, 'Aspecten van het kostuum. Een staalkaart van vroege 17de-eeuwse kleding' in: P. Roelofs (red.), *Hendrick Avercamp, de meester van het ijsgezicht*. Amsterdam. p. 141-163.

Moxley, K., 1989, *Peasant, warriors and wives. Populair imagery in the Reformation*. Chicago.

Nicholson, R.A., 1992, 'Bone survival. The effects of sedimentary abrasion and trampling on fresh and cooked bone' in: *International Journal of Osteoarchaeology* 2. p. 79-90.

Nienhaus, H., 1981, 'Mineraalwaterkruiken van grès met zoutglazuur, bron- en fabrieksmerken' in: *Antiek* 15. p. 489-505.

Noss, A., 1929, *Die Münzen von Berg und Jülich-Berg*. München.

Olivier, R. (red.),1994, *Bodemvondsten uit Goeree-Overflakkee*. Ouddorp.

Oosting, R., en K. Vlierman, 1990, *"De zeehond. "Een groninger tjalk gebouwd in 1878, vergaan in 1886. Opgravingsverslag 13*. (Flevobericht 323). Lelystad.

Ostkamp, S., 1998, 'Laat-middeleeuwse hoogversierde gatenpotten uit Rotterdamse bodem' in: *Vormen uit vuur* 165. p. 2-14.

Ostkamp, S., 2006, 'Faience uit de werkplaats van Quirijn Aldertsz en zijn vrouw Engeltje Klijnoven (1655-1693). Vondsten uit een beerput van op het voormalige bedrijfsterrein van "De Porveleyne Fles"in Delft' in: H. Clevis, en S. Ostkamp (red.) *Assembled articles 3. Symposium on medieval and post-medieval ceramics*. Zwolle. p. 185-242.

Ostkamp, S., en S. Venhuis, 2009, '"Tot soulagemente van de schamele gemeente". Het Werra-aardewerk uit de werkplaats van Dierck Claesz Spiegel in Enkhuizen' in: H. Clevis, en H. van Gangelen (red.), *Werra-keramiek uit Enkhuizen opnieuw bekeken. Studies aangeboden aan Jan Thijssen*. Zwolle. p. 11-77.

Ostkamp, S., 2010, 'Materiële cultuur' in: J. Dijkstra, M.C. Houkes, en S. Ostkamp (red.), *Over leven aan de rand van Gouda*. (ADC rapport 1770). Amersfoort. p. 97-201.

Oude-de Wolf, R. de, en H. Vrielink, 2012, *Cultuurhistorisch onderzoek naar kacheltegels uit de bodem van Deventer en Zwolle, 1375-1600*. Zwolle.

Pabon, N.J., 1936, 'Bijdragen over het godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk leven in Den Haag tot het einde der 16de eeuw' in: *Jaarboek Die Haghe* 1936. Den Haag. p. 36-258.

Pabon, N.J., 1937, *De Hofboeken van 's-Gravenhage 1458-1561*. Den Haag.

Pavlovic, A., 2006, *Archeologisch onderzoek Vijverhof (Valkhuis) gemeente Den Haag*. (Rapport 0605). Den Haag.

Payne, S., 1973, 'Kill-off patterns in sheep and goats: the mandibles from Asvan Kale' in: *Anatolian Studies* 23. p. 281-303.

Peltjes, G.J., 2005, Leidse lasten 1674. (http://www.janvanhout.nl/leilas/gjp_frame.htm).

Pietsch, J., en K. Stolleis, 2008, *Kölner Patrizier- und Bürgerkleidung des 17. Jahrhunderts. Die Kostümsammlung Hüpsch im Hessischen Landesmuseum Darmstadt*. (Riggisberger Berichte 15). Riggisberg.

Pluis, J., 1998, *De Nederlandse tegel. Decors en benamingen*. Leiden.

Prummel, W., 1977, 'Een bewerkt damhertbeen uit het Romeinse castellum te Valkenburg (Z.H.)' in: *Westerheem* 24. p. 4-14.

Purmer, D., en A.H.N. v.d. Wiel, 1996, *Handboek Nederlands kopergeld 1523-97*. Vriezenveen.

Read, B., 2008, *Hooked-clasps & eyes. A classification and catalogue of sharp- or blunt-hooked clasps and miscelleneous hooks, eyes, loops, rings or toggles*. Langport.

Reenen, P. van, en V. Jensen, 1995, 'Jydepotten en hun export naar Nederland' in: *Westerheem* 44. p. 1-16.

Reineking von Bock, G., 1971, *Steinzeug*. (Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln 4). Köln.

RING (Stichting Nederlands Centrum voor Dendrochronologie), *briefrapportage dd. november 1994*

Roodenburg, M.-C., 1993, *De Delftse pottenbakkersnering in de Gouden Eeuw (1575-1675). De produktie van rood pottengoed*. Hilversum.

Roon, K. van, 2005, 'Mineraalwaterkruiken en -merken uit de collectie van de afdeling Zaanstad-Waterland' in: *Westerheem* 54. p. 60-67.

Rosenberg, H.P.R., en R.J. de Booij (red.), 1992, *Dwarsweg-weg. Ontstaan, verval en herstel van een historisch stadsdeel in Den Haag*. (VOM-reeks 1992-3). Den Haag.

Rijkelijkhuizen, M., 2008, *Handleiding voor de determinatie van harde dierlijke materialen. Bot, gewei, ivoor, hoorn, schildpad, balein en hoef*. Amsterdam.

Scholten, C.L.H., 2000, *Haags Porselein 1776-1790. Een 'Hollands' product volgens de internationale mode*. Zwolle.

Scholten, F.T., 1993, *Dutch majolica & Delftware (1550-1700) from the Edwin van Drecht collection*. Amsterdam.

Sluiter, L., 2003, 'De VOC en het geld voor Nederlands Oost-Indie' in: *De Muntklapper* 38. p. 1-7.

SOVON, 1987, *Atlas van de Nederlandse Vogels*. Arnhem.

Spitzers, T.A., 1998, *"Heerlijke" maaltijdresten. Faunaresten uit de 17e eeuwse beerput van de Hof van Heeckeren te Zutphen.*(Zutphense Archeologische Publicaties 1). Zutphen.

Stal, K., 1998, *Den Haag in kaart gebracht. 750 jaar groei in plattegronden uit het gemeentearchief.* Den Haag.

Stal, K., en V. Kersing, 2005, 'Ruimtelijke ontwikkeling in de late Middeleeuwen' in: *Den Haag, geschiedenis van de stad. Deel 1: vroegste tijd tot 1574.* Zwolle. p. 27 -76.

Stal, K., 2005, 'Een plaets so magnifycq van gebouwen' in: *Den Haag, geschiedenis van de stad. Deel 2: de tijd van de Republiek.* Zwolle. p. 23 -56.

Storm, P., 1994, *Determinatie van zoogdierresten van de opgraving Zuilingstraat*. Intern rapport. Den Haag.

Storm, P., 1995, *Archeozoölogisch onderzoek van subrecente zoogdierresten van de opgraving Bierstraat, Den Haag*. Intern rapport. Den Haag.

Swaen, A.E.H., 1948, *Jacht-Bedryff Naar het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.* Leiden.

Taapken, J., en H.J. Lichtenbeld, 1975, *Elseviers vogelatlas.* Amsterdam/Brussel.

Thienen, F. van, 1951, 'Het Noord-Nederlandse costuum van de Gouden Eeuw (1600-1660)' in: J. Lavers (red.), *Van Tudors tot Lodewijk XIII.* (Het Costuum. Een geschiedenis van de mode 3). Amsterdam/Antwerpen. p. 249-312.

Thienpont, D., F. Rochette en O.F.J. Vanparijs, 1986, *Diagnose van verminosen door coprologisch* onderzoek. Beerse.

Thijssen, J. R., 1995, 'De analyse van 17e en 18e eeuws aardewerk uit vondstcomplexen van het Waterlooplein te Amsterdam' in: *Tijdschrift van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, Jaargang 84, nummer 2/3, p. 113-119.

Thijssen,J.R., 1994, 'Status and the weighing of pottery' in: H. Clevis, en J. Thijssen (red.), *Assembled articles 1. Symposium on medieval and post-medieval ceramics Nijmegen 2 and 3 september 1993*. Zwolle. p. 119-124.

Unger, I., 1988, *Kölner Ofenkacheln. Die Bestände des Museums für angewandte Kunst und des Kölnischen Stadtmuseums.* Köln.

Uytven, R. van, 1973, *De drankcultuur in de zuidelijke Nederlanden tot de 18e eeuw*. Leuven.

Vandenbroeck, P., 1984, 'Verbeeck´s peasant wedding. A study of iconography and social function' in: *Simiolus* 14. p. 79-124.

Veen, M.M.A. van, 1994, *Wonen op het zand en in het veen. Opgravingen in de Annastraat en de Boekhorststraat.* (VOM-reeks 1994-1). Den Haag.

Veen, M.M.A. van, 1998, 'Opgravingen bij Lange Voorhout 7', in: T. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht.* Zwolle. p. 39-43.

Veen, M.M.A. van, en J.A. Waasdorp, 2000, *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 5). Den Haag.

Veen, M.M.A., 2004, 'Een opgraving bij de buren' in: H. Ambachtsheer, en N. de Boer (red.), *Van Logement naar Parlement 1617-2004. Een nieuw gebruik van het Logement van Amsterdam en het Algemeen Rijksarchief.* (VOM-reeks 2004-1). Den Haag. p. 75-84.

Veen, M.M.A. van (red.), 2007, *Voldersgracht-Spuimarkt, gemeente Den Haag. Definitieve opgraving en bouwbegeleiding.* (Rapport 0723). Den Haag.

Velde, H.M. van der, S. Ostkamp, H.A.P. Veldman, en S. Wyns (red.), 2009, *Venlo aan de Maas. Van vicus tot stad.* (ADC monografie 7). Amersfoort.

Veldhuijzen, S. E., en K. Stal, 2006, *Den Haag. Straten en hun namen.* Zwolle.

Venhuis, S., 2009, 'Iconografische aspecten van de figuratieve voorstellingen op Enkhuizer Werra-keramiek' in: H. Clevis, en H. van Gangelen (red.), *Werra-keramiek uit Enkhuizen opnieuw bekeken. Studies aangeboden aan Jan Thijssen*. Zwolle. p. 99-157.

Venne, D., van de, 1999, 'Kacheltegels' in: M. Bartels, *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Amersfoort. p. 317-323.

Verkade, P., 1848. *Muntboek bevattende de namen en afbeeldingen van munten geslagen in de zeven voormalige Vereenigde Nederlandsche Provinciën sedert de vrede van Gent tot op onzen tijd.* Schiedam.

Vermeeren, C. van, O. Brinkkemper, H. van Haaster en J. Schelvis, 1997, *Zeventiende eeuwse Zomerkoninkjes. Onderzoek aan botanische macroresten, pollen, endoparasieten en geleedpotigen aan monsters van de opgraving "Den Haag-Rekenkamer"*. (BIAX*iaal* 41). Zaandam.

De Verstandige Kock, 1669

Vilsteren, V.T. van, 1988, 'De botte benen botermesjes' in: *Westerheem* 37. p. 213-218.

Vons-Comis, S.Y., 1983, 'Zestiende en zeventiende eeuwse textielvondsten' in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad*. 's-Hertogenbosch. p. 271-273.

Vons-Comis, S.Y., 1988, 'Kleren maken de man; zeventiende- en achttiende-eeuwse kleding van Spitsbergen' in: L. Hacquebord, en W. Vroom (red.), *Walvisvaart in de Gouden Eeuw. Opgravingen op Spitsbergen.* Amsterdam. p. 97-118.

Vos, P.C., E.C. Rieffe, en E.E.B. Bulten, 2007, *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk.* Den Haag.

Walle-van der Woude, T.Y. van de, en J. van Zoonen-Zielman, 1991, 'Een 16e-eeuws leren wambuis uit Hoorn' in: *Westerheem* 40. p. 253-259

Walle-van der Woude, T.Y. van de, 2007, 'Van de hoed en de rand' in: C. Schrickx, T.Y. van de Walle-van der Woude e.a. (red.), *Hoogtepunten uit Hoornse bodem*. Hoorn. p. 109-113.

Westerbaen, J., 1654, *Arctoa tempe. Ockenburgh woonstede van den heere van Brandwyck. 's Graven-hage.* Thiengeboden. *(www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Renaissance/Facsimiles/WesterbaenOckenburgh1654).*

Westhoff, V. en A.J. den Held, 1969, *Plantengemeenschappen in Nederland*. Zutphen.

Wiethold, J. 1992, 'Pflanzenreste aus einem Brunnen von Mölln, Kreis Herzogtum Leuenburg' in: *Archäologische Nachrichten aus Schleswig-Holstein* 3. p. 47-66.

Willemsen, A., 1998, *Kinder delijt. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*. Nijmegen.

Wielandt, U., 1980, 'Mineraalwater- en bitterwaterkruiken en hun merken' in: *Antiek* 14. p. 281-289.Wittop-Koning, D.A. 1976, 'Mineraalwaterkruiken' in: *Antiek* 10. p. 853-862.

Wölfle, E., 1967*, Vergleichend morphologische Untersuchungen an Einzelknochen des postcranialen Skelettes in Mitteleuropa vorkommender Enten, Halbgänse und Säger.* München.

Wijssenbeek-Olthuis, T., 1987, *Achter de gevels van Delft*. Hilversum.

Wijssenbeek, T. (red.), 1998, *Het Lange Voorhout. Monumenten Mensen en Macht.* Zwolle.

Wijssenbeek, T., 2005, 'Economisch leven' in: *Den Haag, geschiedenis van de stad. Deel 2: de tijd van de Republiek.* Zwolle. p. 57 -89.

IJzereef, G.F., en F.J. Laarman, 1986, 'The animal remains from Deventer (8th-19th centuries AD)' in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 36. p. 405-443.

IJzereef, G.F., F.J. Laarman, en R.C.G.M. Lauwerier, 1992, 'Animal remains from the late bronze age and the iron age in the Western Netherlands', in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39. p. 257-267.

Ypma, Y.N., 1962, *Geschiedenis van de Zuiderzeevisserij*. Amsterdam.

Zantema, J.W., 2008, *Frysk Wurdboek Frysk-Nederlansk*. Leeuwarden/Drachten.

Zeiler, J.T., 1996, 'Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag' in: *Paleo-Aktueel 7*. p. 110-112.

Zeiler, J.T., 2001, *Botten van de koude grond. Archeozoologisch onderzoek van een 17e eeuws walvisvangststation te Midterhuken op Spitsbergen.* (ArchaeoBone rapport nr. 22). Leeuwarden.

Zimmerman, J.A., 2007, *Textiel in context. Een analyse van archeologische textielvondsten uit 16e-eeuws Groningen.* Groningen.

Zijlmans, J., 2011, *Leidens Ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest. De 3-oktobercollectie in Museum De Lakenhal*. Leiden.

Verantwoording van de afbeeldingen

De samenstellers hebben getracht alle rechthebbenden van het fotomateriaal te achterhalen. Mochten er desondanks foto's zijn afgebeeld waarop u meent de rechten te hebben, dan vernemen wij dat graag.

Alle afbeeldingen Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie (M. el Ajjouri, D. van Baardewijk, J.T. de Jong, G. Kempenaar, M. Laan, R. van der Mijle Meijer en M.M.A. van Veen) behalve:

British Museum London:	11.2, 11.18, 12.44, 12.48, 12.55, 13.30, 15.19.
Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling:	2.8.
Haagsche Courant:	3.33.
Haags Gemeentearchief:	2.3, 2.5, 2.6, 2.9, 3.5.
Haags Historisch Museum:	2.2.
IVN Vecht & plassengebied:	15.9-11, 15.14.
Rijksmuseum Amsterdam:	13.25-26.
M. Barwasser:	12.1 (deels), 12.3-4, 12.6, 12.10-13, 12.16, 12.20-22, 12.25, 12.28-29, 12.35-36, 12.38, 12.40, 12.52, 12.54.
S. Y. Comis:	13.1-3, 13.5-6, 13.10, 13.20-21.
D. Duco:	6.1-22.
E. Friedhoff:	2.7.
R. Maliepaard:	15.2, 15.8, 15.15-17.
P. van Oosterhout:	5.1, 5.2, 5.4-9, 5.12, 5.14-17, 5.22-25, 5.29, 5.31-34, 5.36-38, 7.4-7, 7.9, 8.1-16, 8.18-20, 9.1-2, 9.4, 9.6, 9.10, 9.14-15, 9.17-32, 9.36-37, 9.39-45, 10.1-10.10, 11.8, 11.17, 11.20, 12.9, 12.14, 12.26, 12.33-34, 12.49, 12.51, 13.4, 13.7-9, 13.11, 13.13-19, 13.22-23, 13.27-29, p.3, p. 369
J. Pauptit:	14.1, 14.3.
A.F. van Wieringen:	2.10, 3.20, 7.8, 8.17, 12.7.
K. Wilson:	omslag, schutblad (voorin).

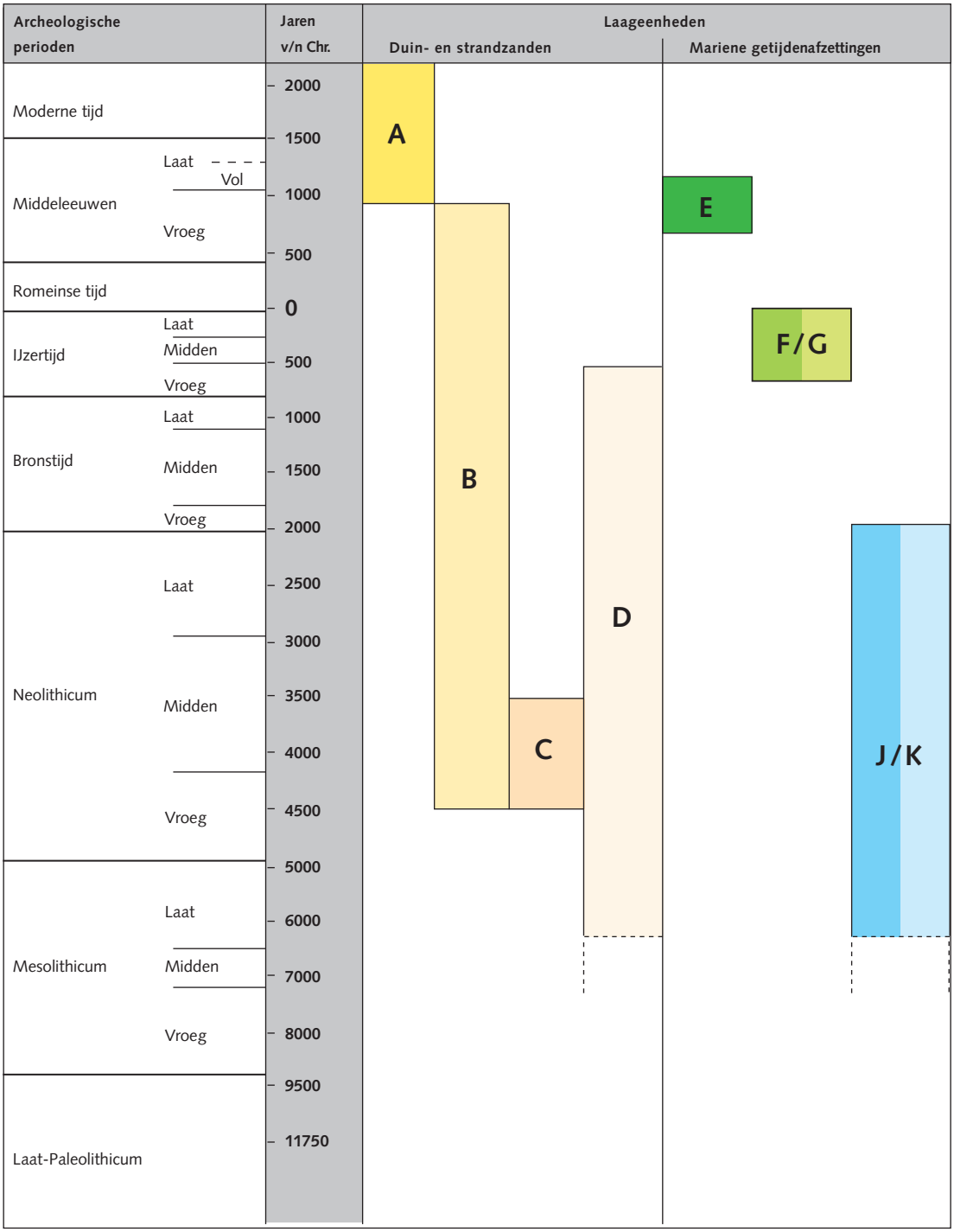
Bijlagen

De digitale bijlagen die bij dit rapport horen zijn geplaatst op de website van DANS: http://easy.dans.knaw.nl

Bijlage 3.1	Spoorbeschrijvingen.
Bijlage 6.1	Tabel kleipijpen.
Bijlage 7.1	Vondsten bouwmateriaal.
Bijlage 9.1	Metaalvondstenlijst.
Bijlage 10.1	Benen voorwerpen.
Bijlage 11.1	Houtdeterminaties.
Bijlagen 12.1	Beschrijving van de leervondsten.
Bijlagen 13.1	Tabel textielvondsten.
Bijlagen 14.1-14.2	Gegevens van de botanische macroresten en de pollenanalyse.
Bijlagen 15.1-15.18	Gegevens van de dierlijke resten.

http://easy.dans.knaw.nl

Bijlage 1: Tabel perioden en laagindeling

A: Laag van Den Haag (voorheen Jonge Duinen)
B: Laag van Voorburg (voorheen Oude Duinen)
C: Laag van Ypenburg (voorheen Oude duinen)
D: Laag van Rijswijk (voorheen Strandzanden)
E: Laag van Poeldijk (voorheen Duinkerke II /III Afzettingen)
F: Gantel Laag, kleiige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
G: Gantel Laag, zandige afzettingen (voorheen Duinkerke I Afzettingen)
J: Laagpakket van Wormer, kleiige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)
K: Laagpakket van Wormer, zandige afzettingen (voorheen Afzettingen van Calais)

Bijlage 2.1: Panden, eigenaren en bewoners

Gebruikte afkortingen:

Bel	–	belending transport	**Soc**	–	Sociëteit (verponding Haagambacht)
Bevm	–	bevolking mannen	**Str**	–	straatgeld
Bu	–	buurtboek	**Strt64**	–	straatgeld 1664 (breedte pand)
Famg	–	familiegeld	**T**	–	transport
Hind	–	hinderwetvergunning	**Thes**	–	thesauriersrekening
Kad	–	kadasternummer	**200**	–	200ste penning, vermogensbelasting
Kb	–	koopbrief	**Verp**	–	verpondingsnummer
Klap	–	klapgeld	**Verpoud**	–	oud verpondingsnummer
PQ	–	personele quotisatie	**Wijk**	–	wijknummer

Bierstraat 7
Kad H837 Wijk O188 Verp 178 Verpoud 3946 Strt 12,56m Gebouwd in 1633

		magistraat
1633	thes	Arnout de Vogele. 2 erven.
1643	Klap	de procureur Vogel
		2 adv. procuratie hebbend van Elisabeth van Tuijl, wed. van Arnoult de Vogel. Ze wil haar schulden kunnen afbetalen. Met andere huizen geveild in de doelen
1653	T	de kinderen van wijlen Leendert de Overschie. Huis + erf. ƒ4400,-. Zij kopen ook huis in de Snoekstraat
1655	Soc	niet verhuurd. Huurwaarde ƒ100,-
1664	Str	geen naam willen bekend maken. Met aantekening: 2 huizen
1674	200	de klerk Josias Sas, met overschrijvinge uit Haerlem. Vermogen ƒ35000,-
		Jan Adrianus d'Overschie
1675	T	Josijas Sas. Huis + erf met vrije uitgang en stal. ƒ2000,- + rentebrief van ƒ2000,-
1680	Famg	Bewoners: Josias Zas met 1 vrouw, 4 kinderen beneden 8 jaar, 2 kinderen boven 8 jaar en 1 meid
1699	T	Henrick Berrevelt. Huis + erf met helft van de gang daarnaast. ƒ1750,- + rentebrief ƒ1750,-
1708	Str	mons. Berevelt
		Abraham Beerevelt, ambachtsheer van Voorhout, als erfgen. van zijn zuster Cornelia Beerevelt
1733	T	Gijsbert Mijné, notaris en procureur. Huis + erf + tuin. ƒ5000,-
1742	PQ	Gijsbert Mijné, notaris en procureur voor Hof van Brabant
1800	Bu	Bewoner: Gilles Mijné. 3 kinderen. Ingekomen 1784
1814	Bu	Bewoners: wed. Meijné (67 jaar); Henrica Nieuveld, dienstbode (37 jaar); Maria Cardelle, dienstbode (28 jaar)
1816	Bevm	geen vermelding

Bierstraat 9
Kad H836 Wijk O189 Verp 179 Verpoud 3945 Strt 6,28m Gebouwd in 1633

		magistraat
1633	thes	Vincent Corneliszoon Benningh, timmerman. Erf. 160£
1641	T	Adriaen Hartmanszoon van der Poel, bakker. Huis + erf. ƒ900,- + schuldbrief ƒ750,-. Belast: ƒ750,- corpus DH. Het pand heeft aan de noordzijde een vrije muur met een vrije waterlozing en een gemene in- en uitgang samen met procureur Vogel. Aan de zuidzijde heeft het pand een gemene muur met een gemene loden goot die half en half moet worden onderhouden. De koper mag zonder Vogel daarin te kennen aan Lucia Annemans (nummer 11) toestemming verlenen een waterlozing te hebben responderende op de waterlozing van het huis. Ook mag zij een vrije uitgang hebben over het erf van de koper en door de gang
1643	Klap	Cent Cornelisz., metselaar
1653	Bel	Adriaen van der Poel
1655	Soc	Verhuurd. Huurwaarde: ƒ64,-
		erfgen. van wijlen Adrianus Harmans van der Poel en Aeltge Arijensdr. van der Meulen
1660	T	Ghijsbert Huijssen. Huis + erf. Speciaal: de put op het erf van het huis is een gemene put met het huis daarnaast, hoewel de oude brieven daar geen melding van maken
1664	Str	erfgen. van Hijdens
1674	200	Gijsbert Huyssen, klerk. Vermogen ƒ1000,-
1675	Bel	Gijsbert van Huijssen
1680	Famg	Bewoners: Gerritje, wed. van Gijsbert Huijse, klerk, met 5 kinderen boven 8 jaar
1708	Str	de wed. Huijssen
		erfgen. van Gerard Huijssen, klerk en zijn vrouw Gerritje Visscher
1721	T	Thierry Reijnard, klerk HvH. Huis + erf. ƒ1000,- + rentebrief ƒ800,-. Perceel heeft ten noorden een gemene gang

1742	PQ	Thierry Reijnard, klerk HvH Maria, Anna Maria en Catharina Margrieta Reijnard, alle meerderjarig en ongehuwd, wonende in de heerlijkheid Nieuweveen
1774	T	Benjamin en Hartog Nathan, negotianten. Huis + erf + tuin met een gemene gang of poort, separerende het huis van nr. 7. *f*500,- + custingbrief *f*3500,-. Afgelost 1 mei 1802 door de kopers.
1800	Bu	Bewoners: B. en H. Natan, waarvan H. Natan gehuwd is met (?) + 4 kinderen. Ingekomen 1774.
1811	Bu	Bewoners: L. Sablairolles, schoolmeester + huisvrouw, komende uit de Kranestraat.
1814	Bu	Bewoners: Jan Koneijnenburg, commissaris der buitenschepen (67 jaar); inwonend: Greij, rentenier
1816	Bevm	Jakobus Konijnenburg, geboren 1774

Bierstraat 11

Kad H835 Wijk O190 Verp 180 Verpoud 3944 Strt 5,65m Gebouwd in 1633

		magistraat
1633	thes	Vincent Corneliszoon Benninck, timmerman. Erf.
1641	T	Lucia Titia Annemans van der Meer, echtgenote van Jhr. Hendrick van Nassau, last en procuratie hebbende van haar echtgenoot. Huis + erf. *f*625,- + schuldbrief *f*1000,-. Het pand heeft aan beide zijden gemene muren
1643	Klap	Cent Cornelisz., metselaar
1655	Soc	Verhuurd. Huurwaarde *f*64,-
1664	Str	juffr. van Nassau
1680	Famg	Bewoners: jonker Maurits François van Nassau met 1 meid. Jonker Maurits François van Nassau en Willem Adrianus van Nassau, tesamen erfgen. van hun moeder Lucia Titia Annemans van der Meer, wed. van jonkheer Hendrik van Nassau
1682	T	Arnout de For, notaris en klerk ter griffie van de Hoge Raad van Holland. Huis + erf. *f*1000,- + rentebrief *f*1200,- Adriaen du For, penningmeester van de Hoge Raad van Brabant
1694	T	Gregorius van der Toorn, zilversmid. Huis + erf. *f*1400,- + rentebrief *f*2000,-
1708	Str	Van der Toorn Ex. test. van Geertruijt van Rossum, wed. van Gregorius van der Toorn
1719	T	Sophia van der Meulen, wed. van Johannes Hoefnagel. Twee huizen en erven agter annex den anderen W-zijde Bierstraat en O-zijde Craanstraat. *f*2915. Belast: *f*600,- Willem Verhagen; *f*750,- wed. du For Erfgen. Sophia van der Meulen
1726	T	Jacob Oosterwijk, wonende te Voorburg. Huis + erf. *f*3300,-. Huis in de Kraanstraat verkocht aan Claes Agtersoon *f*1600,- Erfgen. Jacobus Oosterwijk
1730	T	Johanna Oosterwijk, meerderjarige ongehuwde dochter, wonende te Middelburg. Helft huis + erf. *f*1350,-. De andere helft komt de koopster reeds toe Abraham Loizel en zijn vrouw Johanna Oosterwijk te Middelburg
1743	T	Johannes van der Hegge. Huis + erf. *f*600,- + rentebrief *f*2000,-. In 1745 Van der Hegge failliet en resterende schuld *f*905,- en 6 stuivers Curateur van de insolvente boedel van Johannus van der Hegge, mr. pompmaker en leidekker
1745	T	Thierry Reijnard, klerk HvH. Huis + erf. *f*1400,-. Gekocht uit insolvente boedel van Van der Hegge.
1756	T	Willem van Oudheusden, mr. leidekker en pompmaker. Huis + erf. *f*600,- + rentebrief *f*1400,-
1800	Bu	Bewoners: Maria Johanna Balte, wed. van W. van Oudheusden + 6 kinderen. Ingekomen 1757.
1809	Bu	Bewoners: J. Gardijn + vrouw + 5 kinderen, komende van de Zuidwal.
1810	Bu	Bewoners: Cornelis Buijs, verver en glazenmaker + vrouw + 2 kinderen, komende uit de Katerstraat.
1812	Bu	Bewoners: ... Rutgerman + vrouw + kinderen, komende van O224.
1814	Bu	Bewoners: Rieman, metselaar (27 jaar); nog iemand; 2 inwoners. De gereformeerde diaconie heeft wat met huis van doen.
1816	Bevm	Philip Karel Jonas, geboren 1786. Hendrik van Rijn, geboren 1786.

Bierstraat 4

Kad H746 Wijk O225 Verp. 212 Verpoud .... Strt Gebouwd in 1633

1643	Klap	wed. van Jasper Wilsoet Boedel Frederik Willemsz. van Roijen, houtkoper en timmerman en Martien Jaspers Wilsaets, echtelieden
1666	T	Adriaen Janss. Rotteveel, houtkoper. Huis + erf + stal daarachter. *f*900,-
1680	Famg	Bewoners: Hans Duyvelandt, vleeshouwer met 1 vrouw, 5 kinderen beneden 8 jaar en 1 meid Adriaen Kint
1706	T	zijn broer Pieter Kint. Huis + erf. *f*100,- + schuldbrief *f*1700,-
1708	Strt	mons. Kint. 18 voet
1730	Verp	Pieter Kind, nu Cornelis Kind. Zou waardig zijn in huur
1733	Verp	Cornelis Kint. Verhoogd in 1740
1740	Soc	Cornelis Kint, nu Jaques Grosyeux. Nieuw gebouwd of verbeterd

Bierstraat 8(+6 en 10)
Kad H747 Wijk O224 Verp. 211 Verpoud 3950 Strt 6 m

		magistraat
1633	thes	Paschier Hendricxss. Erf. 235£
1637	T	Jan Jacobss., timmerman. Huis + erf. ƒ150,- + rentebrief ƒ600,-. Bewoond door notaris van Aelst. Nog tot mei 1637 verhuurd. De verkoper zal het leveren "dackdicht" terwijl de koper de reparatie der glazen moet dragen. Belast 235 pond of gulden t.b.v. de magistraat.
		Jan Jacobsz. van der Burch, timmerman
1639	T	Hans Coenraet Brechtel, zilversmid. Huis + erf. ƒ365,- + schuldbrief ƒ1800,-. Belast ƒ235,- Corpus Den Haag
1643	Klap	Hans Coenraet Brochtich, zilversmid
1664	Strt	Bregger de silversmidt. 19 voet
1674	200	Adriaen van der Houck, zilversmid. Vermogen ƒ1000,-
1680	Famg	Bewoners: Adrianus van Houcke, zilversmid met 1 vrouw, 3 kinderen boven 8 jaar, 1 kind beneden 8 jaar en 1 meid
1708	Strt	mons. Houcke. 19 voet
		Erfgen. van Johan Aelbert van Lieshout
1730	Verp	Maria van Hoeke. Doet in huur
1733	Verp	Maria van Hoeke
1744	T	Andries van Klavervelt. Huis + erf. ƒ1800,-
		Separatie tussen Elisabeth van Aelen en Andries van Klavervelt
1753	T	Johannes de Swart. ƒ800,-. Belast met hypotheek resterende ƒ100,- toek. Aeltje Reijnders van Schooten, wed. van Floris Knies.
1800	Verp	Johannes de Swart
1807	Verp	J.H. Immig, later zijn weduwe
1814	Bu	Hoofdbewoner: J. Rutgerman, oud 45, beroep beeldhouwer; Jacob Andres
		Inwoners: P. van den Blankwaard, oud 41, turfdrager; D. Plankerman, oud 39, kabinetwerker; Salomon Bles, oud 46, koopman; T. de Groot, oud 23, timmermansknecht

Bierstraat 12
Kad H750 Wijk O223 Verp 210 Verpoud 3951 Strt 4,7 m Gebouwd in 1633

		magistraat
1633	thes	Pieter Janss. van Duijn. Erf. 250£
1643	Klap	Pieter Jansss. van Duijn
		wed. Pieter Jansz. van Duijm
1656	T	Erfgenamen van Neeltje Jans. Huis + erf
		Erfgen. van Cornelia Quax, wed. van Carel Nijs, geweldige generaal
1662	T	Philippus de Baer, wonende te Delft. Huis + erf. ƒ1400,-
1664	Strt	De wed. van Apma. 15 voet
1675	T	Johannes Forman, bode Staten van Holland. Huis + erf. ƒ1550,-. Met vrije uitgang op het Spui.
1680	Famg	Bewoners: Jan Forman, bode Staten van Holland met 1 vrouw en 3 kinderen beneden 8 jaar
1708	Strt	wed. Forman. 15 voet
		Ex. test. van Cornelia Wakkers, wed. van Johannes Forman
1719	T	Willem van Meurs. Huis + erf. ƒ750,-. Belast met ƒ1000,- neemt koper over.
1730	Verp	Willem van Meurs. Met achteruit in de Karsjespoort 5 huisjes verhuurd.
1733	Verp	Willem van Meurs
		Anna Willems, wed. van Willem van Meurs
1759	Kb	Bartholomeus Engel, kleermaker. Huis + erf. ƒ1450,-
1800	Verp	Coenraad Windemoet
1807	Verp	Windemoet
1800	Bu	Coenraad Windemoet, 2 kinderen, ingekomen 1770. Inwonende W. van Kempen
		Windemoet geboren in DH, ingekomen in 1791
		Ingekomen J. Cohen met vrouw en 5 kinderen 1809 uit de Lange Kraanstraat
		Nog inwonende A. van der Haar ondermeester in het stadsschool op de Gevolde Gracht, komende uit de Wagenstraat
		Nog inwonende mei 1810 juffrouw Knoss en de weduwe Overklift
		Nog inwonende Swaben. Vertrokken 2 deuren verder
		Nog inwonende november 1908 L. van Outheuden met vrouw en 2 kinderen komende van 't Cingel
		Inwonende I. Bout met vrouw en kinderen komende uit no. 199
1814	Bu	Hoofdbewoner: I. van der Haar, oud 57, onderwijzer
		Inwoners: juffrouw Overkluft, oud 63, geen beroep; juffrouw Windemoet, oud 57, geen beroep; Dirkje Sillisen, oud 47, schoonmaakster; J. van den Ham, leidekkersknecht
1909	Hind	Rijtuigsmederij

Bierstraat 14
Kad H752 Wijk O222 Verp 209 Verpoud 3952 Strt 5 m Gebouwd in 1643

1642	T	Anneken Verburch
1643	Klap	Anneken Verburch Anna van der Burch
1644	T	Claes Ariensz. Blootelingh, mr. metselaar. 2 huizen + erven (Samen met no. 16). ƒ800,- + rentebrief ƒ2500,-.
1659	Not	verhuurd aan de passementwerker Daniel Coree, hiervoor wonende in Amsterdam, voor ƒ80,- van mei 1659 - mei 1660.
1664	Strt	Claes Arents Blooteling. 16 voet
1680	Famg	Bewoners: Jan Cornelis Kint, vleeshouwer met 1 vrouw, 3 kinderen boven 8 jaar, 1 kind beneden 8 jaar en 1 meid Erfgen. van Claes Ariensz. Blootelingh
1683	T	Wessel van Berninckhuijsen. Huis + erf. ƒ1725,-.
1686	T	Harmen Francken. Huis + erf. ƒ500,- + rentebrief ƒ500,- Voogden van Jan Francken, minderjarige zoon van Harman Francken, schipper op Leiden
1704	T	Johannes van der Burgh, bode Staten-Generaal. Huis + erf + 2 achterhuisjes naast elkaar + een vrije gang ten oosten. ƒ2100,-????
1708	Strt	wed. Francken. 15 voet
1730	Verp	bode Johan vander Burg. Verhuurd. Met achteruit in de Karsjespoort nog twee huisjes per week verhuurd
1733	Verp	bode Johan van der Burgh. Huis + 2 huisjes in poort
1734	T	Harmanus Steenhouwer. Huis + erf + 2 achterhuisjes met vrije in- en uitgang. ƒ750,- + rentebrief van ƒ1200,-
1800	Verp	Johan van Hedikhuizen, later J.A. Immig, later C.L. Usener Leendert Born
1804	T	Christiaan Lodewijk Usener. Huis + erf. ƒ350,-
1807	Verp	Lusener, later Pieter de Kok
1814	Bu	Hoofdbewoner: Jacobus Boudt, oud 40, korendrager

Bierstraat 16
Kad H753 Wijk O221 Verp 208 Verpoud 3953 Strt 5,3 m Gebouwd in 1643

1643	Klap	Anneken Verburch Anna van der Burch
1644	T	Claes Ariensz. Blootelingh, mr. metselaar. 2 huizen + erven (Samen met no. 14). ƒ800,- + rentebrief ƒ2500,-.
1664	Strt	Johan Broekman. 17 voet. Gekocht voor c.1655 (Soc.134)
1674	200	De wed. van Jan Brouckman de Jonge. Vermogen ƒ2333,75.
1678	Not	Barbara Broekman. akte van scheiding 17 maart tussen haar moeder en haarzelf
1680	Famg	Bewoners: François Drijfhout, klerk met 1 vrouw, 3 kinderen beneden 8 jaar en 1 meid Adriaen Pieter Schortes, gehuwd geweest met Barbara Broekman.
1686	T	Jannetje Molenijser, vrouw van notaris Thomas Robijn. Huis + erf. ƒ1200,-. Belast ƒ1000,- kap. toekomende advocaat Laurentius Ravens.
1708	Strt	wed. Hensbrouck. 16 voet Servaes van Sandijck, kleermaker bij gerechte gesteld over de boedel van wijlen Adriaen van Hensbroeck en desselfs nagelaten wed. Maria van Aeken. Maria van Aken is dochter van Jannetje Molenijser, dochter uit een voorgaand huwelijk met Willem van Aeken.
1708	T	Arent Westenbergh, bode generaliteit. Huis + erf
1730	Verp	Arent Westenberg. In twee partijen verhuurd
1733	Verp	Arent Westenbergh Ortarius Bernardus de Wilde, mr. kaarsenmaker en Johannes de Wilde als erfgenamen van hun moeder Geertruij Westenberg, wed. van Frederik de Wilde
1770	T	Johannes Wilhelmus de Wilde. Huis + erf
1800	Verp	Johannes Wilhelmus de Wilde
1807	Verp	wed. de Wilde, later Gerrit de Jong. Pakhuis
1814	Bu	onbewoond

Bierstraat 18
Kad H1031 Wijk 220/258 Verp 207 Verpoud 3954 Strt 5,6 m
Gebouwd in 1643- 1741-1806 "Het Rad van Avontuur"

1643	Klap	Anneken Verburch Anna van der Burch
1644	T	Nicolaes van Spijck, bode van de generaliteit. 2 huizen + erven naast elkaar. (Samen met no 20). ƒ800,- + rentebrief ƒ2200,-. Het ene huis wordt bewoond door Leendert Lalleman en het andere door Adam de Vogel.
1657	T	Anna van der Burg, wonende te Vianen. Huis + erf. Maria de Vianen, wed. van Johan de Jongh, adv. HvH.
1664	T	Thomas Robijn, deurwaarder van het hof. Huis + erf. ƒ600,- + rentebrief ƒ1200,-
1664	Strt	Thomas Robijn. 18 voet

1674	200	Den deurwaerder Thomas Robijn. Vermogen *ƒ*2333,75
1680	Famg	Bewoners: Pieter van Swieten, notaris met 1 vrouw, 3 kinderen boven 8 jaar en 1 kind beneden 8 jaar
1708	Strt	wed. van den Cruysen. 18 voet
1730	Verp	de weduwe vanden Kruijse komt achteruit op het Spui. Verhuurd in drie partijen
1733	Verp	de weduwe van der Kruijse Erfgen. van Maria van der Cruijssen, wed. van Nicolaes Seunties
1731	T	Jacob Knegtenhove. Huis + erf met vrije uitgang in Mosselstraatje. *ƒ*1475,-
1741	T	Andries van de Vijver, loodgieter en leidekker. Huis + erf "Het Rad van Avontuur". Vrije uitgang in Mosselstraatje. *ƒ*600,- + rentebrief *ƒ*1600,-.
1750	Soc	Grossier/tapper Dirk Mulder. Hij huurt het huis dus. Alida de Jong, wed. Andries van de Vijver, mede als voogdes van haar zoon Andries van de Vijver
1772	T	Catharina Nigtering, wed. van Hermannus Bartels, later getrouwd met Adriaen Kuijpers. Huis + erf "Het Rad van Avontuur". *ƒ*2650,-
1775	Verp	A. Kuijpers verhoogd Adriaen Kuijpers, mr. timmerman voor zichzelf en als echtgenoot van Catharina Nigtering
1783	T	Nicolaes van Sonst. Huis + erf "Het Rad van Avontuur". Vrije uitgang Mosselstraatje. *ƒ*2000,- + *ƒ*1100,-. Belast *ƒ*2000,- kap. t.b.v. Johannes Scholtus
1787	T	Adrianus Kuijpers, mr. timmerman. Huis + erf "Het Rad van Avontuur" met 2 huisjes daarachter met uitgang in Mosselstraatje. *ƒ*2200,-
1793	T	Leendert Siliakus en zijn vrouw Margareta van Dulde. Huis + erf + 2 huisjes met vrije uitgang in Mosselstraatje. Kustingbrief *ƒ*2300,-
1799	T	Johannes van Boheemen. Huis + erf "Het Rad van Avontuur" + 2 huisjes daarachter, met vrije uitgang in Mosselstraatje. *ƒ*800,-
1800	Verp	Johan van Boheemen. In 1802 J.J. Snijders. In 1805 A.I. Huese. Later J. de Swaan
1806	Bu	Dit huis is tot een stal gemaakt
1807	Verp	J. de Zwaan. Pakhuis, later stal
1814	Bu	Stalling
1886	Hind	Smelterij van stearine, palmitrine en andere vetzuren

Bierstraat 20

Kad H759 Wijk O219 Verp 206 Verpoud 3955 Strt 5,6 m Gebouwd in 1643

1643	Klap	Anneken Verburch Anna van der Burch
1644	T	Nicolaes van Spijck, bode generaliteit. 2 huizen + erven naast elkaar. (Samen met no 18) *ƒ*800,- + rentebrief *ƒ*2200,-. Het ene huis wordt bewoond door Leendert Lalleman en het andere door Adam de Vogel
1664	Strt	De wed. van Claes Spick. 18 voet
1674	200	Claes Spijck, bode. Vermogen *ƒ*2000,-
1680	Famg	Bewoners: Claes Spijck, bode van Haar Hoogm. en 1 kind boven 8 jaar. + Agata, weduwe van Dirck van den Blankers. + Anna, weduwe van Jaecques Carels, borduurwerker Erfgen. van Nicolaes Spijck
1683	T	Aelbert Camé. Huis + erf. *ƒ*1900,-
1688	T	Thomas Robijn. Huis + erf met uitgang Mosselstraatje. *ƒ*800,- + rentebrief *ƒ*1350,-
1690	T	Maria Geson, vrouw van Johan Makreel. *ƒ*1150,-. Belast met *ƒ*1150,- kap. toek. Aelbert Camen.
1708	Strt	La Bree (of Barlee). 18 voet Erfgen. Pieter Barlee (zij verkopen 3 huizen)
1716	T	Johannes Post (enkel dit huis). Huis + erf uitgang in Mosselstraatje. *ƒ*1300,-.
1730	Verp	Johannes Post. Komt achteruit in het Mosselstraatje. Doet in huur
1733	Verp	Johannis Post erfgenamen Johannus Post = Dirkje Post + wijlen Gerrit Post haar broer, de enige kinderen van Johannes Post voor de helft erfgenamen
1772	T	Godfried Conrad Schmolck, gehuwd met Anna Maria Post, Jacob Roest van Dijk, gehuwd met Johanna Maria Post, wonende te Alkmaar en Constantinus Gerardus Post, wonende te Obdam. De helft huis (+ helft in huis in het Lang Achterom). *ƒ*1100,-. Hen komt de andere helft reeds toe als erfgenamen van Gerard Post. Erfgenamen Anna Maria Post + de rest
1785	T	Leendert Boers. Huis + erf hoek Mosselstraatje. *ƒ*1250,-.
1800	Verp	de wed. Boers
1807	Verp	de wed. Boers. Later Anthonie de Lindt
1814	Bu	Hoofdbewoner: H. Meeuwes, oud 52, melkboer Inwoners: de wed. Boers, oud 75, geen beroep; P.L. Stal, oud 37, ambachtsman; I. van de Houw, oud 29, timmermansknecht; J. Morre, schoenmakersknecht
1894	Hind	Smederij
1927	Hind	Glasslijperij

Bierstraat 22

Kad H Wijk O218 Verp 205 Verpoud 3956 Strt

		Anna van der Burgh
1638	T	Willem Jansz. Lammerlaan. Samen met nummer 24. Erf met de helft van de zuidmuur van het nevenstaande huis [= nr. 24] met een huiske daarachter. Schuldbrief *f*800,-. Op het erf moet een huis van minstens 2 verdiepingen hoog worden gebouwd.
1641	T	Jan Ariensz. Colijn en Christiaan Jansz. Craij. Samen met nummer 24. 2 huizen en erven met 4 huisjes en een ledig erf daarachteraan. *f*1000,- + schuldbrief *f*800,- t.b.v. Anna van der Burgh. Belast met *f*1600,- t.b.v. Hans de Mortier, trompetter.
		Exec. testamentair van Willem Colijn
1685	T	Anna van Langenbergh. Huis + erf. *f*1100,-. De koopster mag een deur op haar plaats zetten om in de gemene gang uit te gaan.
		Erfgen. van Pieter Kuijlen, bode Staten van Holland
1727	T	Elisabeth de Beumer, weduwe van Jochem Cornelisse van Ravensteijn. Huis + erf. *f*1025,-
1730	T	Abraham Ravesteijn. Huis + erf. *f*25,- + rentebrief *f*1000,-
		Maria Verduijn, weduwe van Abraham van Ravesteijn
1752	T	Wijnand Oldenboom. Huis + erf. *f*850,-
1765	Bel	nr. 24. Ferdinand Oldenboom
1800	Verp	Jacob Kundig
1807	Verp	erven J. Kundig, later Jacob Jacobs, later wed. Naters

Bierstraat 24

Kad H Wijk O217 Verp 204 Verpoud 3957 Strt

		Anna van der Burgh. Samen met nummer 22
1638	T	Willem Jansz. Lammerlaen. Samen met nummer 22
1641	T	Jan Ariensz. Colijn en Christiaen Jansz. Craij. Samen met nummer 22
		exec. test. Willem Colijn, metselaar
1685	T	Hermanus en Hendrick van de Nette. Huis + erf. *f*1300,-.
		Magdalena van der Netten, als erfgen. van haar broer Harmanus van der Netten
1703	T	Gerrit Sprankhuizen. Huis + erf. *f*1100,-
		Nicolaes Sprankhuisen, wonende te Delft
1755	T	Nicolaes Halverhout. Huis + erf. *f*850,-
1765	T	Antoni Engelhard. Huis + erf. *f*750,- + hyp. *f*400,- aankomende de "Hoorndragersbosch" in Den Haag
1766	T	Bartholomeus Engel. Huis + erf. *f*1300,-
		erfgen. Jacomina Bankier, wed. van Bartholomeus Engel
1790	T	Jacob Boor. Huis + erf no. 3957. *f*850,-
1800	Verp	Jacob Boor. Later H. Bieltjes en Catharina Boor
1807	Verp	H. Bieltjes en C. Boor. Later Pieter van Outheusden.

Bijlage 5.1: Determinatielijsten van geselecteerde vondstcomplexen

sloot 1a (v32)	
type	**R**
r-bak	0,15
r-bak-2	0,05
r-bak-4	1,5
r-bak-5	0,3
r-bak-13	0,85
r-bak-17	0,75
r-bak-21	0,05
r-blo-11	0.45
r-blo-14	1,0
r-bor	1,55
r-bor-1	0,5
r-bor-6	12,1
r-bor-18	1,0
r-bor-32	0,45
r-dek-7	0,8
r-dek-8	0,1
r-fru	0
r-gra	6,6
r-gra-8	1,3
r-gra-11	0,2
r-gra-12	0,3
r-gra-14	0,2
r-gra-31	1,1
r-gra-127	0,5
r-gra-43	0,6
r-gra-44	0,05
r-gra-47	0,25
r-gra-54	1,0
r-gra-59	36,9
r-gra-63	0,2
r-gra-71	0,05
r-gra-100	6,85
r-gra-102	0,6
r-gra-107	0,1
r-gra-113	0,05
r-gra-121	8,3
r-gra-142	0,05
r-gra-148	1,65
r-gra-149	0,35
r-gra-150	0,2
r-kan	1,1
r-kan-15	0,4
r-kan-21	0,4
r-kan-33	0,6
r-kmf	0
r-kom-12	1,4
r-kom-42	0,55
r-kom	0,8
r-kom-102	1,3
r-kop	1,0
r-kop-1	0,5
r-kop-2	19,35
r-kop-10	0,95
r-kop-11	1,7
r-kop-14	1,85
r-kop-36	0
r-kop-41	1,0
r-kop-62	0,65
r-lek-1	2,05
r-min	0
r-ntd	34
r-oli-2	10,35
r-oli-2a	0,25
r-pis-5/48	0,2
r-pis-23	10,2
r-pis-32	19,85
r-pis-64	0,3
r-pis	0,15
r-pot-23	0,3
r-pot-78	0,5
r-spa-1	3,5
r-spa-2	0
r-stk	0,15
r-stk-1	1,95
r-stk-15	0,25
r-stk-16	0,3
r-stk-12	0
r-tes	0,3
r-tes-7	8,3
r-tes-27	0,3
r-ver-1	0,15
r-ver-3	0,5
r-vog-1	0,8
r-vog-3	0,1
r-vst-3	1,0
r-zal-3	3,0
r-zal-11	0,2
w-gra-6	0,6
w-gra-10	7,1
w-gra-37	1,65
w-kan-15	0
w-kom	0,1
w-kop-21	0,5
w-kop	0,1
w-kop-9	0
w-kop-19	1,3
w-kop-24	2,1
w-min	0
w-ntd	0,05
w-ond-1	0,1
w-pis	0,25
w-pis-2	0,8
w-spa-1	1,0
w-spb-4	0,25
w-stk-7	0,25
w-vor-1	0,2
w-zal-9	0
w-ntd	0,15
wa-kop-1	0,2
wa-bor-1	4,7
wa-kom-1	1,45
we-bek	0,15
we-bor-1	3,1
we-dek-1	0,15
we-gra-1	0,2
we-gra-2	0,2
we-kan-1	0
we-kom-1	1,65
we-pot-1	0,25
ha-gra-5	0,05
dw-kom-1	0,2
jy-gra-1	0,6
m-bor	1,4
m-bor-5	1,4
m-bor-12	0,2
m-bor-13	0,5
m-bor-16	0,05
m-kom	0,05
m-kom-4	0,1
m-zal	0
m-zal-1	0,75
f-bor-10	0,05
fr-plo-1	0,1
s2-bek-16	0,2
s2-kan-19	0,05
s2-kan-28	0
s2-kan-32	0
s2-kan-33	0,75
s2-kan-35	0
s2-kan-47	0
s2-kan-49	1,2
s2-kan-55	1,85
s2-kan-58	0
s2-kan-60	0
s2-kan-63	0,55
s2-kan-66	1,0
s2-kan-73	0,0
s2-kan-84	1,0
s2-zal-4	0,25
p-bor-4	0
p-bor-7	0,2
p-kop-8	0,95

sloot 1b, beerbakken v3, 4, 14, 15, 16, 17, 22, 24 en 26	
type	**R**
r-bak	0,1
r-bak-2	1,75
r-bak-4	0,7
r-bak-13	0,1
r-bor	0,95
r-bor-6	2,2
r-dek	0,15
r-gra	6,4
r-gra-8	0,6
r-gra-43	1,5
r-gra-59	15,55
r-gra-65	1,5
r-gra-70	1,15
r-gra-100	1
r-gra-102	2,1
r-gra-148	0,3
r-kan	0,3
r-kan-20	0,2
r-kan-25	0,6
r-kan-33	2,2
r-kom-36	0,05
r-kom-42	0,3
r-kom	0,5
r-kop	0,2
r-kop-2	1,25
r-kop-14	0,55
r-lek	0,1
r-lek-1	0,1
r-lek-2	0,1
r-ntd	2,25
r-oli-2	2,55
r-pis-23	0,35
r-pis-32	4,5
r-pot	0,5
r-pot-23	0,25
r-spa-1	1
r-spa-2	1
r-stk	0,1
r-tes-7	1,15
r-tes-16	0,25
r-tes-18	2,8
r-ver	0,05
r-ver-3	0,1
r-vog-5	0,5
r-vst-3	0,55
r-zal-3	0,25
w-bek-4	0,1
w-bor-5	0,2
w-dek	0,25
w-gra	0,4
w-gra-10	0,55
w-kop	0,4
w-kop-3	1,1
w-lek-1	0,05
w-ntd	0,05
w-oli-2	0,2
w-pis	0,1
w-ver-1	0,5
wa-bor-1	1
wa-kom-1	0,25
we-bek-5	0,5
ha-gra-2	0,15
m-bor	0,25
m-bor-5	1,25
m-bor-14	0,1
m-bor-17	0,4
s2-kan	0,1
s2-kan-34	0,2
s2-kan-49	1,05
s2-kan-55	1,7
s2-oli-1	0,35
s2-pis-6	0,2

sloot 2a (v196)	
type	**R**
r-bak-2	0,1
r-bak-17	0,3
r-bor-6	2,25
r-bor-21	0,5
r-dek	0,4
r-gra-8	0,1
r-gra-31	1,05
r-gra-15	0,8
r-gra-59	18
r-gra-100	1,25
r-gra-148	3,15
r-gra-	0,6
r-kan	1,5
r-kom	0,15
r-kom-22	0,25
r-kom-36	0,6
r-kop-2	6,7
r-kop-11	0,8
r-kop-14	0,3
r-kop-36	1,4
r-ntd	2
r-oli-2	5,6
r-pis-32	4
r-pot-3	0,3
r-pot-23	0,2
r-stk-1	0,15
r-stk-5	0,2
r-tes-7	4,25
r-tes-16	0,2
r-tes-18	1,7
r-vet-3	0,2
r-vst-3	0,55
w-dek-11	0,25
w-gra-10	1,2
w-gra	0,5
w-gra-15	0,2
w-kan	0,15
w-kop-3	0,4
w-lek	0,05
w-lek-2	0,1
w-min	0
w-pis-2	1,55
w-pot	0,4
w-spa	1
w-tes	0,15
wa-bor-1	0,7
wa-kom-1	0,4
we-bor	0
s2-kan	0,2
s2-kan-32	2
s2-kan-49	0
s2-kan-55	4,35
m-bor-3	1,45
m-bor-5	0,1
m-bor-10	0,7
m-bor-13	0
m-bor-14	0,35
m-zal-1	0

sloot 2 b (v170)	
type	**R**
r-bor-6	0,2
r-dek-13	0,1
r-gra-8	1
r-gra-34	0,7
r-gra-59	0,5
r-gra-100	1,4
r-gra-	1,55
r-kom	0,2
r-kop-2	1,45
r-kop-14	0,25
r-pis-32	0,45
r-stk	0,2
r-tes-7	0,1
w-kop-19	0,3
wa-bor-1	0,25
wa-kom-1	0,15
we-kan	0
s2-kan	0

sloot 2c (v169, 185 en 186)	
type	**R**
r-bor-6	0,5
r-bor-18	0,5
r-bor-47	0,2
r-gra-59	4,85
r-gra-65	0,8
r-gra-	1,5
r-kop-2	0,5
r-kop-14	0,25
r-lek-1	0,2
r-lek-3	0,05
r-oli-2a	0
r-pis-23	0,5
r-pis-32	0,25
r-pis-48	0,15
r-pis-63	0,5
r-pot	1
r-tes-7	0,65
r-vst-3	0,1
w-gra-10	1,35
w-kan-15	0,75
w-spb	0
w-zal-9	0,75
wa-bor-1	0,5
we-bor	0
s2-kan	0
s2-pot-12	0,6
m-bor-3	0,1
m-bor-5	0,55
m-kom	0,15
f-bor	0
p-kom	0

waterput context 3 (v141, 157 en 158)	
type	**R**
r-gra	0,15
r-gra-59	1,75
r-gra-100	0,4
r-kan-33	0,7
r-kop-2	0,15
r-pot	0
r-tes	0,2
w-bek-4	0
wa-bor-1	0,1
we-	0
s2-kan	0,4

sloot 1e/beerkelder 5 (v126)	
type	**R**
r-bak-4	0,15
r-bor-6	0,3
r-gra	0,1
r-gra-8	0,45
r-gra-59	0,9
r-kop	
r-pis-32	0,4
r-stk	0,2
r-tes-7	0,3
r-ver-5	0,3
r-vst-3	0
w-kan-15	0,15
w-kop-21	0,1
w-vst	0
wa-bor-1	0,1
ha-gra-1	o,2
m-bor	
m-zou-3	0
f-bor	0,2
f-bor-2	0,5
f-zal-3	0
s2-kan	0

beerkuil 5k (v111)	
type	**R**
r-gra	0,15
r-kop-2/20	0,4
s2-kan	0
w-ntd	0,05
w-gra-10	0,1
w-gra-13	0,6
w-dek-2	0,3

beerkelder 5 (v105, v125, v136 en v139)	
type	**R**
r-bor	0,05
r-bor-2	0,15
r-gra	0,4
r-gra-59	0,3
r-kan	1
r-kop-2	0,25
r-pis-32	0,5
r-spa-1	1
r-stk	0,5
r-tes-7	0,4
w-bor	0
w-kan-16	0
w-kom	0,15
w-zal	0,4
m-bor	0,2
f-bor	0,45
f-bor-2	0,85
f-bor-5	0,1
f-bor-8	0,1
f-kom	0,2
f-kop	o,15
s2-kan	0
s2-kom-2	0,25
p-bor	0,35
p-kop	0,1
p-kop-6	0,15
xx-kop	0,5

waterkelder 6 (v227)	
type	**R**
r-bor-10	1,45
r-bor-11	0,6
r-dek	0
r-gra	0,1
r-kan	0,2
r-kop-42	0,75
r-ver-3	0,15
w-kui-1	0,4
w-ntd	0,15
m-bor	0,15
m-bor-12	0,65
f-bor-5	0,7
f-bor-7	0,4
f-kom-2	0,8
f-ntd	0,05
f-zal-1	0,2
p-kop	0,25
p-kop-1	1
p-kop-4	0,3
s2-kan-32	0,4
iw-bor-1	0

beerkelder 7a (v305)	
type	**R**
r-bor	0,35
r-bor-10	0,1
r-gra	0,2
r-gra-30	0,1
r-gra-59/91	0,35
r-kom	0,1
r-kom-80	0,25
r-ntd	1,0
r-stk-7	0,25
r-tes-1	1,0
w-bla-1	0,25
w-kdl	0,25
w-pis	0,1
s2-kan-8	0
s2-pis-2	0
m-bor-3	0,95
f-bor	0,15
f-bor-2	1,95
f-bor-10	0,6
f-bor-19	0,2
f-kom	0,1
f-kom-8	0,4
f-kom-10	0,5
f-pis-1	0,9
f-plo-3	0,15
f-zal-2	0,15

beerkelder 7b (v307)	
type	**R**
r-bor-11	0,4
r-dek	0,3
r-gra	0,4
r-gra-18	0,45
r-gra-30	1,95
r-kom	
r-ntd	0,3
r-pis-42	0,05
r-min	0
r-stk-6	0,5
r-stk	0,2
r-tes-1	1,8
w-dek-2	1,4
w-gra-10	1,75
w-kom	0,25
w-min	0
w-ntd	0,15
w-pis	1,25
w-pis-2	0,75
w-stk-1	0,8
w-zal-1	1,0
s2-fle-5	0
s2-pis-2	0
m-bor	0,45
f-bor	1,35
f-bor-2	13,1
f-bor-7	0,95
f-bor-8	2,15
f-bor-11	2,75
f-bor-19	4,9
f-bor-25	0,95
f-kan	0
f-kom	0,25
f-kom-2	0,5
f-kom-3	0,95
f-kom-4	0,1
f-kop-1	1,0
f-kwi-3	0,2
f-ove-1	1,4
bi-min	0,5
p-kop-4	1,8
p-kop-12	1,0

beerkelder 7c (v308)	
type	**R**
r-oli-2	0,35
r-ntd	0,5
r-vog	0,25
m-bor	0,25
f-bor	0,1
f-bor-8	0,1
p-bor	0,1
p-bor-1	0,95
p-kop	0,2
p-kop-19	0,2
p-min	1,0

beerkelder 9a (v410)	
type	**R**
w-spa-1	1,0
s3-bor-3	0,95
ir-dek-1	1,0

beerkelder 9b (v405)	
type	**R**
r-blo-4	0,6
r-bor-4	1,0
r-kap	0,1
r-kom-1	0,3
r-ntd	0,5
r-pis-36	0,9
r-stk-3	0,1
r-tes-1	1,2
w-gra-19	0,5
w-ntd	0,2
w-spa-1	1,0
f-bor	0,15
f-ntd	0,35
f-zal-2	0,8
f-zal-3	0,8
p-bee	
p-bor	0,05
p-bor-1	2,55
p-bor-13	0,3
p-kom-8	2,8
p-kop	0,5
p-kop-6	0,8
p-kop-11	0
p-min	0,6
ep-kop-5	0,55
s2-kan	0
s3-kop	0,1
s3-kop-1	0,6
ir-kwi	0,5
iw-kop	0,15
iw-kop-1	0,95

Catalogus van het aardewerk uit het onderzoek aan de Bierstraat, Den Haag

M.M.A. van Veen & S. Ostkamp

Opbouw van de catalogusblokjes

1a vondstnummer
1b vondstcontext
(datering context)
2 code van het type
3 objectdatering
4a maten in centimeters
(grootste diameter / hoogte / diameter voet)
4b beschrijving van het type
5a baksel
5b kleur / glazuur
5c beschrijving van de decoratie
6a bodem
6b oor / steel
6c compleetheid
7 functie
8 productiecentrum
9 literatuur

(alle afbeeldingen in deze catalogus
zijn schaal 1:4 tenzij anders vermeld)

Slootarmen 1 en 2

Cat.	1 (schaal 1:2)
1a	BIR94-104.1
1b	1e, sloot 1 uiteinde (1550-1640)
2	s2-kan-14
3	1525-1575
4a	5,6/-/3,8
4b	klein bol kannetje met schouder overgaand in hals, kraagrand, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur, inwendig: ongeglazuurd
5c	
6a	standvlak
6b	een oor verticaal
6c	fragment
7	kan
8	Raeren
9	

Cat.	2
1a	BIR94-196.46
1b	2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2	s2-kan-32
3	1625-1650
4a	14,6/-/-
4b	bolle kan met schouder overgaand in hoge hals met geribbelde kraagrand, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur, (inwendig druipers ijzerengobe)
5c	appliques baardman en medaillon
6a	
6b	een lintoor verticaal
6c	fragment
7	kan
8	Frechen
9	

Cat.	3 (schaal 1:2)
1a	BIR94-197.15
1b	2o, sloot 2 oever (1570-1615)
2	s2-kan-35
3	1550-1600
4a	-/-/-
4b	zeer bolle kan met afgeronde buikknik en kraagrand, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	zoutglazuur
5c	appliques medaillon
6a	
6b	een lintoor verticaal
6c	fragment
7	kan
8	Siegburg
9	

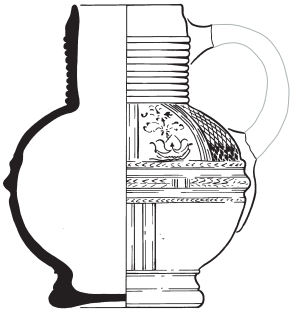
Cat.	4 (schaal 1:2)
1a	BIR92-35.8
1b	1o, sloot 1 oever (1570-1640)
2	s2-kan-35
3	1600-1625
4a	-/-/-
4b	zeer bolle kan met afgeronde buikknik en kraagrand, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	zoutglazuur
5c	applique baarman, ingestempelde motieven, kobaltoxide
6a	
6b	
6c	fragment
7	kan
8	Westerwald
9	

Cat.	5 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.100
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	s2-kan-47
3	1600-1625
4a	14/-/7,5
4b	zeer bolle kan met schouder overgaand in hoge nauwe hals met geribbelde kraagrand, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur
5c	appliques baardman, medaillon met wapen van Amsterdam
6a	standvlak
6b	een lintoor verticaal
6c	fragment
7	kan
8	Frechen
9	

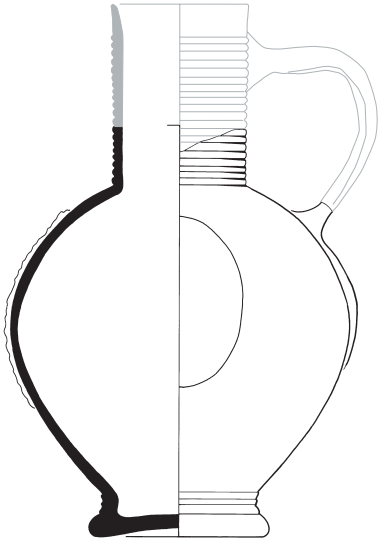
Cat.	6 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.406
1b	1a, slootarm 1 algemeen (1550-1640)
2	s2-kan-49
3	1575-1600
4a	-/-/-
4b	kan met zone op buik door ribbels gemarkeerd en hoge cilindrische hals met kraagrand, standvoet
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur
5c	applique fries met boerendansvoorstelling
6a	
6b	
6c	fragment
7	kan
8	Raeren
9	

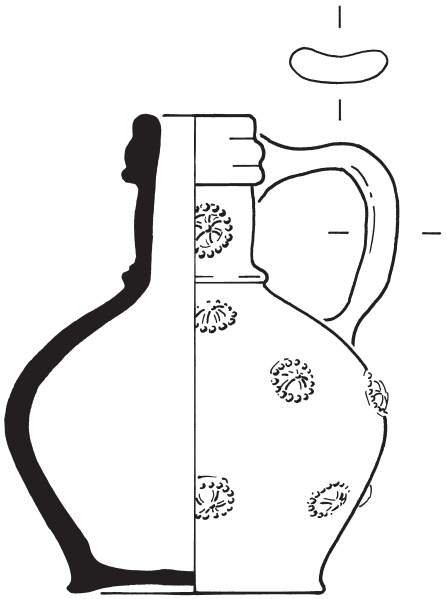

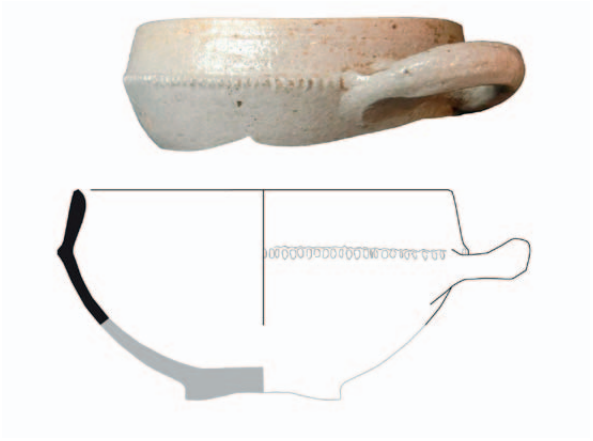
Cat.	7
1a	BIR92-32.5
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	s2-kan-55
3	1600-1625
4a	12,5/15,5/8
4b	kan met kogelronde buik en cilindrische hals met bundels ribbels op de hals, uiteenlopende decoraties soms met tweedeling van de buik, standvoet
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur (inwendig: deels)
5c	snij-en stempelwerk
6a	standvoet
6b	een lintoor verticaal
6c	vrijwel compleet
7	kan
8	Raeren
9	

Cat.	8
1a	BIR94-196.301
1b	2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2	s2-kan-55
3	1600-1625
4a	-/15/-
4b	kan met kogelronde buik en cilindrische hals met bundels ribbels op de hals, uiteenlopende decoraties soms met tweedeling van de buik, standvoet
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur (inwendig: deels)
5c	applique en snij-en stempelwerk
6a	
6b	een lintoor verticaal
6c	fragment
7	kan
8	Raeren
9	

Cat.	9
1a	BIR92-32.93
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	s2-kan-60
3	1583
4a	18/-/9,5
4b	zeer bolle kan met afgeronde buikknik en hoge cilindrische hals met bundels ribbels op de hals, standvoet
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur
5c	twee maal appliques met staande vrouw met muziekinstrument en jaartal 1583, centraal: zittende vrouw
6a	standvoet
6b	een lintoor verticaal
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	kan
8	Raeren
9	

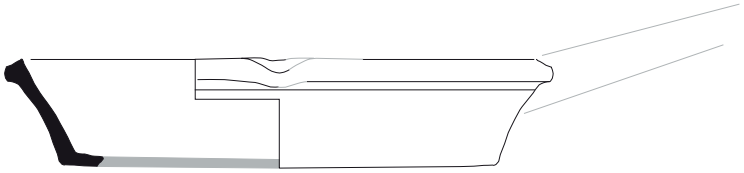

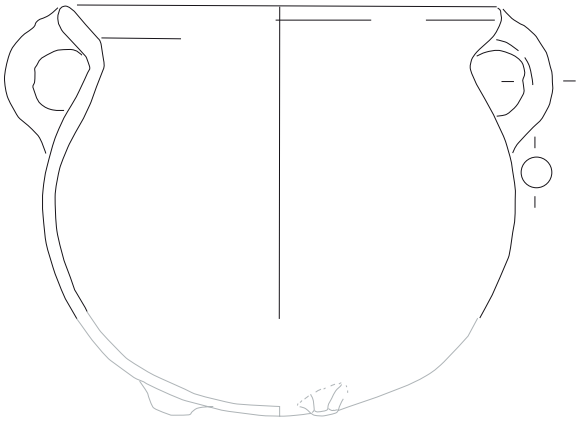

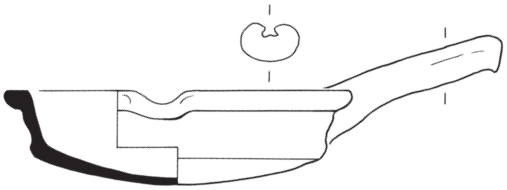
Cat.	10 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.235
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	s2-kan-66
3	1550-1575
4a	9,6/12,1/6,6
4b	zeer bolle kan met afgeronde buikknik en hoge nauwe cilindrische hals met kraagrand en met ribbels op halsaanzet en op de hals, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur
5c	appliques rozetten
6a	standvlak
6b	een lintoor verticaal
6c	compleet
7	kan
8	Frechen
9	

Cat.	11 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.405
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	s2-kan-
3	1600-1625
4a	-/-/-
4b	
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	zoutglazuur
5c	appliques halsfries met pottenbakkers-of handelaarsmerk: kan met initialen E P en huismerk, blauwe accenten (kobaltoxide)
6a	
6b	
6c	fragment
7	kan
8	Raeren
9	

Cat.	12 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.420
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	s2-kop-4
3	1500-1550
4a	10,2/-/-
4b	bolle kop met teruggebogen rand, manchetrand, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	zoutglazuur
5c	band met radstempel
6a	(standvlak gereconstrueerd)
6b	een oor horizontaal
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	kop
8	Aken of Raeren
9	

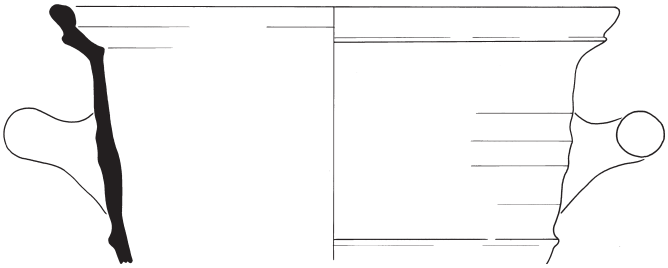

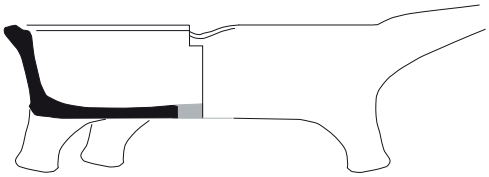
Cat.	13
1a	BIR92-32.289
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	jy-gra-1
3	1600-1700
4a	27/-/-
4b	bolle grape met geknikte opstaande rand, poten
5a	jyddepot aardewerk (handgevormd)
5b	polijstsporen
5c	
6a	(driepoot gereconstrueerd)
6b	oren verticaal
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	grape
8	Denemarken, Jutland
9	

Cat.	14
1a	BIR92-32.477
1b	1a, slootarm 1 algemeen (1570-1640)
2	r-bak-13
3	1575-1625
4a	28/5,5/
4b	bakpan met zijwand en onder en bovenlangs afgestreken driehoekige rand
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	bakpan
8	Nederland
9	

Cat.	15
1a	BIR92-32.72
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-bak-17
3	1525-1575
4a	18,5/5,5/-
4b	bakpan met zijwand en verdikte geknikte rand met platte bovenzijde
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	lensbodem
6b	steel horizontaal, uiteinde gevouwen
6c	vrijwel compleet
7	bakpan
8	Nederland
9	

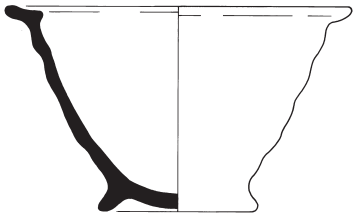

Cat.	16
1a	BIR94-132.12
1b	1e, sloot 1 uiteinde (1550-1640)
2	r-bak-20
3	1525-1575
4a	20,2/7,5/-
4b	diepe steilwandige bakpan met naar buiten geknikte lip
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	driepoot
6b	steel
6c	fragment, compleet profiel
7	bakpan
8	Nederland
9	

Cat.	17
1a	BIR94-198.14
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	r-bak-21
3	1600-1650
4a	23,5/9,5/-
4b	bakpan met scherpe knik tussen bodem en vrijwel verticale wand, naar buiten geknikte rand met dekselgeul, kraagrand
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	driepoot
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bakpan
8	Nederland
9	

Cat.	18
1a	BIR92-29.10
1b	1b, slootarm 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-blo-11
3	1600-1650
4a	-/-/-
4b	bloempot met buikknik en cilindrische bovenhelft, met kraagrand met brede bovenzijde, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	ongeglazuurd
5c	
6a	
6b	
6c	fragment
7	bloempot
8	Nederland
9	

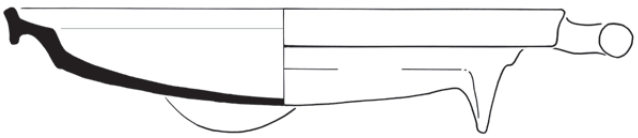

Cat. 19

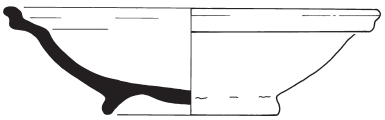
1a BIR92-32.90
1b 1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2 r-blo-14
3 1575-1650
4a 18,5/11/8,2
4b conische bloempot met haaks geknikte rand, standring
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur inwendig: spaarzaam (op rand)
5c
6a standring
6b
6c vrijwel compleet
7 bloempot
8 Nederland
9

Cat. 20

1a BIR92-32.7
1b 1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2 r-bor-6
3 1575-1600
4a 31/6
4b bord met holle spiegel en platte vlag met van buiten aangedrukte rand, standlobben
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur inwendig
5c slibversiering: spiegel: gestileerde haan en vis, vlag: lijnen
6a drie standlobben
6b
6c fragment, compleet profiel
7 bord
8 West-Nederland
9

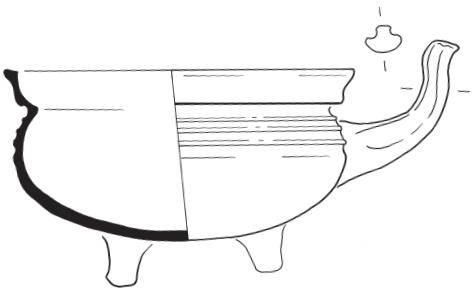

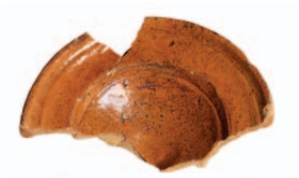
Cat.	21
1a	BIR92-32.63
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-bor-6
3	1575-1625
4a	29,8/5,5
4b	bord met holle spiegel en platte vlag met van buiten aangedrukte rand, standlobben
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur volledig
5c	
6a	drie standlobben
6b	worstoor horizontaal
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Nederland
9	

Cat.	22
1a	BIR92-32.61
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-bor-18
3	1600-1650
4a	20,2/5,4/9
4b	bord met holle spiegel en naar buiten geknikte platte vlag met van buiten aangedrukte rand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	standring
6b	
6c	compleet
7	bord
8	Nederland
9	

Cat.	23
1a	BIR94-169.49
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	r-bor-18
3	1600-1650
4a	27,5/6/11,7
4b	bord met holle spiegel en naar buiten geknikte platte vlag met van buiten aangedrukte rand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	slibversiering, spiegel: sliblijnen met vogel in centrum, vlag: sliblijnen
6a	standring
6b	
6c	compleet
7	bord
8	Oosterhout
9	

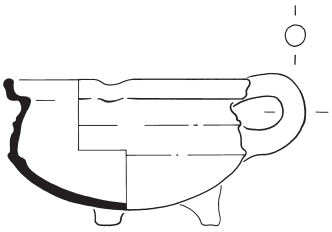

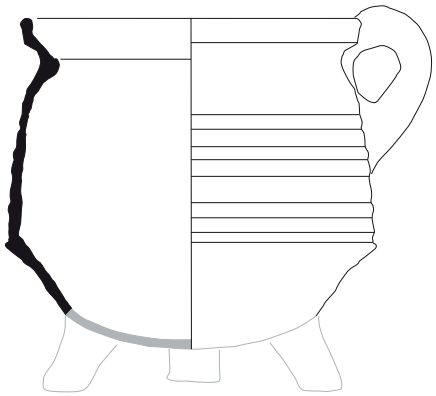
Cat.	24
1a	BIR94-196.308
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	r-bor-21
3	1600-1650
4a	13,5/4/5,5
4b	bord met holle spiegel, knik spiegelvlag, uitgebogen vlag, van buiten aangedrukte rand, smalle standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Nederland
9	

Cat.	25
1a	BIR94-197.11
1b	2o, sloot 2 oever (1570-1615)
2	r-dek-7
3	1600-1700
4a	19,8/4,7
4b	bol deksel met uitgebogen rand en oor
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	
6b	oor
6c	fragment, compleet profiel
7	deksel
8	Nederland
9	

Cat.	26
1a	BIR92-26.5
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-gra-8c
3	1575-1625
4a	18/11/-
4b	grape met afgeronde buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	driepoot
6b	steel, krom
6c	fragment, compleet profiel
7	grape
8	Nederland
9	

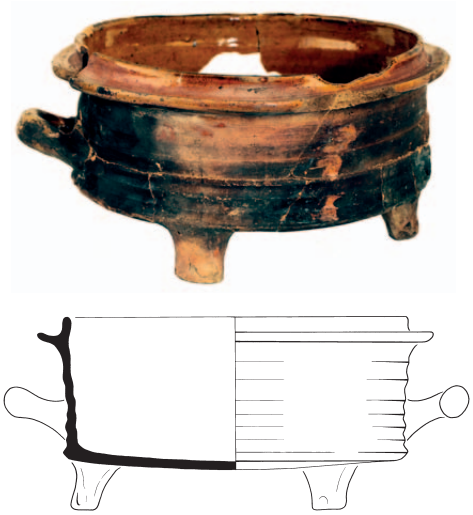

Cat.	27
1a	BIR92-32.513
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-gra-43a
3	1575-1625
4a	18,8/-/-
4b	wijdmondige grape met drie ribbels op de wand en kleine kraagrand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	(driepoot gereconsttrueerd)
6b	twee worstoren verticaal
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	grape
8	Nederland
9	

Cat.	28
1a	BIR92-3.10
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-gra-59a
3	1575-1625
4a	13/8,9
4b	wijde grape met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder), kraagrand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig, uitwendig: spaarzaam
5c	
6a	driepoot
6b	een worstoor verticaal, schenklip
6c	vrijwel compleet
7	grape
8	Nederland
9	

Cat.	29
1a	BIR92-32.3
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-gra-59b
3	1575-1625
4a	20/11,8/-
4b	wijde grape met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder), kraagrand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig, uitwendig: bovenste deel
5c	
6a	driepoot
6b	twee worstoren verticaal
6c	vrijwel compleet
7	grape
8	Nederland
9	

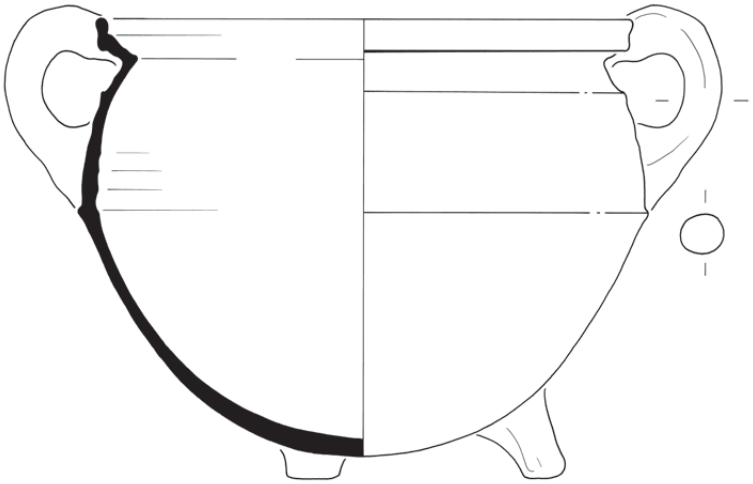

Cat.	30
1a	BIR92-24.17
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-gra-65b
3	1625-1675
4a	21/15/-
4b	wijde grape/sluitpan met scherpe knik bodem-wand en brede sluitrand
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	driepoot
6b	twee worstoren verticaal
6c	fragment, compleet profiel
7	grape, sluitpan
8	Bergen-op-Zoom?
9	

Cat.	31
1a	BIR92-32.465
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-gra-102b
3	1550-1600
4a	21,6/10,5/-
4b	wijde grape met afgeronde buikknik en driehoekige verdikte rand met lip en dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig (schraal)
5c	
6a	driepoot
6b	twee worstoren verticaal
6c	fragment, compleet profiel
7	grape
8	Nederland
9	

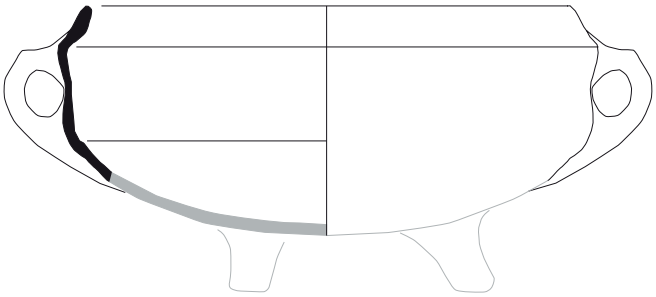
Cat.	32
1a	BIR94-170.46
1b	2b, sloot 2, zijarm venige laag (1570-1615)
2	r-gra-100b
3	1575-1625
4a	21,5/17/-
4b	bolle grape met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder), kraagrand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig, uitwendig: bovenste deel, misbaksel
5c	
6a	driepoot
6b	twee worstoren verticaal
6c	vrijwel compleet
7	grape
8	Nederland, Den Haag?
9	Carmiggelt 1997, 230, afb. 161-2

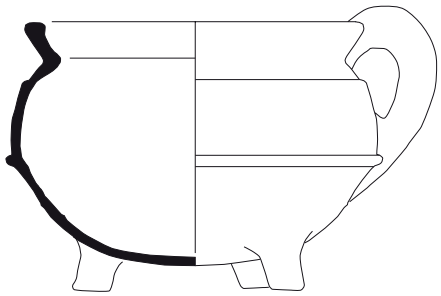

Cat. 33

1a BIR92-17.2
1b 1b, sloot 1 beerbakken (1550-1640)
2 r-gra-100b
3 1575-1625
4a 28,3/23/-
4b bolle grape met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder), kraagrand met dekselgeul
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur spaarzaam
5c
6a driepoot
6b twee worstoren verticaal
6c vrijwel compleet
7 grape
8 Nederland, Den Haag?
9 Carmiggelt 1997, 230, afb. 161-2

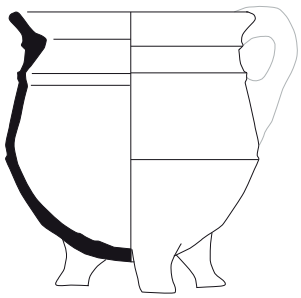
Cat. 34

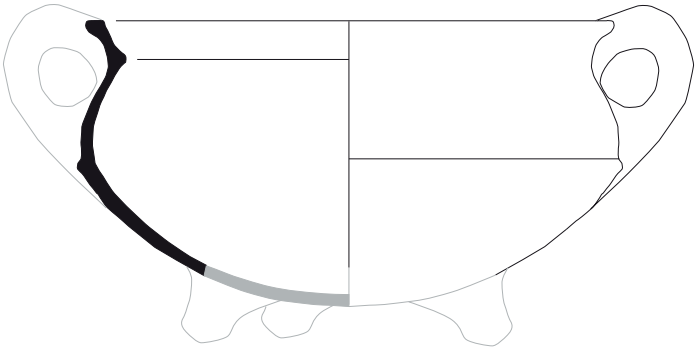
1a BIR92-32.503
1b 1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2 r-gra-142b
3 1600-1650
4a 27,5/-/-
4b wijde grape met drieledige buik en naar binnen geknikte afgeronde rand
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur in- en uitwendig
5c
6a (driepoot gereconstreerd)
6b twee worstoren verticaal
6c fragment, gereconstrueerd profiel
7 grape
8 Nederland
9 Carmiggelt 1997, 248, afb. 204-2

Cat. 35

1a BIR94-196.300
1b 2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2 r-gra-148a
3 1575-1625
4a 19/13,2/-
4b bolle grape met drieledige buik(knikken bodem-wand en wand-schouder), verdikte aan bovenzijde afgeplatte rand met dekselgeul
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur spaarzaam
5c
6a driepoot
6b een worstoor verticaal
6c vrijwel compleet
7 grape
8 Nederland
9

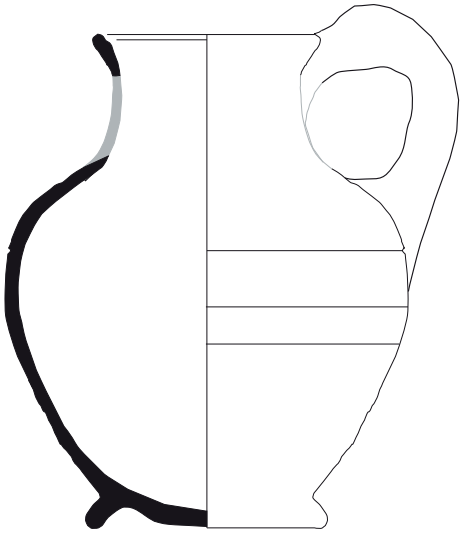

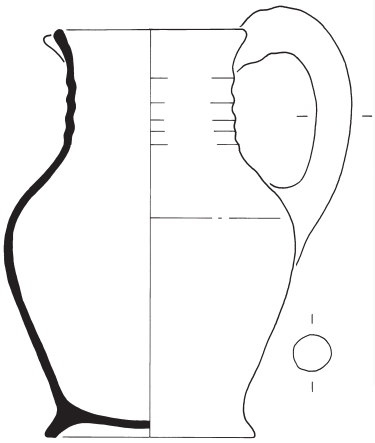
Cat.	36
1a	BIR92-32.511
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-gra-149b
3	1575-1625
4a	28/-/-
4b	bolle grape met buikknik en verdikte aan bovenzijde afgeplatte rand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	(driepoot gereconstrueerd)
6b	twee worstoren verticaal
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	grape
8	Nederland
9	Carmiggelt 1997, 230, afb. 161-1

Cat.	37
1a	BIR92-32.446
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-gra-150a
3	1575-1625
4a	13/14,9/-
4b	hoge grape met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder), manchetrand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	driepoot
6b	(een oor verticaal gereconstrueerd)
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	grape
8	Nederland
9	

Cat.	38
1a	BIR92-24.5
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-kan-20
3	1600-1650
4a	31/23/16
4b	bolle kan met afgeronde buikknik en hoge schouder overgaand in cilindrische hals, verdikte rand aan bovenzijde afgeplat tot richel, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	standring
6b	worstoor verticaal
6c	fragmenten, compleet profiel
7	kan
8	Nederland
9	

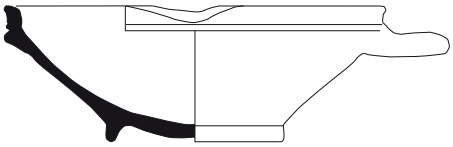
Cat.	39
1a	BIR92-32.448
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-kan-21
3	1600-1650
4a	20,6/25/12,5
4b	kan met hoge schouder met schouderknik, concave schouder overgaand in hals met naar buiten geknikte lip, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	standring
6b	een worstoor verticaal
6c	fragmenten, gereconstrueerd profiel
7	kan
8	Nederland
9	

Cat.	40
1a	BIR92-24.7
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-kan-25
3	1600-1650
4a	15/21,5/11,2
4b	kan met hoge schouder, licht uitstaande hoge wijde hals met verdikte lip, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	standring
6b	een worstoor verticaal
6c	vrijwel compleet
7	kan
8	Nederland
9	Carmiggelt en Van Veen 1995, 59

Cat.	41
1a	BIR94-197.13
1b	2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2	r-kan-33
3	1600-1650
4a	-/22,2/-
4b	peervormige kan met hoge schouder en kraagrand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	
6b	een worstoor verticaal, uitgesleten
6c	fragment
7	kan
8	Nederland
9	

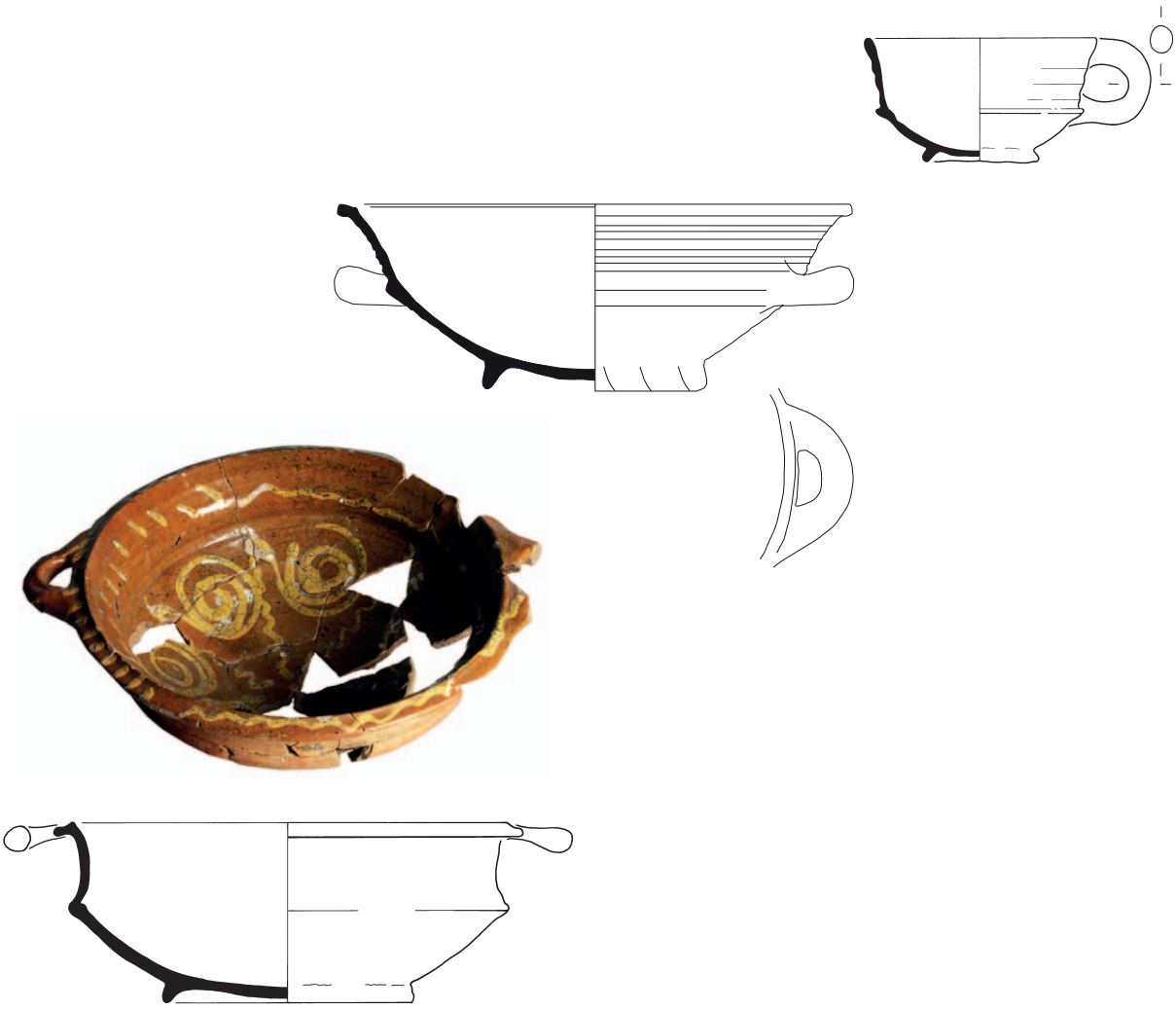

Cat.	42
1a	BIR92-32.440
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-kom-12
3	1575-1625
4a	19,5/7/9,1
4b	afgeronde kom met kraagrand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur (compleet)
5c	
6a	standring
6b	een worstoor, schenklip
6c	fragmenten, compleet profiel
7	kom
8	Nederland
9	

Cat.	43
1a	BIR94-196.189
1b	2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2	r-kom-36
3	1600-1650
4a	18,8/8,6/10
4b	kom met scherpe knik bodem-wand en lage uitgebogen wand standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	slibversiering met koperoxide, slibstrepen op buitenzijde rand
6a	standring
6b	twee worstoren horizontaal
6c	compleet profiel
7	kom
8	West-Nederland
9	

Cat.	44
1a	BIR92-24.68
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-kom-36
3	1600-1650
4a	17/-/-
4b	kom met scherpe knik bodem-wand en lage uitgebogen wand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	slibversiering met koperoxide, gestileerde bloem, lijnen en stippen.
6a	
6b	worstoor horizontaal
6c	fragment, incompleet profiel
7	kom
8	West-Nederland
9	

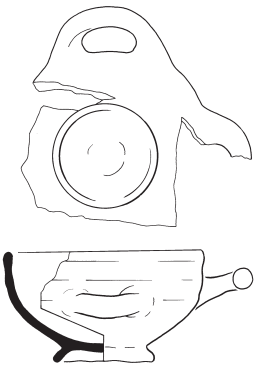

Cat.	45
1a	BIR92-32.16
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-kom-102
3	1600-1650
4a	25/9,5/10,5
4b	wijde kom met scherpe knik bodem-wand en geknikte rand met platte of iets schuine bovenzijde, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	slibversiering spiralen slingerlijnen, rand: streepjes
6a	standring
6b	twee oren horizontaal
6c	vrijwel compleet
7	kom
8	Oosterhout?
9	

Cat.	46
1a	BIR92-32.444
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-kom-102
3	1600-1650
4a	27/9,8/12
4b	wijde kom met scherpe knik bodem-wand en geknikte rand met platte of iets schuine bovenzijde, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	standring (beroet)
6b	twee worstoren horizontaal
6c	compleet profiel
7	kom
8	Nederland
9	

Cat.	47
1a	BIR92-32.294
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-kop-2
3	1600-1650
4a	12,8/6,6/6,5
4b	kop met scherpe knik bodem-wand en iets uitgebogen rand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	sliblaag inwendig
6a	standring
6b	een worstoor verticaal
6c	vrijwel compleet
7	papkop
8	Nederland
9	

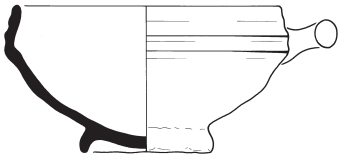
Cat.	48
1a	BIR92-32.285
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-kop-2
3	1575-1625
4a	14/7,5/7,1
4b	kop met scherpe knik bodem-wand en iets uitgebogen rand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	sliblaag inwendig
6a	standring
6b	twee worstoren verticaal
6c	vrijwel compleet
7	papkop
8	Nederland
9	

Cat.	49
1a	BIR92-32.298
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-kop-10
3	1600-1650
4a	10,5/5,7/5,3
4b	bolle kop met teruggebogen rand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	sliblaag inwendig
6a	standring
6b	drie worstoren horizontaal
6c	fragment, compleet profiel
7	papkop
8	Nederland
9	

Cat.	50
1a	BIR92-32.426
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-kop-11
3	1600-1650
4a	14,5/6,5/6,6
4b	kop met scherpe knik bodem-wand en lage uitgebogen wand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	sliblaag inwendig
6a	standring
6b	een oor horizontaal
6c	compleet profiel
7	papkop
8	Nederland
9	

Cat. 51

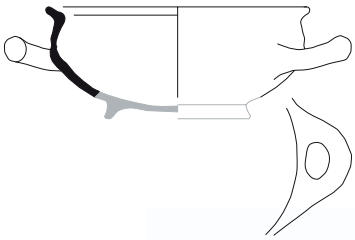
1a BIR94-196.188
1b 2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2 r-kop-11
3 1611
4a 14/6,5/5,6
4b kop met scherpe knik bodem-wand en lage uitgebogen wand, standring
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur
5c slibversiering: griffioen, 1611, kleuraccenten in groen en roze, buitenzijde rand sliblijnen
6a standring
6b twee oren horizontaal
6c vrijwel compleet
7 papkop
8 Vlaanderen of Noord-Frankrijk
9 Blazy, Dilly e.a. 1986, 41 en 42, afb. 11 en 13

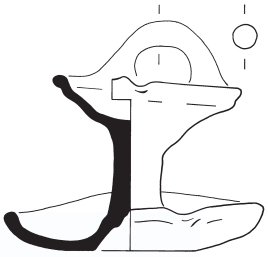
Cat. 52

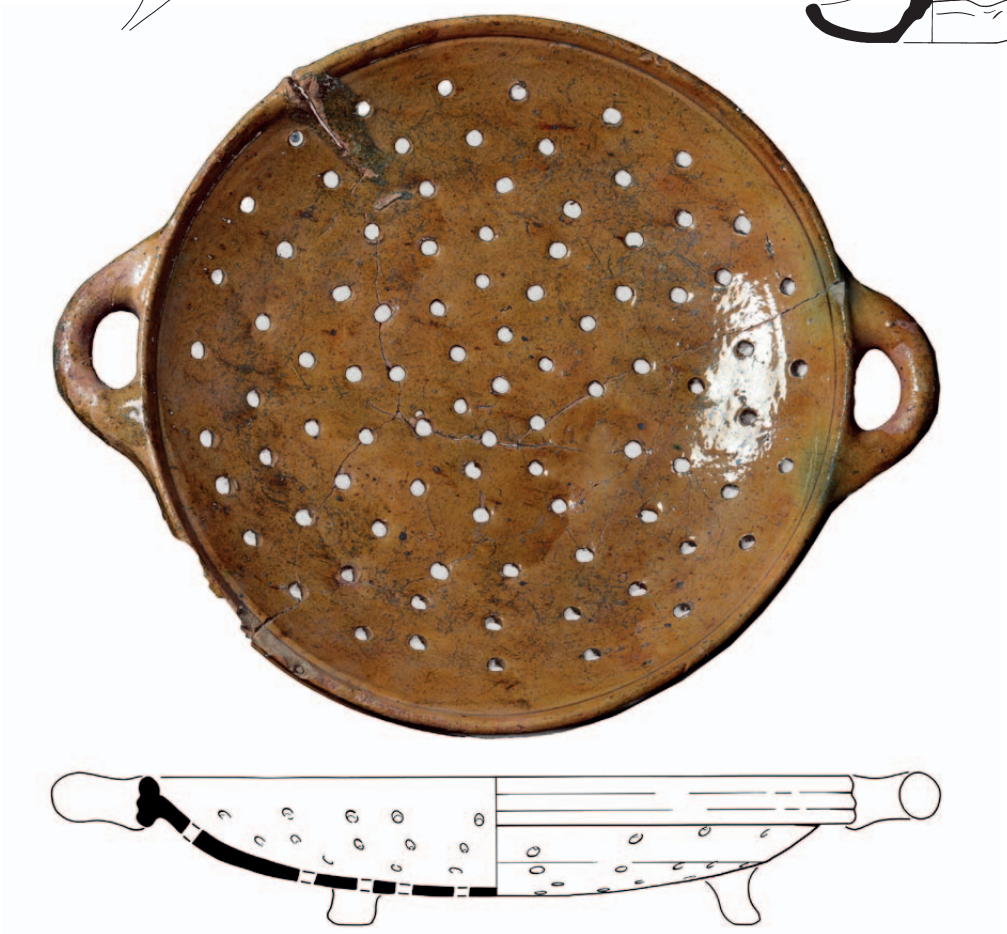
1a BIR92-32.6
1b 1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2 r-kop-14
3 1600-1650
4a 14,7/7/6,5
4b kop met scherpe knik bodem-wand met rechte wand met naar binnen afgeschuinde rand, standring
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur inwendig en op rand
5c sliblaag inwendig
6a standring
6b oor horizontaal
6c vrijwel compleet
7 papkop
8 Nederland
9

Cat. 53

1a BIR92-196.307
1b 2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2 r-kop-36
3 1600-1650
4a 13,5/7/7,3
4b bolle kop met manchetrand, standring
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur in- en uitwendig
5c
6a standring
6b oor horizontaal
6c vrijwel compleet
7 papkop
8 Nederland
9

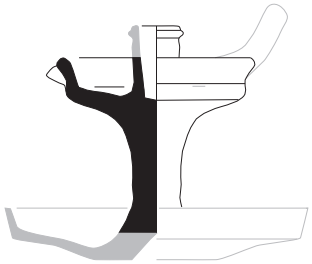

Cat.	54
1a	BIR92-32.443
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-kop-62
3	1600-1650
4a	12,8/-/-
4b	kop met schouder, scherpe schouderknik, met naar buiten geknikte rand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en uitwendig (schraal)
5c	
6a	
6b	twee worstoren horizontaal
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	kop
8	Nederland
9	

Cat.	55
1a	BIR92-32.2
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-lek-1
3	1575-1650
4a	36/7,5
4b	platte lekschaal met kraagrand, poten
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	driepoot
6b	twee worstoren horizontaal
6c	vrijwel compleet
7	lekschaal
8	Nederland
9	

Cat.	56
1a	BIR92-32.80
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-oli-2
3	1575-1625
4a	13,5/9,5/-
4b	olielamp met twee schalen en stam, een worstoor, lekschaal afgeplat, geknikte rand
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	standvlak hol
6b	ophangoor
6c	compleet
7	olielamp
8	Nederland
9	

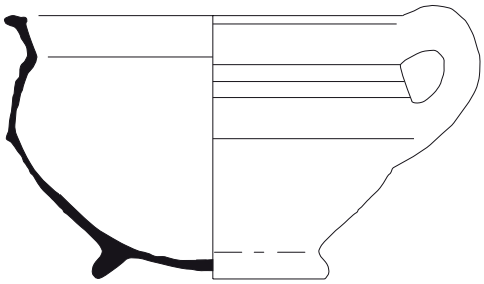

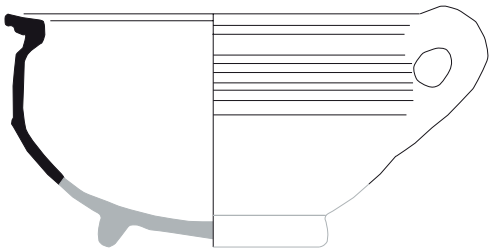

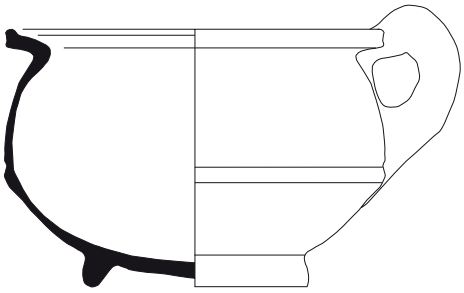
Cat.	57
1a	BIR92-32.481
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-oli-2a
3	1600-1650
4a	-/-/-
4b	olielamp met twee schalen en stam, een worstoor, lekschaal afgeplat, geknikte rand (a = met kaarsenhouder)
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	(standvlak hol gereconstrueerd)
6b	(ophangoor gereconstructeerd)
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	olielamp met kaarsenhouder
8	Nederland
9	

Cat.	58
1a	BIR92-32.91
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-pis-23
3	1575-1625
4a	19,5/15,1/13,1
4b	bolle pispot met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder), verdikte aan bovenzijde afgeplatte rand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	standring
6b	worstoor verticaal
6c	vrijwel compleet
7	pispot
8	Nederland
9	

Cat.	59
1a	BIR92-32.73
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-pis-23
3	1575-1625
4a	19/14/11,1
4b	bolle pispot met drieledige buik(knikken bodem-wand en wand-schouder), verdikte aan bovenzijde afgeplatte rand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur (schraal, veel zand)
5c	
6a	standring
6b	worstoor verticaal
6c	fragment, compleet profiel
7	pispot
8	Nederland
9	

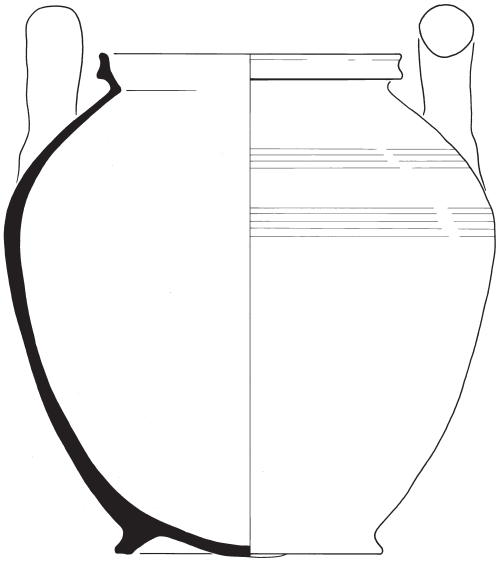

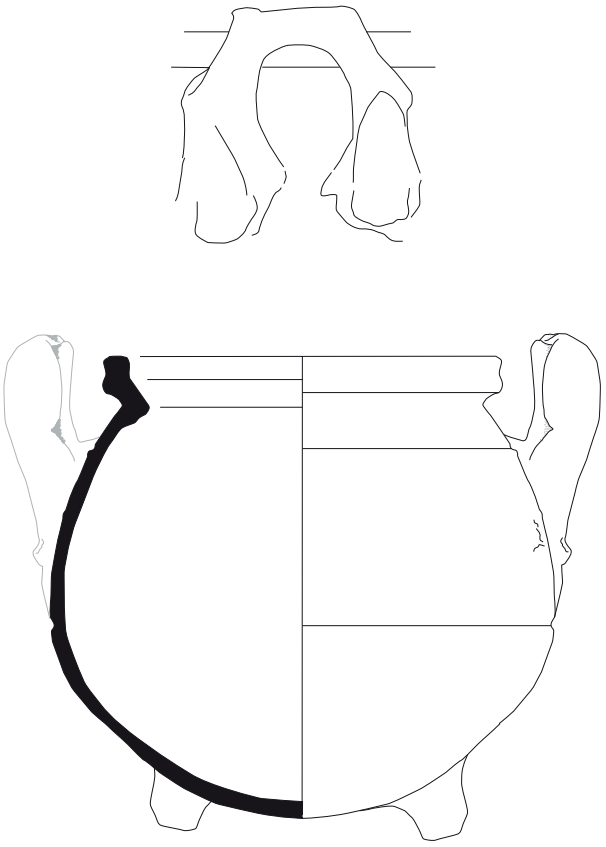

Cat.	60
1a	BIR92-15.6
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-pis-32
3	1575-1625
4a	21/-/-
4b	bolle pispot met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder), horizontaal geknikte rand met platte bovenzijde
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	(standring gereconstrueerd)
6b	een worstoor verticaal
6c	fragmenten, gereconstrueerd profiel
7	pispot
8	Nederland
9	

Cat.	61
1a	BIR94-169.148
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	r-pis-63
3	1575-1625
4a	21/13,4/12
4b	bolle pispot met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder), verdikte aan bovenzijde afgeplatte rand met lip
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	standring
6b	een worstoor verticaal
6c	fragmenten, gereconstrueerd profiel
7	pispot
8	Nederland
9	

Cat.	62
a	BIR92-32.74
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-pis-64
3	1575-1625
4a	20/13,6/12
4b	bolle pispot met ribbel op buikknik en horizontaal geknikte rand met platte bovenzijde en aangedrukte zijkant
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	standring
6b	een worstoor verticaal
6c	fragment compleet profiel
7	pispot
8	Nederland
9	

Cat. 63

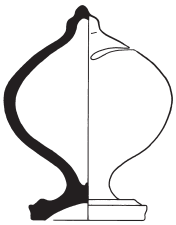
1a BIR92-4.11
1b 1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2 r-pot-23
3 1575-1625
4a 27/28/14
4b pot met hoge schouder en kraagrand met dekselgeul, standring
5a roodbakkend aardewerk
5b ongeglazuurd
5c
6a standring
6b twee worstoren verticaal
6c fragmenten, compleet profiel
7 voorraad- of aspot
8 Nederland
9

Cat. 64

1a BIR92-32.447
1b 1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2 r-pot-78
3 1575-1625
4a 27/25/-
4b bolle pot met drieledige buik (knikken bodem-wand en wand-schouder), kraagrand met dekselgeul, poten
5a roodbakkend aardewerk
5b loodglazuur inwendig, uitwendig met uitzondering van bodem
5c model als r-gra-100
6a driepoot
6b twee opstaande worstoren
6c compleet
7 voorraad- of aspot
8 Nederland
9

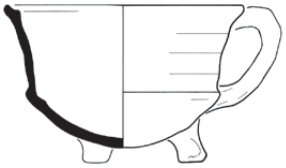

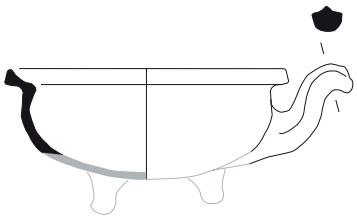
Cat.	65
1a	BIR92-32.241
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-spa-1
3	1600-1650
4a	9/11,5/11,5
4b	uivormige spaarpot met spitse bovenzijde, standvoet
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	standvoet hol
6b	
6c	compleet
7	spaarpot
8	Nederland
9	

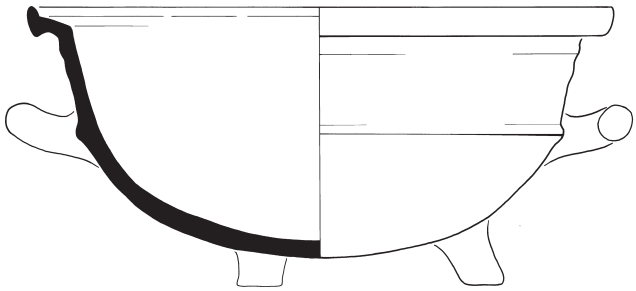
Cat.	66 (schaal 1:2)
1a	BIR92-3.22
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-spa-2
3	1600-1650
4a	-/-/5,5
4b	uivormige spaarpot met tuitvormige bovenzijde, ingesnoerde voet, standvoet
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur (inclusief bodem)
5c	slibversiering
6a	standvoet hol
6b	
6c	fragment
7	spaarpot
8	West-Nederland
9	

Cat.	67
1a	BIR92-32.81
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-stk-1
3	1575-1625
4a	18,5/10/-
4b	steelkom met scherpe knik bodem-wand, kraagrand met brede dekselgeul, poten
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	driepoot
6b	steel horizontaal
6c	compleet
7	steelkom
8	Nederland
9	

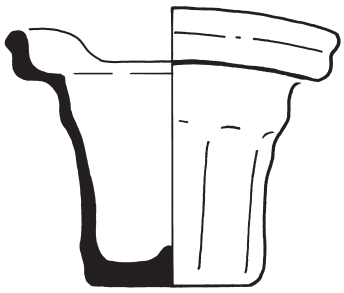

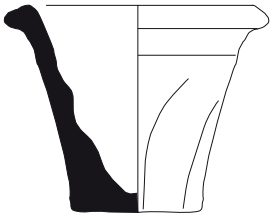
Cat.	68
1a	BIR92-32.460
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-stk-16
3	1575-1625
4a	15/-/-
4b	bolle steelkom met kleine geknikte rand met dekselgeul, poten
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide inwendig, uitwendig: druipglazuur
5c	
6a	(driepoot gereconstreerd)
6b	steel krom
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	steelkom
8	Nederland
9	

Cat.	69
1a	BIR92-32.397
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-tes-7
3	1575-1625
4a	12,5/8,3/-
4b	ronde vuurtest met scherpe knik bodem-wand en rand met aan bovenzijde een geultje, poten
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	driepoot
6b	worstoor, verticaal
6c	fragment, compleet profiel
7	test
8	Nederland
9	

Cat.	70
1a	BIR92-3.15
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-tes-18
3	1575-1625
4a	29/14
4b	ronde vuurbak met scherpe knik bodem-wand en kraagrand, poten
5a	roodbakkend aardewerk
5b	ongeglazuurd
5c	
6a	driepoot
6b	twee worstoren horizontaal
6c	fragmenten, compleet profiel
7	vuurtest
8	Nederland
9	

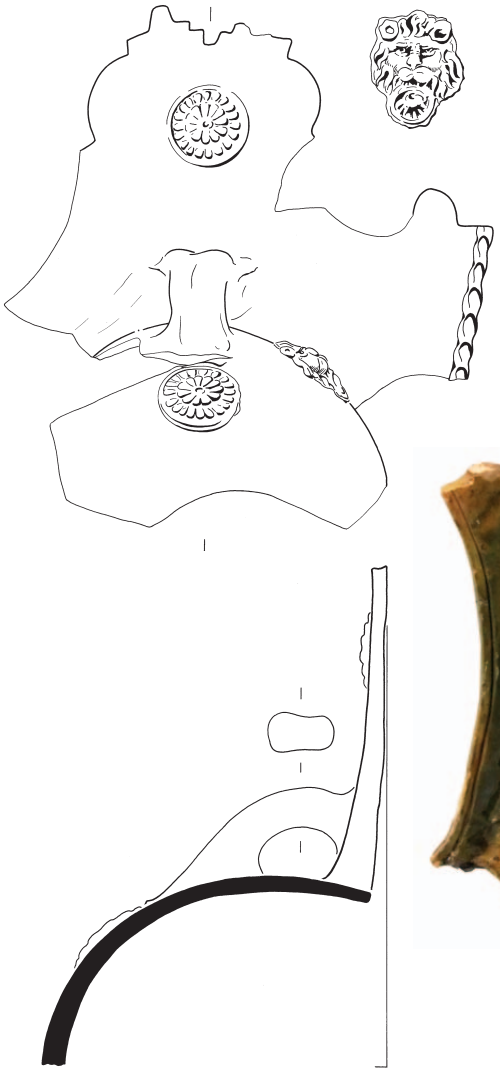

Cat.	71 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.12
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-vog-1
3	1575-1625
4a	8/7/4,5
4b	taps vogelbakje met afgeplatte achterzijde en sikkelvormige rand
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	standvlak
6b	
6c	compleet
7	vogeldrinkbakje/-zaadbakje
8	Nederland
9	

Cat.	72 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.512
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-vog-3
3	1575-1625
4a	-/-/3,4
4b	taps vogelbakje met afgeplatte achterzijde en naar buiten geknikte rand
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	standvlak
6b	
6c	compleet
7	vogeldrinkbakje/-zaadbakje
8	Nederland
9	

Cat.	73 (schaal 1:2)
1a	BIR92-17.1
1b	1b, slootarm 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-vog-5
3	1575-1625
4a	6,8/4,3/3,4
4b	taps vogelbakje met verdikte driehoekige rand
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	standvlak
6b	
6c	compleet
7	vogeldrinkbakje/-zaadbakje
8	Nederland
9	

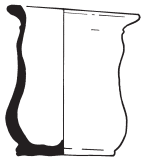
Cat.	74 (foto detail niet op schaal)
1a	BIR92-32.60
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-vst-3
3	1600-1650
4a	-/-
4b	halfronde vuurstolp met kraagrand, oor bevestigd aan stolp en achterplaat
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	appliques witbakkende klei, leeuwenmasker
6a	
6b	
6c	fragmenten
7	vuurstolp
8	Alkmaar
9	Bitter 1995

Cat.	75
1a	BIR92-24.6
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-vst-3
3	1600-1650
4a	-/-
4b	halfronde vuurstolp met kraagrand, oor bevestigd aan stolp en achterplaat
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	appliques witbakkende klei, roos en leeuwenmasker met koperoxide accent
6a	
6b	oor
6c	fragmenten
7	vuurstolp
8	Alkmaar
9	Bitter 1995

Cat.	76 (schaal 1:2 -foto detail niet op schaal)
1a	BIR92-32.59
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-vst-3
3	1600-1650
4a	-/-
4b	halfronde vuurstolp met kraagrand, oor bevestigd aan stolp en achterplaat
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	applique van witbakkende klei: toren (wapen van Alkmaar) onder oor
6a	worstoor gelobd
6b	oor
6c	fragment
7	vuurstolp
8	Alkmaar
9	Bitter 1995

Cat.	77 (schaal 1:2)
1a	BIR92-22.3
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	r-vst-3
3	1600-1650
4a	-/-
4b	halfronde vuurstolp met kraagrand, oor bevestigd aan stolp en achterplaat
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	slibversiering met koperoxide, ingekrast, afbeelding: vogel
6a	
6b	
6c	fragment
7	vuurstolp
8	West-Nederland
9	

Cat.	78
1a	BIR92-32.26
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-zal-3
3	1575-1625
4a	4/3,7/3
4b	licht conisch versmallend zalfpotje met naar buiten gebogen rand, standvlak
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig, uitwendig:spaarzaam
5c	
6a	standvlak
6b	
6c	fragment
7	zalfpot
8	Nederland
9	

Cat.	79
1a	BIR92-32.8
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	r-zal-11
3	1575-1625
4a	7/7,2/4,9
4b	hoge zalfpot met ingesnoerde buik en hals met naar buiten gebogen rand
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	standvlak
6b	
6c	fragment
7	zalfpot
8	Nederland
9	

Cat.	80
1a	BIR92-14.1
1b	1b, slootarm 1 algemeen (1580-1640)
2	w-bek-4
3	1550-1600
4a	10,1/10,7/6,4
4b	beker met licht toelopende rechte wand, ribbel boven voet en onder rand, standvlak
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur en koperoxide
5c	
6a	standvlak
6b	lintoor verticaal
6c	fragment, compleet profiel
7	beker
8	Nederland
9	

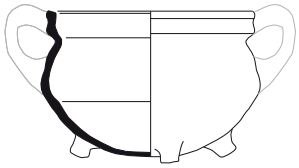
Cat.	81
1a	BIR92-32.35
1b	1a, slootarm 1 algemeen (1580-1640)
2	w-bek-5
3	1550-1600
4a	7,9/8,8/6,4/-
4b	steilwandige beker met ribbels boven voet en onder rand, standvlak
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	standvlak
6b	lintoor verticaal
6c	fragment, compleet profiel
7	beker
8	Nederland
9	

Cat.	82
1a	BIR94-196.190
1b	2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2	w-dek-11
3	1600-1650
4a	11.2/4,5
4b	bol deksel met rechte rand en knop
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide uitwendig, inwendig: spaarzaam
5c	misbaksel, glazuur op breuk
6a	
6b	knop
6c	fragment, compleet profiel
7	deksel
8	Nederland
9	

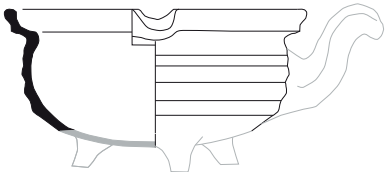

Cat.	83
1a	BIR94-169.50
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	w-gra-10a
3	1600-1650
4a	12,5/8,2/
4b	wijde grape met scherpe buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide inwendig, uitwendig glazuur tot bodem
5c	
6a	driepoot
6b	oor verticaal, schenklip
6c	fragment, compleet profiel
7	grape
8	Nederland
9	

Cat.	84
1a	BIR92-32.88
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	w-gra-10b
3	1575-1625
4a	15/9/-
4b	wijde grape met scherpe buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	driepoot
6b	bandoren geknepen, verticaal
6c	vrijwel compleet
7	grape
8	Nederland
9	

Cat.	85
1a	BIR94-196.309
1b	2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2	w-gra-15
3	1575-1625
4a	11,1/7,8/-
4b	wijde bolle grape met kraagrand met dekselgeul
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide inwendig, uitwendig loodglazuur tot bodem
5c	
6a	driepoot
6b	(twee oren verticaal, gereconstrueerd)
6c	fragment, compleet profiel
7	grape
8	Nederland
9	

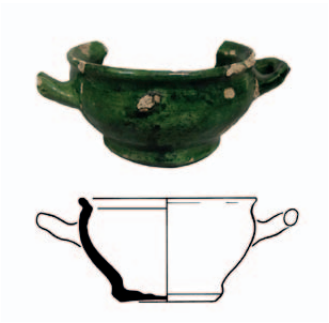

Cat.	86
1a	BIR92-41.105
1b	1f, sloot 1 onder beerput (1570-1660)
2	w-gra-15c
3	1575-1625
4a	15,4/-/-
4b	wijde bolle grape met kraagrand met dekselgeul
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	
6a	(driepoot gereconstrueerd)
6b	steel, schenklip
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	grape
8	Nederland
9	

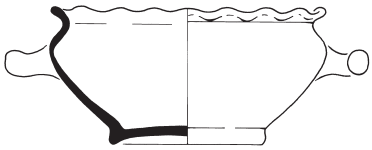
Cat.	87
1a	BIR94-185.3
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	w-kan-15
3	1600-1650
4a	17/-/-
4b	bolle kan met afgeronde buikknik en hoge schouder overgaand in iets uitgebogen hals, afgeronde rand, standring
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide uitwendig, inwendig loodglazuur
5c	
6a	
6b	worstoor geknepen, verticaal
6c	fragment
7	kan
8	Nederland
9	

Cat.	88
1a	BIR92-17.8
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	w-kop-3
3	1600-1650
4a	13/7,2/8,4
4b	conische kop met platte bodem
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur, uitwendig met koperoxide
5c	
6a	standvlak
6b	lintoor verticaal
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	Nederland
9	

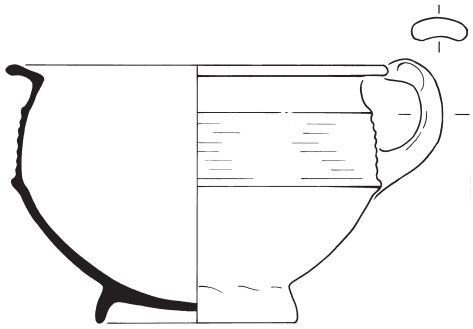
Cat.	89
1a	BIR92-32.244
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	w-kop-19
3	1600-1650
4a	11,5/6,5/6
4b	kop met scherpe knik bodem-wand en kleine kraagrand met dekselgeul, standring
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur, uitwendig met koperoxide
5c	
6a	standring
6b	twee worstoren verticaal
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	Nederland
9	

Cat.	90
1a	BIR92-32.243
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	w-kop-24
3	1600-1650
4a	9,2/5,2/4,7
4b	kop met schouder en scherpe schouderknik met naar buiten geknikte rand, standvlak
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide
5c	
6a	standvlak
6b	twee oren horizontaal
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	West-Nederland, Gouda?
9	

Cat.	91
1a	BIR92-32.239
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	w-kop-24
3	1600-1650
4a	14/6,7/6,9
4b	kop met schouder en scherpe schouderknik met naar buiten geknikte rand, standvlak
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide
5c	golfrand
6a	standvlak
6b	twee oren horizontaal
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	West-Nederland, Gouda?
9	

Cat.	92
1a	BIR94-208.5
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	w-oli-2a
3	1600-1650
4a	-/-/-
4b	olielamp met twee schalen en stam, een worstoor, lekschaal afgeplat, geknikte rand (a = met kaarsenhouder)
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur uitwendig
5c	
6a	(ophangoor gereconstrueerd)
6b	
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	olielamp met kaarsenhouder
8	Nederland
9	

Cat.	93
1a	BIR92-32.234
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	w-pis-2
3	1575-1625
4a	20,2/13,5/10,7
4b	pispot met buikknik met ribbel, scherp geknikte rand met platte bovenzijde, standring
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide uitwendig, inwendig:loodglazuur
5c	
6a	standring
6b	lintoor geknepen, verticaal
6c	vrijwel compleet
7	pispot
8	Nederland
9	

Cat.	94 (schaal 1:2)
1a	BIR94-196.55
1b	2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2	w-spa-1
3	1600-1650
4a	-/5,6
4b	spaarvarken met drie poten
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide uitwendig
5c	
6a	drie poten
6b	
6c	
7	spaarpot
8	Nederland
9	

Cat.	95
1a	BIR92-32.266
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	w-spb-4
3	1600-1650
4a	9,8/-/-
4b	bolle schepbeker met verdikte rand met bovenop een geultje, hoge standvoet
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur in- en uitwendig
5c	
6a	hoge standvoet
6b	een oor verticaal
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	schepbeker, mosterdpot
8	Nederland
9	

Cat.	96
1a	BIR92-32.253
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	w-vor-1
3	1625-1675
4a	-/6,7/-
4b	conische steilwandige vorm met vlakke bodem
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	golfrand, het exemplaar op de foto is afkomstig uit een opgraving aan de Grote Markt in Den Haag
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	(pastei)vorm
8	West-Nederland, Gouda?
9	Claeys, Jaspers en Ostkamp, 543, Cat. 86

Cat.	97 (schaal 1:2)
1a	BIR94-185.4
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	w-zal-9
3	1600-1650
4a	5/5/4,5
4b	licht conisch versmallend zalfpotje met naar buiten gebogen rand, standvlak
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	
6a	standvlak
6b	
6c	vrijwel compleet
7	zalfpot
8	Nederland
9	

Cat.	98
1a	BIR92-32.432
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	dw-kom-
3	1600-1650
4a	-/-/-
4b	
5a	roodbakkend aardewerk uit westelijk Duitsland
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	golvende sliblijnen, koperoxide
6a	
6b	
6c	fragment
7	kom
8	Duitsland, Ochtrup
9	

Cat.	99
1a	BIR92-32.288
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	wa-bor-1
3	1580-1630
4a	32,5/5,2/13
4b	conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Werra-aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	sliblijnen, koperoxide, spiegel: engel
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Duitsland, Werra-gebied
9	

Cat.	100
1a	BIR92-32.429
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	wa-bor-1
3	1611
4a	20,6/3,2/7,7
4b	conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Werra-aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	sliblijnen, koperoxide, spiegel: Adam Eva en de slang, jaartal: (16)11
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kom
8	Duitsland, Werra-gebied
9	

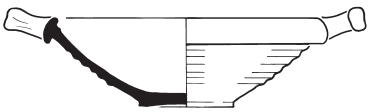

Cat.	101
1a	BIR92-31.12
1b	1o, sloot 1 oever (1570-1615)
2	wa-bor-1
3	1580-1630
4a	30,8/4,6/12
4b	conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Werra-aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	sliblijnen, koperoxide, spiegel: druiventrossen (verwijzing naar de verspieders in Kanaän?)
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Duitsland, Werra-gebied
9	

Cat.	102
1a	BIR94-169.145
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	wa-bor-1
3	1612
4a	21/3,6/7,5
4b	conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Werra-aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	sliblijnen, koperoxide, spiegel: man met pasglas, jaartal: 1612
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Duitsland, Werra-gebied
9	

Cat.	103
1a	BIR92-32.292
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	wa-bor-1
3	1580-1630
4a	24,2/3,5/10,6
4b	conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Werra-aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	sliblijnen, koperoxide, spiegel: dubbelkoppige (Habsburgse) adelaar met halo
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Duitsland, Werra-gebied
9	Bruijn 1992, 234 (voor een voorbeeld uit Enkhuizen)

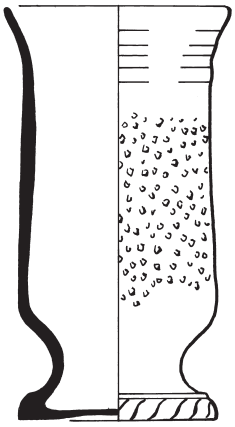
Cat.	104
1a	BIR94-126.23
1b	1e, sloot 1 uiteinde (1550-1640)
2	wa-bor-1
3	1580-1630
4a	18,5/2,7/7,1
4b	conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Werra-aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	sliblijnen, koperoxide, spiegel: vis
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Duitsland, Werra-gebied
9	

Cat.	105
1a	BIR92-32.492
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	wa-bor-1
3	1580-1630
4a	21/3,5/7,5
4b	conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Werra-aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	sliblijnen, koperoxide, spiegel: bloemenvaas
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Duitsland, Werra-gebied
9	

Cat.	106
1a	BIR92-32.38
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	wa-kom-1
3	1603
4a	15/5,5/3,5
4b	conische kom met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Werra-aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en rand
5c	sliblijnen, koperoxide, spiegel: Adam of Eva met vijgenblad, jaartal: 1603
6a	standvlak
6b	twee oren horizontaal
6c	fragment, compleet profiel
7	kom
8	Duitsland, Werra-gebied
9	

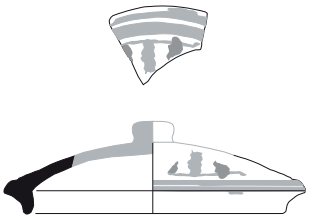

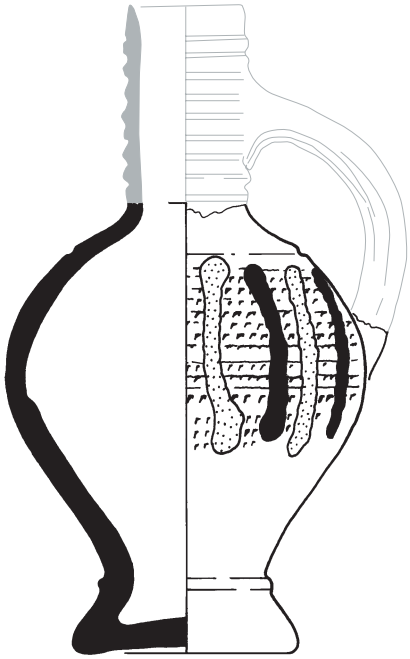
Cat.	107 (schaal 1:2)
1a	BIR92-15.1
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	we-bek-5
3	1580-1620
4a	5,5/10,7/5,2
4b	hoge vrijwel cilindrische beker met uitstaande rand en ingesnoerde voet met gegolfde voetring, standvoet
5a	Weser aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide
5c	zandbestrooiing, groeven en kabelrand
6a	standvoet
6b	
6c	fragment
7	(sier)beker
8	Duitsland, Weser-gebied
9	Hurst 1986, 239

Cat.	108 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.39
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	we-bek-
3	1580-1620
4a	-/-/4,5
4b	
5a	Weser aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide, binnenzijde geel-groen
5c	zandbestrooiing, groeven en kabelrand
6a	standvoet
6b	
6c	fragment
7	(sier)beker
8	Duitsland, Weser-gebied
9	Hurst 1986, 239

Cat.	109
1a	BIR92-32.87
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	we-bor-1
3	1580-1620
4a	26/5,8/5,3
4b	conisch bord met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Weser aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	spiegel: zigzaglijnen in koperoxide en bruin slib, vlag is bedekt met bruin slib, waarin golflijnen zijn uitgekrast.
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Duitsland, Weser-gebied
9	Hurst 1986, 253

Cat.	110 (schaal 1:2)
1a	BIR94-198.13
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	we-bot-1
3	1580-1620
4a	6,3/3,8/6
4b	cilindrische botervloot met ingesprongen lip voor deksel, standvlak
5a	Weser aardewerk
5b	loodglazuur
5c	bruine lijnen op lichtgroene ondergrond, applique: rozet
6a	standvlak
6b	ooraanzet (een oor verticaal gereconstrueerd)
6c	fragmenten, compleet profiel
7	botervloot
8	Duitsland, Weser-gebied
9	zie voor een vergelijkbare vorm:in Delfts aardewerk (faience): Ostkamp 2006, 214.

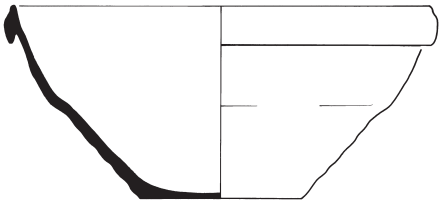
Cat.	111 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.430
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	we-dek-1
3	1580-1620
4a	15,5/-
4b	bol deksel met sluitring en knop
5a	Weser aardewerk
5b	loodglazuur uitwendig
5c	bruin fond cirkels geel, zigzaglijnen in geel en groen (koperoxide)
6a	
6b	
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	deksel
8	Duitsland, Weser-gebied
9	Hurst 1986, 259, afb. 286

Cat.	112 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.27
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	we-kan-1
3	1580-1620
4a	10/-/5,9
4b	bolle kan met cilindrische hals met rechte rand, standvoet
5a	Weser aardewerk
5b	loodglazuur uitwendig geheel, inwendig (deels)
5c	strepen groene en bruine slib,radstempelversiering
6a	standvoet
6b	ooraanzet (een verticaal oor gereconstrueerd)
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	kan
8	Duitsland, Weser-gebied
9	Hurst 1986, 253

Cat.	113
1a	BIR92-32.236
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	we-kom-1
3	1580-1620
4a	23/10,2/8,8
4b	conische kom met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Weser aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	bodem: gestileerd bloempatroon, bruine banden met daartussen zigzaglijnen met bruin slib en met koperoxide
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kom
8	Duitsland, Weser-gebied
9	Hurst 1986, 253

Cat.	114
1a	BIR92-32.237
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	we-kom-1
3	1580-1620
4a	24,7/5,7/8,1
4b	conische kom met smalle afgeronde kraagrand, standvlak
5a	Weser aardewerk
5b	loodglazuur inwendig
5c	bruine banden met daartussen zigzaglijnen met bruin slib en met koperoxide
6a	standvlak
6b	
6c	vrijwel compleet
7	kom
8	Duitsland, Weser-gebied
9	Hurst 1986, 253

Cat.	115
1a	BIR94-213.5
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	m-bor-3
3	1600-1650
4a	32/4/12
4b	bord met vlakke spiegel, knik spiegel-vlag en uitgebogen rand, standring
5a	majolica (rozerood baksel)
5b	tinglazuur inwendig, loodglazuur uitwendig
5c	blauw, spiegel: vogel op rots, vlag: Wanli-decoratie
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	

Cat.	116
1a	BIR92-32.403
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	m-bor-5
3	1575-1625
4a	23,5/4,1/10,1
4b	afgerond bord met uitgebogen rand, standring
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, loodglazuur uitwendig
5c	polychroom, vlag: zigzagrand, sgrafitto-band, spiegel: bloem- en bladermotief met kruis
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	Korf 1981, 99 en 113

Cat.	117
1a	BIR94-185.5
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	m-bor-5
3	1600-1650
4a	24/4,8/10,2
4b	afgerond bord met uitgebogen rand, standring
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, lood glazuur uitwendig
5c	polychroom, vlag: kabelrand, spiegel: rozet
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	

Cat.	118
1a	BIR92-24.62
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	m-bor-5
3	1600-1650
4a	31/6/11
4b	afgerond bord met uitgebogen rand, standring
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, lood glazuur uitwendig
5c	polychroom, vlag: snijdende boogjes, spiegel: rozet met rechte lijnen
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	Korf 1981, 115

Cat.	119
1a	BIR92-32.489
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	m-bor-5
3	1525-1575
4a	33/6/10
4b	afgerond bord met uitgebogen rand, standring
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, lood glazuur uitwendig
5c	polychroom, vlag: stermotief, bladeren en granaatappels, spiegel: IHS
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	

Cat.	120
1a	BIR92-3.20
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	m-bor-5
3	1600-1650
4a	24/5,3/-
4b	afgerond bord met uitgebogen rand, standring
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, lood glazuur uitwendig
5c	blauw, vlag: schaakbordparoon, spiegel: schaakbord
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	Korf 1981, 128

Cat.	121
1a	BIR92-32.400
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	m-bor-5
3	1600-1650
4a	32/6/11,4
4b	afgerond bord met uitgebogen rand, standring
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, lood glazuur uitwendig
5c	polychroom, vlag: kabelrand, spiegel: bloemmotief
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	

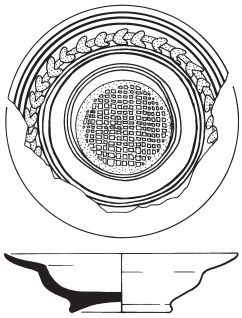

Cat.	122
1a	BIR94-196.311
1b	2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2	m-bor-13
3	1600-1650
4a	-/-/11
4b	bord met vlakke spiegel met verhoogd midden, knik spiegel-vlag en uitgebogen rand, standring
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, lood glazuur uitwendig
5c	polychroom, granaatappels en druiven
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	

Cat.	123
1a	BIR92-32.402
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	m-bor-14
3	1600-1650
4a	19,4/3,7/-
4b	bord met brede vlag met noppen en gegolfde lip, standring
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, lood glazuur uitwendig
5c	polychroom, vlag: dellen in oker en blauw, spiegel: granaatappels
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	

Cat.	124
1a	BIR92-32.415
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	m-bor-16
3	1600-1650
4a	12/2,7/6,2
4b	klein bord met scherpe knik bodem-rand en holle vlag, (hol) standvlak
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, lood glazuur uitwendig
5c	blauw, vlag: schaakbord, spiegel: schaakbord
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord, zoutschaal?
8	West-Nederland
9	

Cat.	125
1a	BIR92-24.1
1b	1b, sloot 1 beerbakken (1570-1640)
2	m-bor-17
3	1575-1625
4a	11,7/3/5,2
4b	klein diep bord met scherpe knik bodem-rand en holle vlag, (hol) standvlak
5a	majolica
5b	tinglazuur inwendig, lood glazuur uitwendig
5c	polychroom, vlag: cirkellijnen, spiegel: kruisende lijnen
6a	standvlak, hol
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord, zoutschaal
8	West-Nederland
9	

Cat.	126
1a	BIR94-202.1
1b	2c, sloot 2 afdekkende laag (1620-1635)
2	m-mos-3
3	1625-1650
4a	7,6/7,5/6,1
4b	bolle mosterdpot met vloeiende overgangen naar bodem en nauwe hals met rechte rand, standvlak
5a	majolica
5b	tinglazuur uitwendig, loodglazuur inwendig
5c	blauw, bloemen
6a	standvlak
6b	ooraanzet (verticaal oor gereconstrueerd)
6c	fragment, compleet profiel
7	mosterdpot
8	West-Nederland
9	Korf 1986, 187, afb. 497

Cat.	127
1a	BIR92-32.37
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	m-zal-1
3	1575-1625
4a	4,7/7/4,2
4b	hoge zalfpot met (vrijwel) cilindrische buik, ingesnoerde bodem en hals met uitgebogen rand
5a	majolica
5b	tinglazuur uitwendig, loodglazuur inwendig
5c	polychroom lijnen (blauw en oker)
6a	standvlak
6b	
6c	vrijwel compleet
7	zalfpot
8	West-Nederland
9	

Cat.	128 (schaal 1:2)
1a	BIR94-126.10
1b	1e, sloot 1 uiteinde (1550-1640)
2	m-zou-3
3	1625-1650
4a	-/-/6,5
4b	zoutvat met S-vormige overgang spiegel-vlag, op stam met hoge conische standvoet
5a	majolica
5b	tinglazuur uitwendig
5c	blauw, panelen Wanli-motief (margrieten en enblemen)
6a	standvlak hol
6b	
6c	fragment
7	zoutvat
8	West-Nederland
9	Korf 1986, 184, afb. 486.

Cat.	129
1a	BIR94-196.312
1b	2a, sloot 2 algemeen (1570-1615)
2	f-bor-10
3	1625-1650
4a	-/-/12
4b	bord met platte spiegel, overgaand in uitgebogen vlag, standring
5a	faience (rozerood baksel)
5b	tinglazuur
5c	blauw, spiegel met accolades gescheiden van vlag, vlag: Wanli-motief, onderzijde: vakverdeling met gekruisde lijnen en stippen
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Delft?
9	

Cat.	130
1a	BIR94-31.1
1b	1o, sloot 1 oever (1570-1615)
2	i-bor-1
3	1580-1620
4a	-/-/12
4b	bord met platte spiegel en naar buiten geknikte vlag, standring
5a	Italiaanse faience
5b	tinglazuur
5c	blauw op blauw, vlag; panelen, spiegel: haas, onderzijde: snijdende boogjes
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Italië, Ligurië
9	Hurst 1986, 26

Context 4, humeuze ophogingen

Cat.	131 (schaal 1:2)
1a	BIR92-32.86
1b	1a, sloot 1 algemeen (1570-1640)
2	p-kop-8
3	1600-1625
4a	6,6/4,2/3
4b	diepe steilwandige kop met rechte rand, zonder oor, standring
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur
5c	blauw, bloemen, inwendig: bloem binnen 2 cirkels
6a	standring
6b	
6c	vrijwel compleet
7	kop
8	China, Jingdezhen
9	

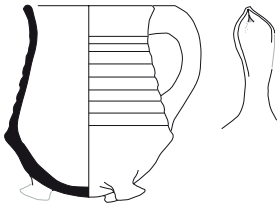
Cat.	132
1a	BIR95. 301.1
1b	4, humeuze ophoging onder huizen Bierstraat oneven
2	s2-spb-4
3	1500-1550
4a	9,2/7,2/6,5
4b	schepbeker met hoge schouder en omgeslagen ronde rand, standring
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur
5c	
6a	geknepen voetring
6b	lintoor verticaal (ontbreekt)
6c	fragment
7	schepbeker, mosterdpot
8	Raeren
9	

Cat.	133
1a	BIR92-12.3
1b	4, humeuze ophoging onder huizen Bierstraat even
2	r-dek-24
3	1450-1525
4a	-/-
4b	ovaal deksel met rechte rand, knop
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur uitwendig
5c	slibbogen
6a	
6b	
6c	fragment
7	deksel
8	Nederland
9	Bartels 1999, 656

Context 5, huis 16, beerkelders en beerkuil

Cat. 134

1a	BIR92-136. 21
1b	5b, beerkelder huis 16, beerlaag (1700-1770)
2	xx-kop-
3	1600-1800
4a	11,5/-/-
4b	kop met geknikte afgeronde rand
5a	onbekend baksel (mogelijk verwantschap met Merida-baksel)
5b	uitwendig zwarte glimmende sliblaag, gepolijst
5c	
6a	(standvlak gereconstrueerd)
6b	ooraanzet (oor verticaal gereconstrueerd
6c	fragment, gereconstrueerd profiel
7	kop
8	Iberisch Schiereiland?
9	mogelijk 'Merida-baksel' (vergelijk Hurst 1986, 69-73)

Cat. 135

1a	BIR94-111.6
1b	5k, beerkuil huis 16 (1640-1700)
2	w-gra-13
3	1600-1650
4a	8,5/10/-
4b	hoge grape met scherpe buikknik en iets uitgebogen rand, eventueel ribbels op buik
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur, koperoxide uitwendig
5c	
6a	driepoot
6b	lintoor geknepen
6c	fragment, compleet profiel
7	grape
8	Nederland
9	

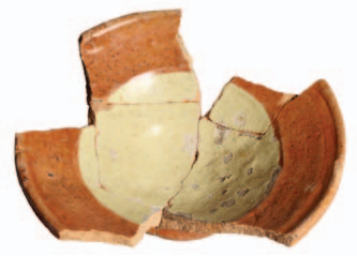
Cat. 136 (detail schaal 1:2)

1a	BIR94-125.9
1b	5, beerkelder huis 16 bedekkende laag (1640-1700)
2	f-bor-2
3	1650-1700
4a	20/2,5/11,5
4b	plat bord met platte spiegel, platte vlag inwendig met knik afgezet, standvlak
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	blauw, spiegel: bijbels tafereel, genezing van de lamme man te Bethesda
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	

Context 6, huis 4, waterkelder

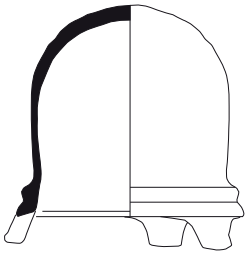

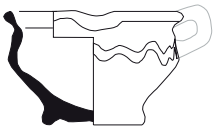
Cat.	137
1a	BIR94-227.10
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	s2-kan-32
3	1650-1750
4a	12,4/20/7,5
4b	bolle kan met schouder overgaand in hoge hals met geribbelde kraagrand, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur
5c	
6a	standvlak
6b	een oor verticaal
6c	fragment, compleet profiell
7	kan
8	Frechen
9	

Cat.	138
1a	BIR94-227.8
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	r-bor-10
3	1675-1750
4a	17,8/2,6/9,5
4b	diep bord met platte bodem en verdikte rand met lip aan de binnenzijde, standvlak
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig (exclusief rand)
5c	sliblijnen
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel,
7	bord
8	Nederrijns gebied
9	

Cat.	139
1a	BIR94-227.9
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	r-bor-11
3	1675-1725
4a	17,6/5/8
4b	bord met brede vlakke vlag en kraagrand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	spiegel: sliblaag
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel,
7	bord
8	Nederland, Gouda?
9	

Cat.	140
1a	BIR94-227.7
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	r-kop-42
3	1675-1750
4a	9,1/5,8/5,3
4b	kop met scherpe knik bodem-wand en uitstaande afgeplatte rand, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig en buiten-kant rand
5c	uitwendig: sliblijnen
6a	standring
6b	ooraanzet (een oor gereconstrueerd)
6c	fragment, incompleet profiel (zonder oor)
7	kop
8	Nederland
9	Dijkstra 2005, catalogus 15

Cat.	141
1a	BIR94-227.6
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	w-kui-1
3	1675-1750
4a	11,5/12,5
4b	buidelvormige waterklok voor kuikendrinkbak, poten
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur uitwendig
5c	
6a	driepoot
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	waterklok voor kuikendrinkbak
8	West-Nederland, Gouda?
9	

Cat.	142
1a	BIR94-227.1
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	m-bor-12
3	1675-1750
4a	31,5/6,5/12,5
4b	diep afgerond bord met uitgebogen rand, standring
5a	majolica
5b	inwendig: tinglazuur , uitwendig: loodglazuur
5c	blauw, spiegel: dorpsgezicht met schepen
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	Delft?
9	

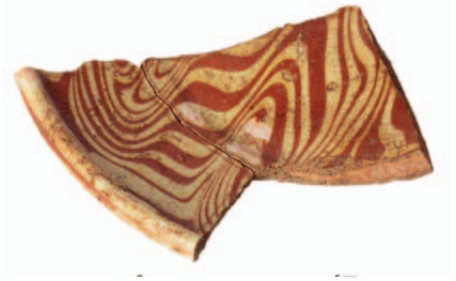
Cat.	143
1a	BIR94-227.5
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	f-bor-5
3	1700-1750
4a	22,5/4,5/11,5
4b	afgerond bord met platte bodem en smalle vlag, standvlak
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	inwendig: blauw, bloemmotief
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	

Cat.	144
1a	BIR94-227.4
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	f-bor-7
3	1700-1750
4a	18,5/3,1/10,6
4b	diep bord met holle spiegel, knik spiegel-vlag, smalle vlag, standring
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	inwendig: blauw, bloemmotief in cartouches; onderzijde: geschilderd merk 19
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	bord
8	West-Nederland
9	

Cat.	145 (schaal 1:2)
1a	BIR94-227.15
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	p-kop-1
3	1700-1750
4a	7,5/4/3,6
4b	kop met iets uitgebogen rand, standring, zonder oor
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	inwendig: servetwerk, cirkel met bloem, uitwendig: bloemen
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	China, Jingdezhen
9	

Context 7, huis 7, beerkelders

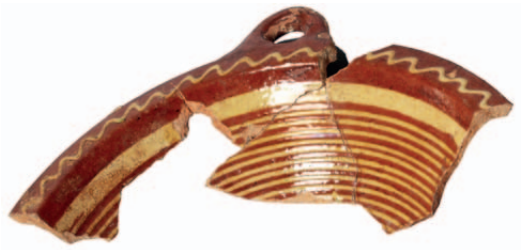
Cat.	146 (schaal 1:2)
1a	BIR94-227.2
1b	6, waterkelder huis 4 (1700-1800)
2	iw-bor-1
3	1775-1800
4a	-/-/6,2
4b	afgerond bord met rechte rand en verdiepte spiegel (schoteltje) ,standring
5a	industrieel wit, creamware
5b	loodglazuur
5c	beschildering blauw, Chinees motief
6a	standring
6b	
6c	fragment
7	bord, schotel
8	Engeland
9	

Cat.	147 (schaal 1:2)
1a	BIR95-305.13
1b	7a, beerkelder huis 7 (1660-1710)
2	r-bor-10
3	1700-1800
4a	20/1,1/3,3
4b	diep bord met platte bodem en verdikte rand met lip aan de binnenzijde, standvlak
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig (exclusief rand)
5c	sliblijnen geveerd
6a	standvlak
6b	
6c	fragment, compleet profiel,
7	bord
8	Nederrijns gebied
9	

Cat.	148 (schaal 1:2)
1a	BIR95-307.2
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	r-min-
3	1650-1750
4a	5/-/3
4b	
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur uitwendig
5c	slibversiering
6a	standvlak
6b	oor ontbreekt
6c	fragment, incompleet profiel
7	miniatuur, kan
8	Nederland
9	

Cat.	149
1a	BIR95-305.15
1b	7a, beerkelder huis 7, (1660-1710)
2	r-kom-80
3	1675-1725
4a	27/-/-
4b	steilwandige kom met uitstaande platte rand, standvlak
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig (exclusief rand)
5c	sliblijnen
6a	
6b	
6c	fragment, incompleet profiel
7	kom
8	Nederrijns gebied
9	

Cat.	150
1a	BIR95-307.4
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	w-dek-2
3	1675-1750
4a	12,6/1
4b	plat deksel met knop
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur uitwendig en rand
5c	groeven
6a	
6b	knop
6c	vrijwel compleet
7	deksel
8	West-Nederland
9	

Cat.	151
1a	BIR95-307.50
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	w-dek-2
3	1675-1750
4a	11,3/4
4b	plat deksel met knop
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur met koperoxide uitwendig en rand
5c	
6a	
6b	knop
6c	fragment, compleet profiel
7	deksel
8	West-Nederland
9	

Cat.	152
1a	BIR95-307.54
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	w-gra-10
3	1675-1750
4a	14/8,6/-
4b	wijde grape met scherpe buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur inwendig, uitwendig loodglazuur met koperoxide tot bodem
5c	
6a	driepoot
6b	oor verticaal
6c	vrijwel compleet
7	grape
8	Nederland
9	

Cat.	153
1a	BIR95-307.53
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	w-stk-1
3	1675-1750
4a	14,2/6,5/-
4b	steelkom met scherpe knik bodem-wand en kraagrand
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	driepoot
6b	steel horizontaal, gevouwen
6c	fragment, compleet profiel
7	steelkom
8	West-Nederland, Gouda?
9	

Cat.	154
1a	BIR95-307.33
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	f-bor-2
3	1650-1700
4a	20,7/3/11
4b	plat bord met platte spiegel, platte vlag inwendig met knik afgezet, standvlak
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	wit
6a	standvlak
6b	
6c	vrijwel compleet
7	bord
8	Delft
9	

Cat.	155
1a	BIR95-307.21
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	f-bor-7
3	1675-1725
4a	21,7/3,8/10,7
4b	diep bord met holle spiegel, knik spiegel-vlag, smalle vlag, standring
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	wit
6a	standring
6b	
6c	vrijwel compleet
7	bord
8	Delft
9	

Cat.	156
1a	BIR95-307.1
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	f-bor-8
3	1675-1725
4a	15,8/2,7/8,3
4b	diep afgerond bord met rechte rand, standring
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	wit
6a	standring
6b	
6c	compleet
7	bord
8	Delft
9	

Cat.	157
1a	BIR95-307.7
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	f-bor-11
3	1675-1725
4a	21/4/11,5
4b	diep afgerond bord zonder vlag met ver uitgebogen rand, standring
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	blauw op lichtblauw, hert vogel en bloemen, lijn op rand. onderzijde: vakverdeling met cirkels met strepen
6a	standring
6b	
6c	vrijwel compleet
7	bord
8	Delft
9	

Cat. 158

1a BIR95-305.18
1b 7a, beerkelder huis 7 (1660-1710)
2 f-bor-19
3 1650-1700
4a 21,1/2,8/9,2
4b plat bord met platte spiegel, zeer brede vlag inwendig met knik afgezet, standvlak
5a faience
5b tinglazuur
5c wit
6a standvlak
6b
6c fragment, compleet profiel
7 bord
8 Delft
9

Cat. 159 (schaal 1:2)

1a BIR95-307.8
1b 7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2 f-bor-25
3 1675-1725
4a 12,2/2,3/7,7
4b diep afgerond bord met vlakke spiegel en geplooide zijwand met rechte rand, standring
5a faience
5b tinglazuur
5c blauw, spiegel: cirkel met daarin bloemen
6a standring
6b plooirand
6c vrijwel compleet
7 bord
8 Delft
9

Cat. 160 (schaal 1:2)

1a BIR95-307.24
1b 7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2 f-kwi-3
3 1700-1750
4a 10/7/6
4b bolle kwispedoor met naar buiten geknikte vierkant gesneden opvangrand, standring
5a faience
5b tinglazuur
5c blauw buitenzijde: grove decoratie, bloemen, rand: fijne decoratie, panelen. onderzijde merk: 7
6a standring achtkantig
6b
6c fragment, vrijwel compleet profiel, oor ontbreekt
7 kwispedoor
8 Delft
9 Carmiggelt 1992, 31

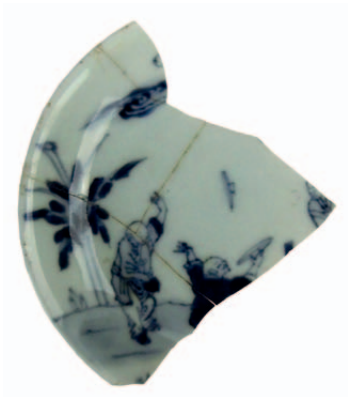

Cat.	161
1a	BIR95-307.9
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	f-ove-1
3	1650-1675
4a	21,5/-/-
4b	tulpvormige overpot met uitgebogen rand, standring
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	blauw, binnen-en buitenzijde: bloemen en insecten, smalle en brede panelen.
6a	
6b	
6c	fragment, incompleet profiel
7	overpot
8	Delft
9	Carmiggelt en Van Veen 1995, 72

Cat.	162
1a	BIR95-307.10
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	f-ove-1
3	1650-1675
4a	13/7,5/4,6
4b	tulpvormige overpot met uitgebogen rand, standring
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	blauw, buitenzijde: Chinees, personen, bloemen, binnenzijde bodem: twee personen.
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	overpot
8	Delft
9	Carmiggelt en Van Veen 1995, 59

Cat.	163
1a	BIR95-305.7
1b	7a, beerkelder huis 7 (1660-1710)
2	f-pis-1
3	1675-1725
4a	9,7/-/-
4b	tonvormige pispot met uitgebogen hals en uitgebogen rand, standvlak
5a	faience
5b	tinglazuur
5c	wit
6a	
6b	oor horizontaal
6c	fragment, incompleet profiel
7	spuugpot, model pispot
8	West-Nederland, Delft
9	Ostkamp 2006, 231

Cat.	164 (schaal 1:2)
1a	BIR95-307.25
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	bi-min-
3	1675-1725
4a	7,7/1,6/2,1
4b	
5a	biscuit van majolica/faience uit de Nederlanden
5b	
5c	
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	miniatuur, plooischotel
8	West-Nederland
9	

Cat.	165 (schaal 1:2)
1a	BIR95-308.1
1b	7c beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	p-bor-1
3	1675-1725
4a	10,5/1,7/5,5
4b	klein diep bord zonder vlag, uitgebogen rand, standring
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	inwendig, blauw, spelende kinderen (zotjes)
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	schotel
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	166 (schaal 1:2)
1a	BIR95-307.28
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	p-kop-4
3	1675-1725
4a	7,1/4/3,4
4b	afgeronde kop met rechte rand, standring, zonder oor
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw en ijzerrood
5c	binnenzijde: landschap, buitenzijde: capucijnergoed
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	167 (schaal 1:2)
1a	BIR95-307.14
1b	7b, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	p-kop-12
3	1625-1675
4a	6,3/3,6/2,2
4b	diepe kop met uitgebogen rand, standring
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	buitenzijde: stadsmuur met banieren, onderzijde: Chengua-merk
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	168 (schaal 1:2)
1a	BIR95-308.6
1b	7c, beerkelder huis 7 (1670-1740)
2	p-kop-19
3	1700-1750
4a	-/6,3/-
4b	hoge steilwandige kop met rechte rand, standring
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	buitenkant: bloemmotief, servetwerk, bruine rand.
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	169
1a	BIR95-405.14
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	r-bor-4
3	1800-1850
4a	15/3/6
4b	afgerond bord zonder vlag met verdikte rand met opstaande lip, standring
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	slijtage op bodem en rand
6a	standring
6b	
6c	vrijwel compleet
7	bord/deksel kachelpan
8	Nederland
9	

Cat.	170
1a	BIR95-405.10
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	r-gra-62
3	1650-1750
4a	14,5/9/-
4b	wijde grape met scherpe buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	driepoot
6b	worstoor geknepen
6c	vrijwel compleet
7	grape
8	Nederland
9	

Cat.	171
1a	BIR95-405.11
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	r-gra-62
3	1650-1750
4a	14,4/9,7/-
4b	wijde grape met scherpe buikknik en kraagrand met dekselgeul
5a	roodbakkend aardewerk
5b	loodglazuur geheel
5c	
6a	driepoot
6b	worstoor geknepen
6c	vrijwel compleet
7	grape
8	Nederland
9	

Cat.	172
1a	BIR95-405.13
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	w-spa-1
3	1650-1750
4a	28/8
4b	spaarvarken met drie poten
5a	witbakkend aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	driepoot
6b	
6c	
7	spaarpot, spaarvarken
8	Nederland
9	

Cat.	173 (schaal 1:2)
1a	BIR95-405.23
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	p-bor-1
3	1700-1750
4a	11,9/2/6,9
4b	klein diep bord zonder vlag en uitgebogen rand, standring
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	landschap met watervogel, bruine rand
6a	standring
6b	
6c	vrijwel compleet
7	schotel
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	174 (schaal 1:2)
1a	BIR95-405.21
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	p-bor-1
3	1700-1750
4a	10,9/2/6
4b	klein diep bord zonder vlag en uitgebogen rand, standring
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	Chinezen met kinderen
6a	standring
6b	
6c	vrijwel compleet
7	schotel
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	175 (schaal 1:2)
1a	BIR95-405.22
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	p-bor-1
3	1700-1750
4a	11,6/1,6/6
4b	klein diep bord zonder vlag en uitgebogen rand, standring
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	twee Chinezen
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	schotel
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	176
1a	BIR95-405.11
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	p-kom-8
3	1700-1750
4a	15,3/7,2/7
4b	afgeronde kom met rechte rand, standring
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	binnenzijde bloemen, buitenzijde: kapucijnergoed; onderzijde merk: Chinees symbool
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kom
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	177
1a	BIR95-405.12
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	p-kom-8
3	1700-1750
4a	14,9/7/6,7
4b	afgeronde kom met rechte rand, standring
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	binnenzijde servetwerk en bloemetje; buitenzijde: bloemmotief
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kom
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	178
1a	BIR95-405.18
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	p-kop-1
3	1700-1750
4a	7,9/4,7/3,1
4b	kop met iets uitgebogen rand, standring, zonder oor
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	binnenzijde insecten en bloemen, capucijnergoed
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	179 (schaal 1:2)
1a	BIR95-405.19
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	p-kop-6
3	1700-1750
4a	6,5/4,2/3,2
4b	in mal gevormde kop met plooiwand en rechte rand, dikke standring, zonder oor
5a	porselein
5b	veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
5c	buitenzijde insecten en bloemen in panelen, binnenzijde: spelende kinderen, rand: servetwerk
6a	standring
6b	
6c	vrijwel compleet
7	kop
8	China, Jingdezhen
9	

Cat.	180 (schaal 1:2)
1a	BIR95-405.5
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	ep-kop-5
3	1758-1798
4a	7,7/5/3,6
4b	afgeronde kop met rechte rand, standring
5a	Europees porselein
5b	veldspaatglazuur
5c	persreliëf: haagmotief en golfrand; handbeschilderd, polychroom bloemmotief; onderzijde merk: gekroonde C
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	Ludwigsburger Porzellan Manufactur, Ludwigsburg, Duitsland
9	

Cat.	181 (schaal 1:2)
1a	BIR95-405.20
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1815)
2	iw-kop-1
3	1810-1820
4a	9,6/6,2/4,6
4b	bolle kom met rechte rand en breed uitstaande standring
5a	industrieel aardewerk
5b	loodglazuur
5c	transferprint, blauw, pastoraal motief; binnenzijde: meanders, bloemen, bodem: pastoraal motief.
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	Engeland
9	

Cat.	182 (schaal 1:2)
1a	BIR95-410.12
1b	9a, beerkelder huis 9 onderste laag (1680-1760)
2	ir-dek-1
3	1700-1750
4a	5/3,8
4b	deksel met sluitrand en knop
5a	industrieel rood aardewerk
5b	loodglazuur
5c	
6a	
6b	trekgat
6c	compleet
7	deksel (van theepot)
8	Delft?
9	

Cat.	183 (schaal 1:2)
1a	BIR95-410.1
1b	9a, beerkelder huis 9 onderste laag (1680-1760)
2	s3-bor-3
3	1735-1760
4a	10,5/3,5/5
4b	afgerond bord met rechte rand, standring
5a	industrieel steengoed
5b	zoutglazuur
5c	
6a	standring
6b	
6c	vrijwel compleet
7	schotel
8	Engeland
9	

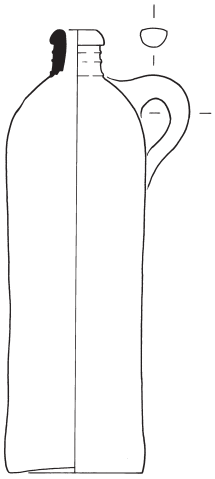
Cat.	184 (schaal1:2)
1a	BIR95-405.62
1b	9b, beerkelder huis 9 (1730-1820)
2	s3-kop-1
3	1735-1760
4a	6,5/3,6/3,3
4b	afgeronde kop met uitgebogen rand, standring
5a	industrieel steengoed
5b	zoutglazuur
5c	
6a	standring
6b	
6c	fragment, compleet profiel
7	kop
8	Engeland
9	

Complex 10 huis 18, waterkelder

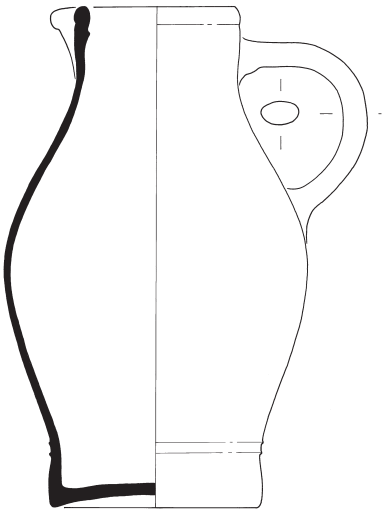

Cat.	185
1a	BIR92-7.8
1b	10, waterkelder huis 18 (1860-1912)
2	s2-fle-3
3	1850-1900
4a	20/41,2/20
4b	dikke cilindrische fles met hoge schouder, korte hals met ronde verdikte lip, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	zoutglazuur
5c	geelwit, blindmerk onder oor: A.C.; blindmerk inhoudsmaat op schouder 10 KAN in cirkel
6a	standvlak
6b	een lintoor verticaal
6c	vrijwel compleet
7	voorraadfles
8	Westerwald
9	

Cat.	186 (foto niet op schaal)
1a	BIR92-7.6
1b	10, waterkelder huis 18 (1860-1912)
2	s2-fle-4
3	1850-1900
4a	7,3/24/7,3
4b	cilindrische fles met afgeronde schouder, korte cilindrische nek met verdikte lip, plat/hol standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur
5c	blindmerk APOLLINARIS PRUNNER; GEORG KREUZER AHRWEILER RHEIN-PREUSSEN (bron en verkoper)
6a	standvlak
6b	een lintoor verticaal
6c	vrijwel compleet
7	mineraalwaterfles
8	Westerwald
9	

Cat.	187 (detail niet op schaal)
1a	BIR92-7.3
1b	10, waterkelder huis 18 (1860-1912)
2	s2-fle-4
3	1850-1900
4a	8,2/31/8,2
4b	cilindrische fles met afgeronde schouder, korte cilindrische nek met verdikte lip, plat/hol standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe met zoutglazuur
5c	blindmerk: SELTERS NASSAU, centraal: Duitse adelaar met F.R. op de borst
6a	standvlak
6b	een lintoor verticaal
6c	vrijwel compleet
7	mineraalwaterfles
8	Westerwald
9	

Cat.	188 (schaal 1:5)
1a	BIR92-7.9
1b	10, waterkelder huis 18 (1860-1912)
2	s2-kan-69
3	1850-1900
4a	21/33/13,6
4b	kan met afgeronde buikknik en cilindrische wijde hals met verdikte lip, standvlak
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	zoutglazuur
5c	beschildering in kobalt, bloemmotieven en banden
6a	standvlak
6b	
6c	compleet
7	kan
8	Westerwald
9	

Cat.	189
1a	BIR92-7.18
1b	10, waterkelder huis 18 (1860-1912)
2	s2-stp-2
3	1850-1900
4a	5,5/4,1
4b	massieve taps toelopende stop met vlakke of bolle bovenzijde
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	zoutglazuur
5c	
6a	
6b	
6c	compleet
7	stop
8	Frechen
9	

Cat.	190
1a	BIR92-7.16
1b	10, waterkelder huis 18 (1860-1912)
2	s2-stp-2
3	1850-1900
4a	6,3/6,9
4b	massieve taps toelopende stop met vlakke of bolle bovenzijde
5a	steengoed met oppervlaktebehandeling
5b	ijzerengobe en zoutglazuur
5c	
6a	
6b	
6c	compleet
7	stop
8	Frechen
9	

